

EDİTÖRLER

İbrahim Özcoşar

Shahab Vali

Osmanlı Devleti ve Kürtler

KitapyAYINEVİ

OSMANLI DEVLETİ VE KÜRTLER

OSMANLI DEVLETİ VE KÜRTLER / İBRAHİM ÖZÇOŞAR-SHAHAB VALİ (EDİTÖRLER)

**BU KİTAP, MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ BİLİMSEL ARAŞTIRMA PROJELERİ KOORDİNASYON BİRİMİNCE
MAÜ BAP-15-EF-19 NOLU PROJE KAPSAMINDA DESTEKLENMİŞTİR.**

© 2017, KİTAP YAYINEVİ LTD. (TÜRKÇE YAYIN HAKLARI)

**TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ
BU KİTABI PDF FORMATINDA İNTERNETTE KAMUYA AÇMAK SUÇ TEŞKİL EDER
EMEÇE SAYGI, KORSANA HAYIR**

**DÜZELTİ
FEVZİ GÜLOĞLU**

**KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK**

**KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA**

**TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK**

**GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK SAN. VE TİC. A.Ş.
KÂÇİTHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂÇİTHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR**

**1. BASIM
ARALIK 2017, İSTANBUL**

978-605-105-175-8

**YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL**

**KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇİT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂÇİTHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 1107-34-009175
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com**

Osmanlı Devleti ve Kürtler

EDİTÖRLER
İBRAHİM ÖZCOŞAR-SHAHAB VALİ

KitapYAYINEVİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

İBRAHİM ÖZCOŞAR / SULTAN VE MİR: OSMANLI KÜRT İLİŞKİLERİNE GİRİŞ 9

MUSTAFA DEHQAN-VURAL GENÇ / ŞEREF B. ŞAH MUHAMMED'TEN

FATİH SULTAN MEHMED'E MEKTUP 39

ERCAN ÇAÇLAYAN / 16. YÜZYILDA SÜVEYDİ VE HOY ZAZA/DUMBELİ EMİRLİKLERİ 53

KEYHAN MUŞİR PENAHİ / ERDELAN KÜRT BEYLİĞİNİN OSMANLI VE SAFEVİ DEVLETLERİYLE
İLİŞKİLERİ (16 VE 17. YÜZYILLAR) 77

FASİH DİNÇ / OSMANLI-İRAN SINIR BOYUNDA SADAKAT SAĞLAMA BİÇİMİ OLARAK
REHİNE SİYASETİ 97

UĞUR BAHADIR BAYRAKTAR / ERKEN 19. YÜZYILDA KÜRT-OSMANLI İLİŞKİLERİ:
ZİRKİ BEYLERİ VE HAZRO'DA YEREL SİYASET 135

ERDAL ÇİFTÇİ / BİR HAMİDİYE AŞİRET ALAYI ÖRNEĞİ: II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE
HEYDERAN AŞİRETİ 155

YAŞAR KAPLAN / OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE 179

ŞEYH ABDÜSSELAM BARZANİ (1908-1914)

NEZAHAT BAŞÇI / OSMANLI-SAFEVİ İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA
"SELİNNAMELER"DE KÜRTLER 207

M. NESİM DORU / OSMANLI-KÜRT İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA KÜRT MEDRESE VE
TEKKELERİNDE İLMİ FAALİYETLER 241

SHAHAB VALİ / KAÇAR-OSMANLI SAVAŞLARINDA GURAN KÜRTLERİ ÜZERİNE
MANZUM BİR BELGE: MİRZAYÊ KERENDİ'NİN CENG-NAME'Sİ 263

MUSTAFA ÖZTÜRK / MELA MEHMÜD-i BAZİDİ VE ADÂT Ū RŪSŪMÂTNÂME-Yİ EKRÂDİYE
ADLI ÇALIŞMASI 293

“Osmanlı Devleti ve Kürtler” çalışması, modern indirgemeci yaklaşımların ve politik baskıların hapsedtiği şablonları aşarak Osmanlı-Kürt ilişkilerini incelemek amacıyla planlandı. İki yıllık çalışma süresince bu şablonların akademisyenler arasında ne kadar etkili olduğunu defalarca tecrübe ettik. Akademik bir çalışmanın başında, “bu çalışma pür-akademik kaygılarla yapıldı” açıklamasını yapmak zorunluluğunu hissetmek bile durumun vahametini gözler önüne seriyor.

Tüm bu şablonların ötesinde, çalışmaya başlarken bizi motive eden “Osmanlı Devleti ve Kürtler” konusunda yeni yaklaşımlar, metodolojiler ve kavramsallaştırmalar arayışıydı. Öncelikli olarak “özne-nesne,” “merkez-çevre,” “ben-öteki” gibi anakronik yaklaşımların yanılmalardan kurtulmak gerekcekti. Bu sebeple, başlıktaki sıralama veya bir imparatorluk ile emirlik(ler) arasındaki niceliksel farklar gibi kaçınılmaz zorunluluklar dışında, çalışmaların merkezine Osmanlı Devleti’ni ya da Kürtleri yerleştirmemeye özel bir ihtimam gösterdik. Bu sebeple, Osmanlı Devleti ve Kürtler odaklarından herhangi birini politik bağımlılıklarla merkeze alan çalışmalar –ki oldukça fazlaydı– bu derlemenin dışında bırakıldı. Bununla birlikte Kürtlerin önemli bir kısmının dönemsel olarak politik ve sosyoekonomik bağlamda Osmanlı Devleti’nin bir parçası olduğu gerçeği de gözardı edilemezdi.

Metodolojik problemler ise kendini daha çok belge/kaynak bağımlılığı, coğrafya ve konu sınırlılığı gibi hususlarda hissettiriyordu. Osmanlı Devlet Arşivlerinin sunduğu belge zenginliği yanında Kürt emirliklerinin neredeyse hiç resmi kayıt bırakmamış olması Osmanlı-Kürt çalışmalarının en önemli handikaplarından biriydi ve sonunda vardığımız kanaat bunun hiçbir zaman aşılamayacağı oldu. Irak ve İran’daki akademisyenlerle yoğun bir ilişki ağı kurarak giriştiğimiz farklı belge/kaynak arayışı da bu kanaatimizi güçlendirdi. Bu problem bizi bir yandan Osmanlı arşiv belgelerine yönelik yeni okuma biçimlerine yöneltirken diğer yandan Şerefname gibi Kürt menşeli çalışmaları daha titiz ve detaylı incelemeye itti. Bu konuda bizi en çok etkileyen şey ise Osmanlı Devleti ve Kürtler açısından çok önemli bazı kaynakların, ısrarlı çabalarımıza rağmen, bu çerçevede değ-

lendirilemeyişi oldu. Aynı problemi, 15. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarına kadar süren ilişki ağında köşe taşı olabileceğine inandığımız bazı konulara dair çalışmalarda da yaşadık. Ancak ilerde bu çalışmaların özgün yaklaşım ve metodolojilerle yapılacağına dair umudumuzu kaybetmiş değiliz.

Osmanlı-Kürt çalışmalarında yaklaşım ve metodoloji problemlerinin en önemli yansıması kavramsallaştırmalarda göze çarpmaktaydı. Konuyla ilgili kavramlar, Osmanlı Devleti veya Kürtlerin politik oluşumlarının ve taraflar arasındaki ilişki ağının, güncel yaklaşımlar çerçevesinde meşru görünüp görünmediği etrafında şekilleniyordu. Bu yaklaşımlar, taraflardan birini işgalci/emperyal gibi sıfatlarla, diğerini de eşkıya olarak tanımlama kolaycılığıyla günümüz politikalarına argüman sunma peşindeydiler. Ancak Osmanlı-Kürt ilişki ağı, kendi döneminin özelliklerini yansıtan bir dizi doğal kavrama sahipti ve bunları görmek için “günün büyüünden” kurtulmak yeterliydi. Osmanlı Devleti ve Kürtler çalışmasının bu yönüyle de özgünlüğe kapı aralamış olduğu söylenebilir.

Bütün bunlarla birlikte yukarıda bahsettiklerimiz; yaklaşım, metodoloji, kavramsallaştırma bakımından tektipleştirmelere karşı tepkisel bir içerik de taşımaktadır. Bu yönüyle, kitaptaki her makalede, tektipçilikten uzak, yazarının üslup ve yaklaşımını yansıtmaktadır.

İçerikten de anlaşılacağı üzere bu çalışma bazı kurum ve kişilerin önemli katkılarıyla ortaya çıktı. Öncelikle Mardin Artuklu Üniversitesinde, başka bir üniversitede çalışabileceğimizden daha özgür bir ortamda bu konuyu çalıştığımızı belirtmemiz gerekiyor. Üniversitenin BAP ofisinin maddi desteği ve aynı ofis çalışanlarının bürokratik engellere karşı tutumları çalışmamızı büyük ölçüde kolaylaştırdı. Kitabı yayınlamamızdaki motive edici tutumundan dolayı Kitap Yayınevi'ne ayrıca müteşekkirimiz. Çalışmaların toplanması ve yazarlarla irtibat kurulması gibi oldukça yorucu işlerde Remzi Avcı, Erdal Çiftçi ve M. Rezan Ekinci'nin yardımlarını gözdardı edemeyiz ve kendilerine teşekkür borçluyuz. Son olarak bu kitap, makale yazarlarının özverili çalışmalarıyla ortaya çıktı ve her biri ayrı ayrı teşekkürü hak ediyor.

İBRAHİM ÖZCOŞAR-SHAHAB VALİ

Mardin / Mart-2017

SULTAN VE MİR: OSMANLI KÜRT İLİŞKİLERİNE GİRİŞ

Ya'ni Kürdistan hem oldı Rûm'a râm¹

GİRİŞ

Osmanlı-Kürt ilişkilerinin, modern siyasi örüntüler ve baskılamalarla açıklanmaya çalışılması konunun anakronik düzleme hapsolmasıyla sonuçlanmıştır. “Normal” yaklaşımlar, meselenin her şey kadar genel ve her şey kadar kendine özgü yanları olduğunu ortaya koymaktadır.

Modern dönem ve sonrasında Kürtlere dair araştırmaların “aşiret” üzerine odaklanması ve bu araştırmaların saplanıp kaldıkları kavram karmaşası yanında Osmanlı Devleti’ne yönelik yaklaşımların, özellikle Kürtler gibi milliyetçilik sürecinde baskılanmış milletlerle ilişkiler söz konusu olduğunda, kaba sömürgecilığe dayanan siyasi organizasyon tanımları etrafında dönmesi Osmanlı-Kürt başlığını daha baştan itibaren tahakküm altına alarak çalışmayı zorlaştırmaktadır. Çalışmanın başında belirtmek gerekir ki bu makale, söz konusu yaklaşımlardan bağımsız ve bu yaklaşımlara eleştirel yaklaşan, geniş bir Osmanlı-Kürt ilişkileri araştırmasının bir bölümünden oluşmaktadır.

Öncelikli eleştiri “aşiret” kavramına yöneliktir. Konuyla ilgili ilk çalışmaları yapanlardan Ziya Gökalp’in, Kürtlerin biricik sosyo-politik yapısı olarak sunduğu aşireti, Durkheimci yaklaşımla ele alması ve “iptidailik” etrafında tanımlaması; sonrasında bu yaklaşımın başka çalışmaları da etkilemesi, yakın zamana kadar konunun önemli çıkmazlarından birini oluşturmaktaydı.² Ciddi bir kavram karmaşası içindeki bu tanımlamalar da aşiret, oldukça oryantalist, bazen de Gökalp’in yaklaşımındaki gibi iç oryantalizm olarak niteleyebileceğimiz bir yaklaşımla, siyasi iradede yok-

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Tarih Bölümü.

1 Şükrî-i Bitlisi, *Selim-nâme*, Haz: Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İstanbul, 1995, s. 216.

2 Bkz., Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Haz: Şevket Beysanoğlu, İstanbul, 1992.

sun, sömürülmeye hazır sosyal yapılar olarak sunuldu.³ Sonraki süreçte, antropoloji-tarih sentezi çalışmalarıyla Kürt aşiretleri, sosyo-politik bir konfederasyon olarak tanımlanmaya başlandı ve Abdulla'nın yaptığı gibi aşiret İngilizcedeki "tribe" ile değil de, Moğol-Türk kavramı olan ve aşiret konfederasyonu anlamına gelen "il" ile karşılaştırıldı.⁴ Buna rağmen, Kürt politik hayatının biricik belirleyicisi olarak aşiretin sunulması, aşiret üstü Kürt politik yapılarının gözden kaçırılmasına sebep oldu. Olağan dönemlerde Kürt politik örgütlenmesinin en üst noktasını temsil etmemesine rağmen, kriz dönemlerinde ön plana çıkması ve sosyal bilimcilerin kriz dönemlerine odaklanan çalışmaları aşireti ön plana çıkaran sebeplerdi. Oysa Kürdistan'ın politik yapısının asıl belirleyicisi Bruniessen'in bir kısmının neredeyse antik çağdan kalma olduğunu belirttiği "emirlikler"di.⁵ Aşiret ile devlet arasında "ara politik form"lar olarak nitelendirilecek "emirlikler" bölgeye hâkim olma çabasındaki imparatorlukların, çatışma ve ittifak bağlamında ilk elden muhataplarıydı.⁶

İkinci eleştiri, Osmanlı-Kürt ilişkilerinin değerlendirildiği bağlamlara yöneliktir. Osmanlı Devleti'ni, modern sömürge politikalarıyla özdeşleştirme veya İslami baskıcılıkla nitelendirme gibi indirgemeci yaklaşımların sorgulanmaya ihtiyacı vardır. Hassanpour'un, Mustafa Âli'nin Nushatü's-Selâtin adlı eserinde "selâtin-i sâbika zamânlarında Ekrâd ü Etrâke begler-begilik virilmezdi"⁷ şeklindeki ifadesini bir Osmanlı yöneticisinin Kürtlerin yönetme becerisini küçümsemesi olarak algılaması örneğinde olduğu gibi,

3 Bu sadece akademik bir çıkmaz değildi. Kürt milliyetçiliği de, kendini geçmişte Kürtlerin ne kadar çok acı çektikleri ve sömürüldükleri ajitasyonu üzerine inşa ederek bu çıkmazı büyüttü.

4 Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret, Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması*, Çev: Mustafa Aslan, İstanbul, 2009, s. 77.

5 Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev: Nevzat Kırış vd., İstanbul, 1993, s. 207.

6 Bu emirliklerin iç işleyişine ve yönetici hanedanlara dair bilgilerimiz o kadar azdır ki; bu konuyla ilgili bilgilerimiz, kaynakların bize sundukları oldukça kısıtlı verilerle 19.yüzyılda Cizre ve Mir Bedirhan vb. emirlik ve mirlelere dair çalışmalardan yola çıkarak yaptığımızı değerlendirme ve genellemelere dayanmaktadır. Kürt emirliklerinin geleneksel yapılarını, kendi dönemlerindeki devlet örgütlenmelerinin bir alt yapısı veya şehir devletleri modelleri üzerinden anlamaya çalışmak gibi derinlikli karşılaştırmalar yapacak özel çalışmalara ihtiyaç vardır. Kürt emirliklerini aşiretler devlet arasında bir ara form olarak tanımlamak kendi içinde bazı sıkıntıları getirir de, Bitlis, Cizre, Hasankeyf ve İmadiye gibi kendine has bir şehir kültürü oluşturmuş emirlikler ile Eyyubi, Hasanveyhi ve Mervani ilişkisinin tarihi ve coğrafi süreklilik bağlamında, modern takintılar aşarak, incelenmesinin ortaya çıkaracağı sonuçlar daha belirgin bir tablo oluşmasını sağlayabilir.

7 Gelibolulu Mustafa Âli, *Nushatü's-Selâtin*, Haz: Faris Çerçi, İstanbul, 2015, s. 340.

belgeleri kendi bağlamından kopararak yapılan değerlendirmeler kuşkusuz dönemin politik pratiğini yansıtmamaktadır.⁸ Benzer şekilde Osmanlı Devleti'nde dinin oynadığı rol vurgulanarak, dini kimlikleri milliyetçilik karşısında güçlendirme politikası izlendiği şeklindeki yaklaşımlar üzerinden yapılan yersiz sorgulamalar da kendi içinde anakronik problemler taşımaktadırlar.⁹ Bu problemlili yaklaşımlara Osmanlı-Kürt ilişkilerini, Safevîlere karşı Türk-Kürt ittifakı veya Şiiilere karşı Sünnî ittifakı olarak sunan yaklaşımları da dahil edebiliriz.

Bu çalışmada 16.yüzyılda Osmanlı-Kürt ilişkileri, kendi döneminin gerçekliği içinde, “İmparatorluk ve Emirlik” ilişkileri bağlamında değerlendirilerek yukarıda eleştirisi yapılan yaklaşımlar aşılımaya çalışılmıştır.

KÜRDİSTAN’DA OSMANLI HÂKİMİYETİ

Yüzyıllardır yerel hanedanlara dayanan ve genellikle “emirlik” olarak adlandırılan geleneksel Kürt siyasi örgütlenmeleri, 13. yüzyılda Moğol saldırılarının ardından bir kriz yaşamaktaydı. Tüm bu kriz sürecinde geleneksel Kürt siyasal yapılanmaları bölgedeki iktidar boşluğunu dolduracak bir varlık gösteremedi.¹⁰ Osmanlı-Safevî çatışması, Timur, Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanındaki kısa süreli rahatlatma dönemleri hariç tutulursa sürmekte olan krizden kurtulmak için Kürtlere önemli fırsatlar sundu.

16. yüzyılın hemen başında şahlığını ilan ederek bölgedeki hâkimiyet mücadelesine katılan Şah İsmail’in Akkoyunluların varlığına son vermesinin ardından, Akkoyunlu baskısından kurtulan Kürt hanedanları Şah İsmail’le anlaşarak bölgede tekrar etkin olabileceklerini düşünmüşlerdi. Bu düşünceyle Şah İsmail’le görüşmek için Tebriz’e giden 12 Kürt miri tutuklanıp hapse atılıp yerlerine de Şii emirler atanınca yeni bir baskı döneminin başladığı anlaşılmıştı.¹¹ Şah İsmail, Kürt mirlerini tutuklayarak Kürt hanedanlarla otoritesini paylaşma niyetinde olmadığını açıkça ortaya koymuştu.

8 Amir Hassanpour, “Kürt Kimliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihîsel ve Edebi Kaynaklar,” *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri* içinde, Ed: Abbas Vali, İstanbul, 2005, s. 140.

9 Bkz. Danise Natalia, *Kürtler ve Devlet Irak, Türkiye ve İran’da Ulusal Kimliğin Gelişmesi*, Çev: İbrahim Bingöl, İstanbul, 2009, s. 37.

10 Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev: Nilay Özek-Gündoğan –Azat Zana Gündoğan, İstanbul 2009, s. 64.

11 Şeref Han, *Şerefname*, Çev: M. Emin Bozarslan, İstanbul 2009, s. 102.

Safevilerin geleneksel Kürt yönetimlerine karşı izlediği baskı politikasının bir başka boyutunu “Şiilik” dayatması oluşturmuştur. Her ne kadar, mezhep unsuru Kürt emirliklerinin politikalarını etkileyen başat faktör olmasa da, Safevi iktidarının uygulamalarıyla bunu bir baskı unsuruna dönüştürmüş olması Kürtlerde Safevilere karşı önemli bir tepkiye yol açmış olmalıdır. 16. yüzyılın başlarında Safevi hâkimiyetindeki Hasankeyf ve Bitlis’i ziyaret eden Venedikli bir tacirin anlatılarında Şiilik baskısı bariz şekilde göze çarpmaktadır. Tacire göre, her iki şehrin ahalisi de, Şii olmamalarına rağmen Kızılbaş gibi giyinip, öyle görünmeye çalışmaktadırlar.¹² İdris-i Bidlisi de, Osmanlıya tabi olmaları için davette bulunduğu Kürt emirliklerini Safevilerle ilişkilerine göre tasnif ederken, Safevilerin hem Kürtlerin geleneksel yönetimlerine yönelik baskılarının hem de Şiilik dayatmasının üzerinde durur. İdris-i Bidlisi’nin bu değerlendirmesine göre Safevilerle ilişkileri bağlamında Kürtler üç gruba ayrılmıştır: (I) Bredost Kürtleri, Soran Miri Seyyid bin Şah Ali, İmadiye hâkimi Mir Seyfeddin ve halefi Mir Sultan Hüseyin gibi Kızılbaş ilhat ve sapkınlığından fiil ve itikat olarak yüz çevirenler; (II) Safevilere tabi olmayı reddeden ama bununla birlikte onlarla mücadele etmeye güç yetiremeyen ve önemli bir bölümü Şah İsmail tarafından hapsedilen Hasankeyf Miri Melik Halil Eyyubi, Bitlis Miri Şerefhan, Hizan Miri Davud, Sason Hâkimi Ali Bey, Nemran Hâkimi Abdül Bey ve İzzeddin Şir Bey. Bunlardan muhtemelen bazıları şeklen de olsa Şii görünmüşlerdir; (III) Safevi hâkimiyetine karşı baştan beri bir mücadele içinde bulunan Buhti Emirliği.¹³

Safevilerin Kürtler üzerinde oluşturduğu baskının üçüncü ayağı, Kürtleri sosyo-ekonomik açıdan diğerlerinden daha fazla etkileyen, Alevi Türkmenlerin desteklenmesidir. 12. yüzyıldan itibaren bölgeye gelmeye başlayan Türkmenler,¹⁴ Safevilerle birlikte güçlü bir mezhep motivasyonu kazanarak daha etkin olmuşlardır. Safevi destekli Alevi Türkmenlerin faaliyetleri süreç içinde Kürtlerin sosyoekonomik hayatını felç etmiş ve adeta bir istilaya dönüşmüştür. Bunun sonucu olarak da Alevi Türkmenlerinin bölgedeki etkilerinin kırılması Kürtler için hayati bir mesele haline gelmiştir.

12 Tufan Gündüz, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, İstanbul, 2012, s. 137-143.

13 İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-nâme*, Haz: Hicabi Kırılancı, Ankara, 2001, 237-239.

14 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. 2, Çev: Ömer Doğrul, Ankara, 1999, s. 440.

Kürt hanedanların kendi politik güçlerini tekrar elde etmek istemeleri, Şiilik, Alevi Türkmenlerin sosyoekonomik baskısı, Kürtlerin Safevilere karşı, Bidlisi'nin ifadesiyle "mübalağa"¹⁵ derecesindeki tepkilerinin en önemli sebepleri olmuş ve Kürt hanedanları Safevilere karşı müttefik arayışına itmiştir. Sultan Selim'in Safevi politikasının azımsanmayacak sayıda Kürt destekçi kazanmasını onların bu arayışıyla açıklamak mümkündür. Yine Bidlisi'nin ifadesiyle, bazı Şiilerin, Osmanlı Devleti'ni Safevilere karşı bölgeye davet eden esas amilin Kürtler olduğunu düşünmesi,¹⁶ Kürt hanedanların Safevilere karşı müttefik arayışlarının boyutlarını göstermesi açısından önemlidir.¹⁷

Bununla birlikte Kürtlerin Osmanlıya tam destekleri için belli bir güven ortamı oluşması ve Osmanlının Safevilere karşı başarılı olabileceğinin anlaşılması gerekecekti. İdris-i Bidlisi'nin aracılığı ve muhtemelen Kürt hanedan ailelerine geleneksel haklarının korunacağına dair verdiği teminatlarla oluşan güven ortamı ile Çaldıran Savaşının Osmanlının zafriyle sonuçlanması ve Yavuz'un Tebriz'e girmesinin ardından Osmanlı Devleti'nin Safevilere karşı ittifak kurulabilecek bir güce sahip olduğunun anlaşılması, Kürt hanedanların Osmanlıyla ittifak kararı vermeleri için gerekli şartları oluşturmuş görünmektedir.

Osmanlı ordusunun Çaldıran Savaşından sonra bölgeden ayrılmasının ardından Safevilerin tekrar hâkimiyet kurma girişimleri, Kürt emirliklerini bölgede Osmanlı hâkimiyetini tesis konusunda ısrarcı olmaya itmiştir. Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinde Kürtlerin rolü ve ısrarcılığı Diyarbekir ve Mardin'in Safevi kuvvetlerinden temizlenmesi sırasında oldukça belirgin şekilde görülmektedir. Yavuz Sultan Selim'in, Çaldıran zaferinden sonra bölgeyi Osmanlı hâkimiyetine alma konusunda çok da istekli olmadığı anlaşılmaktadır. Bir yandan kendi ordusunun isteksiz tavırları, diğer yandan Batıya yapılacak seferlerin daha cazip olması gibi hususlarla açıklanabilecek bu durumun tersine dönmesinde Kürtlerin ısrarlarının da etkisi olmuştur.

¹⁵ Bidlisi, s. 274.

¹⁶ Bidlisi, s. 261.

¹⁷ 1890'larda İranlı Tarihçi Muhammed Arif Mütercim tarafından kaleme alınan "Tarix-i İnqilabê İslam Beyne'l-Xasa ve'l-Am" adlı eserde İdris-i Bidlisi, Sultan Selim'i İran'a karşı kıskırtan kişi olarak tanıtlır. Murad Ciwan, Çaldıran Savaşında Osmanlılar Safeviler ve Kürtler, İlk Kürt Osmanlı İttifakı, İstanbul, 2015, s. 186.

Safevilerin bölgedeki yönetim merkezi olan Diyarbakir, Çaldıran Savaşından sonra Safevi valilerinden Karahan tarafından kuşatılmış, şehir halkı bir yılı aşkın bir süre, Osmanlı yardımı gelmeden eşraftan Ahmed Çelebi'nin liderliği, İdris-i Bidlisi'nin yönlendirmeleri ve aşiretlerin desteğiyle Safevilere karşı direnmiştir.¹⁸ Bu esnada Dulkadiroğulları ile ilgilenen Sultan Selim, şehir halkının uzun süre devam eden ısrarı ve İdris-i Bidlisi'nin aracılığıyla sonunda Bıyıklı Mehmed Paşa'yı görevlendirmiş ve Osmanlı Devleti bölgede hâkimiyet tesis etme iradesini ancak bu görevlendirmeye ortaya koymuştur. Bu gelişmenin ardından, Osmanlı ordusunun yola çıktığı ve bölgedeki Kürt emirlerinin askerleriyle orduya katılma hazırlığı içinde olduğu haberini alan Safevi Valisi Karahan kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Öte yandan bazı Kürt hanedanların bu süreçte Safevileri desteklediklerini de belirtmek gerekir. Nitekim Karahan'ın Diyarbakir kuşatmasına destek için Şah İsmail tarafından eski Hizan miri ile Adilceviz ve Erciş mirleri yardım için gönderilir. Ahlat üzerinden Diyarbakir'e yürümek isteyen bu güçleri, Sason, Hizan ve Bitlis mirleri 4.000 kişilik bir kuvvetle yenilgiye uğratırlar.¹⁹

Karahan'ın bölgedeki son Safevi kalesi olan Mardin'e sığınması üzerine, Osmanlı ordusu ile emirlik orduları Mardin önlerine gelir. Karahan'ın terk ettiği şehir kolaylıkla alınır ve herhangi bir çatışma yaşanmaz. Mardin'in alınmasının ardından harekâta devam edilerek Kürt mirlerinin bölgedeki Alevi Türkmen ve Safevi bakiyelerinin tamamen temizleneceği beklentisi Osmanlı komutanları arasındaki sorunlar nedeniyle bir süre sekteye uğrar. Bu sorun sırasında Bıyıklı Mehmed Paşa'yı desteklemek için gönderilen Sivas ve Amasya Beylerbeyi Şadi Paşa, Hasankeyf Miri Halil Eyyubi ve İdris-i Bidlisi'nin arabuluculuk çabalarına rağmen, 50.000 kişilik kuvvetiyle bölgeden ayrılmış,²⁰ geriye Bıyıklı Mehmed Paşa'nın elindeki çok az kuvvetle Kürtler kalmıştır.²¹ Bu gelişmelerin ardından ordunun Mardin'i boşaltıp Diyarbakir'e dönmesi ve ardından Karahan'ın Mardin'i tekrar

18 Bidlisi, s. 279; Hoca Sâdeddin, *Tâcû't-Tevârîh*, c. II, İstanbul 1280, s. 299-303; Nejat Göyünç, "Diyarbakir" maddesi, *DİA*, 1994, c. 9, s. 466.

19 Hoca Sâdeddin, c. 2, s. 308.

20 Bkz. Bidlisi, s. 272.

21 Hoca Sâdeddin, c. 2, s. 312.

ele geçirmesi Kürtlerde tedirginliğe yol açmış olmalıdır. Diyarbakır'deki Osmanlı paşası ile Kürt emirleri arasında daha sonra yapılacaklar konusundaki fikir ayrılıkları Kürtlerin bu tedirginliğini göstermektedir. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Mardin ve çevresinde Safevi hâkimiyetine tamamen son verme konusundaki isteksiz tavrı karşısında İdris-i Bidlisi ve Kürt emirleri Safevi kuvvetleri ve Alevi Türkmenlerine bir an önce saldırılması taraftarıdır. Bir yandan bu ısrar, ama muhtemelen bu ısrardan çok daha etkili olarak Mardin'in Safevilerin eline geçmesi karşısında Sultan Selim'in Şadi Paşa'yı suçlu görerek cezalandırması Osmanlı ordusunu tekrar harekete geçirmiştir. Bir dizi gelişmenin ardından tarafların Koçhisar yakınlarındaki Dede Kargın²² sahrasında yaptıkları savaş, bölgede Safeviler ve Alevi Türkmenlerin gücünün nerdeyse tamamen kırılmasıyla sonuçlanmıştır. İdris-i Bidlisi savaşla ilgili padişaha gönderdiği bilgilerde, Osmanlı ordusunun sol kanadında bulunan Kürtlerin verdikleri mücadelenin sonucun belirlenmesinde ne kadar etkili olduğundan bahseder. Göyünç, İdris-i Bidlisi'nin anlatılarını Bıyıklı Mehmed Paşa'nın başarılarını gölgelemek gibi kişisel husumetle ilişkilendirse de bu savaşın Kürt mirleri açısından önemi düşünüldüğünde, canla başla mücadele etmeleri anlaşılabilir bir durumdur.²³

Osmanlı Devleti'nin Kürdistan hâkimiyetiyle sonuçlanan bu süreç, Osmanlı-Kürt ilişkisinin karşılıklı ihtiyaca dayandığını göstermektedir. Kürt mirleri, hanedanlık haklarını yeniden kazanmak için Safevilere karşı tek başlarına mücadele etmelerinin imkânsız olduğunun farkındaydılar. Safevilere karşı bölgedeki tek dayanak Osmanlı ordusuydu. Buna karşılık, Yavuz Sultan Selim'in İran içlerine ilerleyip Safevi tehlikesini tamamen bertaraf etme düşüncesi karşısında yenicilerin birkaç kez isyana yeltenmeleri, bölge hâkimiyetinin sadece merkez ordularıyla sağlanamayacağını göstermiş olmalıdır. Bu da bölgede güçlü yerel kuvvetlere ihtiyacı artırıyordu.

Osmanlı Devleti ile Kürt hanedanları arasında ilişki ağlarının oluştuğu bu süreç, aralarındaki fark oldukça ince bir çizgiden ibaret olan

22 Bir Alevi Türkmen isimlendirmesi olarak "Dede Kargın" ismi bahsedilen dönemde Kürdistan'da Alevi Türkmen etkisinin hangi seviyede olduğunu göstermesi açısından önemli bir gösterge olarak kabul edilebilir. Dede Kargın için bkz. Ahmet Taşgün vd (Ed), *Ortaçağ Anadolu'sunda Bir Türkmen Şeyhi Dede Garkın*, İstanbul 2014.

23 Bidlisi, s. 278; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, 25.

“ittifak-tabiiyet” kavramları çerçevesinde incelenebilir. Bu ilişki ağının başlangıç noktasını Safevilere karşı kullanılan dilin ve terminolojinin değişmesi oluşturmaktadır. Sultan Bayezid döneminde Şah İsmail ve Erdebil Tekkesi’ne yönelik kullanılan yumuşak dilin aniden değişmesi²⁴ ve bu değişimin öncülerinden birinin İdris-i Bidlisi olması dikkate alınmalıdır. Yukarıda değindiğimiz gibi Osmanlı Devleti’nin bölgeye gelmesinde Kürtlerin çağrılarının rolü de Osmanlı-Kürt ilişki ağının ilk şekillenişini etkilemiş olmalıdır. Bu süreçte yaşanan örnekler de ittifak-tabiiyet ayrımına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bitlis Miri Şerefhan 1514’te Tebriz’de Sultan Selim’e bağlılığını bildirdikten sonra,²⁵ Bitlis Kalesi ve kendi hanedanına bağlı diğer yerleri Safevilerden temizlemiş, ardından Safevilere bağlı emirliklerle, muhtemelen stratejisini kendisinin belirlediği, bir mücadeleye girişmişti.²⁶ Henüz Bıyıklı Mehmed Paşa’nın atanmadığı ve bölgede Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmediği bu dönemde Şerefhan, muhtemelen kendini Osmanlı Devleti’nin bir müttefiki olarak kabul ediyordu. Bir diğer örnek; Çaldıran Savaşından sonra İdris-i Bidlisi’nin Sultan Selim’den beylerbeyi rütbesinden birini bölgeye yönetici olarak ataması talebidir. Sultan Selim’in, bu talebe Kürt mirleri kendi aralarından birini seçsinler şeklinde karşılık vermesine rağmen, Bidlisi bütün mirlerin “yalnız ben olayım, benden başkası olmasın” yaklaşımında olduğunu, bundan dolayı Kürtlerin kendi aralarından böyle birini seçmelerinin mümkün olmadığını ifade eder.²⁷ Hatta bu durum *Selimname*’de, Kürtlerin kendi aralarında uzlaştıkları tek konunun “tevhid ve peygamberin ümmeti olmak” olduğu bunun dışında hiçbir şey üzerinde ittifak edemedikleri şeklinde çarpıcı bir dille anlatılır.²⁸ Bidlisi’nin bu açıklamalarına sebep olan talep, henüz Diyarbakır alınmadan önce İdris-i Bidlisi’nin başkanlığında Hasankeyf Miri Melik Halil Eyyubi, Bitlis Miri Şerefhan, Hizan Miri Davud ve Sason Miri

24 Bkz. Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul 2015, s. 328 vd.

25 Sevgen, bir mektuba dayanarak Şerefhan ile Sultan Selim arasındaki ilişkilerin Çaldıran Savaşı öncesinde başladığını, Şerefhan’ın casusları aracılığıyla Safeviler hakkında elde ettiği bazı bilgileri Osmanlı sarayıyla mektuplar aracılığıyla paylaştığını iddia etmektedir. Bkz. Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, haz: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, Ankara 1982, s. 28.

26 Bidlisi, s. 238, 253-254.

27 Şeref Han, s. 320.

28 Bidlisi, s. 262.

Ali Bey, Nemran Miri Abdül Bey'in ve İzzeddin Şir Bey'in oğlu Mir Melik Abbas'ın katıldığı bir toplantıda Kürt mirlerince bölgedeki Safevi bakiyesiy-
le mücadele için yapılmıştı.²⁹ Kürtlerin kendi aralarından birini beylerbeyi
olarak kabul etmeyecekleri anlaşılınca, Bıyıklı Mehmed Paşa bölgeye vali
olarak atanmıştı. Belirtmek gerekir ki, Kürt mirlerinin bu talepleri gelenek-
sel haklarından vazgeçmeyi düşündükleri anlamına gelmiyor, Safevilere ve
Alevi Türkmenlere yönelik Osmanlı desteğini almak istediklerini gösteri-
yordu. Bu gelişmelerin tarihsel önemi, bir araya gelmeleri çok zor olan Kürt
mirlerinin, Osmanlıyla ittifak konusunda bu denli geniş bir birliktelik sağ-
lamış olmalarıydı. Muhammed Emin Zeki Bey, bu hususa dikkat çekerek
Osmanlı'nın Kürt mirleriyle anlaşarak ve Kürtlerle savaşmadan Kürdistan
hâkimiyetini tesis etmesini tarih içinde bir istisna olarak değerlendirir.³⁰
Şerefname'de konuya farklı yaklaşılar ve Kürdistan'da hâkim olmak isteyen
sultanların Kürtlerin ülkesine göz dikmedikleri ve istila etmedikleri; yalnız
Kürtlerin vergileri ve sembolik bağlılıklarıyla yetindikleri ifade edilir ki,
Osmanlı-Kürt ilişkilerinin 16. yüzyıldaki seyri de buna uygundur.³¹ Tüm
bunlar Osmanlı Kürt ilişki ağının, sonradan tabiiyete evrilen bir ittifak
ilişkisi olarak başladığına dair kuvvetli göstergeler olarak kabul edilebilir.

DEVLET-EYALET VE EMİRLİK: KÜRDİSTAN SANCAKLARI

Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesindeki ittifakın boyutları,
Bıyıklı Mehmed Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği arzına "...Kürdistan bey-
leriyle yek-dil ve yek-cihet ve yek-renk..."³² ifadeleriyle yansıdı. Osman-
lı Devleti'nin, Safevi ve Kürt politikalarının önemli belirleyicisi olarak
tanımlanan İdris-i Bidlisi, bölgede yeni idari yapının tesisinde de önemli
bir rol üstlenmiş olmalıdır. Dede Kargın Savaşıyla bölgede Safevi ve Alevi
Türkmen etkisi kırılıncaya kadarki süreçte, Osmanlı Devleti ile Kürt hane-
danlar arasındaki diplomasi trafiği de yine Bidlisi tarafından yürütülmüştü.
Muhtemelen İdris-i Bidlisi'nin önerisiyle Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'nın
ardından itaatlerini bildiren Kürt beylerine verilmek üzere nişan-ı şerif

29 Bidlisi, s. 239.

30 Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev: Vahdetin Ince vd., İstanbul 2010, s. 171.

31 Şeref Han, s. 24.

32 Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, s. 29.

taşıyan beyaz yani boş hükümler göndererek,³³ Kürt emirliklerinin hanedan haklarını tanıyacağını göstermişti. Kuşkusuz bu girişimde Kürt hanedanların beklentileri, belki de doğrudan talepleri etkili olmuştu.

Osmanlı hâkimiyetinin ardından yapılan idari düzenlemelerle, Kürt hanedanların idari haklarının gözetildiği bir sistem oluşturuldu. Osmanlı'nın Balkanlar'dan farklı olarak, İran sınırında daha doğuya ilerleme politikası gütmeye, daha çok Safevileri kuşatma ve izole etme stratejisi gözettiği söylenebilir.³⁴ Bu strateji, Osmanlı Kürdistan'ının bir fetih üssü olmaktan çok İran'a karşı bir tampon bölge olarak tasarlanmasıyla sonuçlandı. Osmanlıların Bağdat'ı da içine alan Irak'ın güneyinde varlığını kalıcı kıldığı 1639'a kadar, bölgedeki idari teşkilatlanma tamamen İran'a karşı bir seferberlik düzenlemesine dayanmaktaydı.³⁵ Osmanlı Devleti'nin İran politikasının devamlılığı, Kürtlerle doğru ilişki kurmasıyla alakalıydı. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin Kürdistan'da denetim kurmak ve hâkimiyetini sürdürmek için uyguladığı strateji "toplumsal grupların feda edilmesiyle değil, devletin bu grupları kendisiyle bütünleştirmesi ya da meşrulaştırması ve kendine bağlaması..."³⁶ olarak tanımlanabilir. Osmanlı belgelerinde "istimalet"³⁷ diye isimlendirilen ve Bajalan'ın oldukça isabetli bir şekilde İngilizce karşılığını "*soft power*"³⁸ olarak verdiği bu strateji, Kürt hanedanların geleneksel haklarını devam ettirmeleri karşılığında Osmanlı hâkimiyetini tanımaları olarak özetlenebilir. İstimalet politikası çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin Kürdistan'da karşılaştığı iki sosyo-politik yapıyla, yani aşiret ve emirliklerle kurduğu ilişki düzeyi bölgede hâkimiyetini kalıcı kılacak ve aynı zamanda uzun vadede merkezîleştiği tesis edebileceği ara formlarla şekillendi. Emirliklere tanınan statüler ile bir

33 Feridun Bey, *Münşeatü's-Selatin*, c. I, İstanbul, 1264, s. 419-420; Sevgen, s. 30.

34 Özer Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı Safevi Mücadelesi, (XVI-XVII. Yüzyıllar)," *History Studies*, Ortaoğu Özel Sayısı, 2010, s. 230.

35 Nelida Fuccaro, "The Ottoman frontier in Kurdistan in the sixteenth and seventeenth centuries," *The Ottoman World* içinde, Ed: Christine Woodhead, Londra, 2012, s. 238.

36 Karen Barkey, *Eşkayalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, Çev: Zeynep Altok, İstanbul 2011, s. 1.

37 59 Numaralı Mühimme Defteri 114 Nolu Hüküm; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri, İstanbul 1991, s. 211.

38 "Yumuşak Güç," Djene Bajalan, "Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerefname'ni ve Kürt Beyleri," *Tarih Toplum Kuram*, S. 1, İstanbul, 2009, s. 241.

yandan yerel güçler ile “örfi” veya “Kanun-i Kadim” olarak isimlendirilen geleneksel yapılar devam ettirilmiş diğer yandan Kürt aşiretlerini kontrol gibi oldukça zor bir iş emirliklere ihale edilerek İran’a karşı tampon olabilecek bir güç kazanılmıştır.

Yeni idari yapılanmanın merkezinde Osmanlı idaresinin yapıtaşı olarak eyalet yer almaktaydı. Osmanlının yeni hâkim olduğu, Erzurum ve Sivas’ın güneyinde kalan yerler, Diyarbakir Eyaleti olarak teşkilatlandırıldı. Bu yeni eyalet, tarafsız kalmayı seçen ya da Safeviler ile ittifaka devam eden Kelhur, Erdalan, Baban, Şehrizor ve Mukri hariç tüm Kürt emirliklerini de içine alıyordu.³⁹ Eyalet üst çatısı altında Kürt hanedanların geleneksel yönetimlerini devam ettirebilecekleri alt sistemler oluşturuldu. “Yurtluk-Ocaklık” ve “Hükümet” sancakları olarak isimlendirilen bu alt sistemler ile Kürtlerin geleneksel yapıları Osmanlı idari yapısıyla gevşek bir şekilde de olsa bütünleştirilmiş oluyordu.

Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları dönemin kanunname ve risalelerinde belli bir şablon çerçevesinde tanımlanır. Kanuni döneminde hazırlanan Kanunnâme-i Hümayun’da hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklarıyla ilgili açıklama şöyledir:

.....dokuz hükümet vardır ki, hîn-i fetihde hıdmet ü itâ’atleri mukâbelesinde ashâbına tevîz ü temlik olunmuşdur. Mülkiyet tariki üzere tefrîk ederler. Hatta memleketleri mefruzu’l-kalem ve mak-tu’u’l-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dâhil-i defter-i sultanî olmamışdır. İçlerinde ümerâ-i Osmâniyye’den ve kul tâifesinden hiç bir ferd yokdur. Cümle kendülere mahsusdur. Ve bunların ahidnâmeleri mûcibince azl u nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî’-i fermân-ı Hazret-i sultandır. Sâir ümerâ’-i Osmâniyye gibi kangı eyalette tâbî’ler ise, beğlerbeğleriyle ma’an sefer eşerler. Kavm ü kabîle ve başka asker sâhibleridir.

Ve bir bahşi dahi ocaklık dur ki, hîn-i fetihde ba’zı ümerâyâ hıdmet ve itâ’atleri mukâbelesinde ber-vech-i te’bîd arpalık ve sancak hâssı tarikiyla tevcih olunmuşdur. Erbâb-ı divân ve kanun ıstılâhın-

39 Özoglu, s. 67.

da bu makûlelere yurdruk ve ocaklık derler. Sancak i'tibâr olunur ve sâir ümerâ gibi tablu 'alem sahibleridir. Selâtin-i selefden ellerinde olan temessükâtları mûcibince cidden bunlar azl ü nasb kabul etmezler. Ammâ elviye-i sâire gibi kurâ ve mezârî'inin mahsulâtı tahrir olunmuşdur. İçlerinde ze'amet ve tımar vardır. Sefer-i hümayûn vâkî' oldukça, zu'amâ ve erbâb-ı tımarı alay-beğleri ile kendüleri ma'an sâir sancak-beğleri gibi kangı eyâlete tâbî'iler ise, beğlerbeğleri ile ma'an konub ve göçüb, sefer hizmetin edâ edegelmışlerdir.⁴⁰

Kanunnâme-i Hümayun'dan yaklaşık yüzyıl sonra, 17. yüzyılın başlarında, Ayn-i Ali Efendi, Diyarbekir Eyaleti'nin idari yapılanmasını açıklarken de benzer şekilde yurtluk-ocaklık ile hükümet sancaklarını şöyle tanımlar:

Eyalet-i Diyarbekir on bir Osmanlu sancağı ve sekiz Ekrad begi sancağı ve beş hükümeddir. Bu sekiz Ekrad sancağı hîn-i fetihde gerçi sancak tarikiyle verilmişdir ve sancak i'tibar olunur. Lâkin yurdruk ve ocaklık üzere olub azl u nasb kabul etmezler. Fevt oldukda vali arzıyla oğullarına verilir. Hârice verülmez. Lakin sancaklar gibi ebvâb-ı mahsulâtı tahrir-i defter olunur. İçinde zeamet vardır. Sefer oldukda zuema ve erbab-ı tımarı alay begisi ile sancak begi sair sancaklar gibi beğlerbegisi ile konub göçüb, bayrağı altında sefer hizmetini eda ederler. Ferman olan hizmete gelmezler ise sancağı oğluna veya akrabasına verilir. Ama hükümedler tahrir olunmamışdır. İçinde zeamet ve tımar yokdur. Hâkimleri mülkiyet üzere zabt ve tasarruf iderler. Mefruzu'l-kalem ve maktu'u'l-kadem olub ebvâb-ı mahsulâtı her ne ise kendüleri mutasarrıfdir. ⁴¹

Hem Kanunnâme-i Hümayun hem Ayn-i Ali Efendi risalesinin tanımlamalarına hâkim olan Osmanlı bürokrasi dili, yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarının işleyişine dair yerel etkiyi yokmuş gibi gösterse de, her iki uygulamayı etkileyen önemli unsurlardan biri de Kürt hanedanların gelenek-

40 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap *Kanunî Devri Kanunnâmeleri*, I. Kısım *Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 463.

41 Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280, s. 29-30.

sel yönetim anlayışlarıdır. Osmanlı kayıtları yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarının verilme sebebini, emirlerin fetih zamanındaki hizmet ve itaatleri olarak tamamen Osmanlı Devleti'nin tek taraflı bir tasarrufu olarak gösterse de, yine birçok belgede belirtildiği üzere asıl sebep “zabt ve tasarruflarına” verilen toprakların ecdatlarından kalan “kadim ocak”lar olmasıydı.⁴² Bununla birlikte bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçişi esnasında İdris-i Bidlisi'nin diplomasi trafiğinde belirlenen kurallar ve nişan-ı şerifler üzerinden sağlanan anlaşmalar yurtluk-ocaklık ve hükümet sistemlerinin esas dayanaklarıydı.

İlk idari yapılanmada sadece Diyarbekir Eyaleti içinde yer alan Kürt emirliklerine ait hükümet ve yurtluk-ocaklık sancakları bölgede Osmanlı hâkimiyetinin genişlemesiyle Van, Bağdat ve Şehrîzor eyaletlerine bağlı olarak da teşkilatlandırılmıştır. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'ndeki Kanun-nâme-i Sultan Süleyman, 1631-1632 tarihli Sancak Tevcih Defteri ve 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın ilk yarısı ile ilgili sancak tevcih defterlerindeki bilgilere göre 16-18. yüzyıllar arasında bu dört eyaletteki hükümet ve yurtluk-ocaklık statüsündeki Kürt emirlikleri şunlardı: Kanuni döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı hükümet sancakları; Cizre, Eğil, Genç, Palu, Hazro. Aynı dönemde Bağdat'a bağlı İmadiye, hükümet statüsündeydi. Van'da ise Bitlis, Hakkâri, Mahmudi, Pünyanişi, hükümet statüsündeki sancaklardı. Aynı dönemde sadece Diyarbekir'de yurtluk-ocaklık statüsünde Sağman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik bulunmaktaydı. Bağdat ve Van'da yurtluk-ocaklık statüsünde sancak bulunmamaktaydı. 1631-1632 tarihlerinde üç eyaletteki hükümet sancaklarda bir değişiklik olmamıştır. Bağdat'ta yine yurtluk-ocaklık statüsünde sancak bulunmamaktadır. Ancak Diyarbekir ve Van'daki yurtluk-ocaklık sancaklarının sayısında artış olmuştur. Buna göre; Diyarbekir Eyaleti'nde Kanuni dönemindeki yurtluk-ocaklık statüsündeki sancaklara ek olarak; Mazgird, Siird, Körkil, Ahakis, Meyyafarikin, Hemkerdan; Van eyaletinde Zediki, Şırvî, Müküs, Keşabi Şıtak, Albak, Koturi Espayrit, Bargiri yurtluk-ocaklık statüsündeki sancaklardı. 1673-1740 tarihleri arasında ise Diyarbekir Eyaleti'nde Hazro, Cizre, Eğil, Tercil, Palu, Genç; Bağdat'ta İmadiye; Van'da Bitlis, Hizan, Hakkâri, Hoşab (Mahmudi) hükümet statüsündeki sancak-

42 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Münâsebetleri*, İstanbul 1993, s. 25.

lardır. Yurtluk-ocaklık statüsündeki sancaklar ise şunlardı: Diyarbekir’de, Zaçesne (Çernik), Çermik, Pertek, Kulb, Ağcakale, Dasini, Mihrani; Şehrizor’da Hûdi, Zengenme, Koy, Ça’an Gediği, Dulkıran; Van’da Kârkâr, Zeri-ki, Şırvî, Şıtak, Albak, Espayrid, Bargiri, Diyadin, Somay, Belican, Abagay.⁴³

Hükümet sancaklar mülkiyet, yurtluk-ocaklık⁴⁴ sancaklar ise arpalık ve sancak hassı yoluyla tevcih olunmaktadır. Hükümet sancaklarda tahrir yapılmamaktaydı, dolayısıyla tımar ve zeamet olmadığından gelirinin tamamı hanedanındı ve yine bu sebeple bu sancaklarda merkezden atanan idareci ve memurlar bulunmazdı. Hükümet sancaklarında hanedanın kendilerine ait orduları vardı. Yurtluk-ocaklık sancaklarda, içlerinde tımar ve zeamet olduğundan tahrir yapılmaktaydı.

Osmanlı hâkimiyetinin ardından yapılan arazi tahriri, Osmanlı teorisindeki kadar kesin çizgilere sahip olmamıştır. Öncelikle Kürt hanedanların toprak anlayışı ve kendilerinde yeterli gücü bulduklarında sahip oldukları arazileri genişletme eğilimleri buna karşılık Osmanlı Devleti’nin verimli arazileri padişah hasları gibi doğrudan merkezle ilişkilendirerek tahrir etme ve Kürt hanedanları aleyhine Osmanlı sistemine dahil etme girişimleri aralıksız devam etmiştir. Tahrirle görevli Osmanlı memurlarının kendi sınırlarına girmesinin engellenmesi veya hanedandan birinin miri arazileri hanedan sınırlarına dahil etmekle görevlendirilmesi Kürt hanedanların oldukça sık başvurdukları bir yöntemdi.⁴⁵ Kürdistan tahrirle görevli kâtip eminleri için güvenli bir bölge değildi ve kâtipler bu sebeple köy köy gezmeyi göze alamıyorlar, bu da sık sık şikâyetlere sebep oluyordu.⁴⁶

Bu yöntemler karşısında Osmanlı Devleti’nin zor kullanması, Kürtlerin Safevilere iltica etmesi hatta bazen emirliklere bağlı aşiretlerin göç ederek coğrafyayı insansızlaştırmasıyla sonuçlanıyordu. 1564’te “Vilâyet-i Bağdâd’da müceddeden tahrir olunan Kürdistân sancaklarında ve gayride...” bazı boş ve harap mezraların bulunduğu, sahiplerinin olmadığı vilayet kâtibi tarafından, “Fi’l-vâkı’ zikrolunan hâli vü harâbe mezârî’ timâr

43 Kılıç, 263-265.

44 Bazı belgelerde yurtluk-ocaklık kavramının karşılığı olarak “ülkelik” kavramı da kullanılmaktadır. 1566’da Atak Beyi Musa’nın talebi üzerine Atak Nahiyesi kendisine ülkelik olarak verilmişti. 5 Nolu Mühimme Defteri, 1240 Nolu Hüküm. Ayrıca bkz. Sevgen, s. 48.

45 Bkz. Kütükoğlu, s. 244.

46 7 Numaralı Mühimme Defteri, 2480 Nolu Hüküm.

tarikiyla tevcih olunmasının vilâyete külli nef'i olur" şeklinde kayıt tutulduğu görülmüyor ve bu toprakların "sipâhi-zâdelerden ve Rûmlı gönüllü tâyifesinden tâlib olanlara şeneltmek şartıyla hâllerine göre ber-vech-i timâr tevcih" edilmesi emrediliyordu.⁴⁷

Hükümet sancaklarda gelir ve vergiler tamamen bir iç işleyiş olarak merkezi hükümetin yetki alanı dışında bırakılmışken, yurtluk-ocaklıklarda devletle emirlikler arasında bir paylaşım söz konusuydu. Yurtluk-ocaklık sancaklarda devletle-hanedan arasındaki gelir paylaşımına dair bir örneğe, Diyarbekir Eyaleti'nin ilk tahririndeki bilgiler ışığında Tercil'le [Yerhisar, Hazro] ilgili bilgilerde rastlamaktayız. Tercil'den elde edilen gelirin 80.000 akçesi ber-vech-i maktu olarak hazineye giderken, 102.120 akçesi Ataklı Miri Ali Bey'e gidiyordu.⁴⁸ Yurtluk-ocaklıklardaki bazı vergi gelirleri de beylerbeyinin yetki alanına bırakılmıştır. 1568'de Diyarbekir beylerbeyine gönderilen bir hükümde; "Diyâr-ı Acem'den gelüp beğlerbeğliğüne uğrayanlardan Ekrâd beğleri; 'Sancağımıza konarlar.' diyü bâc u gümrük aldıkları istimâ' olunup imdi; bâc u gümrük mîriden gayri yirde alınmayup mîri içün Âmid'de alınmak emrüm olmuştur"⁴⁹ denilerek, Ekrad beylerinin bac ve gümrük vergisi almalarının önüne geçilmesi istenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin bölgede tımar sisteminde yaşadığı sorunlar her zaman Kürtlerin aleyhine olmuyordu. 1566'da bölgedeki Arap aşiretlerinin devletle çatışması üzerine Tat ve Fellah gibi aşiretlerden dirlik sahibi olanların dirliklerinin ellerinden alınıp Rum yiğitleri ile Kürdistan yiğitlerine verilmesi doğrultusunda Bağdat beylerbeyliğine emirler gönderilmişti.⁵⁰ Ancak bu tür emirlerin toprakların eski sahiplerinin elinden gerçekten alınmasıyla sonuçlanması oldukça nadirdi. Genellikle aşiretler bir müddet sonra devletle aralarını düzeltiyor ve eski topraklarına tekrar kavuşuyorlardı.

KÜRTLER VE SAVAŞ

Osmanlı-Kürt ilişki ağının en önemli parçası, aynı zamanda hükümet ve yurtluk-ocaklık sisteminde Kürt hanedanlardan beklenen yükümlü-

47 6 Numaralı Mühimme Defteri , 276 Nolu Hüküm.

48 Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, Ankara, 2000, s. 107.

49 7 Numaralı Mühimme Defteri, 1772 Nolu Hüküm.

50 5 Numaralı Mühimme Defteri, 65 ve 1451 Nolu Hükümler.

lüklerden biri de, Osmanlı Devleti'ni, ihtiyaç duyduğu zamanlarda askeri açıdan desteklemektir. Bu askeri yükümlülük öncelikle Safevilere karşı yapılan seferlerde geçerli olmakla birlikte, Batıya yapılan seferlerde de Kürt emirliklerinden kuvvet göndermeleri talep edilebiliyordu. Osmanlı ordusuna bazı açılardan lojistik destek sunmak ve kendi bölgelerinde asayiş sağlamak da Kürt emirliklerin yükümlülükleri arasındaydı.

İran'la Savaş

Kürt emirliklerinin askeri yükümlülüğünün birinci dereceden karşılığı Safevilerle savaşlarda Osmanlı stratejisi dahilinde rol almaktır. Osmanlı-Kürt ilişkilerinin ana eksenini kısaca, İran'a karşı uzun mücadelede birbirleri için vazgeçilmez ama aynı zamanda güvenilmez müttefiklik olarak tanımlanabilir. Buna rağmen Osmanlıya tabi Kürtler nerdeyse İran'la yapılan bütün savaşlarda, Balkanlar'da akıncıların üstlendiği role benzer şekilde, öncü kuvvetler rolünü üstlenmişlerdir.⁵¹ Evliya Çelebi, Kanuni tarafından konulan bir kurala göre İran'a Van üzerinden yapılan seferlerde Van beylerbeyinin ordusunun önünde Hakkâri mirinin, onun önünde de Mahmudilerin olmasının gelenek haline geldiğinden bahseder.⁵² Kürt emirlikleri ve bunlara bağlı aşiretlerin Osmanlı-Safevi savaşlarındaki rolü sadece Osmanlı ordusunun yanında savaşa katılmak değildi. Bunlarla birlikte savaşlar uzadığında, savaşın diğer bölgelerindeki Kürtlerin Safevilere saldırmasıyla savaşılan cephedeki yükü azaltmak gibi bir rolleri de vardı. Bağdat, Şehrizar ve Van bölgesinde Kürt emirlerine gönderilen bazı hükümlerle emredilen taarruzların, sırf üzerlerine Kızılbaş kuvveti çekip Erzurum serhaddindeki askerin yükünü hafifletmek amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵³

Sultan Selim'den sonra, Kanuni Sultan Süleyman'ın Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'a yönelik Irakeyn Seferiyle başlayan Osmanlı-İran savaşları, Kürtlerin de dahil olduğu bir üç taraf arasındaki girift ilişki ağını da gözler önüne sermektedir. Öncelikle Osmanlıyla savaşlarda Kürt-

51 7 Numaralı Mühimme Defteri, 99 Nolu Hüküm.

52 "Evvelâ Süleymân Hân ahdi üzre Âl-i Os mân pâdişâhı Van tarafından diyâr-ı Acem'e gitse Van beglerbeğisi talî-i asker olur. Anın önu sıra Hakkârî hânı çarhacı olur, dahi ilerisinde Mahmûdî baş çarhacı olur." Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 4, Haz: Seyit Ali Kahraman, İstanbul, 2008, s. 117.

53 Kütükoglu, s. 171.

lerin rolünü fark eden Safeviler, Kürtlere yönelik politikalarında değişikliğe gitmişlerdi. Osmanlının “istimalet” politikasının bir taklidinden ibaret bu stratejiyi uygulayan Şah Tahmasb, babası Şah İsmail’in aksine, Kürt emirleriyle iyi ilişkiler kurmaya başlamıştı.⁵⁴ Hem Osmanlı hem de İran için Kürtlerin gözde haline geldiği savaş dönemlerinde, tarafların mücadele alanlarından biri de Kürt emirlikleri yanlarına çekme girişimleriydi. Osmanlı ile İran arasındaki rekabet alanlarından birinin Kürt emirlikleri yanlarına çekmek olduğuna dair en belirgin örnek; Bitlis Miri Şerefhan’ın Safevilere sığınması buna karşılık Azerbaycan hâkimi Tekelü Ulama Han’ın da Osmanlıya sığınmasıyla sonuçlanan mücadeledir.⁵⁵

İran’la 1555’te imzalanan Amasya Anlaşmasına kadar –ki bu süreçte Kanuni’nin kumanda ettiği ordular üç kez İran’a sefer düzenlenmişti– Kürt emirleri oldukça serbest bir hareket alanına sahiptiler. Osmanlı Devleti’nin Safevilere karşı en önemli yerel müttefikini kaybetmeme çabası Kürt emirlerinin rahat hareket etmelerinin en önemli sebebiydi. Amasya Anlaşmasıyla beraber “hudud ümerasının dahl ve tecavüzden men’ edil(mesi)” yaklaşımıyla birlikte yeni bir süreç başlatmıştır. Bir yandan “hudut” kavramının belirsizliği diğer yandan Kürtlerin Osmanlı-İran arasındaki bu belirsiz sınıra müdahale etmeyi kendi doğal hakları olarak görmeleri bu yeni sürecin önemli çıkmazlarıydı. Öncelikle hudut o kadar belirsizdi ki, herhangi bir yerin hangi devlete ait olduğu ancak özel bir inceleme ile anlaşılabilirdi. Özellikle oldukça geçişken aşiret alanlarının varlığı, sınırı çoğu zaman bu aşiretlerin hangi devlete bağlı olduğu veya nereye kadar gidebildikleriyle ilişkili kılıyordu. Osmanlıya tabi bir emirlik veya aşiretin, etkinlik alanı Safevileri kendilerine ait kabul ettikleri topraklara kadar uzanabiliyordu. Örneğin 1565’te Van beylerbeyinin Meşkovar’ı, Uşnu Miri Zeynel Bey’in oğlu Mir Seyyid’e sancak olarak tevcihi için gönderdiği arzına, Meşkovar’ın İran’a mı yoksa Osmanlıya mı tabi olduğunun araştırılması ve barışa zarar verecek davranışlardan kaçınılmasının emredildiği şeklinde cevap verilmişti.⁵⁶ 1578’e kadar Amasya Anlaşmasına, en azından görünürde sadık kalan Osmanlı Devleti, Kürt emirliklerinin İran’a yönelik

54 Bajalan, s. 242.

55 Şeref Han, s. 313 vd; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 349; Özoğlu, s. 68.

56 6 Numaralı Mühimme Defteri, 695 ve 699 Nolu Hükümler.

harekâtlarına da sınırlama getirmişti.⁵⁷ Kürtler için oldukça can sıkıcı olan bu sınırlama genellikle Osmanlı Devleti ile Kürtler arasında sorunlara sebep oluyordu. Osmanlı Devleti'ne tabi Kürt emirlik ve aşiretlerinin İran topraklarına saldırılarının taraflar arasında soruna dönüştüğü dönemlerde İstanbul'dan yazılan hükümlerle, beylerbeylerinin bunları engellemesi ve zararların sorumlulara ödetilmesi talep ediliyordu.⁵⁸ Ancak mesele her zaman bu kadar basit değildi. Bazen anlaşmalara rağmen İran'a saldırmak ama barışı da bozmamak gerekiyordu. Bu durumda Osmanlı Devleti, Kürtlere İran'a saldırma görevi veriyor, İran bundan resmen şikâyet ettiğinde de "Ekrâd beyler eylemiştir"⁵⁹ diyerek aradan sıyrılabilirdi.

Osmanlı-İran arasındaki barışlar, Kürtlerin stratejik önemlerinin azalmasına ve Osmanlı yöneticilerinin daha fazla müdahalesine açık hale gelmelerine yol açabiliyordu. Bu gibi durumlarda Safevi gibi ittifak kuracak bir alternatifi varlığı Kürtlerin elini güçlendiren bir avantajdı ve Osmanlı yöneticileri ile sorun yaşadıklarında İran'a iltica ederek bu avantajı kullanmaktan çekinmiyorlardı. 1555-1578 arasındaki barış döneminde bunun birçok örneği yaşanmıştı. Öyle ki; 1578'de barışın bozulmasının sebepleri arasında "İran'a iltica eden Ekrâd beylerine külli riayet edip bazılarına sancak tarikiyle ülkeler vererek nakz-i ahz etmek"⁶⁰ de yer alıyordu. Gelibolulu Mustafa Âli, barışın bozulma sebeplerini sıraladıktan sonra şunu da ekler; "Ekrâd tâ'ifesinden ba'zı ağbiyâ memâlik-i mahrûsenün Şehrîzor ve Vân câniblerinden firâr e Şâh İsmâ'il ülkelerine güzâr itdükde sulha mügayir kabul itmîşdi ve nakz-ı 'ahde badi olmasını fehm itmeyüp, herbirini hoş tutmuşdı."⁶¹ Osmanlı-Safevi ve Kürt emirlikleri arasındaki bu ilişki düzlemi 16. yüzyılda olduğu gibi sonraki yüzyılda da pek değişmedi.

Batı Seferleri

Kürtler, askeri olarak sadece İran'la yapılan mücadelelerde yer almıyordu. Osmanlı Devleti ihtiyaç hissettiği diğer seferlerde de, beylerbey-

⁵⁷ Kütükoğlu, s. 4

⁵⁸ 3 Numaralı Mühimme Defteri , 1168 Nolu Hüküm.

⁵⁹ Kütükoğlu, s. 27.

⁶⁰ Kütükoğlu, s. 23.

⁶¹ Gelibolulu Mustafa Âli, *Nusret-Nâme*, Haz: H. Mustafa Eravcı, Ankara, 2014, s. 13.

lerine gönderdiği hükümler ile Ekrâd beylerinin seferlere destek vermesini isteyebiliyordu. 16. yüzyılda Kıbrıs'ın fethi sırasında Kürtlerden bu minvalde destek talep edilmişti. Diyarbekir beylerbeyine 1571'de gönderilen bir hükümde Diyarbekir'e tabi Ekrâd ümerasının daha önce Kıbrıs için "her biri hâllü hâllerince birer mikdâr yarar tüfenk-endâz ü kavvâs ihrâc eyle(düğü)"nden bahsedilip şimdi de Girit'e yapılacak sefer için Trablus İskelesi'ne asker göndermeleri talep edilmişti.⁶² Bu emirden yaklaşık bir ay sonra, muhtemelen emrin gerekleri yerine getirilmediği için daha sert bir ifadeyle yeni bir hüküm gönderilmişti. Bu hüküm; "Kürdistân beglerinden her biri birer mikdâr yarar kavvâs ihrâc eyleyüp yarar âdemleri ile veyâhûd kendü nefsleriyle Trablus İskelesi'ne teslim eylemek" emrinin tekrar edilmesiyle başlayıp; bu emrin yerine getirilmemesi halinde "ihmâl eyleyüp fermân olunan kavvâsları vakti ile mahall-i me'mûra irişdürmeye-ler, sancakları alınmak mukarrerdür" şeklinde bir tehditle sona ermekteydi.⁶³ Bundan altı ay sonra ise Diyarbekir'e tabi Kürdistân'dan Körkil Beği Ahmed'in ülkesinden Donanma-i Hümayûn için istenen piyade ve tüfekçileri göndermeyen Sülolî taifesinin elebaşlarının yakalanarak cezalandırılması emredilmişti.⁶⁴

Lojistik

Kürt emirliklerinin askeri yükümlülüklerinden biri de Osmanlı ordusuna lojistik destek vermektir. Bu desteğin başlıcaları, barut yapımında kullanılan madenleri çıkarmak, kale tamiri, ordunun ihtiyaç duyduğu iş erbabını sağlamaktır. Erciş ve Ahlat'taki güherçile ile Hakkâri'deki kükürt madenleri barutun hammaddesini sağlayan önemli kaynaklardı. İhtiyaç duyulduğu zamanlarda Van beylerbeyi ve Hakkâri mirine gönderilen hükümlerle bu madenlerden elde edilen güherçile ve kükürdün Trabzon Limanı'na ulaştırılması emrediliyordu.⁶⁵ 1585'te Van beylerbeyliğine bağlı 20 Kürt mirine gönderilen hükümde Erciş Kalesi'nin etrafındaki hendeğin temizlenmesi ve kale çevresindeki toprak yığınının taşınıp etrafın düzeltil-

62 12 Numaralı Mühimme Defteri, 71 Nolu Hüküm.

63 12 Numaralı Mühimme Defteri, 249 Nolu Hüküm.

64 12 Numaralı Mühimme Defteri, 798 Nolu Hüküm.

65 12 Numaralı Mühimme Defteri, 135 ve 671 Nolu Hükümler.

mesi için adam göndermeleri istenmişti.⁶⁶ Aynı yıl Bitlis, Muş, Adilcevaz, Erciş ve Bargiri'den de ordu için dölger ve taşçı talep edilmişti.⁶⁷

Kürt mirlerine gönderilen hükümlerden anlaşıldığında göre; Osmanlı ordusu için zahire, yağ, bal ve koyun hazırlamak da sağlanan lojistik desteklendendi. Aynı hükümlerde bunların İran tarafına gönderilmemesi üzerinde de ısrarla durulmaktadır. 1565'te Hakkâri Miri Zeynel Bey'e gönderilen bir hükümde "Hakkâri vilâyetinden Tebriz'e vesâir Kızılbaş-ı bed- ma'âş taraflarına yağ ve bal ve koyun vesâir zehâyir kısmından bir habbe nesne gönderildiğine rızâ-yı şerîfüm olmayub hâlâ vezir-i a'zamum ile irsâl olunan asâkir-i mansûram ordusuna koyun ve sığır ve bal ve yağ vesâir zehâyirden vâfir ve müstevfi irsâl olunmasın emr idüb..." denilmektedir.⁶⁸

Asayiş

Kürt hanedanların hâkimiyet bölgelerinde asayiş sağlama gibi bir sorumlulukları da vardı. Asayiş problemlerini Osmanlı bürokrasi dili üzerinden okumanın oldukça sıkıntılı bir durum olduğunu belirtmek gerekir. Bu sıkıntının kaynağı toplumsal yapıya zarar verecek cinayet, hırsızlık, gasp vs. gibi suçlar/suçlular ile devlet veya devletin yerel temsilcileriyle herhangi bir şekilde karşı karşıya gelen emirlik/mirler aşiret/aşiret reisleri hatta beylerbeyi ve vezirler için dahi aynı dil ve sıfatların kullanılmasıdır. Çoğu zaman eşkıya diye bahsedilenin sıradan bir katil, hırsız mı veya devletle bir şekilde karşı karşıya gelmiş bir vezir veya Kürt miri mi olduğunu anlamak imkânsızdır. Barkley'in, Canboladoğlu tanım-laması bu dilin bir araştırmacıyı düşürebileceği yanlışın iyi bir örneği olarak sunulabilir.⁶⁹ Bununla birlikte ister sıradan bir asayiş problemi olsun ister siyasi bağlamda ayrışmanın ürünü bir isyan olsun Osmanlı belgelerinin eşkıya ve eşkıyalık olarak nitelendirdiği faaliyetler eğer bir Kürt mirinin topraklarındaysa, mirin bununla ilgilenmek gibi bir sorumluluğu da vardı. Bu sorumluluk öncelikle suçluların yakalanması, ardından yargılanması ve cezanın infazını içeriyordu. Geleneksel olarak en yetkin mol-

66 6 Numaralı Mühimme Defteri, 1029 Nolu Hüküm.

67 59 Numaralı Mühimme Defteri, 263 Nolu Hüküm.

68 59 Numaralı Mühimme Defteri, 114 ve 155 Nolu Hükümler.

69 Bkz. Karen Barkley, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

lanın aynı zamanda kadı olarak kabul edildiği Kürt emirliklerinde önemli yargılamalara mirin de katılması sıkça görülen bir uygulamaydı. 1565'te bir cinayet davası sebebiyle yapılan yargılamaya Kilis Beyi Canbolad da katılmıştı.⁷⁰

Kürt emirliklerini, bu tür problemlerden daha çok uğraştıran asayiş problemi ise bir şekilde devlete muhalefet edenlerdi. Özellikle "hüdemad-ı miri"ye (devlet hizmetine) direnenlerin cezalandırılması genellikle bağlı oldukları Kürt emirlerine bırakılıyordu.⁷¹ Bazen de Kürt emirleri, sorun yaşadıkları kişilerin devlet nezdinde eşkiya olarak tanımlanmalarını sağlayarak, rakiplerine karşı girdikleri mücadeleyi asayiş koruma görevlerinin bir parçası haline getirip, rakiplerine karşı devletin desteğini almış oluyorlardı.⁷² Benzer şekilde, Bredost Aşireti gibi bazı aşiretler sınır boylarında resmi muhafızlık görevini üstlenerek, aslında kendi bölgelerinde varlıklarını devamlı kılan sıradan işleri yapıyor; ama aynı zamanda bunları devlete eklenilerek yapmanın avantajlarından faydalanıyorlardı. Bunun bir örneği olarak; 1565'te Bredost Beyi Hasan Bey, sınırda asayiş sağlarken kendisine Van beylerbeyinin yardımcı olması talebini divana iletmış ve bu konuda Van beylerbeyine, Bredost beyine yardımcı olunması hususunda hüküm gönderilmişti.⁷³

Safevilerle savaş durumlarında "Ekrâd-ı şecâ'at-nihâd"⁷⁴ ifadesiyle övgü sebebi sayılan Kürtlerin savaşıklık ve aşiret mensupluğu gibi özellikleri, kriz dönemlerinde eşkiyalık olarak değerlendiriliyor ve Osmanlı resmi kayıtlarında "Ekrâd-ı bed-nihâd"⁷⁵ olarak anılıyorlardı. Aşiretlerin yaptıkları bu faaliyetlere yönelik olarak Kürt mirlerine gönderilen hükümlerde eşkiyalık yaptıkları bildirilenlerin, başkalarına ibret olacak şekilde şer'-i şerife göre haklarından gelinmesi emrediliyordu.⁷⁶ Eşkiya olarak nitelenen aşiret ile şer'-i şerife göre haktan gelinmesi istenen emirlik arasında problem olmadığı durumlarda, mirlerin aşiretlere yönelik girişimleri de oldukça

70 5 Numaralı Mühimme Defteri, 267 Nolu Hüküm.

71 69 Numaralı Mühimme Defteri, 212 Nolu Hüküm.

72 Bkz. 7 Numaralı Mühimme Defteri, 2185 Nolu Hüküm.

73 5 Numaralı Mühimme Defteri, 479 Nolu Hüküm.

74 Gelibolulu Mustafa Âli, *Nusretname*, s. 69.

75 Bkz. 7 Numaralı Mühimme Defteri, 973 Nolu Hüküm.

76 5 Numaralı Mühimme Defteri, 1003 ve 1022 Nolu Hükümler.

zayıf kalıyordu. Devletçe ihmalkârlık olarak nitelenen bu durumda, mirlere tekraren emirler gönderiliyor ve emirleri altındaki aşiretlerin usulsüz işler yapmalarından sorumlu oldukları hatırlatılıyordu.⁷⁷

Kürdistan dışındaki asayiş problemlerinde de, Kürt emirliklerinin güçlerine yer verilmiştir. 1566'da Diyarbakir beylerbeyine gönderilen bir hükümde Basra'daki Arap eşkıyasının üzerine yapılması düşünülen seferin, Rumeli'deki sefer sebebiyle tehir edildiği; ancak Arap eşkıyası tarafından vuku bulacak saldırılara karşı hazırlıklı bulunularak Bağdat beylerbeyinden gelecek habere göre Âmid askeriyle Kürt beylerinin de yardıma gönderilmesi emredilmişti.⁷⁸

SULTAN-BEYLERBEYİ VE MİR

Safevi Devleti'ne karşı Osmanlı ile ittifak kuran Kürt mirlerinin bu süreçte muhatabı, İdris-i Bidlisi'nin aracılığıyla da olsa, Osmanlı sultanı olmuştur. İdris-i Bidlisi sultan adına görüşmelere katılmasına ve sultanın temsilcisi olarak sözler vermesine rağmen süreci resmileştiren nihai unsur Sultan Selim'in mührünü taşıyan beratlarıdır.

Sultanla Kürt mirleri arasındaki ilişkinin İslam siyaset tarihinde kavramsal karşılığı "biat"tır. Hayatın her alanında temel meşruiyetin dine/İslama dayandırıldığı bir dönemde "biat," taraflar arasındaki siyasi ilişkinin teorik olarak dini semboller üzerinden tasvir edildiğini göstermektedir. Bir tabiiyet anlaşması olarak biat, Osmanlı uygulamalarında, sultanların tahta çıkışının ardından özel bir merasimle gerçekleşirdi. Kürt mirlerinin bu ritüeli gerçekleştirme imkânları İstanbul'a gitmeleri veya sultanların sefer amacıyla bölgeye gelmeleri halinde mümkündü. Kürt mirlerinin, 16. yüzyılda sırf sultanların tahta çıkışının ardından düzenlenen biat merasimlerine katılmak üzere başkente gittiklerine dair bilgiye sahip olmasak da değişik vesilelerle İstanbul'a giden mirler sultana itaatlerini sunmuşlardır. Kürt mirlerinin İstanbul'a gitmeleri örneğinin ilki, Bitlis Miri Şerefhan'ın Osmanlı'nın Kürdistan hâkimiyetinin ardından İstanbul'a gidip, Sultan Selim'in elini öperek itaatini sunduğuna/biat ettiğine dair rivayettir.⁷⁹ 16. yüzyıla ait bir başka

77 5 Numaralı Mühimme Defteri, 36 Nolu Hüküm.

78 5 Numaralı Mühimme Defteri, 1026 Nolu Hüküm.

79 Halil İnalıcık, *Devlet-i 'Alîyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar* 1. İstanbul, 2009, s. 139.

örnek de Sultan Süleyman'ın şehzadelerinin sünnet düğününe katılmak için İstanbul'a giden Kürt mirleridir. Kürdistan'dan kalkıp gelen Kürt mirleri, her ne kadar düğüne yetişemeseler de, usulen padişahın huzuruna çık(arıl)mış ve muhtemelen burada bağlılıklarını yenilemişlerdir.⁸⁰

Sultanların İran seferleri sırasında geçtiği bölgelerdeki Kürt mirlerinin gelip bağlılıklarını sunmalarının bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Süleyman'ın seferleri esnasında Kürt mirlerinin zırhlı askerleriyle –Celalzade'nin ifadesiyle Kürdistan kahramanlarıyla– alay alay gelip sultanı selamladıkları ve ardından el öptükleri belirtilir. Bu seferler sırasında Osmanlı Devleti'nin kazandığı başarılar üzerine Kürt mirlerinden Osmanlıya yeni katılımlar da gerçekleştiği takdirde bir biat merasimi gerçekleşiyordu.⁸¹ Bu merasimlerde Kürt mirleri bir yandan sultanlara bağlılıklarını bildirme imkânı buluyorlar, diğer yandan sorunlarını doğrudan sultana arz etme imkânına sahip oluyorlardı.

İslami gelenekte sultanlarla tabileri arasındaki ilişkinin bir göstergesi olan hilat geleneği Osmanlı Devleti'nde de uygulanmıştır. Sultanlar tarafından değişik vesilelerle gönderilen hilatlar bir yandan özellikle kriz zamanlarında bağlılığın bir nevi teyidi ve mirlerin gönüllerinin hoş tutulmasının aracı olarak görülüyordu. Sultan Süleyman, oğlu Bayezid'in İran şahına sığınmasının ardından Kürtlerle ittifakın daha önemli hale gelmesi üzerine bölgede Osmanlı müttefiki bütün emirlere hilat ve kılıçlar göndererek muhtemel bir çatışma için Kürt mirlerinin bağlılığını pekiştirmiştir.⁸² Şerefname'nin yazarı Şerephan 1578'de Osmanlı Devleti'yle anlaşıp tabii olmayı kabul ettiğinde kendisine, o günün şartlarında oldukça onurlandırıcı bir hediye kabul edilen ve "hil'at-ı fahire" olarak isimlendirilen altın veya gümüş telle dokunmuş bir kaftan gönderilmişti.⁸³

Kürt sancaklarının eyaletlerle ilişkileri bağlamında, mirlerin Osmanlı idari hiyerarşisinde ilişki ağlarının en yoğun olduğu yöneticiler beylerbeyleriydi. Teorik olarak, Kürt mirlerinden bağlı oldukları beylerbe-

80 Celalzade Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Haz: Ayhan Yılmaz, İstanbul, 2011, s. 165.

81 Bkz.Celalzade, s. 203-313.

82 3 Numaralı Mühimme Defteri, 773 Nolu Hüküm.

83 Sevgen, s. 47.

yine itaat etmeleri istenirdi. Bu konuda sorunlar yaşanması halinde beylerbeyleri İstanbul'a başvurup mirlerin uyarılmasını istiyorlardı. 1559'da Bağdat beylerbeyinin yaşadığı sorunlar üzerine kendisine bağlı Kürt mirlerine "hükmi-şerif" gönderilmesini istemesi üzerine İmadiye Miri Sultan Hüseyin ve Harir-i Divin Miri Sorani Süleyman Bey'e hükümler gönderilmişti. Hükümlerin dili ve üslubu, beylerbeyi-mir ilişkisinin devlet teorisinde nasıl kurgulandığına dair ipuçlarını içermektedir:

Vusûl buldukda, dâ'imâ hâzır u nâzır olup şöyle ki, müşârün-ileyhden (Beylerbeyinden) âdem ve mektûb gelüp seni taleb itdükde aslâ vü kat'â te'hîr ü terâhi itmeyüp aşîretünden vâfir ü müstevfâ âdem ile müretteb ü mükemmel düşmen yarağı ile mu'accelen irişüp vech ü münâsib gördüğü üzre hıdmetde ve yoldaşlıkda bulınasın; ihmâlden hazer eylesesin.⁸⁴

Bazı durumlarda mirlerin bağlı oldukları eyalet dışında başka bir eyalete, dolayısıyla da beylerbeyine bağlanmaları söz konusu oluyordu. 1585'te Van Eyaleti'ne bağlı Bitlis ve Adilcevaz mirlerine, Tebriz'in fethi ve idaresi görevi tevdi edilen Vezir Sinan Paşa'nın maiyetine girmelerine dair bir hüküm gönderilmişti.⁸⁵ Bazı durumlarda beylerbeyleri kendi aralarında bir emirliğin hangi eyalete bağlı olduğu hususunda sorun yaşayabiliyor veya Kürt mirleri bağlı oldukları eyalet hususunda itirazda bulunabiliyorlardı. 1594'te Hakkâri Miri Zekeriya, Tebriz Valisi Ekrem Hızır Paşa'nın emri gereği Tebriz'e gitmek üzereyken, Van Beylerbeyi Sinan Paşa tarafından Van'a gelmesinin emredildiğini söyleyerek şikâyetle bulunmuş, bunun üzerine Van beylerbeyine gönderilen hükümde Zekeriya Bey'in Tebriz'e gitmesine izin verilmesi emredilmiş ayrıca "müşârün-ileyhin 'ışarından zeamet ve timâra mutasarrıf olanların defterin dahi Tebriz Beğlerbeğisine gönderesin ki vâki' olan hususlarında Tebriz Beğlerbeğisine müraca'at eyleye" denilerek, Hakkâri emirliğinin Tebriz Eyaleti'ne bağlanması resmen tebliğ edilmiştir.⁸⁶

84 3 Numaralı Mühimme Defteri , 395 Nolu Hüküm.

85 59 Numaralı Mühimme Defteri 345 Nolu Hüküm.

86 72 Numaralı Mühimme Defteri 608 Nolu Hüküm.

Beylerbeylerine mirlerin vekâlet edebilmesi, “özerklik-otonom” söylemleri arasında Osmanlı bürokrasisi içinde ayrıık duran Kürt mirlerinin aslında kriz zamanları dışında Osmanlı idari yapısının doğal bir parçası olarak algılandıklarının önemli bir göstergesi olarak kabul edilebilir. 1565'te Basra Kalesi'ni muhasara eden Arap eşkıyasına karşı koymak üzere Basra beylerbeyi tarafından yardım talep edildiğinden, Şehrîzor beylerbeyinin de emrindeki askerlerle birlikte Basra beylerbeyine yardıma gitmesi yerine de İmâdiye Miri Sultan Hüseyin'i bırakmasına dair bir hüküm gönderilmişti.⁸⁷

Kürt mirleri hakkında herhangi bir şikâyet durumunda konunun tahkik edilmesi, yargılanıp suçlu bulunmaları halinde cezalarının infazı hususunda da beylerbeyleri sorumluydu. 1565'te Müküs Beyi Mir Ahmed hakkında Müküs kadısının şikâyetinden sonra, mirin durumunun tahkik edilmesi ve suçlu bulunursa hapsedilmesi görevi Van beylerbeyi ve kadısına verilmişti.⁸⁸

Beylerbeyleri ile mir ilişkilerinin her zaman iyi olması mümkün değildi. Kendilerine sultanın temsilcisi olarak özel bir anlam yükleyen beylerbeyi ile kendilerini bölgenin kadim ve asil sahibi olarak gören mirlerin çatışma alanları hiç de az değildi. Bu çatışmalarda hemen eşkıya suçlamasıyla damgalanma ihtimaline rağmen, Kürt mirlerinin kendi haklarından vazgeçmediklerinin altını çizmek gerekir. 1579'da İran'la mücadele de orduya un ve arpa takviyesiyle görevlendirilen Diyarbekir Beylerbeyi Behram Paşa, Ekrâd ümerasının kendisine muhalefet ettiğini iddia ederek bu görevden imtina etmiştir. Behram Paşa'nın Osmanlı vezirleriyle arasındaki problemlerden dolayı yapmak istemediği bir görevde Kürt ümerasını kışkırtması ve bahane etmesi ihtimalini göz ardı etmeden, bu sorunun Kürtlerin anlaşılmadıkları beylerbeyine itaat etmemeyi bir seçenek olarak ellerinde tuttıkları şeklinde yorumlamak mümkündür. Bu olaydan sonra Kürt beyleri, Behram Paşa yerine Şam Beylerbeyi Hasan Paşa'nın maiyetinde sefere katılmışlardı.⁸⁹

87 6 Numaralı Mühimme Defteri , 1271-1319-1321 Nolu Hükümler.

88 6 Numaralı Mühimme Defteri , 1100-1179 Nolu Hükümler.

89 Kütükoğlu, s. 101.

Kürt emirliklerinin, Osmanlı tercihi ilk etapta Şah İsmail'in uyguladığı yanlış politikaya karşı oluşan tepkiye dayanıyordu. İran gibi kendisine bağlı toplulukları yönetmek için oldukça müdahil politikalar uygulama, yerel ve tanınmış kişilerden veya tamamen yabancılardan yeni yöneticiler atama geleneğine sahip bir devletin⁹⁰ yerine Osmanlı gibi "istimalet" politikası uygulayan bir devlet Kürtlere daha cazip gelmişti. Osmanlı açısından da, önce doğu sınırını güvenceye alma ardından Bağdat-Basra hattına ayrı bir önem atfedilmesiyle oluşan konjonktür Kürdistan hâkimiyetini ve Kürtlerle ittifakı bir ihtiyaca dönüştürmüştü. Sonraki yüzyıllarda, değişen koşullar merkezîyetçilik lehine fırsatlara dönüştürülüp geleneksel yapılar merkezîyetçiliğe feda edilse de, 16. yüzyılda Osmanlı henüz yeni hâkim olduğu bölgede kalıcı olmanın önkoşulunun yerel güçlere dayanmak olduğunun farkındaydı. Barkley'in yerinde tespitiyle; "devletler hâkim olmaya çalıştıkları toplumun yapısını, bu toplumla aralarındaki tahakküm ilişkisini içinde bulundukları bağlamın gerektirdiklerini hesaba katarak hareket eden aktörlerdi"⁹¹ ve Osmanlı Devleti de, Kürtlerle ilişkilerinde içinde bulunduğu bağlamın gereklerini hesaba katıyordu.

Bu ilişki ağının ortaya çıkardığı politik örüntü, müttefiklik ile tabilik arasında yukarıda da belirttiğimiz gibi "imparatorluk-emirlik ilişki düzlemi" olarak tanımlayabileceğimiz bir sisteme dönüşmüştü. Ancak bu Osmanlı Devleti ile Kürt emirlikleri arasında tam bir uzlaşma olduğu anlamına gelmemektedir. Kürt emirlikleri, ayrıcalıklarını tehlikede gördüklerinde veya konumlarına yönelik bir tehdit hissettiklerinde Osmanlı Devleti'yle çatışmaktan çekinmedikleri gibi, İran'la ittifak kurma veya İran'a sığınma seçeneklerine de başvurabiliyorlardı. Sonuçta Kürtler için Osmanlı Devleti iki müttefik adayından biriydi. 1532'de Şerefhan'ın İran'a sığınması bu durumun 16. yüzyıldaki ilk örneğidir.

Yüzyılın sonlarından itibaren Kürt emirliklerine giderek artan şekilde müdahalelerde bulunulması mevcut sistemde önemli kırılmalara yol açacaktır. Öyle ki, 1632'lerde Aziz Efendi tarafından hazırlanan ve IV.

90 Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler, Şahseverlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Çev: F.Dilek Özdemir, Ankara, 2004, s. 33.

91 Barkley, s. 11.

Murad'a sunulan bir risalede Kürt emirlerinin sorunlarına özel bir başlık açılacak ve "Umerâ-i Ekrâd'ın Kuvvet u Kudretleri (ve) Zamanında Vukû a Gelen Hizmetleri Beyânındadır" başlıklı bölümde, büyük çoğunluğu Safevilere karşı Osmanlılar tarafında yer alan Kürt beylerinin yaşadıkları bölgelerde, Osmanlı valileri tarafından düşürüldükleri kötü koşullar ve karşılaştıkları sorunlar anlatılarak sorunla ilgili çözüm önerileri belirtilecekti.⁹² Osmanlı Devleti'nin Bağdat hâkimiyetinde sorunlar yaşadığı yıllarda kaleme alınan ve bu sebeple Kürt emirlerine duyulan ihtiyacı dile getiren bu risale aslında Osmanlı-Kürt ilişkisinin pragmatist yönünü gözler önüne sermektedir.

92 Rhoads Murphey, *Kanûn-nâme-i Sultânî li 'Azîz Efendi*, Harvard University Press, Harvard 1985, s. 36.

KAYNAKÇA

- ABDULLA, Nejat, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret, Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 3-4, İstanbul 1991-1992.
- AYN-I ALİ EFENDİ, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmn-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280.
- BAJALAN, Djene, "Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerefhan'ın Şerefname'si ve Kürt Beyleri," *Tarih Toplum Kuram*, S. 1, İstanbul, 2009.
- BARKLEY, Karen, *Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- BİTLİSİ, Şükrî, *Selim-nâme*, Haz: Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İsis Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- BRUNESSEN, Martin Van, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev: Nevzat Kırac vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- CELALZADE Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Haz: Ayhan Yılmaz, Kariyer Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- CIWAN, Murad, *Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar Safeviler ve Kürtler, İlk Kürt Osmanlı İttifakı*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015.
- EMECEN, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.
- EVLIYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, c. 4, Haz: Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul, 2008.
- FERİDUN BEY, *Münşetü's-Selâtin*, c:1-II, İstanbul, 1264-1265.
- FUCCARO, Nelida, "The Ottoman frontier in Kurdistan in the sixteenth and seventeenth centuries," *The Ottoman World* içinde, Ed: Christine Woodhead, Routledge, Londra, 2012.
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ, *Nushetü's-Selâtin*, Haz: Faris Çerçi, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2015.
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ, *Nusret-Nâme*, Haz: H. Mustafa Eravcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- GÖKALP, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Haz: Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1992.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakır" maddesi, *DİA*, c. 9, İstanbul, 1994.
- GÖYÜNÇ, Nejat *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- GREGORY, Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. 2, Çev: Ömer Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.
- HASSANPOUR, Amir, "Kürt Kimliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihîsel ve Edebi Kaynaklar," *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri* içinde, Ed: Abbas Vali, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005.
- Hoca Sâdeddin, *Tâcû't-Tevârih*, c. II, İstanbul, 1280.
- IDRİS-İ Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, Haz: Hicabi Kırılancık, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- İLHAN, Mehdi, *Amid (Diyarbakır)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Alîyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 1*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- KÜPELİ, Özer, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı Safevî Mücadelesi, (XVI-XVII. Yüzyıllar)," *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010.

- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-Iran Münâsebetleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.
- Murphey, Rhoads, *Kanûn-nâme-i Sultânî li 'Azîz Efendi*, Harvard University Press, Harvard, 1985.
- NATALIA Danise, *Kürtler ve Devlet Irak, Türkiye ve İran'da Ulusal Kimliğin Gelişmesi*, Çev: İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.
- ÖZOĞLU, Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev: Nilay Özok-Gündoğan –Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- SEVGİN, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Haz: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982.
- ŞEREF HAN, *Şerefname*, Çev: M. Emin Bozarslan, Deng Yayınları, İstanbul, 2009.
- TAPPER, Richard, *İran'ın Sınır Bölgelerinde Göçebeler, Şahseverlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Çev: F.Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.
- TAŞGIN, Ahmet vd (Ed), *Ortaçağ Anadolu'sunda Bir Türkmen Şeyhi Dede Garkın*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, MEB Yayınları, tarih yok.

MÜHİMME DEFTERLERİ

- 3 Nolu Mühimme Defteri, 5 Nolu Mühimme Defteri, 6 Nolu Mühimme Defteri, 7 Nolu Mühimme Defteri, 12 Nolu Mühimme Defteri, 59. Nolu Mühimme Defteri, 69 Nolu Mühimme Defteri, 72 Nolu Mühimme Defteri.

ŞEREF B. ŞAH MUHAMMED'DEN FATİH SULTAN MEHMED'E MEKTUP

Giriş

Kürt-Osmanlı idari ilişkileri 15. yüzyılda, 16. yüzyıla göre çok daha zayıf biçimde belgelenmiştir. 16. yüzyılın Kürt idari ilişkilerini yeniden kurgulamamızı sağlayan arşivlerin ayrıntılı bilgileri elimizde yok. Kürt sınır emirliklerinin siyasi tarihini yeniden kurgulamada bize yardımcı olan vakayiname gibi belgelere de sahip değiliz. 15. yüzyıl Kürt-Osmanlı ilişkilerindeki gelişme ve değişiklik imkânlarını saptamak da pek mümkün değildir. Dolayısıyla, iyi belgelenmiş Osmanlı tarihinde, bu az bilinen Kürt emirlikleriyle ilişkilerin bazı yönlerine değinen çok az sayıda arşiv belgesine dayanarak bu ilişkiler hakkında tahmin yürütmekten fazlasını yapamıyoruz. Bu çalışmanın temel amacı, 15. yüzyılda Bitlis Emiri Şeref b. Şah Muhammed'in Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmed'e yazılmış TSMA E.3145 vesikasının yeni baskısı ve Türkçe çevirisini okurun dikkatine sunmaktır. Bu arada, eğer doğru açıdan bakılacak olursa 15. yüzyıla ait bu belge, geçici ve değişken ittifakların temel sorun olduğu istikrarsız Kürt sınır bölgelerinin erken tarihi hakkında bize daha fazla şeyler anlatabilir.

Oryantalistlerin tümü L. Fekete'nin 1977'de yayınlanan *Einführung in die persische Paläographie: 101 persische Dokumente*¹ adlı eserine aşinadır. Bu baskı geç Osmanlı ortaçağı alanında en önemli arşiv başarılarından biri olarak kabul edilir. Bununla birlikte, Fekete'nin bu yayınından beri yoğun araştırmaların yapıldığı yıllar geçti. Birkaç yeni kaynak tespit edildi ve birçok kaynak dikkatli karşılaştırma ve incelemeye tabi tutuldu. Bu çalışmalar, transkripsiyon sorunlarının giderilmesi, kâtip hatalarının düzeltilmesinde birçok yeni çözümler üretmiş ve Fekete'nin baskı hatalarını düzeltmeyi mümkün kılmıştır. *Kalligraphie Persische Die Einführung*'da sunulan bel-

* Mustafa Dehqan, Bağımsız araştırmacı, Karaj-Iran. Vural Genç, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İngilizce yazılmış olan makaleyi Bülent Alan Türkçeye çevirmiştir.

1 Lajos Fekete, *Einführung in die persische Paläographie: 101 persische Dokumente*. Yayınlayan von G. Hazai, Akadémiai Kiadó, Budapeşte, 1977.

geler arasında, TSMA E.3145 belgesi, 15. yüzyıl Kürt tarihi için önemli bir kaynak oluşturduğundan, özellikle eski basımın bazı hatalar içerdiği ve salt Almanca çevirinin bu nadir belge için yeterli olmayacağını göz önünde tutarak bu yeni ve geliştirilmiş basımın üzerinde durmak iyi olacaktır.

TSMA E.3145: TARİH VE YAZAR

Aşağıda mektupla ilgili birkaç açıklama yer almaktadır. Şeref b. Şah-Muhammed'in bilinmeyen bir tarihte Fatih Sultan Mehmed'e yazdığı, sultanı tebrik eden ve Osmanlılara karşı tutumunu ileten bu önemli mektubu Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Farsça belgeler arasında yer alır. Yazarının temel amacı sultana tebriklerini sunmak ve Osmanlılara karşı güven ve hürmet hisleri içindeki bir hizmetkârı olduğunu ona bildirmektir. Mektup emirin Osmanlı saltanatına dair olumlu görüşlerine ek olarak, sultanın fethine bir atıfta da bulunur ve emirin yakın maiyetinde bulunan Mevlana Zeyneleddin Mahmud'dan söz eder.

Mektubun paleografik ve tarihsel özellikleri, Fatih Sultan Mehmed'in saltanatı zamanında rastlanan belgelere çok benzemektedir, bu nedenle mektup yak. 848-50/1444-1446 ve 855-86/1451-1481 tarihli olabilir. Mektubun muhatabının belirsizliği ilk bakışta ciddi problemler olduğu izlenimi yaratmaktadır. Ama sıralanan unvanlardan sonra gelen Arapça bir mısra bu sorunu çözer. Bitlis Emiri Şeref Şah Muhammed'in kâtibi etkili ve güzel hitabet gücünü vurgulamak amacıyla, Hz. Muhammed'e yazdığı methiyelerle tanınan Hasan bin Sabit'in Arapça bir mısraından alıntı yaparken mektubun muhatabını açığa çıkarır (bkz. n. 24). Bu mısraya göre, Şeref b. Şah-Muhammed'in mektup gönderdiği kişi Fatih Sultan Mehmet idi. Fatih Sultan Mehmet için kullanılan unvanlar dikkat çekici ve iyi seçilmiştir. Şeref b. Şah-Muhammed muhatabını İslam ve Müslümanların hamisi, Allah'ın yeryüzündeki halifesi, *sahib-kıran* (başarılı ve üstün hükümdar) Müslümanları kâfirlerin kötülüğünden uzak tutmak için yeryüzüne Allah tarafından konulmuş bir set olarak betimler. Bu vasıflandırmalar 15. ve 16. yüzyıllarda Kürt yöneticilerin Osmanlı algısını anlamak için son derece fikir vericidir. Bu mektup aynı zamanda Kürt ileri gelenlerinin hayatta kalabilmek ve Osmanlı ile İran arasında sadece 16. yüzyılda değil, 15. yüzyılda da dengeli bir ilişki geliştirmek

[illegible]

فقد خرج العاظم من المنفى وحملته في القبر

نسخه از کتابخانه شخصی حضرت امام خمینی (ره) - تهران

من قلوب البركة والرحمة والبركة والبركة والبركة

اعوذ من وجع عظمي فداك الله يا جبرئيل في اليومين

مستطاب القاصد و جامع صفو المناقب
مناقب محمد و آل محمد

موقوف على الملبدة الحرة موقوف بابي والاضيق الخراج من حصر

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعل القرآن الكريم
موسى عليه السلام
والنبي

والغرض من هذا الكتاب هو بيان حقائق الدين والادب في
الدين والادب في الدين والادب في الدين والادب في الدين

اما صاحب خاص ملایک آید و برای سببش از او پرسیدند

مجلس اول در روز شنبه ۱۳۰۲ قمری در محفل عالی شریفه

احمد علی خان کوٹلی (ابراہیم خان کوٹلی)

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا
الذي كنا لنهتدي لہ
وہم اعلمون

در خلدی و بی خلدی
در عیال و بی عیال
در غایت و بی غایت
در غایت و بی غایت

için istikrarlı ve akılcı bir politika izlediği gerçeğini vurgular. Bu nedenle, Kürt ileri gelenlerinin Osmanlılara karşı güttüğü politikaların en erken örneklerinden biri olması açısından mektubun çok önemli olduğu belirtilmelidir. Her halükârda, Fekete'nin belirtmiş olduğu 879/1474-75 tarihi bize göre doğru değildir. Mektubun tarihi, sultanın *küffara* karşı fethinden söz ettiğine göre daha kesin bir biçimde saptanabilir. Fatih Sultan Mehmed'in 857/1453 döneminden sonraki on dört yıllık süre içinde Sırp despotu (1454-1459), Mora ve merkezi Yunanistan'daki Yunan despotlarıyla Latin derebeyleri (1458-1460), Bosna kralı (1463-1464), vb. yönelen yoğun fetih faaliyetlerinin tarihleri kesin olmadığından, sultanın fetihlerini belirli yıllara net olarak tarihlemek oldukça güçtür. Ama II. Mehmed'in, *Konstantina el uzma'yı* fethiyle görülmemiş bir etkileyicilik kazandığı ve bu önemli fetihle Müslüman olmayanları bozguna uğratan kişi olarak ünlendiği belirtilmelidir. Bu nedenle, söz konusu mektubun 857/1453 tarihleri civarında İstanbul'un fethinin ardından ve bu büyük fethin Müslüman olmayanların üzerinde kaçınılmaz sonuçlar doğurduğu bir dönemde yazıldığını söylemek mümkündür.

Fetihten sonra, Fatih Sultan Mehmed, Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah ve Memluk Sultanı İnal gibi güçlü komşularına resmi *fetihname*-ler gönderdi. Bu *fetihname*ler Tebriz, Kahire ve Mekke'ye ulaştığında, İslam dünyası 857/1453'te bu fetihten haberdar oldu.² Şeref b. Şah-Muhammed'in, bu fetihten nasıl haberdar olduğu tam olarak bilinmemektedir. Şüphesiz, iyi ilişkiler kurmuş olduğu müttefiki Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah aracılığıyla fetihten haberdar olduğunu söylemek mümkündür. Cihan Şah, Fatih'in kendisine gönderdiği fetihnameye cevabında, güçlü rakibini Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak betimlemiş ve fetihle ilgili memnuniyetini ortaya koymuştur.³ Cihan Şah'ın Osmanlı sultanı için çizdiği "Müslümanlar ve kâfirler arasında bir set, hak ve batılın ayırıcısı" imgesinin, benzer şekilde Şeref b. Şah-Muhammed tarafından kullanılmasını dikkate alırsak, Şeref b. Şah Muhammed'in muhtemelen kendi kâtibini benzer şekilde bir cevap yazması için görevlendirdiğini söyleyebiliriz.⁴

2 Feridun Emecen, *Fetih ve Kıyamet 1453*, İstanbul 2012, s. 347-48.

3 Feridun Bey, *Münşeatü's-Selatin*, c.1, İstanbul 1274, s. 248-50.

4 اكر در میان كفر و اسلام فاروق نبودى هرگز در جهان حق از باطل مفارق نشدى Feridun Bey, s. 244-245.

Şurası açık ki, Cihan Şah Fatih Sultan Mehmed'in Müslümanların koruyucusu konumunu ayet ve hadisler gibi İslami referanslar kullanarak meşrulaştırmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, Şeref b. Şah-Muhammed de aynı üslubu benimsemiştir. Böyle İslami meşrulaştırmaların yanı sıra kâtibin ortaçağda İslamın koruyucusu olduğunu iddia eden hükümdarlarca kullanılan *sahib-kıran* gibi cihanşümül egemenliği ön plana çıkaran bir unvanla ona seslenmesi ilginçtir. *Sahib-kıran* unvanının siyasi bir meşrulaşma aracı olarak 16. yüzyılda cihanşümül egemenlik iddia eden farklı hanedanlarla, Büyük İskender, Cengiz Han ve Timur gibi hükümdarlarca kullanıldığı bilinmektedir.⁵ İlahi meşruiyete sahip olduğunu iddia eden bir hükümdar olan Timur'un saray tarihçileri bilinçli olarak bu unvanı Timur'un cihanşümül egemenliğini vurgulamak için kullanmışlardır.⁶ Bu Timuri egemenlik meşrulaştırma aracı Uzun Hasan ve halefi Sultan Yakub Akkoyunlu için Ebü'l-Hayr Eminüddin Fazlullah b. Rûzbihân b. Fazlillâh el-Huncî el-İsfahânî tarafından formüle edilmiştir. Aynı unvan Fatih Sultan Mehmed ve onun halefi II. Bayezid döneminde Osmanlı dünyasında kullanılmaktaydı. Bu cihanşümül unvanı II. Bayezid için adapte eden Osmanlı tarihçisi İdris-i Bidlisi idi.⁷

Kürt emirin kimliği sorunu, mektubun tarihlendirilmesinden daha önemsiz görünmektedir, metnin aktarım şekli emirin kimliği konusundaki belirsizliğin sorumlusu gibidir. Bununla beraber, mektubun içeriğinden emirin Bitlis Kürt emiri Şeref b. Şah-Muhammed Bidlisi olduğunu biliyoruz. Fekete, mektubun yayınlanmasına dair yazdığı dipnotta,⁸ Emir Şeref'i ünlü tarihçi Şeref Han'ın dedesi (ö. 1009/1600-or'den önce)⁹ I. Şeref Han

5 Cornell H. Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman," *Soliman le Magnifique et son temps: actes du colloque de Paris, Galeries nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990*, *Süleymân the Magnificent and his time: acts of the Parisian Conference, Galeries nationales du Grand Palais, 7-10 March 1990* içinde, ed. Gilles Veinstein, La Documentation Française, Paris, 1992, s. 160-161. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Çev: Ayla Ortaç, İstanbul, 1996, s. 290.

6 Maria E. Subtelny, *Timurids in Transition: Turco-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*, Leiden, 2007, s. 11-15.

7 Vural Genç, (2014), "Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlisi'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısmı (1481-1512)," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayınlanmamış doktora tezi, s. 86, 361-363.

8 Fekete, s. 209.

9 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Dehqan-Vural Genç "Why Was Sheref Khan Killed?" *Manuscripta Orientalia* 21/2 2015 s. 13-19.

olarak tanımlar, ama Bitlis emirlerinin tarihi hakkında bazı unsurları belirtmeyi ihmal eder.

Emir Şemseddin'in oğlu Şeref Han (Şah Muhammed değil), bir Arwakhî kadından doğdu ve Botan Aşireti arasında büyüdü. Babası Akkoyunluların Bitlis kuşatmasından (873/1468-69 ve 875/1470-71 arası) Botan'a kaçıp orada yaklaşık elli yıl yaşadığına göre, 890/1485 civarında doğmuş olmalıdır. Yine Fekete tarafından aktarılan I. Şeref Han ve Ulema Sultan arasındaki ünlü mücadele sırasında (938/1531-32), tarihçi Şeref Han dedesinin 50 yaşında olduğunu bildirir. I. Tahmasp Horasan üzerinden Özbeklere saldırmak için ilerlediğinde, yeni müttefiki I. Şeref Han'ı Azerbaycan'daki Osmanlı ve özellikle Ulema Sultan faaliyetlerini izlemesi için temsilcisi olarak atadı. Şah, ona Ulema ve Osmanlı müttefikleri ile doğrudan çatışmaya girmekten sakınmasını tavsiye etse de, Şeref Han, Bitlis'e karşı ilk seferi sırasında Ulema'nın Kürt müttefiklerini cezalandırmaya karar verdi. Ulema Sultan'ın ona ikinci defa saldırmasının nedeni budur. Ancak, Şeref Han 940/1534 kışında Tatik Kalesi'nin güney tarafında vurularak öldürüldü.¹⁰ Burada belirtmeliyiz ki, Fekete'ye göre, Emir Şeref'in bir yıldır Kürt emiri olabilmesi için 60 yaşında olması gerekirdi, yani bu tanımlama kesinlikle doğru değildir.

İsmi tam haliyle herhangi bir elyazmasında geçmemekte, sadece *Şerefname*'nin bir bölümünde Şeref b. Muhammed'e bir atıf bulunmaktadır, bu nedenle onu Şeref b. Şah Muhammed olarak tanımlamak makul görünüyör.¹¹ Babasının adına gelince, *Şerefname*'de Muhammed ve Şah Muhammed arasında önemli bir ayrım yoktur. Farklı kaygılar ve hareket noktaları Muhammed veya Şah Muhammed isimlerine değişik vurgular yapmakta, birini ya da ötekini öne çıkarmaktadır. Çok daha önemli bir kanıt Şeref b. Muhammed'in Bitlis'in bilinmeyen bir hükümdarı olduğunu göstermektedir.

10 Prince de Bidlis Scheref, *Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes*, Ed. V. Véliaminof-Zernof, Commissionnaires de l'Académie Impériale des Science, St.-Petersbourg 1860-62, s. 432-434. J-L Bacqué-Grammont ve Ch. Adle, "Quatre lettres de Şeref Beg de Bitlis (1516-1520) (Études turco-safavides, XI)," *Der Islam* 63/1, 1986 s. 90-118.

11 Scheref, s. 380. Diğer taraftan Bitlis beylerine ait bir vakıf kaydında Emir Şemseddin ibn Emir Şah Muhammed ibn Emir Şemseddin er-Rojiki adlı Bidlis mirinden bahsedilir ki, buradaki Emir Şah Muhammed'in oğlu Emir Şemseddin, mektupta adı geçen Emir Şeref'in ya kardeşi ya da diğer bir ismi olmalıdır. Bkz. TTD, 202, vr. 58

Şeref b. Muhammed'in temelde bilinmeyen biri olduğu konusundaki yargı özellikle bir 16. yüzyıl Bitlis uzmanı olan Şeref Han'ın, Bitlis'in erken dönem hükümdarı olarak Şeref b. Şah Muhammed'in yaşam ve meslek öyküsünü bilmemesinden kaynaklanıyor olabilir.

Bitlis'te Kürtlerden kalan 15. yüzyıla ait kalıntılarla, onun kendi adına bastırdığı sikkeler yetkililer tarafından ihmal edilmezlerse Bitlis Emirliği'nin Şeref b. Şah Muhammed dönemine ait önemli kanıtları olarak varlıklarını sürdüreceklerdir. Kürt bağlamındaki bilindik bu nedenlerin yanında, Şeref'in, "Muhammed, Bidlis Hükümdarı" diye anılan babası tarafından Fatih Sultan Mehmed'in babası II. Murad'a yazılan Farsça bir mektup vardır (824-48, 850-55/1421-44, 1446-51).¹² İlk olarak, Muhammed diye söz ettiği Şeref b. Şah-Muhammed'in babası hakkında ilk bilgileri bize verdiği; ikinci olarak da 15. yüzyılda Osmanlı sultanlığı ve onun sınır boylarındaki tebaası arasında Bitlis emirlerinin aracılık yapan bir otorite oldukları gibi güçlü bir fikri içerdiğinden dolayı bu mektup çok önemlidir.

Son olarak, mektubun tarz olarak Bitlis sarayında üretilen titizlikle yazılmış yüksek kalitedeki *münşaat*'lara özgü edebi bir mektup olduğu belirtilmelidir. Bu belge bir yandan Kürt dünyasının Farsçaya hayranlığını, öte yandan da Farsça eğitim almış Kürt kâtiplerin yeteneklerini göstermesi açısından ilginç bir örnektir.¹³ Mevcut mektuba göre, Farsça 15. yüzyılın ortalarından beri, Kürt bölgelerinde artan şekilde "uluslararası" bir iletişim dili ve nihayet Kürtlerin resmi idari dili haline geldi. Mektup, yalnızca İran ulemasının değil aynı zamanda Arap gelenekçilerin eserlerinden etkiler barındıran çok dinamik ve çeşitli bir idari geleneği işaret etmektedir. Aslında, II. Murad, II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde Osmanlılarla Anadolu beylikleri arasındaki diplomatik yazışmalar, Kürt ileri gelenleriyle olduğu gibi Farsça yapılıyordu.¹⁴ Şeref b. Şah Muhammed'in kâtibi Kur'an ayetleri, hadisler ve şiirlerden alıntılar yaparak İran dünyasında 12.

¹² Feridun Bey, s. 210-212.

¹³ Başka bir örnek II. Bayezid'in Kürt Emir Mukrili Rüstem Bey'e mektubu ve onun Farsça cevabı: Feridun Bey, s. 353-354.

¹⁴ Detay için: Mohammad Amin Riyahi, *Nufaḥ-i Zabān wa Adabiyat-i Fārsīdar Qalamru-yi 'Uthmānī*, Tahrān 1972.

yüzyılın sonlarından itibaren geliştirilen bir teknikle mektubu belâgatle kaleme almıştır.¹⁵ Doğrusu, Bitlis hükümdarının rakip kâtiplerle rekabet edebilecek belagat sahibi kâtipleri himaye ettiğini iddia edebiliriz. Bitlis yöneticileri *münşi* “kâtip”in yalnızca mektup inşa eden bir kimse olmadığını aynı zamanda hükümdar patronu için imparatorluk ideolojisi ve politikalarını şekillendiren, çok yönlü yazışmalar yapan biri olduğunun farkında olmalı.¹⁶

Bilhassa Şeref b. Şah-Muhammed’in kâtibinin, Timurlu *sahib-kıran* unvanını kullanması Timurlu kültür dünyasına aşinalığını gösterir. Sözü edilen mektup ile Herat merkezli Timurlu diplomatik yazışmalar arasındaki belirgin benzerlik form ve stil bakımından da bu iddiayı destekler.¹⁷ 15. yüzyılın ortalarında Osmanlı ve İran dünyalarına karşı Kürt yöneticilerin politikasının önemli bir örneği olmasının yanı sıra, mektup aynı zamanda Kürt yöneticilerin İran-İslam entelektüel ortamıyla kendilerini dil, belagat ve idari tarzlarda nasıl bütünleştirdiklerini yansıtır.

METİN VE ÇEVİRİ

Metin özgün bir yaklaşım için yeterli birikime sahip olmayabilen ama mevcut tıpkıbasımların sağlayabileceğinden daha dikkatle çalışmayı isteyen okurları hedeflemektedir. Açıkça amacımız Fars karakterlerin doğrudan Latin alfabesine transliterasyonu değildir, aksine metni çevreleyen dikenli metodolojik konuları okurlara tanıtmak, zorlukları açıklığa kavuşturmak ve metni çözmeye başlayabilmeleri için onlara temel araçları sağlamaktır. Metnin cümle yapısına sadık kaldık ama kolaylık olsun diye (düzyazı ya da şiir olup olmadığı sorusuna önyargısız yaklaşarak) bunları numaralandırdık.

Aşağıdaki metin Farsça metnin (açıklayıcı bir uyarlaması değil) aslına uygun bir çevirisi olarak tanımlanabilir. Çevirimizin Fekete’ninkinden daha iyi olması için çabaladık. Metin şöyle sıralanmaktadır:

15 İran’da bu türün gelişimi için: Julie Scott Meisami, “History as Literature,” *Persian Historiography* içinde, Ed. Charles Melville, Londra 2012, s. 1-56.

16 Genç, s. 71.

17 Anonim, *Risāla fī Qawā'id wa Qawā'in al-Inshā wa al-Adab*, Süleymaniye Kütüphanesi, MS Ayasofya 3986, iv.-2r.

*Huwa al-ghant*¹⁸

- 1- Khallada Allāh ta'ālā fī dawām al-khilāfati wa milkahu wa sultānahu wa afādahu 'alā al-'ālamīna fadlahu wa ihsānahu
- 2- hadrat-i sultān-i salāṭīn-i a'zam wa khusrāw-i khawāqīn-i mu'az-zam, mālik-i riqāb al-umam, mustakhdīm-i arbāb al-sayf wa ashāb al-jaysh wa al-qalam
- 3- wādī-i marāsim al-'adlwa al-insāf, hādīm-i qawā'id al-jawrwā al-ijhāf, jilā-nigārān¹⁹-i jahān, farmāndih²⁰-i zamīn wa zamān
- 4- jawān-bakht-i dawlat-qarīn, sāhib-qirān,²¹ buland-himmat wa bisyār-dān wa andak-bayān
- 5- jahān-gushāy wa mamālik-sitān wa gītī-dār,²² kanafunli-al-thiql²³ fi al-ayyāmu zill Allah bayn al-anām, bāsital-amnwa al-amān
- 6- nāshir al-'adl wa al-ihsān, al-mu'ayyad min al-samā', al-muzaffār 'alā al-a'dā', al-mansūr bi-nasri khayr al-nāsirīn, al-manzūr
- 7- bi-nazari al-nāzirīn, shams-isamā' al-saltana wa al-dawlaqāla: mā inmadahtu Muhammadan bi-maqālati
- 8- lakin madahtu maqālat ībi-Muhammadan²⁴ a'azza al-ansār al-dawlat al-'āliya al-sultāniya al-khāqāniya al-qaysariya ki hamwāra rabb al-arbāb
- 9- wa mālik-i yawm-i hisāb, rāyāt-i saltanat wa āyāt-i hukūmatash rā bar rub'-i maskūn inbisāt dāda, mukhallad dārad
- 10- li-irtidā'sharr al-kāfirīnmin al-muslimīn wa ja'alahu saddan fi al-bayn²⁵ wāqī' ast
- 11- nasir-i milat wa milat badū girift aqarār, yamīn-i dawlat wa dawlat

18 Buna Kuran'ın 35:15 ayeti değinmektedir, *yā ayyuha al-nās antum al-fuqarā' ila Allāh wa Allāhuwa al-ghant al-hamd* "Ey insanlar! Allah'a muhtaç olan sizsiniz. Zengin ve övülmeye layık olan ancak O'dur."

19 Fekete, s. 211. *jalān karān*'ı (Schlosser "çilingir") olarak okumuşsa da bu okuması tamamen şüphelidir. Burada geçici olarak *jilā-nigārān* haline dönüştürülmüştür. For another reading, see (Fe as For another reading, see (Fe as

20 Metinde verilen *farmāndih* adına hafif bir düzeltme yapılmıştır (-dih yerine -dih).

21 Fekete, s. 210. *sāhib-farāmīn* şeklinde okur.

22 Fekete'nin hatası Fekete, s. 210: *gītī-dān*.

23 *kitf al-thaqat* olarak verildiği başka bir okuma için bkz Fekete, s. 210.

24 Hasan bin Sabit'in şiirine atıfta bulunur (d. 674). Peygamberi savunan şiirleriyle tanınan Arap şair Hz. Muhammed'in sahabelerinden biridir. Şiir için bkz., (Seyyid Haydar Amuli, *Muqaddamat min Kitāb Nass al-Nusūs*, Tahrān, 1988, 6. Hünkarımızda ve yara

25 *waja'alahu sabbān fi al-bayt yerine waja'alahu sabbān fi al-bayn* şeklinde okur. Fekete, s. 210.

- badū girifta panāh*²⁶ al-hamdulillāh alladī sadaqa wa'dahu wa nasa-
ra 'abdahu wa ghalaba jundahu ki
- 12-ma'nā-yi *wa aqtalu al-mushrikīn kāffatan*²⁷ bar ān hadrat
tahaqquq yāfta wa ahl-i dīyānat ba wāsita-yi i'tisām wa
ihitimām-i ān hadrat
- 13-az hujūm wa khurūj-i kuffār-i makhdūl²⁸ khadalahum Allāh ta'ālā
qarīban ghayri ba'id fi basītal-ghabrā'āsūda-hālwafārigh-bāland
- 14-badān sabab sā'ir al-nās 'umūman wa banda-yi dā'i khususan
sar-i zabān wa sirr-i jinān²⁹ rāba-dhikr-i mahāmid wa nashr-i
manāqibash mutakallim sākhta
- 15-wa dar turra-yi sawād-i *wa al-layl idhā 'as'as*³⁰ wa ghurra-yi bayād-i
*wa al-subh-i idhā tanaffas*³¹ az hadrat-i jalla jalālahu wa 'amma
nawālahu
- 16-ba-istidāmat-i dawām-i ayyām-i humāyūn ishtighāl namūda wa
mīnamāyad ki tāfalak-i dawwār-i ustuwārba-thawāqib-i kawākib-i
sayyārwa al-shams
- 17-wa al-qamar wa al-nujūm musakhkhar-i bi-amrih³² bāshad, dawlat
wa sa'adat [wa] hishmāt wa siyadat dar taraqqī wa iqbāl bimānād
wa awliya-yi dawlatash rā
- 18 tā qiyām-i sā'at bahar sā'atī mulk³³ dar tā'a āyad wa bahar māhī
sipāhī musakhkhar karda wa bahar rūzī aqlāmī muyassar shawad
- 19-wa a'dā-yi hadratash rā dar har zamānī ziyānī muqarrar³⁴ wa
dar har hālība-zawālī muqaddar gardad wa har subhība-shāmī
mubaddal shawad

26 Çok büyük olasılıkla şiir İranlı şair Farrukhi Sistani'ye aittir (d.c.429/1037-38). Mevcut şiirin farklı bir biçimi için, divanına bakınız: *Farrukhi Sistini, 'Altı b. Jalaq., Drwan*, Ed. M. Dabirsiyāqī, Zawwār, Tahrān 2001, s. 1.

27 Kur'an'a bir referans 9:36.

28 Fekete, s. 210 parçanın bütününe aykırı olan *makhdalah*, şeklinde kullanmıştır. Hünkanımızda ve yarınan ge

29 Fekete, s. 212 hatalı şekilde *inan* kullanmıştır.

30 Kuran'a bir atf 81:17.

31 Kuran'a ait bir ifade, bkz 81:18.

32 Fekete, s. 212 burada *musakhkhar-i anna'ira* şeklinde yazar.

33 Fekete'nin adı geçen eserinin baskısında *ba-kullr* olarak verilen kelimenin, *mulkr* kelimesinin bozulmuş bir şekli olduğu görünüyor.

34 *Muqarrar* Fekete'nin adı geçen eserinin baskısında verilmemiştir.

- 20- *yā Rabb panāh-i dawlat wa mulkash tū karda'ī, andar panāh-ikh"tsh badār īntabāh rā* banābar ān hāmīl-i sahīfat al-'ubūdiyyat Mawlānā
- 21- Zayn al-Dīn Mahmūd rā ba sharaf-i 'ataba-būsī fristāda shud ki izhār-i inqiyād wa kamāl-i i'tiqād-i īndā'īrā
- 22- bar damīr-i anwar wādhīh namāyad ziyādat mubāsītat na-namūd, sa'ādat-i du jahānī mustadām wa mukhallad bād. bi al-nabī wa ālahu al-amjād

bende

dā'īSharaf bin Shāh-Muhammad Badlīsī

Allah kendi kendine yetendir

- 1- Hilafeti var oldukça, Allah onun saltanatını, sultanlığını daim kılsın ve her iki cihanda onun fayda ve yararına genişletsin,
- 2- En büyük sultanların sultanı ve en büyük hakanların padişahı, boyunduruğundaki kulların sahibi, savaşçıların ve ordu mensuplarının ve bilgelerin velinimetini hazretleri,
- 3- Eşitlik ve adalet düzeninin düzenleyicisi, baskı ve zulüm düzenini yok eden, dünyayı aydınlatan, yeryüzünün ve zamanın komutanı,
- 4- Saadete yakın, bahtı civan ve yüce himmetli çok bilge ancak az beyan eden,
- 5- Dünya ve ülkelerin fatihi ve dünyanın sahibi, zamanın denge halatı, insanlar arasında Allahın gölgesi, güvenlik ve emniyetin genişleticisi,
- 6- Adalet ve ihsanını yayan, gökyüzü tarafından onaylamış, düşmanlarına karşı muzaffer, en iyi yardımcıların yardımıyla, Allah'ın yardımını almış,
- 7- Bakanların gözleriyle kabul görmüş, saltanat ve devlet göğünün güneşi. Dedi ki: Ben kelimelerle Muhammed'i medh etmedim,
- 8- Ama sözlerim Muhammed ile süslenmiştir, sultanlık, hakanlık ve kayserliğin yüce devletinin en aziz ensarı,
- 9- Ve kıyamet gününün sahibi saltanatın bayraklarını ve hükümetinin alametlerini insanların yaşadığı yerlere yaysın ve daim kılsın,

- 10-İnkârcıların fitnelerinden Müslümanları korumak için [İslam ve küfür] arasına bir duvar olarak onu yerleştirdi,
 - 11- Milletin yardımcısı ve millet onunla sabittir, devletin sağ koludur ve devleti korur. Sözü nü tutan ve kuluna yardım eden ve ordusu- nu muzaffer kılan Allah'a hamd olsun,
 - 12- "Müşriklerin tümünü öldürün" o hazret ile gerçekleş ti ve din ehli o hazretin çabası ve ihtimamı ile,
 - 13- Aşağılık kâfirlerin hücum ve hurucundan –Allah onları kısa zamanda yeryüzünde zayıflatsın– rahat ve sakindirler,
 - 14- Bu yüzden sıradan insanlar genel olarak ve özelde ben duacınız, dilimizin söylediğini gönlümüzün sırrı olanı övgüye değer nite- liklerinizi ve erdemlerinizi dile getirdik,
 - 15- ve gece bir saç gibi dağıldığında ve karanlığı alıp götüren şafağın beyazı yayıldığında Yüce Allah onun görkemi ve lütfu olsun,
 - 16- Uğurlu döneminizin gökyüzü döndükçe, sürmesi için dua ettim ve ediyorum ki kayan yıldızlar, gezegenler ve güneş,
 - 17- ve ay ve yıldızlar emriniz altında olsun; devletiniz ve mutluluğu- nuz [ve] refah ve efendiliğiniz daim olsun ve devletinize şans ve ilerleme getirsin,
 - 18- son saate kadar, her saatte komutaları altında krallıklar alsın ve her ay ordular fethetsin ve yeni yerler alsınlar,
 - 19- ve hazretlerinin düşmanlarına her daim zarar mukarrer olsun ve her durumda zeval'e mukadder olsun ve tüm şafakları geceye dönsün,
 - 20- Ey Allahım! Sen onu devlet ve mülkünü sığınağı yaptın, mevcut bozuklukları kendine mülteci olarak al. Bu nedenle, mektubu taşıyan kulun Mevlana,
 - 21- Zeyneddin Mahmud eşîğinizi öpmek ve mevcut duacınızın itaat ve büyük inancını göstermek için gönderildi,
 - 22- sizin saf kalbinize, [mektubu] uzatmak istemem. İki dünya mut- luluğunuz Peygamber ve büyük ailesinin iyiliği için sürsün.
- Hizmetkârınız
Duacı Şeref b. Şah-Muhammed Bidlisi

KAYNAKLAR

AMULİ Sayyid Haydar, *Muqaddamat min Kitāb Nass al-Nusas*, Tahran, 1988.

ANONİM, *Risala fi Qawā'id wa Qawā'in al-Insha wa al-Adab*, Süleymaniye Kütüphanesi, MS Ayasofya 3986.

BACQUE-Grammont J.-L. ve Adle Ch., "Quatre lettres de Şeref Beg de Bitlis (1516-1520) (Études turco-safavides, XI)," *Der Islam* 63/1, 1986.

DEHQAN Mustafa -Vural Genç "Why Was Sheref Khan Killed?" *Manuscripta Orientalia* 21/2 2015.

EMECEN Feridun, *Fetih ve Kıyamet* 1453, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

FARRUKHİ Sistani 'Alt b. Julāq., *Dirwān*, Ed. M. Dabīrsiyāqī, Zawwār, Tahran 2001.

FEKETE Lajos, *Einführung in die persische Paläographie: 101 persische Dokumente*. Ed. von G. Hazai, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

FERİDUN BEG, *Münşe'âtü'l-Salâtın*, Takvîmhâne, İstanbul 1858.

FLEISCHER Cornell H., "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman," *Soliman le Magnifique et son temps: actes du colloque de Paris, Galeries nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990*, *Süleymân the Magnificent and his time: acts of the Parisian Conference, Galeries nationales du Grand Palais, 7-10 March 1990* içinde, ed. Gilles Veinstein, La Documentation Française, Paris 1992.

FLEISCHER C. H., *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, Çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

GENÇ Vural, "Acem'den Rum'a": İdris-i Bidlîsi'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behîşt'in II. Bayezid Kısım (1481-1512)," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2014.

MEISAMI Julie Scott, "History as Literature," *Persian Historiography* içinde, Ed. Charles Melville, Tauris Publishers, Londra, 2012.

RIYAHİ Mohammad Amin, *Nufādih-i Zabān wa Adabiyāt-i Fārs dar Qalamru-yi 'Uthmānī*, Amîr Kabîr, Tahran, 1972.

SCHEREF Prince de Bidlis, *Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes*, Ed. V. Véliaminof-Zernof, Commissionnaires de l'Académie Impériale des Science, St.-Petersbourg, 1860-62.

SUBTELNY Maria E., *Timurids in Transition: Turco-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*, Brill, Leiden, 2007.

16. YÜZYILDA SÜVEYDİ VE HOY ZAZA/DUMBELİ EMİRLİKLERİ

Giriş

Bu çalışma 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırlarında yer alan Süveydi ve Hoy Dumbeli emirliklerine odaklanıyor.¹ Zazalar/Dumbeliler Osmanlı kayıtlarında ve literatüründe "Ekrad-ı Zaza," "Zaza-i Ekrad," "Dünbüli-i Ekrad," "Cemaat-ı Ekrad-ı Dumili," "Cemaat-ı Ekrad-ı Dısimlü" vb. isimlendirmelerle bir Kürt aşireti/topluluğu olarak adlandırılmakta ve Osmanlı idari sisteminde de Kürt beylikleri içinde yer almaktadır.² Bu çalışmadan murat edilen ise Kürt emirlikleri arasında

* Muş Alparslan Üniversitesi, Tarih Bölümü

1 Her ne kadar bazı araştırmacılar Dersim bölgesinde hüküm süren Çemişgezek beylerinin de -Zaza nüfusunun yoğun olması hasebiyle- Zaza emirleri oldukları yönünde iddialar varsa da Şerefhan, Mazgird, Pertek ve Sağman beyleri olarak üç beylik halinde hüküm süren Çemişgezek (Pir Hüseyin Bey oğulları) beyleri soyunun Saltuklulara dayandığını söyler. Çemişgezek hükümdarlarının soyu, kendi iddialarına göre, Abbasi halifelerinin çocuklarından olan Melkiş denilen bir kişiye ulaşır. Diğer bir rivayete göre de Selçuklu saltanatının dallarından birinden olan Emir Salık bin Ali bin Kasım, Selçuklu Sultanı Alp Arslan zamanında Erzen-i Rum (Erzurum) ve dolaylarının yönetiminde bulunuyordu. Kendisiyle Gürcistan hükümdarları arasında köklü bir düşmanlık vardı ve sürekli savaş halindeydiler. Sonunda H. 556 (1161) yılında Emir Salık ile ordusunun ileri gelenleri Gürcülerin eline esir düştüler. Emir Salık, kız kardeşi Şah-ı Ermen'in karısı olduğu için Gürcistan'a hediyeler göndererek serbest bıraktırmayı başardı. Kendisinden sonra da oğlu Melik Muhammed yönetime geçti. Onun ölümünden sonra da beylik Cakdoş'a geçti. Cakdoş'tan sonra beylik tahtına Melik Muhammed'in oğlu Melik Şah çıktı. Melik Şah tabi olduğu hükümdardan ayrılmayı bağımsızlığa ve tek başına hüküm sürmeğe heves ettiyse de H. 598 (1202) yılında Selçuklu Süleyman bin Kılıç Arslan tarafından öldürüldü. Erzen-i Rum da o tarihten itibaren Anadolu Selçuklularının egemenliğine geçti. Büyük olasılıkla, Çemişgezek beyleri Melik Şah'ın soyundan gelmektedir ve Melik Şah isminin Kürt dilinde Melkiş biçiminde değişmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla Çemişgezek beylerinin isimlerinin Arap ve Kürt isimleriyle hiçbir benzerliği bulunmaması onların Türklerin soyundan geldiklerini kanıtlamaktadır (bkz. Şerafeddin Han, *Şerefname Kürt Ulusunun Tarihi*, Notlar-Açıklamalar: François Bernard Charmoy, çev. Rıza Katı, c. 4, İstanbul, 2010, s. 9-10.) Bu konu hakkında müstakil bir çalışma yapan Mehmet Ali Ünal da Çemişgezek beylerinin soyunun Saltuklulardan Emir İzzeddin Saltuk'a dayandığını iddia eder (bkz. Mehmet Ali Ünal, "16. Yüzyılda Mazgirt, Pertek ve Sağman Sancakbeyleri-Pir Hüseyin Bey Oğulları," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara, 1991, s. 240-242). Bu bilgiyi esas alarak Çemişgezek Beyliği'ni Zaza emirlikleri içinde mütalaa etmeyeceğiz. Ayrıca nüfusunun tamamına yakınının Zaza olduğu ve Eğil, Çermik ve Palu beylikleri halinde hüküm süren Mirdasi Emirliği ile ilgili daha evvel detaylı çalışmalar yapıldığından bu emirlik çalışmaya dahil edilmemiştir.

2 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul, 2016, s. 63-82; Ercan Çağlayan, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar," *Uluslararası*

yer alan Süveydi ve Hoy Dumbeli Zaza emirliklerini müstakil olarak ele almak; söz konusu emirliklerin kökeni, hüküm sürdüğü coğrafya ve 16. yüzyıldaki idari ve siyasi tarihleri hakkında kaynaklara dayalı detaylı bilgi vermektir.

Osmanlı döneminde Zazaların ekseriyetle Diyarbakir, Dersim, Palu, Siverek, Çapakçur (Bingöl), Çemişgezek, Çermik, Eğil, Genç, Kulp, Atak (Lice) ve Pertek gibi imparatorluğun Doğu sınırlarında yer alan vilayet, sancak ve kazalarda meskûn olduğunu belirtmek gerekir. Bu yerleşim birimlerinin dışında Zazalar Sivas'ın doğusunda Koçgiri bölgesinde, Doğu Erzincan, Kuzican, Baykan, Gerger, Mutki, Hınıs ve Tekman gibi yerleşim birimlerinde de yoğunluk gösteriyordu. Osmanlı kayıtları, sözü edilen yerleşim birimleri dışında Zazaların Hoy, Salmas, Urmiye, Revan, Oşni ve Halep gibi yerleşim birimlerine de iskân edildiklerini ortaya koyuyor. Yine aynı kayıtlar, klasik dönem Osmanlı literatüründe daha ziyade Dumbeli/Dımılı olarak adlandırılan Zazaların Hoy, Salmas, Sökmenabad ve Oşni gibi bölgelerde de uzun süre hüküm sürdüklerini gözler önüne seriyor.³

Malum olduğu üzere, Osmanlının Doğu sınırlarında Zazaların meskûn olduğu ve Bilad-ı Ekrad (Kürt Beldeleri) adıyla literatüre giren coğrafya, 1515'te yirmi dört Kürt beyinin Osmanlı Devleti'ne iltihak etmesiyle Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. I. Selim (Yavuz), I. Süleyman (Kanuni) ve III. Murad dönemlerinde yapılan idari teşkilatlanmada Zazaların meskûn olduğu sancaklar, "Yurtluk-Ocaklık Sancaklar,"⁴ "Hükümet Sancaklar"⁵ ve

Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011), Ankara, 2011, s. 271-290; Ercan Çağlayan, "Zaza Tarihinin Kaynakları (Arap ve Osmanlı Kaynakları)," *Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (4-6 Mayıs 2012)*, İstanbul, 2012, s. 286-301; Ercan Çağlayan, "Zazaların Etnik Kökeni," *Kürtler: Tarih, Toplum, Din*, Ed: Adnan Demircan-Mehmet Akbaş, İstanbul, 2015, s. 249-306.

3 Detaylı bilgi için bkz. Abdullah Demir, "XIX. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı," II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (04-06 Mayıs 2012), İstanbul, 2012, s. 105-145.

4 Yurtluk-Ocaklık Sancaklar: Fetih sırasında bazı beylere hizmet ve itaatleri karşılığında, devamlı olarak sancak ve has şeklinde tevcih edilen sancaklardır. Bunlara "Ekrâd Sancaklar" da denir. Klasik Osmanlı sancaklarından farklı bir statüye sahiptirler. Zira sancakların idaresi genellikle yöreye eskiden beri hâkim olan nüfuzlu, eski yerel beyler ve hanedanlara terk edilmiştir. Bu tür sancakların idaresi babadan oğula geçerdi. Devlete ihanet ve itaatsizlik dışında, bu beylerin görevden alınması söz konusu değildi. Seferde beylerbeyinin hizmetine girmekle mükelleftirler ve kendilerine merkezden kadı tayin edilirdi. İmtiyazlı sancaklar da diyebileceğimiz bu sancaklarda tahrir yapılmakta, tımar ve zeamet de bulunmaktadır.

5 Hükümet Sancaklar: Osmanlı klasik dönemi idari taksimatında sancakların yanında "hükümet" olarak adlandırılan ve idarenin mahalli beylere bırakıldığı ocaklık suretiyle tevcih edilen sancaklar da

klasik Osmanlı sancakları tarzında idare ediliyordu. Daha açık bir ifadeyle, 16. asır Osmanlı idaresinde Zazaların ekseriyetle yaşadığı Atak (Lice), Çapakçur (Bingöl), Çemişgezek, Çermik, Eğil, Ergani, Genç, Harput, Kulp, Palu, Pertek ve Siverek sancaklarının bir kısmı yurtluk-ocaklık ve hükümet tarzında mahalli beyler tarafından idare edilirken bir kısmı da klasik Osmanlı sancakları tarzında merkezden gönderilen beyler tarafından idare ediliyordu. Osmanlı idari sisteminde yurtluk-ocaklık sancaklar ile hükümet sancaklara “emirlik” de denmekteydi.⁶

Bu çalışmada, 16. yüzyılda Osmanlı idaresindeki Süveydi Emirliği ile Safevi idaresindeki Hoy Dumbeli Emirliği üzerine yoğunlaşacağız. Klasik dönem Osmanlı ve Safevi hâkimiyetindeki Zazalar, Süveydi Emirliği, Mirdasi Emirliği ve Hoy Dumbeli emirliği olmak üzere üç emirlikten müteşekkildi. Yanı sıra Kürdistan ve Diyarbekir eyaletlerine bağlı yukarıda zikredilen çok sayıda vilayet, sancak ve kazada Zaza nüfusu yoğun olmakla birlikte biz sadece yönetici sınıfın Zaza olduğu emirlikleri konu edineceğiz. Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Mirdasi Emirliği hakkında daha evvel birkaç çalışma yapıldığından Mirdasiler bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Çalışmanın konusu olan Süveydi Emirliği bugünkü Bingöl vilayeti sınırları içinde yer alan Çapakçur, Genc, Daraheni (Genç), Menekşekurd (Solhan), Hançuk ile Erzurum’un Hınıs İlçesi’ni içine alacak bir bölgede hüküm sürmüştür. Zaza emirliklerinden Hoy Dumbeli Emirliği ise günümüz İran sınırları içinde yer alan Hoy, Oşni, Salmas, Sökmenabad ile Türkiye’nin Doğu sınırındaki Hakkâri bölgelerinde hüküm sürmüştür.

mevcuttu. Bunlar defterlere liva yerine hükümet olarak kaydedilmmişti. Hükümet sancakların, kanunla belirlenmiş statüleri, tabii olarak Osmanlı Devleti’ne bağlılıkları ölçüsünde geçerli idi. Diyarbekir, Van ve Bağdat eyaletlerinde rastlanan hükümetlerin ihdas sebebi merkezi otoriteyi bir ölçüde buradaki mahalli beyler üzerinden sağlamaktı. Yurtluk-ocaklık sancaklardan tek farkı hükümet olarak adlandırılan yerlerde tahrir yapılmıştıdır. Bu nedenle hükümet sancaklarda tımar ve zeamet yoktur. Sefer zamanında kendi kuvvetlerini olarak bağlı bulundukları beylerbeyinin emrine savaşa iştirak ederlerdi. Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarla ilgili olarak bkz. Nejat Göyünç, “Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında,” Prof. Dr. Bekir Kütükoglu’na Armağan, İstanbul, 1991, s. 13–27; Şerafettin Turan, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı,” Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, Ankara 1963, s. 210–227; Orhan Kılıç, “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikatındaki Yeri,” <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt11/sayii/257-274.pdf>; Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tesbitler,” OTAM, Sayı: 10, 1999, s. 119–137.

6 Hakan Özoglu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev: Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İstanbul, 2005, s. 77.

Bu çalışmada söz konusu iki emirliğin 16. yüzyıldaki coğrafi sınırları, idari yapısı ve siyasi tarihi ele alınacaktır.

BÖLGEDE OSMANLI HÂKİMİYETİ VE İDARİ TAKSİMAT

Günümüzde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri şeklinde adlandırılan ve ekseriyetle Kürt nüfusun meskûn olduğu bölgedeki yirmi dört Kürt beyi Osmanlı Devleti'nden önce Safevi Devleti'ne bağlı bulunmaktaydı. Kürtlerin ekseriyetle meskûn olduğu bölgenin Osmanlı yönetimine geçmesi, Sultan Selim'in 1514'te Safevilere karşı zaferiyle sonuçlanan Çaldıran Savaşı sonrasında gerçekleşti. Sultan Selim savaştan sonra Bilad-ı Ekrad olarak adlandırılan bölgeyi Safevilerin hâkimiyetinden kurtarmak üzere sefer sırasında beraberinde bulunan İdris-i Bidlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşa'yı görevlendirdi.⁸ Bilhassa İdris-i Bidlisi'nin talimatlarıyla aralarında Zaza beylerinin de bulunduğu yirmi dört Kürt beyi Osmanlı Devleti'ne bağlandı.⁹ Hiç şüphesiz bölgenin Osmanlı egemenliğine geçmesinde en büyük rolü yöredeki Kürt beyleri ve emirleriyle onlara bağlı aşiret kuvvetleri oynadı.¹⁰ İdris-i Bidlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşa ile mahalli beylerin bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlanmasındaki kolaylaştırıcı rollerinin bir neticesi olarak Sultan Selim, her iki idareciye hilat, bahşış ve kılıç hediye etti. Ayrıca Sultan Selim, Kürt beyleri için yirmi beş yük akçe, beş yüz hilat hediye ederek bölgedeki on yedi sancağı mahalli beylerin idaresine bıraktı.¹¹ Bajalan'ın da vurguladığı üzere bu istimalet siyasetiyle, Kürt beylerine sadakatleri karşılığında belli bir otonomi sağlayan Osmanlı idaresi, 1517'den itibaren Kürdistan'ın neredeyse üçte ikisi kadarını kontrol ederek bölgede hâkim bir durum tesis etti.¹²

Osmanlıya iltihakından kısa bir süre sonra bölgede idari taksimat yapıldı. Ancak bu idari taksimat Osmanlı'nın diğer sancaklarına nazaran

7 BOA, YEE., 36/67.

8 Hoca Sadeddin, *Tacû't- Tevârih*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara, 1992, c. IV, s. 245 vd; Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 78-81; Martin Van Bruinessen-Hendrik Boeschoten (Der.), *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, İstanbul, 2003, s. 43-44.

9 Abdullah Demir, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun İlhakı," *Köprü Dergisi*, Bahar 2007, sayı: 98, s. 167-182; Bilgehan Pamuk, "Kürt Beyleri'nden Yavuz'a Davet," *Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 63, Şubat 2006, s. 14-24.

10 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969, s. 18-34; Tansel, s. 81-90.

11 Hoca Sadettin Efendi, *Tacû't-Tevarih*, c. IV, s. 270-271.

12 Djene Bajalan, "Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerefhan'ın Şerefname'si ve Kürt Beyleri," *Toplum ve Kuram*, Sayı: 1, Mayıs 2009, s. 242.

bazı farklılıklar arz ediyordu. Bilindiği üzere, Osmanlı yönetimi tarihsel süreçte imparatorluk içinde coğrafi, ekonomik, sosyal ve etnik yapıya göre değişen farklı yönetim modelleri uygulamıştır.¹³ Kürt beylerinin hâkimiyetindeki bölgelerdeki sancakların farklı statüye sahip olmalarında bölgenin fiziki yapısı, aşiretlerin nüfusu ve dağılımı, Osmanlı öncesi idari, siyasi ve içtimai durumu önemli rol oynamıştır. Klasik Osmanlı döneminde bölgedeki sancaklar, klasik Osmanlı sancakları, Ekrad (yurtluk-ocaklık) sancaklar ve hükümet sancaklar olmak üzere üç ayrı statüye tabi tutuldu.¹⁴ Başka bir deyişle, klasik dönem Osmanlı idari taksimatında Kürt bölgelerindeki sancaklar genel olarak yurtluk-ocaklık ve hükümet statüsünde idare olunmakla birlikte bölgedeki bazı sancaklar klasik Osmanlı sancakları statüsünde idare ediliyordu. Nitekim Zazaların ekseriyetle yaşadığı Kürdistan ve Diyarbekir eyaletlerine bağlı sancakların büyük çoğunluğu yurtluk-ocaklık (Ekrad Sancakları) ve hükümet tarzında idare edilirken geriye kalan kısmı klasik Osmanlı sancakları statüsünde idare ediliyordu. Pek tabii olarak sancakların durumu statik olmayıp dönemden döneme değişebiliyordu.

Kürt beldelerinin Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle bölgedeki ilk idari taksimat Sultan Selim döneminde yapıldı. Bu bağlamda 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbekir beylerbeyi olarak atanmasıyla Diyarbekir Eyaleti teşekkül etti. Bu eyalet geniş bir coğrafyayı kapsadığından Sultan Selim döneminde yapılan idari taksimatta eyaletteki sancak sayısı da oldukça fazlaydı. Sonraki yıllarda Erzurum, Van ve Rakka eyaletlerinin teşekkül etmesiyle Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancakların sayısında bir azalma olmuştur. 1515'te yapılan ilk idari taksimatta Diyarbekir Eyaleti'nde Amid, Atak, Aşiret, Ulus, Berdinç, Bitlis, Birecik, Cere, Cizre, Çapakçur, Çemizgezek, Çermik, Fusul, Ruha, İsbir, Süleymaniye, Eğil, Genç, Harput, Hançuk, Heytan, Hazo (Kozluk), Hizan, Hısn-ı Keyfa, Palu, Sason, Kiğı, Musul, Ergani, Siverek, Sincar, Kemah, Arappir, Bayburt ve Posadi sancakları yer alıyordu.¹⁵

13 Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devleti Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta, 1999, s. 170.

14 Detaylı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, "Osmanlı Devri'nde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu," *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 1, 1986, s. 13.

15 İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)," *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 6, Ankara, 1999, s. 221-237.

Sultan Selim'den sonra bölgedeki ikinci idari taksimat Sultan Süleyman döneminde gerçekleştirildi. Sultan Süleyman döneminde 928/1522'de Diyarbekir Eyaleti, teşkilat-ı mülkiye itibarıyla iki kısma ayrıldı. Birinci kısım "Elviye-i Mir-i Miran-ı Vilayet-i Diyarbekir" başlığı altında merkezden idare edilen on yedi sancağı kapsarken, ikinci kısım sancaklar ise "Vilayat-ı Kürdistan" başlığı altında yurtluk-ocaklık ve hükümet tarzında idare edilen on altı sancağı kapsıyordu. Sultan Süleyman döneminde Kürdistan ve Diyarbekir eyaletlerine bağlı sancaklardan Atak, Çapakçur, Çermik, Kulp, Mihrani, Pertek, Sağman ve Tercil sancakları yurtluk-ocaklık sancaklar statüsündeyken, Cizre, Eğil, Genç, Hazo ve Palu sancakları ise hükümet sancaklar statüsünde idi.

16. yüzyılda Kürt beylerinin hüküm sürdüğü bölgeyle ilgili yapılan bir diğer mühim idari değişiklik 982/1574'te III. Murad döneminde gerçekleşti. Yapılan yeni idari değişiklikle Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancak sayısı otuz üçten yirmi dörde düşürüldü. Bu yeni idari düzenlemeyle Diyarbekir Eyaleti on dokuz sancak ve beş hükümetten oluşuyordu. Diyarbekir Eyaleti'nde yer alan on bir sancak klasik Osmanlı sancağı olarak adlandırılmakta ve beyleri merkezi hükümet tarafından atanmaktaydı. Bunlar Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Si'ird, Çemişgezek, Meyyafarikin, Habur ve Sincar sancaklarıydı. Diyarbekir Eyaleti'nde geriye kalan diğer sekiz sancak olan Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik sancakları ise Kürt beylerinin hizmet ve itaatlerine karşılık olarak yurtluk-ocaklık şeklinde idare edilen sancaklardı. III. Murad döneminde bölgedeki hükümet sancaklar ise şunlardı: Hükümet-i Eğil, Hükümet-i Genç, Hükümet-i Palu, Hükümet-i Hazo (Kozluk) ve Hükümet-i Cezire (Cizre). Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus yurtluk ve ocaklık ile hükümet sancaklar içinde yer alan Eğil, Genç, Palu, Atak, Çapakçur, Çermik, Kulp ve Pertek sancaklarının nüfus çoğunluğunun Zazalardan oluşuyor olmasıydı.¹⁶ Ayrıca klasik dönem Osmanlı idari sistemi içinde yer alan hükümet sancaklarından Cizre ve Hazo sancakları hariç Eğil, Genç ve Palu sancaklarında nüfus çoğunluğunun Zazalardan oluştuğunu da not etmek gerekir.

16 Demir, XIX. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı, s. 110-111.

Kısaca özetlemek gerekirse, Kürt beylerinin hâkim oldukları sancaklarda yönetsel manada nüfuz ve imtiyazları korunmuş olmasının yanı sıra Osmanlı literatüründe Kürtlerin nüfus olarak yoğun oldukları bölgelere, Bilad-ı Ekrad/Kürt Beldeleri, Ekrad Sancakları veya coğrafi ve idari bir terim olarak Kürdistan Eyaleti Sancakları denilmiştir. Kürtlerin yoğun yaşadıkları yerlerde tesis edilen hükümet sancaklarının Osmanlı belgelerinde *mefruzü'l-kalem ve maktu'ü'l-kadem* (sayım yapılmayan ve müdahale edilmeyen) biçiminde tabir edilmesi söz konusu imtiyazın en mühim delilidir.¹⁷ Yeri gelmişken şunu da hatırlatmakta fayda var: Kürt emirlikleri arasında en bağımsız olanları Genc ve Cizre sancaklarıydı. Bu sancakların sürsat vergisinden¹⁸ muaf olmaları bunun açık bir deliliydi.¹⁹ Emirliklerin statüsü gibi, kadıların statüsü de farklılık arz etmekteydi. Cizre ve Genc kadıları günlük 300 akçe maaş alırken, Palu ve Hazo kadıları ise günlük 150 akçe maaşla, bir derece aşağıdaki statü grubuna mensuptular. Bu da emirliklerin siyasal statülerindeki ve büyüklüklerindeki farkları yansıtmaktaydı.²⁰

Bu bilgilerden hareketle, bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlanmasından sonra yapılan idari düzenlemelerde Hoy Dumbeli Emirliği'nin hüküm sürdüğü bölgeler hariç Zaza nüfusunun ekseriyetle Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancaklar içinde yer aldığı görülmektedir. Osmanlı kayıtları, Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancakların ekseriyetle yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar tarzında idare olunmakla birlikte küçük bir kısmının da

17 Kürt beylerinin Osmanlıya iltihakı ve Osmanlı klasik döneminde idare edilmesiyle ilgili olarak ayrıntılı çalışmalar için bkz. Hoca Sadeddin, *Tacu't-Tevarih*, c. IV, s. 245 vd; Tansel, s. 78-81; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 18-34; Bruinessen-Boeschoten (Der.), s. 43-44; Demir, s. 167-182; Pamuk, s. 14-24; Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında," s. 13-27; Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı," *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Ankara, 1963, s. 210-227; Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri," <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt11/sayii/257-274.pdf>; Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tesbitler," s. 119-137; Ünal, *Osmanlı Devleti Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta, 1999; Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı," *İÜEF Tarih Dergisi*, Mart 1969; Mehmet Öz, "Osmanlı İdaresinde Kürtler ve Özerklik: Efsane mi Gerçek mi?" (XVI-XVIII. Yüzyıllar), *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 99, Güz 2009, s. 154-169.

18 Sürsat bedeli, Osmanlı Devleti'nde savaş gibi olağanüstü durumlarda alınan avarız vergisi çerçevesinde tespit edilen bir fiyat üzerinden ordunun ihtiyacı olan yiyecek ve çeşitli ihtiyaç maddelerinin halk tarafından karşılanmasıdır. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1998, s. 66.

19 Bruinessen ve Boeschoten, s. 56.

20 Bruinessen ve Boeschoten, s. 59.

klasik Osmanlı sancakları statüsünde merkezden idare edildiklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Zaza nüfusunun yoğun yaşadığı yerlerin birçoğunun yurtluk-ocaklık ve hükümet tarzında idare edilen sancaklar olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra 16. yüzyılda Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı ve nüfusunun önemli bir kısmını Zazaların oluşturduğu Çemişgezek, Harput, Ergani ve Siverek sancaklarının ise ekseriyetle merkezden tayinler yapılarak idare olundukları görülmektedir. Bu bölümde 16. yüzyılda Safevi ve Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Süveydi ve Hoy Dumbeli emirlikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmeye çalışılacaktır.

SÜVEYDİ EMİRLİĞİ

Süveydi Emirliği, günümüz Bingöl il sınırları içinde yer alan Genc, Daraheni (Genç), Çapakçur, Meneşkurd (Solhan) ile Erzurum'un Hınıs ilçesinde hüküm sürmüş bir Zaza emirliğidir. Süveydi Emirliği, Genc beyleri, Hançuk beyleri ve Çapakçur beyleri olmak üzere üç ayrı beylikten teşekkül ediyordu.²¹ 1515'te Kürt beylerinin Osmanlı Devleti'ne iltihak etmesiyle birlikte Süveydi Emirliği'nin merkezi olan Genc²² ve çevresi de Osmanlı hâkimiyetine girdi.²³ Genc, 1515, 1520, 1568-1574, 1609, 1653 yıllarına ait Osmanlı idari taksimatında sürekli olarak Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bulunuyordu.²⁴ Süveydilerin merkezi olan Genc, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra yurtluk-ocaklık statüsündeki bir sancak olarak Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlandı.²⁵ Kanuni ve III. Murad dönemlerinde ise Genc sancağı hükümet statüsünde idare ediliyordu.

Bu çalışmanın ana kaynaklarından biri olan Şerefhan, *Şerefname* isimli eserinde Hançuk, Genc ve Çapakçur'da hüküm süren Süveydi Bey-

21 Mezkur beylikler hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdullah Demir, "Belgelerle Çapakçur Sancağı (1515-1799)," *I. Bingöl Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2007, s. 195-210; Abdullah Demir, "16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Döneminde Genç Beyleri," *II. Bingöl Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2014, s. 209-216.

22 Süveydi Emirliği'nin merkezi olan Genc, bugünkü Genç İlçesi değil, Solhan İlçesi'nin sınırları içinde yer alan Genc, Kale ve Yenibaşak köylerinin bulunduğu mevkidir. Detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, "Hükümet Merkezinden Perifeleşmiş Bir Köy: Genc Sancağı," *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Genç Araştırmacılar Özel Sayısı*, Aralık 2010, s. 36-48.

23 Hoca Sadettin Efendi, s. 245-261.

24 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988, s. 117.

25 Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı," *İÜEF Tarih Dergisi*, Mart 1969, s. 23.

leri'ni kronolojik olarak kaleme alarak beylerin dönemleriyle ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Şerefhan dönemine kadar hüküm sürmüş olan Süveydi Beyleri Emir Şahab, Emir Celal bin Mir Şahab, Emir Muhammed, Emir Fahreddin, Emir Hasan, Emir Ebdal bin Mir Muhammed, Emir Sübhan bin Mir Ebdal, Sultan Ahmet bin Mir Ebdal, Maksud bin Sübhan Bey, Murad Bey bin Sultan Ahmed Bey ve Süleyman Bey bin Murad Bey'dir.²⁶ Süveydi Emirliği'nin önemli beyliklerinden olan Hançuk Beyliği 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı yönetimiyle ters düşünce beylik lağv edildi. Süveydi beyliklerinden Genc ve Çapakçur beylikleri ise 19. yüzyıldaki merkezileşme dönemine dek varlıklarını sürdürdü.

Şerefname'ye göre, Al-i Bermek/Bermekoğulları²⁷ soyundan gelen Süveydi Beyleri Genc ve çevresinde uzun bir süre hüküm sürmüşlerdir. Şerefhan, Süveydilerin soyu ile ilgili iki rivayetin mevcut olduğunu söyler. Bunlardan birincisine göre Süveydilerin soyu peygamberin sahabelerinden Esved adında birine dayanmakta iken, ikinci rivayete göre ise Süveydilerin menşei Medine yakınlarındaki Süveyda Köyü'ne dayanmaktadır. Şerefhan, eserinde Bermekilerin İran'da Belh Eyaleti'nde meskûn olup Mecusi oldukları, soylarının Fars krallarına dayandığı ve sonradan Müslüman oldukları bilgisine de yer veriyor. Şerefhan, Genc ahalisinin talihin değişkenliğinden ve toplumsal dönüşümlerden uzak, sakin bir hayat sürdürdüklerini not eder.

Şerefhan, Süveydi Beylerinin Abbasi halifelerinden Harun Reşit zamanında Bağdat'tan göç ederek Kürdistan'da Genc Sancağı'na bağlı Şeftalu Dağı'ndaki Hançuk'a²⁸ yerleşerek bu bölgede hâkimiyet kurduklarını söyler. Şerefhan, Hançuk'a yerleşen Süveydi beylerinin orayı mülk edinerek bir kale yaptıklarını ve daha sonra tedrici olarak topraklarını genişleterek Çapakçur, Meneşkurd,²⁹ Genc, Ağcakale³⁰ gibi yerleşim birim-

26 Şerafeddin Han, Şerefname, c. 4, s. 103-113.

27 İbn-i Hallikan, Bermekilerin Zerazi (Zaza) Aşiretine mensup olduğunu ve kendisinin de Bermeki olduğunu söyler. Bkz. Demir, *Belgelerle Çapakçur Sancağı*, s. 196.

28 Şerefhan, bu yerleşim biriminin Genç'e bağlı Şeftalu Dağı'na yakın olduğunu zikretmektedir. Önceleri Genç'in bir parçasıydı, daha sonra Süveydi emirlerinin merkezi haline gelmiştir. Bkz. Şerefhan, s. 105; Bruinessen-Boeschoten, s. 363.

29 Meneşkurd: Bugünkü Solhan ilçesi olan yerleşim birimi Süveydilerin hâkimiyetinde bulunuyordu.

30 Ağcakale: Şerefname'de Ağcakale'nin Genc yakınlarında olduğu ve Süveydiler tarafından idare edildiği belirtilmektedir.

lerinde hüküm sürdüklerini aktarır. Daha sonra Akkoyunlu Uzun Hasan, Çapakçur'u Süveydi Emirliği'nin topraklarına katarak emirliğin sınırlarını genişletmiştir. Hançuk'taki Süveydi emiri, Çapakçur, Genc ve Ağcakale'yi bir Kürt Kızılbaş aşireti olan Pazukiler'den geri almıştı. Bir kuşak sonra Çapakçur, Süveydilerin doğrudan kontrolü altına girmiştir.³¹

Şerefname'nin kaydına göre Süveydilerin Hançuk'taki hâkimiyeti Mir Şehab ile başlar. Onun ölümünden sonra Süveydi Emirliği'nin başına oğlu Emir Celal geçti ve beyliği uzun süre idare etti. Emir Celal'in ölümünden sonra emirliğin başına oğlu Emir Muhammed geçti. Emir Muhammed'den sonra yerine oğlu Emir Fahreddin geçerek beyliği "adaleti ve dürüstlüğüyle" idare etti. Şerephan'a göre Süveydi Beyliği'nin en parlak dönemlerinden biri Emir Fahreddin dönemidir. Bu dönemde beylik merkezinde büyük bir kalkınma gerçekleşmiş, imar faaliyetleri yaygınlaştırılmış ve "adalet bayrakları" beyliğin her tarafında dalgalanmaya başlamıştır. Emir Fahreddin'in vefat etmesi üzerine yerine Emir Hasan geçti. Şerephan, Emir Hasan'ı, "ölçsüz, gaddar ve kan dökücü" bir yönetici olarak tanıtır ve daha sonra Emir Hasan'ın kör olmasından dolayı Süveydilerin başına "güçlü ve becerikli" Emir Fahreddin'in geçtiğini kaydeder. Ancak Emir Fahreddin'in yöneticiliğine kardeşi Mir Muhammed karşı çıkarak Diyarbekir'de Uzun Hasan'ın himayesine girer. Uzun Hasan, Hançuk ve Çapakçur'u Mir Muhammed'e vererek onu emir olarak atar. Bunun üzerine Mir Muhammed ile kardeşi Mir Fahreddin arasında uzun bir silahlı çatışma başlar ve neticede Mir Muhammed'in öldürülmesiyle sözü edilen topraklar Mir Fahreddin'e kalır.

Mir Fahreddin'in ölmesiyle Süveydi Beyliği Mir Muhammed'in oğlu Abdal Bey'e geçer. Emir Abdal zamanında Çapakçur Valisi Aykutoğlu'nun komutasındaki Kızılbaşlar, Hançuk'un üzerine yürüseler de mağlup olup geri dönerler. Aykutoğlu'nun ağır bir yenilgiye uğramasıyla himayesindeki askerler dağılır ve halk, valinin tüm mallarını yağma eder. Mir Abdal, bu olaydan sonra birkaç yıl daha hüküm sürdü. Ölümünden sonra beyliğin başına geçen Emir Sübhan (İsfahan Bey) beyliği, kardeşi Sultan Ahmet'le beraber idare etti. Kısa bir süre Safevi hâkimiyetinde kalan Genc

31 Bkz. Demir, *Belgelerle Çapakçur Sancağı*, s. 195-210.

ve çevresi, Pazukiler tarafından idare edilmekteydi. Sübhan Bey, Genc'i Pazuki Halid Bey'in çocuklarından alarak kendi topraklarına kattı. Çaldıran Savaşından sonra Sübhan Bey, Çapakçur'u Aykutoğlu'nun, Ağcakale'yi de Safevi Sultanı Şah İsmail adına yöneten Pazuki Mansur Bey'in ellerinden aldı. Sübhan Bey, Zag ve Meneşkurd nahiyelerini de Kızılbaş Kadir Bey'in elinden alarak sınırlarına dahil etti. Daha sonra Sübhan Bey ve kardeşi Sultan Ahmet vilayeti kendi aralarında taksim ettiler. Çapakçur ve ona bağlı yerler Sübhan Bey'in, Genc ve Hançuk da Sultan Ahmet Bey'in tasarrufuna bırakıldı. İki kardeş Genc ve Çapakçur'u yönetmeye devam ederken aralarında husumet çıktı. Sultan Ahmet'in, kardeşi Sübhan Bey'i müteaddit kez Osmanlı hükümdarı Sultan Süleyman'a şikâyet etmesi üzerine Sübhan Bey'in öldürülmesine dair bir emir çıktı. Bu gelişmeden sonra Çapakçur Kalesi, Osmanlının atadığı bir memur tarafından yönetildi. Sübhan Bey'in öldürülmesinden sonra yönetim Sultan Ahmed'in eline geçti ve Sultan Ahmed elli yıldan fazla bir süre yönetimi elinde tuttu.

Sultan Ahmed'in ölümünden sonra yerine Sübhan Bey'in oğlu Maksud Bey geçti. Maksud Bey, Nahçıvan Seferi sırasında Sultan Süleyman'ın emrinde ve maiyetinde bulunuyordu. Maksud Bey, bu savaş sırasında Nahçıvan'a bağlı Arpaçay mevkiinde Kızılbaş ordusunun baskınına uğradı. Bu çarpışmada büyük bir cesaret örneği sergileyerek Sultan Süleyman'ın takdirini kazandı. ~~Sultan~~ Süleyman bunun üzerine Çapakçur Sancağı'nın Maksud Bey'in yönetimine verilmesi ve sancağın irsi olarak onun çocuklarına bırakılması (bi kaydı ocaklık) konusunda bir emirname çıkardı. Ancak sonraki yıllarda Maksud Bey, Diyarbekir Beylerbeyi İskender Paşa'ya ters düştüğünden İskender Paşa, Çapakçur'u Emir Maksud'dan alıp bir Osmanlı emirine verdi. Şerefhan olayı şöyle anlatır:

Çerkez İskender Paşa'nın Diyarbekir genel valisi olduğu dönemde, zati şahaneye gösterdiği hizmetlerden ve bağlılıktan gurura kapılan Maksud Bey Kürt ulusuna özgü doğuştan gelen cüretle, İskender Paşa'ya karşı gereken saygılı davranmayı ve terbiyeli tavır takınmayı ihmal etti. Paşa da Babiâli'ye, Çapakçur Nahiyesi'nin Maksud Bey'in elinden alınarak Osmanlı emirlerinden birine verilmesini öner-

di. Maksud Bey, İskender Paşa'nın kendisine düşman olmasının nedenlerini anlatmak için Sultan Süleyman'ın Saadet Kapısına gitti. Yedi yıl İstanbul'da kaldı, fakat İskender Paşa'yı öfkeliendirmekten çekinen vezirler Maksud Bey'in şikâyetlerini sultanın hilafet tahtının ayağına sunmaktan imtina ettiler. Sonunda Maksud Bey veba hastalığına yakalandı ve ilahi merhametin kucağına davet edildi.

Emir Maksud'un ölümünden sonra İskender Paşa, Genc Sancağı'nı Sultan Ahmed'in çocukları arasında taksim etti. Emir Muhammed Bey'e Hançuk Nahiyesi ile Ağcakale'yi, Emir Murad Bey'e de diğer nahije ve şehirleri verdi. Ancak Çapakçur, yine Osmanlı emirlerinin idaresine bırakıldı. Bu durum on altı yıl sürdü ve Emir Murad, kendi isteğiyle oğlu Süleyman Bey'in lehine yönetimden feragat etti. Bu olaydan birkaç yıl sonra müteveffa olan Murad Bey'in, Süleyman dışında Ali Han, Ulu Han ve Mustafa adlarında üç çocuğu bulunmaktaydı. Bu gelişmelerden sonra Diyarbekir Beylerbeyi Murad Paşa, Çapakçur Sancağı'nın ikta-i temlik (mülkiyet) yoluyla Ali Han Bey'e verilmesi hususunda padişah emirnamesi çıkarttı. Serdar Ferhat Paşa, Hançuk Livası Emiri Mir Muhammed Bey'in sancağını ise Hançuk ve Ağcakale'yi iyi yönetememesinden dolayı Süleyman Bey'in sancağına kattı. Bu da, Mir Muhammed ile Süleyman Bey arasında birkaç yıl süren bir ihtilafın yaşanmasına neden oldu. Ancak Muhammed Bey'in ölümüyle birlikte bu çekişme de kendiliğinden son buldu.

Şerefhan, Süleyman Bey'in yiğitliği ve cesaretiyle emsalleri arasında mümtaz bir yerinin olduğunu ve Kürdistan emirleri arasında askeri taktik ve Avrupai sisteme göre süvari manevraları konusunda bilgisiyle temayüz ettiğini söyler. Şerefhan, Süleyman Bey'in sahip olduğu ahlaki mükemmellikten dolayı biraz kendini beğenmiş olduğunu da söylemekten imtina etmez. Şerefhan, Süleyman Bey'in Genc'te uzun bir süre emirlik yaptığını ancak engin zekâsı ve doğal ihtirasının bu mütevazı ve verimsiz yerle tatmin olmadığını, bu nedenle gidip Menekşkurd (Solhan) adıyla yeni bir şehir kurduğunu söyler. Süleyman Bey, Menekşkurd'u bayındır hale getirerek orada bir cami yaptırdı. *Şerefname*'ye göre Süleyman Bey'in Azerbaycan ve Şirvan'ın fethi sırasında Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetleri oldu. Bilhassa

Pazuki Beyi Niyaz Bey'in üç bin kişilik bir orduyla Karayazı'ya saldırdığı sırada gösterdiği başarı Süleyman Bey'in, Serdar Mustafa Paşa tarafından taltif edilmesine neden oldu. Bu olaydan sonra da Süleyman Bey'in emirliği uzun süre devam etti.³²

HOY DUMBELİ EMİRLİĞİ

Zaza emirliklerinden Hoy Dumbeli Emirliği günümüz İran sınırları içinde yer alan Hoy, Salmas, Sökmenabad ve Urmiye ile Türkiye'nin Doğu sınırındaki Hakkâri bölgelerinde hüküm sürmüştür. Diğer iki Zaza emirliği olan Süveydi ve Mirdasi emirliklerinin idari olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı olmasından farklı olarak Hoy Dumbeli Emirliği 16. yüzyıl boyunca Safevilere bağlı bir emirlik olarak varlığını devam ettirmiştir. Hoy Dumbeli Emirliği'nin bu yüzyıl boyunca Safevilerle ilişkisi daima iyi olmamış, Safevi yönetimi bazen toplu katliamlara varacak kısımlar yapmıştır. Bunun örneklerini ilerleyen sayfalarda detaylı bir biçimde aktarmaya çalışacağız.

Malum olduğu üzere Zazaların kendilerini tanımladığı isimlerden biri de *Dımılı*'dir.³³ Kaynaklarda *Dımili* kelimesinin *Dımilli*, *Dımbılı*, *Dınbılı*, *Dumbeli*, *Dunbuli*, *Dunbeli*, *Dünbeli*, *Dünbelli*, *Dümbili*, *Dümbeli*, *Dümbüllü*, *Donboli* ve *Denabile* şeklinde kullanımları mevcuttur. Malmisanij, Mutki ve Sason yörelerinde yaşayan Zazaların *Dımbılan* ve *Palu*'nun kuzeyindeki Zazaların ise *Dumbeli* olarak adlandırılması ve İran'ın Hoy bölgesinde *Dunbulilerin* yaşamasından hareketle *Dımili* sözcüğünün *Dunbuli*/*Dunbeli* sözcüğünün değişikliğe uğramış hali olduğunu söyler.³⁴ *Dımili*/*Dunbuli*/*Dumbeli* ismiyle ilgili ilk bilgilere Arap kaynaklarında tesadüf edilmektedir. Bu cümleden olarak, Me'sudi, İbn Fazlullah el-Ömeri ve Meceddin Yakub Firuzâbâdi gibi ilim adamları sözcüğün aslının *Dunbul* veya *Denabil* olduğunu ve *Dumbelilerin* Musul civarında yaşamış bir Kürt aşiretinin adı olduğunu ileri sürer.³⁵ Fars kaynaklarında ise *Dumbelilerin*, 16. yüzyıldan itibaren İran sınırları içinde yer alan Hoy, Salmas

32 Şerafeddin Han, *Şerefname*, s. 103-113.

33 Zazaların kendilerini tanımlamak için kullandığı isimler hakkında detaylı bilgi için bkz. Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, s. 25-44.

34 Malmisanij, *Krd, Kırmanc, Dımili veya Zaza Kürtleri*, İstanbul, 1996, s. 35.

35 Çağlayan, "Zaza Tarihinin Kaynakları (Arap ve Osmanlı Kaynakları)," s. 286-301.

ve Sökmenabad gibi şehirlerde meskûn oldukları, Dumbeli beylerinin Hoy şehrinde kendi adlarına para bastırdıkları ve aynı şehirde büyük bir imaret inşa ettikleri ifade edilmektedir.³⁶ Son olarak İranlı seyyah Nimetullah Şirvani, Hoy eyaletindeki Dumbelilerin Kürt olduklarını ancak zamanla Türkçe konuşmaya başladıklarına dikkat çekmektedir.³⁷

Evliya Çelebi, *Seyahatname*'nin dördüncü kitabında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Zazalar dışında İran'daki Dumbelilerden de ayrıntılı şekilde bahseder. Çelebi, Dumbelilerin Van Eyaleti ile İran'da Hoy, Salmas ve Gence dolaylarında meskûn olduğunu belirtir. Daha da önemlisi Rumiye Gölü'nün güneyinde Dumbeli Şehri, Dumbeli Kalesi, Dumbeli hükümeti, Dumbeli hanı ve diyar-ı Acem'de meşhur olan Dumbeli pazarından birçok defa bahsederek Dumbelilerin Kürt aşiretlerinden biri olduğunu vurgular. Ayrıca Çelebi, Dumbelilerin Harun Reşid zamanında Hoy, Salmas vd. bölgeleri imar etmeleri için buralarda iskân edildiklerini belirtir. Çelebi, Hoy Kalesi hakkında bilgi verirken de şöyle demektedir: “vech-i tesmiyyesi-lisân-ı Ekrâd-ı Zaza'da Şuhoy derler. Anın çün kal'a-yi Şuhoy dediler.”³⁸

Şerefhan, Dumbeli emirlerinin soyu ile ilgili iki rivayetten bahseder: Birinci rivayete göre Dumbelilerin soyu Suriye'nin Arap kabilelerinden veya Cezire-i Ömeriye'den Emir İsa'ya dayanır. İkinci rivayet ise Dumbelilerin Botan bölgesinden geldikleri ve onlara Kürtler arasında *Dumbeli-i Boht* adı verildiği yönündedir. Bu rivayetlerin akabinde Şerefhan, Emir İsa'nın daha sonra Azerbaycan dolaylarına geldiğini ve eski hükümdarların ona Hoy yakınındaki Sökmenabad Nahiyesi'ni ocaklık olarak tevcih ettiklerini söyler. *Şerefname*'ye göre Emir İsa, Sökmenabad'ta uzun süre hüküm sürdü ve irili ufaklı çok sayıda kabile onun otoritesine boyun eğdi. Şerefhan, Emir İsa'nın soyundan Şeyh Ahmed Bey'in Akkoyunlular döneminde önemli bir mevki elde ettiğini ve Bay Kalesi ile Hakkâri bölgesinin bir kısmını fethedip hâkimiyeti altına aldığını da söyler. Bay Kalesi'nin emirliği ve idaresi uzun bir süre Dumbeli Aşiretinin elindeydi. Şeyh Ahmed'in ölümünden sonra yerine oğlu Şeyh Behlül Dumbeli

36 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Muhammed Macid Merduhi Rûhani, *Meşahir-i Kurd, Ümera ve Hanedanha*, Tahran, 1382, c. III, s. 87, 102.

37 Bkz. Karl Haddank, *Zazalar ve Zaza Dili*, Çev: Erol Sever, Ankara, 1994, s. 11.

38 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV. Kitap (İki cilt), Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul, 1999/2000.

geçti. Şeyh Behlül'ün bir süre hüküm sürdükten sonra vefat etmesi üzerine mevcut yedi oğlundan Hacı Bey emirliğinin idaresini eline aldı.

Şerefhan, Hacı Bey'in uzun süre Safevi Şahı Şah Tahmasb'a sadakatle bağlı kaldığından bahseder. Hacı Bey'in bu sadakati karşılığında Şah Tahmasb, Hoy kazasını Sökmenabad ile birleştirerek emirlik olarak Hacı Bey'e tevcih etti ve onu sultan unvanıyla onurlandırdı. Ayrıca Şah Tahmasb, Safevi Devleti'nin batı sınırı olan Van sınır bölgesinin güvenlik ve düzenini de Hacı Bey'e tevdi etti. Daha sonra Hacı Bey "ezeli düşmanı" Mahmudi Aşiretinden öç almak için birkaç teşebbüste bulunduysa da muvaffak olamadı. Sonunda Hasan Bey ve Han Muhammed'in de kışkırtmalarıyla Van mir-i miranı İskender Paşa ani bir saldırıyla Hoy'a hücum etti ve Hacı Bey'in kendi yerine tayin ettiği aynı isimli oğlu ile Dumbeli Aşiretinden bir grup savaşçıyı öldürdü. Hacı Bey'in öldürülmesinden sonra Dumbeli Aşireti bazen Kızılbaş Safevilerin bazen de Sünni Osmanlıların tarafına geçti. Bu durum Kanuni'nin Nahçıvan Seferine kadar devam etti. Bu tarihte Şah Tahmasb, Ahmed Bey, İsmail Bey ve Cafer Bey adlarındaki üç kardeşi bazı Kızılbaş emirleriyle birlikte Ardahan taraflarına göndererek onlara şu emri verdi: "Şu ve şu günlerde Dumbeli kabilelerinde genel katliam yapacaksınız ve ben de bu tarafta bu ulusun benim yüce maiyetimin hizmetine verilmiş bütün muhafız birliğini kılıçtan geçireceğim." Şerefname'nin aktardığına göre kararlaştırılan günde Kızılbaş emirler Ardahan'da Dumbeli Aşiretinden dört yüz yiğit savaşçıyı öldürdüler. Şah Tahmasb da Dumbelilere mensup yirmi-otuz muhafızı öldürdü. Muhammed Bey'in oğlu Mansur Bey Ardahan'dan kaçarak sultanın maiyetine girdi. Bunun üzerine sultan, Kutur Deresi ve Bargiri Nahiyesi'ni sancak olarak Mansur Bey'e verdi ve kılıçtan kurtulan Dumbeliler Mansur Bey'in bayrağı altında toplandı. Mansur Bey, kalan hayatını bu toprakların yönetimine vakfetti. Mansur Bey ölünce geride Veli Bey ve Kılıç Bey adında iki erkek çocuk bıraktı.

Şerefhan, Veli Bey'in yiğitlik ve cesaret bakımından herkesten üstün olduğunu, emir ve beylerin makamlarında oturmaya layık yetenekli bir bey olduğunu söyler. Veli Bey, hicri 1005 (M. 1596-7) yılında Kutur Deresi ve Abakay Nahiyesi'ni ocak olarak elinde bulunduruyordu. Kılıç Bey ise Nahçıvan fethi sırasında kendisine sancak olarak tevcih edilen Uçuk Nahiyesi'ni yönetiyordu.

Şah Tahmasb, Dumbeli Beyi Hacı Bey'in aynı isimdeki oğlu Hacı Bey'e hazineden maaş bağladı ve yetişkinlik çağına gelince onu muhafız birliğine aldı. Osmanlı Sultanı Bayezid tarafından körüklenen siyasi karışıklıklar döneminde Şah Tahmasb, Hacı Bey'i Abaka Nahiyesi'ne emir tayin etti, Hacı Bey de Dumbeli Aşiretinden çok sayıda asker toplayarak güçlü bir yönetim tesis etti. Hacı Bey, bunun neticesi olarak yirmi yıl boyunca Abaka'yı yönetmeye muvaffak oldu. Safevi Şahı II. İsmail'in ölümünden sonra Şah Sultan Muhammed zamanında Serdar Mustafa Paşa, Kanak Deresi'ne kamp kurdu. Bunun üzerine Emir Han, geceleyin serdarın ordusuna saldırdı ve Hacı Bey ile birlikte çok sayıda Kızılbaş emiri bu saldırıda hayatını kaybetti.

Hacı Bey'in ölümünden sonra Safevi Şahı Sultan Muhammed, Dumbeli Beyliği'ni Ali Bey'e verdi ve ayrıca Abaka Nahiyesi'nin yarısını Süleyman Sarayı Nahiyesi'yle birleştirip Ali Bey'e tevcih etti. Ali Bey'in emirliği döneminde Dumbeli Beyliği siyasi kargaşalardan ötürü harap oldu ve iktisaden çöktü. Büyük bir iktisadi sıkıntı çeken Dumbeli Emiri Ali Bey Nahçıvan'a bağlı Şarur ve Alakis'in vergileriyle geçinmeye çalışıyordu. Bu sıkıntılı dönemde müteveffa olan Ali Bey, arkasında Nazar Bey, Kılıç Bey ve Hüseyin Bey adında üç erkek çocuk bıraktı.

Ali Bey'in ölümünden sonra Sultan Muhammed, Dumbeli Beyliği'ni Nazar Bey'e tevcih etti. Daha sonraki yıllarda Çaldıran, Süleyman Sarayı ve Sökmenabad Kazası, Nazar Bey'e ve kardeşi Kılıç Bey'e verildi. Ancak Sökmenabad daha önceden Mahmudi beyi Mansur Bey'e verildiğinden bu durum iki taraf arasında yeniden husumete neden oldu. Bunun üzerine her iki taraf savaş hazırlıklarına başlayarak taraftarlarını silahlandırdı. Yapılan savaşta Nazar Bey, kardeşi Kılıç Bey ve Dumbeli Aşiretine mensup seksen savaşçı öldürüldü. Kardeşlerinin Mahmudiler tarafından öldürülmesi üzerine Kılıç Bey, bu konunun soruşturulması için emrindeki emirler ve aşiretlerle Erzurum'daki Serdar Ferhad Paşa'ya başvurdu. Bunun üzerine Serdar Ferhad Paşa, Mansur Bey ve diğer Mahmudi ileri gelen ayanlarını mahkemeye çağırdı. Serdar, her iki tarafı da dinledikten sonra Mansur Bey'in Sökmenabad'tan vazgeçip Sökmenabad'ı Dumbeli emirlerinden Hacı Bey'e bırakmasına karar verdi. Ayrıca Dumbeli emirlerinden Kılıç

Bey'e Çaldıran Nahiyesi sancak olarak tevcih edildi. Şerefhan'ın deyimiyle Dumbeliler, bu "zoraki barış"a boyun eğerek kendi kabuklarına çekildi.

Son olarak Şerefhan, Dumbelilerin siyasi ve idari yapılarının dışındaki inançları ve bazı toplumsal özellikleri hakkında da kısa bilgiler vermektedir. Bu bağlamda Şerefhan, Dumbeli Kürtlerinin övünmeyi ve kendini beğenmeyi çok ileri götürdüklerinden bahseder. Ayrıca Dumbeli beylerinin ve aşiretlerinin Yezidi inancına mensup olduklarını ancak sonradan bir kısmının İslamı benimsediklerini, geriye kalan kısmının da Yezidilik inancında kalmaya devam ettiklerini belirtir.³⁹

SONUÇ

Bu çalışmada klasik dönem Osmanlı resmi yazışmalarına ilave olarak *Şerefname*, *Seyahatname* ve *Tacu't-Tevarih* gibi kaynak eserler referans alınarak 16. yüzyılda Osmanlı ve Safevi hâkimiyetinde bulunan Zaza emirliklerinden Süveydi ve Hoy Dumbeli emirlikleri ele alındı. Bu bağlamda, söz konusu kaynaklar esas alınarak Zaza mirlerinin hüküm sürdüğü coğrafya ile Zaza mirliklerinin Osmanlı ve Safevi idari yapısındaki yerleri ve Zazaların coğrafi dağılımı gibi hususlar açıklığa kavuşturulmaya çalışıldı. Mezkûr tarihi kayıtlar Zazaların Osmanlı'nın Doğu sınırında Süveydi ve Mirdasi, İran sınırında ise Hoy olmak üzere üç emirlik halinde hüküm sürdüklerini ortaya koymaktadır. Süveydi ve Mirdasi emirlikleri Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak Çapakçur, Genc, Hançuk, Palu, Eğil ve Çermik bölgelerinde hüküm sürerken, Hoy Dumbeli Emirliği ise Safevi Devleti'ne bağlı olarak İran sınırları içinde yer alan Hoy, Salmas, Oşni ve Sökmenabad gibi bölgelerde hüküm sürüyordu. Bununla birlikte tarihi kayıtlarda İran'daki Dumbelilerin zaman içinde Türkleştiklerine dair bilgiler yer aldığını da not etmek gerekir.

Bilindiği üzere ekseriyetle Kürtlerin yaşadığı Bilad-ı Ekrad toprakları 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Sultan Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Buradaki sancaklar, Kürdistan ve Diyarbekir eyaletlerine bağlı olarak yurtluk-ocaklık, hükümet ve klasik Osmanlı sancağı statülerinde idare ediliyordu. Daha açık biçimde ifade etmek gerekirse, Zaza nüfusunun

39 Şerafeddin Han, *Şerefname*, s. 161-169.

ekseriyetle meskûn olduğu Eğil, Genc ve Palu sancakları hükümet statüsünde, Atak, Çapakçur, Çermik, Kulp ve Pertek sancakları yurtluk-ocaklık statüsünde, Çemişgezek, Harput, Ergani ve Siverek sancakları ise ekseriyetle merkezden tayinler yapılarak klasik Osmanlı sancakları statüsünde idare ediliyorlardı. Bu bilgiler esas alındığında klasik dönem Osmanlı idaresinde Zaza mirliklerinin ekseriyetle hükümet ve yurtluk-ocaklık statüsünde otonom bir idari yapıya sahip oldukları görülmektedir. Zaza mirliklerinin bu otonom yapısı 19. yüzyılın ikinci çeyreğine dek devam etmiştir. II. Mahmud ve Tanzimat döneminde benimsenen merkezileşme politikalarıyla diğer bölgelerdeki mirlikler gibi Zaza mirlikleri de ortadan kaldırılarak merkezden gönderilen yöneticiler tarafından idare olunmuştur. Merkezi yönetim anlayışının benimsenmesiyle birlikte bölgede yeni sorunların ve huzursuzlukların meydana geldiği bilinmekle birlikte sözü edilen konu bir başka çalışmanın alanı olduğundan biz sadece buna işaret etmekle yetiniyoruz.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

BAJALAN Djene, "Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerephan'ın *Şerefname*'si ve Kürt Beyleri,"

Toplum ve Kuram, Sayı: 1, Mayıs 2009, ss. 239-249.

BAYKARA Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988

BRUINSEN Martin Van-Hendrik Boeschoten (Der.), *Evlîya Çelebi Diyarbakir'de*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

ÇAĞLAYAN Ercan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016.

—, "Hükümet Merkezinden Perifeleşmiş Bir Köye: Genç Sancağı," *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Genç Araştırmacılar Özel Sayısı, Aralık 2010, ss. 36-48.

—, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar," *Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* (13-14 Mayıs 2011), Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, ss. 271-290

—, "Zaza Tarihinin Kaynakları (Arap ve Osmanlı Kaynakları)," *Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (4-6 Mayıs 2012), Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 286-301.

—, "Zazaların Etnik Kökeni," *Kürtler: Tarih, Toplum, Din*, (Ed. Adnan Demircan-Mehmet Akbaş), Nida Yayıncılık, İstanbul, 2015, ss. 249-306.

DEMİR, Abdullah, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun İlhakı," *Köprü Dergisi*, Bahar 2007, Sayı: 98, ss. 167-182.

—, "Belgelerle Çabakçur Sancağı (1515-1799)," *I. Bingöl Sempozyumu Bildirileri*, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 195-210.

—, "16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Döneminde Genç Beyleri," *II. Bingöl Sempozyumu Bildirileri*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2014, s. 209-216.

—, "XIX. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı," *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (04-06 Mayıs 2012), Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 105-145.

EVLİYA ÇELEBİ b. Derviş Mehmed Zilli, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV. Kitap (İki cilt), Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul, 1999/2000.

GÖYÜNC Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969.

—, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991.

HADDANK Karl, *Zazalar ve Zaza Dili*, çev. Erol Sever, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994.

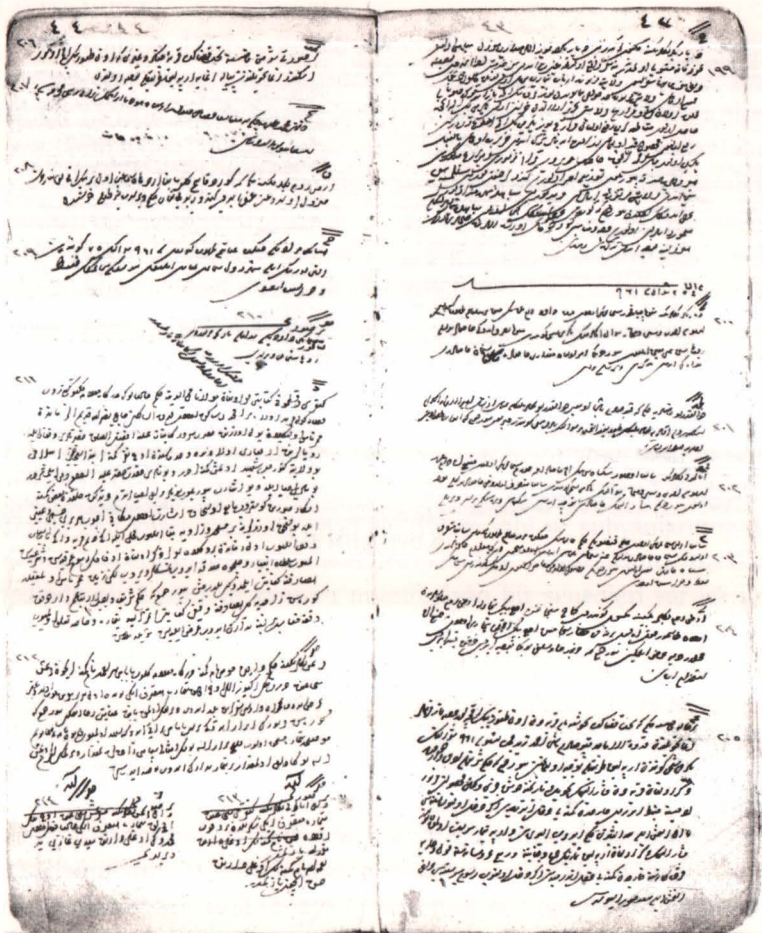
HALAÇOĞLU Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

HOCA SADEDDİN, *Tacu't- Tevârih*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, c. IV, Ankara, 1992.

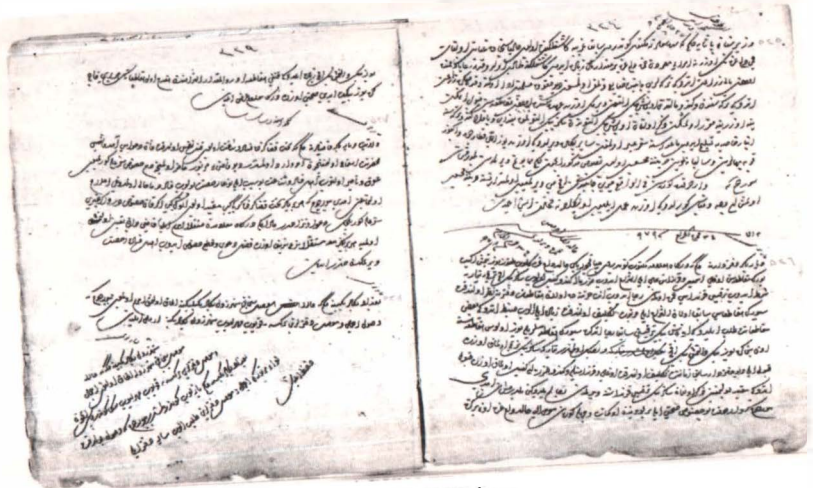
KILIÇ Orhan, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri," <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt11/say1/257-274.pdf>.

—, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tesbitler," *OTAM*, Sayı: 10, 1999, ss. 119-137.

- MALMİSANI, *Kurd, Kırmanc, Dımsıli veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 1996.
- MERDUHİ RÜHANİ Muhammed Macid, *Meşahir-i Kurd, Ümera ve Hanedanha*, c. III, Tahran, 1382.
- ÖZ Mehmet, "Osmanlı İdaresinde Kürtler ve Özerklik: Efsane mi Gerçek mi? (XVI-XVIII. Yüzyıllar)," *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 99, Güz 2009, ss. 154-169.
- ÖZOĞLU Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- PAMUK Bilgehan, "Kürt Beyleri'nden Yavuz'a Davet," *Tarih ve Düşünce Dergisi*, sayı: 63, Şubat 2006, ss. 14-24.
- ŞERAFEDDİN HAN, *Şerefname: Kürt Ulusunun Tarihi*, (Notlar-Açıklamalar: François Bernard Charmoy), çev. Rıza Katı, c. 4, Yaba Yayınları, İstanbul, 2010.
- TANSEL Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969.
- TURAN Şerafettin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı," *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Ankara 1963, ss. 210-227.
- ÜNAL Mehmet Ali, "16. Yüzyılda Mazgirt, Pertek ve Sağman Sancak beyleri-Pir Hüseyin Bey Oğulları," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara, 1991, s. 239-265.
- YILMAZÇELİK İbrahim, "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)," *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 6, Ankara, 1999, s. 221-237.

A.DVN.MHM.door

A.DVN.MHM.doto

Ek 3. AHKÂM DEFTERLERİNDE PALU KAZASI İLE İLGİLİ BİR YAZIŞMANIN LATİN HARFLERİNE AKTARILMIŞ HALİ

Devletlü Efendim Hazretleri

Bu kulların Harput Eyaleti dâhilinde Palu Kazası emir ve ağavât kullarından olub ve dört yüz seneden berübâ-mülknâme-i hümayun kazâ-i mezkûrun gerek a'sâr ve gerek eşrafları taht-ı tasarruf 'abidânelerimizden iken arazilerimizden taraf-ı 'âcizânelerimizdenvus'amız olduğu kadar tohum i'tâsıyla 'öşriba'de'l-ifrâz kusuru çiftçilerimiz ile ortakçılık ve taksîmetmekde bulunduğu ve tohumun idare edemediğimiz mahallerde dahi icâreolunmakdaolub bu ana kadar böylece mer'iyü'l-icrâ olunduğu geçen 66 senesi 'öşricânibü'l-miriyyedenzabt olunarak arazilerimize dahi bi-gayr-ı hakk çiftçi tairesinden re'âyalar kendi tohumlarını zira'at ederek gerek tohum ve gerek icâre bu kulları tarafına bir şey vermemiş olduklarından aksâm-ı 'öşricânib-i miriyyedenzabt olundu. Arazilerimize dahi tohumdan olan intifâ'ımızı ve icâre olduğumuzu dahi külliyyenre'âya takımı zabt etmiş olduklarından 400 hane ve 2000 nüfusu bütün bütün idareden gelübya'niHüdâ bilir ki akvân-ı yevmiyyemuhtâc olduklarımız ve 9 mâhdan mütecavizdir ki bu kulların bu tarafda han köşelerinde ve evlâd ve 'iyâl ve sabi ve subyânlarımız dahi hânelerimizdeperişanvîrânemizdesefâletçekmekde olduklarımız mesfurların yedinde şer'-i şerîf ve kanun-ı münifeshâyân bir senedleri var ise ibrâz etsinler. Yoğ ise kerem-i 'inâyetbuyurubsâir haklarında icrâ buyurulduğu rahm u şefkat-i âsîfâneleri bu kullarının haklarında dahi icrâ buyurulması ve esbak-ı Harput Eyaleti Valisi Sabri Mustafa Paşa Hazretlerinin zamanında mersûmatları ile Harput Meclisinde muhâkerne olduğumuz mazbata ve bâlâsısahtihî'lâm-ı şer'îye bir 'arizânemizde bulunmuş olduğundan iş-bu 'arz u hâl kemterânemizemerbûtantakdîmhâkpâ-yîâsîfâneleri kılınmış muhât-ilm 'âlim-i irâ-yirahîmaneleribuyuruldukda bu kullarını gadrdanvikâyebuyurubmersûmlarınbilâ-muceb arazilerimize mumâne'âtlarınınmen'iyle bu kullarını müceddidençerâğ ve ihyâ buyurulmak niyazlarımız bâbında emr u fermân lütfu bî-pâyân hazret-i men-lehül-emrindir. 4 Receb sene 268.

Ağavât kulları-Emir kulları

BOA, İ.MVL. 8388

ERDELAN KÜRT BEYLİĞİNİN OSMANLI VE SAFEVİ DEVLETLERİ İLE İLİŞKİLERİ (16. ve 17. YÜZYIL)

GİRİŞ

Kuşkusuz büyük ve güçlü devletlerin tarihinin yanında bölgesel ve yerel yönetimlerin tarihine de değinmek, muasır devletlerin tarihsel serüvenine dair bilinmeyen veya aydınlatılmayı bekleyen pek çok noktayı aydınlatacağı gibi tarih alanında yazılmamış veya söylenilmemiş pek çok konunun da açıklayıcısı olacaktır.

İran'ın batısında yer alan Kürdistan bölgesi konum itibarıyla geçmişten bu yana stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bu sebeple söz konusu bölgede hâkimiyet kurmuş Erdelan Emirliği ve emirliğin egemenlik sahası, Osmanlı ve Safevi devletlerinin siyasi ve askeri ilişkilerinde daima özel/hassas bir bölge olarak algılanmıştır. Coğrafi olarak Erdelan Emirliği Kürdistan'ın dağlık Zagros bölgesini kapsamaktadır. Bu bölgenin merkezi, bugünkü Hamedan eyaletinin “Behar” ilçesidir. Ancak bu ilçe özellikle Cengiz Han'ın halefleri olan İlhanlılar döneminden sonra aşamalı olarak önemini yitirmeye başlamıştır. Evliya Çelebi (1611-1682), *Seyahatname*'sinde Kürdistan bölgesini oluşturan dokuz eyaletin ismini zikrederken şöyle der: “Kürdistan, Rum[iye], Van, Hakkâri, Diyarbekir, Cezire, İmadiye, Musul, Şehrızor ve Erdelan'dan müteşekkildir.”¹ Lakin mevzu bahis Kürdistan Eyaleti, Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgileri takip eden yıllarda tedricen küçülmüş ve sınırlan(dırıl)mıştır. Basil Nikitin ise, *Kürdistan* adlı eserinde bu konuyu şöyle ele alır: “Miladi 15. yüzyıl itibarı ile yani Safevilerin saltanatı devrinde –ki Safeviler kendilerini ulular silsilesi olarak addediyorlardı– büyük Kürdistan eyaleti giderek küçülmüştür. Bir taraftan Hamedan ve Loristan Kürdistan'dan koparılmış, diğer taraftan Zagros Dağlarının batı

* Kürdistan Üniversitesi, Tarih Bölümü/İran.

1 Evliya Çelebi, *Seyahatname (Kord der Tarikhi Hemsayegân/Komşuların Tarihinde Kürtler)*, Çev: Faruk Keyhüsrevi, Urmiye, 1364/1985, s. 74.

yakasında kalan bölge Osmanlıların egemenliği altına girmişti. Böylelikle İran'da Kürdistan denilince Erdelan bölgesi anlaşılmaya başlanmıştır. Bu bölgenin merkez yerleşkesi ise "Sine" veya diğer adıyla "Senendec"tir."²

Kürdistan'ın Safevi yönetimi altındayken Erdelan bölgesi ile sınırlandırılması Şah Sefi (1629-1642) ile Sultan IV. Murad (1623-1640) arasında 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin (Zuhab) Anlaşması ile resmileştirilmiştir. 1884'te Osmanlı Devleti'yle İran arasında imzalanan ikinci Erzurum Anlaşması ile de yıllarca Erdelan Emirliği'ne bağlı kalmış olan Süleymaniye ve Şehrızor bölgeleri de Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.

Erdelan Hanedanı'nın ortaya çıkışına dair çeşitli rivayetler mevcuttur. Söz konusu rivayetlere göre; Erdelanların mezkûr Kürdistan bölgesine gelip yerleşen ilk atası, Diyarbekir Vilayetinden Ahmed bin Mervan'ın torunlarından Baba/Bāwa Erdelan'dır.³ Baba Erdelan 1168'de Musul ve Diyarbekir nahiyelerinden Şehrızor'a hicret ederek burada sarp bir mevkide Zelem adında bir kale inşa ettirmiştir. Kendisine hükümet merkezi olarak seçtiği bu kale sayesinde de Şehrızor ile Kürdistan bölgesinin bazı topraklarına hâkim olmuştur. Bir süre sonra Kelhûr⁴ taifesine mensup emirlerin boyunduruğundaki Pelingan/Pilingan⁵ yöresini de egemenliği altına katarak topraklarını genişletmiştir. Daha sonra da havası ve suyu kurak olan Zelem Kalesi'nden aşireti ile birlikte Pelingan yöresine geçmiştir.⁶ Baba Erdelan ömrünün sonlarına doğru Kûy, Harir, Şehr-i Bazar,⁷ Revandûz ve İmadiye'yi de hâkimiyeti altına almıştır.

Erdelan Emirliği'nin kuruluşundan sonraki zaman diliminde bölgede yaşanmış en önemli gelişmelerden ve güç ilişkilerindeki en temel değişimlerinden biri de hiç kuşkusuz Safevilerin ortaya çıkmasıydı. Safevi

2 Basil Nikitin, *Kürdistan*, Çev: Muhammed Qazi, Tahran, 1366/1987, s. 77.

3 Bazı kaynaklarda Kûbad-ı Erdel veya Kûbad Erdelan olarak da geçer. Bkz: Baba Merduh Ruhani (Şiva), *Tarihi Meşahir-i Kord*, Tahran, 1382/2003 c. III. s. 227.

4 Kimi rivayetlere göre Goran taifesidir. Bkz: Ruhani, c. III s. 227.

5 Pelingan veya Pilingan (Kaplanlar) diye de okunur. Senendec'in Kamyaran İlçesi'ne bağlı sarp dağlık bölge ve ortasındaki Tengiver Vadisi'ne verilen isimdir. Uzun yıllar Erdelan Beyliği'nin merkez yerleşkesi olarak kullanılmıştır. Bkz: Mirza Şükrullah Senendeci (Fahr-ül Kitap), *Tuhfe-i Nasri -Der Tarih ve Coğrafya-yi Kurdistan-* Düzeltme: Haşmetullah Tabibi, Tahran, 1366/1987, s. 29.

6 Senendeci, s. 9.

7 Şehr-i Bazar: Irak'ın kuzeyindeki Kürdistan bölgesinin doğusunda yer alan bugünkü Süleymaniye Şehr-i'nin kadim ismidir.

Devleti'nin siyasi, sosyal ve hatta dini münasebetlerinde Şiiliği devletin resmi mezhebi olarak benimsemesi ve bu konuda etnomerkezci ögelere sahip olması Erdelan Emirliği'nin ve genel olarak Kürdistan bölgesinin önemini daha da artırmıştı. Zira Osmanlı imparatorluğu Şiiliğe muhalif bir güç olarak bu yeni merkezi oluşumun karşısındaydı ve Erdelan Emirliği de bu iki rakip imparatorluğun arasında yer alıyordu. Dolayısıyla her iki devlet açısından da önemli bir bölge olarak görülüyordu. Eyaletin Süniliği benimsemiş Osmanlı Devleti ile komşu olması, mezhebi ve siyasi ayrılıkları ve bu konudaki farklı hassasiyet ve ihtilafları körükleyebilirdi. Buna paralel olarak Safevi Devleti, iktidara gelişinin ilk zamanlarında, yani merkeziyetçi bir otorite ve güçlü idari bir sistem geliştirme arzusunda olduğu sırada Erdelan bölgesini Osmanlı Devleti'yle yaşanabilecek muhtemel problemlerin önünü kesebilecek bir tür tampon bölge olarak telakki etmekteydi. Safevi Devleti'nin güçlü merkezi yönetimi zayıflayıp, idari yapı ve teşkilatlanmasında zaafırlar oluşunca, Osmanlılar da vakit kaybetmeden Kürdistan ve Erdelan Emirliği'ne müdahalelerde bulunmaya başladılar. Öte yandan Erdelan mirleri de hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için ikili bir siyaset geliştirmişlerdi. Hatta zamanla bağımsızlık için bazı girişimlerde de bulunarak Osmanlı Devleti'ne teveccüh göstermişlerdi. Osmanlı Devleti ancak bu teveccüh sayesinde bölgeye girme imkânı bulabilmiştir. Erdelan mirlerinin bölgeden sürülmesinden sonra Osmanlı sultanlarının görevlendirdiği kimi beyler, Kürdistan bölgesini yıllarca idare etmişlerdi.

İLK DÖNEM ERDELAN MİRLERİNİN OSMANLI DEVLETİ İLE MÜNASEBETLERİ

Erdelan Emirliği ile Osmanlı Devleti arasındaki ilk ciddi ilişki Kanuni Sultan Süleyman dönemine denk gelir. Bu dönemde emirlik yönetiminde II. Me'mun Bey (1535-1538) bulunmaktadır. II. Me'mun'un, emirlik sınırlarını Osmanlı aleyhine genişletme girişimleri Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmeye başlamış olacak ki "Osmanlı sultanı Kerkük'te yeniçeri merkezleri kurdurtmuştur."⁸ Bundan iki sene sonra da Kanuni Sultan Süleyman, Hüseyin Paşa komutasında büyük bir orduyu Erdelan üzerine göndermiştir.⁹

8 Muhammed Emin Zeki Bey, *Tahkik-i Derbareyi Kurd û Kurdistan*, Tercüme ve Açıklamalar: Habbullah Tabani, Tahran, Aydın, 1377/ 1998 s. 455.

9 Ruhani, c. III s. 235.

1538'de vuku bulan çetin savaş ve zorlu çarpışmalar neticesinde Me'mun Bey Zelem Kalesi'ne sığınmak zorunda kalmış, amcaları Mir Sorhab (1538-1567) ve Mir Muhammed'ten beklediği yardım gecikince de bir grup yakınıyla birlikte kaleden ayrılp Osmanlı Devleti'ne teslim olmuştur. Hüseyin Paşa komutasındaki Erdelan Emirliği'ne yönelik bu seferin ayrıntılarına dair Osmanlı tarih kaynaklarında muğlak ifadeler vardır. Örneğin Uzunçarşılı tarihinde konuyla ilgili şöyle bir bilgi paylaşılmıştır: "Diyarbakir vilayetinden hareket edildikten sonra büyük küçük pek çok kale barışçıl şekilde ele geçirilmiş, kale sakinleri teslim olmayı yeğlemişlerdir..."¹⁰

Mezkûr hâdiseden sonra Mir Me'mun'un yerine emirliğin başına amcası Sorhab geçmiştir. Mir Sorhab, yönetimi devraldıktan sonra Osmanlılara karşı kaybedilen toprakları geri aldığı gibi kardeşi Mir Muhammed'in elinde bulunan diğer bölgelerin idaresine de el koymuştur. Bu durumda Mir Muhammed de Osmanlı sultanına sığınmıştır. Böylelikle Mir Sorhab Erdelan bölgesinin tamamında hâkimiyetini ilan ederek bölgenin mutlak yöneticisi olmuştur. Mir Sorhab'ın bölgede rahat hareket etmesini sağlayan temel unsur ise Şah Tahmasb (1524-1576) ile yakın ilişkiler kurarak Safevilerle tabii olmasıydı. Erdelan Emirliği tarihinde ilk kez bir mir, çevresindeki imparatorluklarla böylesine sıkı bir ilişki kurmuştu.

Mir Sorhab'ın kardeşi Mir Muhammed'i Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda bırakması, Safevilerle ortak hareket etmesi, ayrıca Merivan bölgesinde muhkem bir kale inşa ettirmesi Kanuni Sultan Süleyman'ı öfkeliendirmiştir. Sultan Süleyman bu durumun neticesi olarak, zindanda tuttuğu II. Me'mun'u azad etmiş, onu, ailesi ve yakınlarıyla Bağdat vilayetine bağlı Hille'ye göndermiş ve hediye olarak da Hille Sancak mutasarrıflığını kendisine vermişti."

Mir Sorhab'ın, kardeşi ve amcasına rağmen Safevi şahı ile sıkı ilişkiler geliştirmiş olması o dönemde Osmanlı Devleti'nin kabul veya tahammül edebileceği bir gelişme değildi. Öte taraftan Safevilerin de Osmanlı karşıtı cepheyi güçlendirmek için bu tür yardım ve müttefiklere ihtiyacı vardı. Osmanlı Devleti, Mir Sorhab'ın Şah Tahmasb ile müttefik

¹⁰ İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, *Tarih-i Osmanî*, Çev: Vahab Vali, Tahrân, 1370/1991 c. II, s. 42.

¹¹ Şereftan, *Şerefnâme ya Tarih-i Mufasssal-ı Kurdistan*, Önsöz ve Notlar: Muhammed Abbâsî, Tahrân, 1373/1994, s. 120.

oluşuna tepki olarak kardeşi Muhammed ve esaretten yeni kurtulmuş yeğeni II. Me'mun komutasında bir ordu hazırlatarak bunlara Erdelan bölgesini geri alma görevini verdi. Gerek Mir Muhammed gerekse Mir Me'mun, Mir Sorhab'ın egemenliği altındaki toprakları geri almak için yeterli motivasyon ve askeri donanımına sahiptiler. Öte taraftan "Mir Sorhab Osmanlı ordusuna karşı koymak için Safevi şahından yardım talebinde bulunacaktı."¹²

Bu talep aynı zamanda, Erdelan Emirliği'nin Osmanlılarla savaşmak için Safevi Devleti'nden istediği ilk resmi yardım talebiydi. Mir Sorhab, Şah Tahmasb'ın gönderdiği askeri yardımla Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratmış ve onları geri çekilmeye zorlamıştı. Böylelikle Mir Sorhab, Osmanlı ordusunun geri çekilmesiyle bölgedeki otoritesini daha da güçlendirerek Safevilerin Kürdistan Eyalet valisi olmuştu. Onun bu başarısı Şah Tahmasb'ın kendisine teveccühünü de artırdı. Öyle ki Şah Tahmasb, Mir Sorhab'ın kardeşi İlkas Mirza'yı, kendi otoritesine karşı giriştiği başarısız isyanı ve ardından Osmanlı Devleti'ne sığınmış olmasına rağmen Mir Sorhab'ın yüzü suyu hürmetine bağışlamıştı. Böylelikle Merivan Kalesi'ndeki Mir Sorhab'a sığınan İlkas Mirza kardeşi sayesinde cezalandırılmaktan kurtulmuştu. Ayrıca Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratmış olan Mir Sorhab'a; "bu hizmetine karşılık; her yıl Şah Tahmasb tarafından belli bir meblağ ödenek de bağlanmıştı."¹³ Şerefhan, İlkas Mirza'nın çatışmaksızın Sorhab Bey'e teslim oluşu ve sonrasında yaşananlar için şöyle der: "Şah Tahmasb, Sorhab Bey'in bu hizmetleri karşılığında, her yıl hazine-i âmireden bin tümen değerinde yardım almasına karar verdi."¹⁴

Mir Sorhab'ın Safevi Devleti ile yakın ilişkiler kurup Şah Tahmasb ile birlikte hareket etmesi, Osmanlı Devleti'nin Erdelan Emirliği'ne karşı saldırılar düzenlemesine neden olmuştur. Ancak Mir Sorhab şahtan aldığı sınırsız yardımlarla her defasında bu saldırıları boşa çıkarmayı başarmıştır. Bu durum Şah Tahmasb'ın saltanatı süresince de devam etmiştir.

12 Bkz. Rumlu Hasan Bey, *Ahsenü't-Tevarih*, Düzeltme: Abdülhüseyin Nevai, Tahran, 1384/2005.

13 Iskender Bey-i Münşi, *Alem-aray-ı Abbasi*, Düzeltme: Muhammed İsmail Rızvani, Tahran, 1377/1998, c. I, s. 172.

14 Şerefhan, s. 122.

II. ŞAH İSMAİL VE ŞAH HÜDABENDE DÖNEMİ OSMANLI-SAFEVİ İLİŞKİLERİNDE ERDELAN MİRLERİNİN ROLÜ

Mir Sorhab'ın ölümünden (1567) sonra oğulları ve torunları arasında yönetime kimin geçeceği hususunda ihtilaflar baş gösterdi. Böylelikle Erdelan bölgesi iç karışıklıkların yaşandığı buhranlı bir sürece girmiş ve bu durum emirliğin zayıflamasını da beraberinde getirmişti. Öte taraftan Şah Tahmasb'ın ölümüyle (1576) Safevi Devleti de aynı dönemlerde iç karışıklıklarla boğuşmaya başlamıştı. Kızılbaş kabileler arasındaki rekabet, hangi şehzadenin tahta geçeceği hususunda yaşanan taht kavgaları, Safevi Devleti'ni de iç karışıklarla zayıflatmıştı. Safevi Devleti, Şah Tahmasb'ın tahta geçmeden önce yaşamış olduğu yıkıcı sürece bir anda geri dönmüştü. Bu taht kavgaları II. İsmail'in (1576-1577) tahta geçmesi ve rakiplerini acımasızca bertaraf etmesiyle sonlandı.

Gerek Mir Sorhab'ın ölümünden sonra oğulları ve torunları arasında yönetime kimin geçeceği hususunda yaşanan ihtilaflar, gerekse II. Şah İsmail'in iktidarını güçlendirmek için Osmanlı ile rekabet ve savaş yerine içerdeki gücünü tahkim etmeye verdiği öncelik, Erdelanların tarih ve siyaset sahnesinde öne çıkmasına da engel teşkil ediyordu. Hatta bu sancılı süreç, II. Şah İsmail'in Erdelan Emirliği'nin içişlerine daha fazla müdahale etmesine bile olanak sağlıyordu.

II. Şah İsmail'in tahta geçtikten bir yıl sonra 1577'de ölmesi üzerine yerine Muhammed Hüdabende (1577-1587) tahta geçmiş ve onun döneminde Safevi Devleti bölgedeki otoritesini kaybetmişti. Gün geçtikçe zayıflamakta olan Safevi Devleti'nin bu durumu karşısında dönemin Erdelan Miri Teymur Han (1578-1590) Osmanlı padişahı Sultan III. Murad ile diyaloga geçmiş ve padişaha biat etmişti.¹⁵ Zira Teymur Han Safeviler ve Şah Hüdabende'nin içinde bulundukları durumda kendilerini ülkenin batı sınırlarına düzenli saldırılar gerçekleştiren Osmanlıya karşı koruyacak güc- te olmadıklarını görebiliyordu. Öte taraftan Sultan III. Murad da Kanuni devrindeki gibi güçlü bir devleti yönetmiyordu. Dolayısıyla onun da İran'a saldırabilmek için farklı ittifaklara, bilhassa yerel güçler ve sınır boyların-

15 Hüseyin-i Kumî, Kazi Ahmed bin Şerefud-din, *Hülasetu-Tarih*, Düzeltme: İhsan İşraki, Tahran, 1363/1984, s. 11.

daki mahalli otoritelerle işbirliğine ihtiyacı vardı. Bundan dolayı Erdelan Miri Teymur Han ile yapılan anlaşma Osmanlı Devleti'nin de lehineydi. Yapılan anlaşmayla, Osmanlı Devleti Teymur Han'a "Mir-i Miran/Beylerbeyi" unvanını verdi ve kendisine yıllık 100 bin akçelik bütçe gönderilmesini kararlaştırdı.¹⁶ Teymur Han, Osmanlı padişahına biat etmekle de yetinmemiş Safevi Devleti'nin içine düştüğü zafiyetten yararlanarak hâkimiyeti altındaki bölgeyi batıya doğru genişletmişti. Bu çerçevede Kermanşah, Sungur,¹⁷ Dinever ve Sahne'nin¹⁸ bazı bölgelerini topraklarına katmıştı. Teymur Han'ın topraklarını batıya doğru genişletmesi bir süre sonra onu, yakın bölgenin başka bir yayılmacı gücü olan Loristan Beyi Şah Verdihan ile karşı karşıya getirmişti. Erdelan Miri Teymur Han ile Loristan Beyi Şah Verdihan arasındaki savaşta; Teymur Han yenilerek Şah Verdihan'a esir düştü. Böylelikle Teymur Han'ın yayılmacı siyasetinin önüne set çekilmiş oldu. Şah Verdihan esir aldığı Teymur Han'a saygı göstermiş hatta bir süre sonra kendisini azat ederek silah ve teçhizat yardımıyla bulunmuş ve ondan bölgedeki Safevi Devleti'ne bağlı güçlere karşı koymasını istemişti. Şah Verdihan Safevi askerleri ile Erdelan güçlerini savaşarak doğacak boşluktan yararlanıp topraklarını genişletme arzusundaydı. Onun bu hedefi için Teymur Han'ın hayatta kalması gerekiyordu. Hem Teymur Han'ı Safevi şahına karşı kıskırtıyor hem de gerekli tüm desteği sağlıyordu. Ancak Teymur Han Safevi güçleri ile karşı karşıya geldiği bir savaşta öldürüldü (1590) ve yerine kardeşi Helûv Han (1590-1616) geçti.

I. ŞAH ABBAS DÖNEMİ OSMANLI-SAFEVİ İLİŞKİLERİNDE ERDELAN EMİRLİĞİ

Helûv Han emirliğin başına geçtikten sonraki iki yıl boyunca Osmanlı Devleti ve Sultan III. Murad Han ile yakın ilişkilerini koruyarak sultana bağlılık yemini etti. Ancak bir müddet sonra bu stratejiden vazgeçip

¹⁶ Bkz: Ruhani, c. III. s. 233.

¹⁷ Adını Oğuz boyundan gelen Sungur Türklerinden almış, günümüzde Kırmanşah şehrinin 85 km. kuzeydoğusunda yer alan bir yerleşim yeridir. Şehirde ve etraf köylerde bugün Kürtçenin Kulya-i ağızı konuşulmaktadır. Bkz: Muhammad Ali Sultani, *Coğrafya-i Tarihi ve Tarihi-i Mufasssal-ı Kermansahan*, Tahran, 1381/2002, s. 81.

¹⁸ Saine de denir. Hamedan ile Kırmanşah arasında, Kırmanşah'ın 55 km. kuzeyinde yer alan kaynak suları ve şelaleleri ile ünlü bir ilçedir. Yöre halkı Yarésan (Ehli Hak) Kürtlerindendir. Küçük bir kısmı ise Şii Kürt'tür. Kürtçenin Leki lehçesiyle konuşurlar. Bkz: Sultani, s. 72.

Safevilere yanaştı. Helûv Han'ın emirliğın başında olduğu dönemde I. Şah Abbas da (1588-1629) Safevi Devleti tahtına oturmuş bulunuyordu. Helûv Han 1592'de Osmanlı Devleti'nden yüz çevirip Şah Abbas'a biat etti. Böylelikle aralarında uzun yıllardır bir çekişme olmamış olan Osmanlı Devleti ile Erdelanlar arasındaki anlaşma bozulmuş oldu. Anlaşmanın bozulmasıyla birlikte Helûv Han Osmanlı sınır birliklerine saldırarak kısmi başarılar elde etmişti. Helûv Han, her ne kadar Safevi tahtına Şah Abbas gibi güçlü bir isim geçmiş olmasına rağmen onun ülkedeki yönetim zaafına kısa sürede çözüm bulamayacağını, harici ve dahili sorunlarla daha uzun yıllar uğraşacağını düşünüyordu. Beri taraftan Osmanlı Devleti'nin de Yavuz Sultan Selim veya Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki güçte olmadığını biliyordu. İki devletin siyasi ve askeri konjonktürlerini doğru okuduğu için de iki güç arasındaki tampon bölgede taraflardan, yani şah veya sultandan emir almadan bir başına yönetimini devam ettiriyordu. Ancak Şah Abbas dahili ve harici sıkıntılarının üstesinden görece olarak geldikten, ülkede huzur ve istikrarı sağladıktan sonra Helûv Han tehlikesini bertaraf etmenin yollarını aradı.¹⁹ Helûv Han, Erdelanların, bu kudretli Safevi şahına karşı mukabele edecek güçte olmadığını gayet iyi biliyordu. Nitekim bölgesel güç dengesi de o yıllarda Şah Abbas'tan yana ağır basmaya başlamıştı. Şah Abbas, içeride asi Türkmen/Kızılbaşları bastırılmış, geleneksel düşmanları Osmanlıları batıda, Özbekleri ise doğuda durdurmuştu. Bu başarılarıyla Safevi hükümdarlığının zayıflamış otoritesini tekrar dirilterek ülkenin birliğinin sağlanmasında önemli roller oynamıştı. Yaptıklarıyla dahili ve harici düşmanlarına özellikle de başına buyruk davranmak isteyen içerideki beylik ve özerk yönetimlere de mesaj vermekteydi. Helûv Han bu nedenle otoritesini devam ettirebilmek için daha gerçekçi bir siyaset izlemek zorundaydı. Bunların sonucu olarak Şah Abbas'a fetihlerinde kendisine yardımcı olabileceğini iletmişti. Onun bu düşüncesini iletmesi bile Şah'ın takdirini kazanmasına ve şah tarafından övölmesine yetmişti. Şah ile kurduğu bu yakınlığı daha da derinleştirmek ve şahın daha fazla dikkatini çekmek üzere oğlu Han Ahmed Han'ı (1616-1636) çeşitli hediyelerle Safevi sarayına

19 Ali Ekber Kurdistan, *Hadike-yi Nasiriye ve Mir'at-uz-zefer*, der Coğrafya ve Tarih-i Kurdistan, Tahrán, 1365/1986, s. 29.

yolladı ve Safevi taraftarı bir siyaset izledi. Şah Abbas otoritesini Erdelan mirine kabul ettirdikten sonra özellikle Osmanlı Devleti ile ilişkilerini veya gerilimlerini kontrol altında tutmak için bu çok hassas bölgeye daha da önem vermeye başladı. Bölgenin hâkimiyeti konusunda Erdelan hanedanının ailevi ve tarihi önemini de biliyordu. Bu yüzden aileyle ilişkilerini koruma ve derinleştirme yönünde birtakım girişimlerde bulundu. Kız kardeşi Zerrinkulah Hatun'u Helûv Han'ın oğlu Ahmed Han ile nikâhlayarak Erdelanlarla akrabalık bağı kurdu.²⁰ Bu evlilikten doğan Sorhab adındaki oğlu ise şahın sarayında alıkonulacaktı.

Şah Abbas çok zeki biriydi. Helûv Han'ın başına buyruk ve nispeten bağımsız hükmetme arzusunu henüz unutmamıştı. Dolayısıyla siyasi hedefler taşıyan bu evliliği de egemenliğini Erdelan bölgesini kapsayacak şekilde yaymak için sonuna kadar kullanmıştı. Sarayda ağırladığı Helûv Han'ın oğlu Ahmed Han'ı babasına karşı kıskırtmış, ondan, mümkün olan her şekilde babasından kurtulmasını ve emirlik yönetimine kendisinin geçmesini istemişti.²¹ Ahmed Han bu teşvikin sonucu olarak saraydan²² Erdelan bölgesine dönerek askeri darbe benzeri bir yöntemle babasını devirmiş ve Erdelan Emirliği yönetimine geçmişti.

Ahmed Han dönemi, Erdelan Emirliği ile Safevi Devleti arasındaki dostluk ilişkisinin zirvesine ulaştığı en güzide dönemi olmuştur diyebiliriz. Zira Ahmed Han Safevi şahının doğrudan desteğiyle babasına karşı bir askeri darbe yaparak yönetime gelmişti.²³ Dolayısıyla bu yeni dönem Safevi merkezi devleti ile Erdelan yerel yönetimi arasında, bir tür merkez-yerel yönetim ilişki biçimi anlamına geliyordu. Neticede Erdelan Emirliği bu

20 Derek Kinan, *Kurdhawe Kurdistan (Muhtasar-ı Tarihi Kurd)* Çev: İbrahim Yunusi, Tahrân, 1376/1997 s. 58. Bu eser 1980'de Londra'da Gérard Chaliand tarafından hazırlanıp basılmış "A People Without a Country: The Kurds and Kurdistan / Devletsiz Millet; Kürtler ve Kürdistan" adlı eserin ikinci bölümüdür. Bu bölüm İran Kürtlerinin kıdemli yazar ve çevirmenlerinden Üstat İbrahim Yunusi tarafından Farsçaya kazandırılmış ve basılmıştır. Bkz: Gérard Chaliand, *A People Without a Contry: The Kurds and Kurdistan*, Londra, 1993.

21 Mesture Erdelan, *Tarih-i Erdelan*, Önsöz ve Düzeltme: Nasır Azadpur, Senendec, 1325/1946.

22 I. Şah Abbas devrinde Safevilerin payitahtı İsfahan'dır ve merkez sarayı da buradadır. Bkz: Lucien Louis Blance, *Zindegi-i Şah Abbas*, Çev: Dr. Veliullah Şadan, Tahrân, s. 69.

23 Erdelan tarihine ilişkin yazılı kaynaklarda Helûv Han'ın askeri darbe benzeri bir girişimle değil farklı şekillerde görevden el çektiği veya çekitirildiği de yazılıdır. Konu hakkında geniş bilgi için bkz: Ruhani, c. III. s. 236.

dönemde Safevi sarayının en etkili ve en önemli yerel müttefiki haline gelmiş, Safevi Devleti'nin sınırlarını korumak için sarayın her emrine amade olmuştur. Ancak bu ilişki biçiminin de ötesinde mezkûr dönemde belirgin hale gelen durum, Erdelan Emirliği ile Safevi merkezi yönetiminin ilişkilerinde yeni bir aşamaya geçtikleri ve mümkün olabilecek en üst düzeyde bu ilişkileri korumaya çalıştıkları gerçeğidir. Ahmed Han bu dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zaafi da fırsat bilerek, Safevi şahının emir ve desteği ile önce Kerkük'e saldırıp ele geçirmiş ardından da Bağdat'a yönelerek orayı da tasarrufu altına almıştır.²⁴

ŞAH SAFİ DEVRİNDEN SAFEVİ DEVLETİ'NİN YIKILIŞINA KADAR (1629-1723) OSMANLI-SAFEVİ İLİŞKİLERİNDE ERDELAN MİRLERİNİN ROLÜ

Yukarıda Ahmed Han ile Şah Abbas'ın kız kardeşi Zerrinkulah Hatun'un sarayda alıkonulan Sorhab adındaki oğullarından söz etmiştik. Şah Safi (1629-1642) tahta geçtikten sonra genç ve yakışıklı Sorhab'ın Safevilerle kan bağı olması hasebiyle ilerde taht iddiasında bulunabileceğinden korktuğu için genç Sorhab'ın gözlerine mil çektirmişti. Erdelan Miri Ahmed Han da bu olay yüzünden Safevilerle dostluğunu sonlandırmıştı. Gerçi Sorhab'ın gözlerine mil çekilmesi olayının nasıl olduğu ve zamanı konusunda Safevi dönemi hakkında kaleme alınmış genel tarih kitaplarında doyurucu bilgilere pek rastlanmamaktadır. Mevcut bilgiler konusunda da ortak bir görüş yoktur. Ancak Şah Safi'nin, atası Şah Abbas'ın aksine, tedbirli olmaktan ve bir işin sonucunu önceden hesaplamaktan uzak, hafifmeşrep bir kişiliğe sahip olmasının yanı sıra Ahmed Han'ın da siyasi konjonktür gereği Safevilerin etkisinden uzaklaşıp Şah Safi ile savaşmak üzere Osmanlılara temayül göstermesi ve Erdelan Mirlik Merkezini İran platosundan çıkarmak istemesi gibi olayları göz önünde bulunduracak olursak söz konusu olayın Şah Safi'nin emriyle gerçekleştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Oğlunun kör edildiği haberini alan Ahmed Han önce yatağa düşmüş ardından akli dengesini yitirmişti. Ancak bir süre sonra iyileşerek Safevilere karşı isyan bayrağını açmıştır. Ahmed Han Osmanlılarla işbirliğinin yollarını aramış çok geçmeden de bu olanağa kavuşmuştur. Tarih

24 Bkz. Münşi, c. III.

kaynaklarında da belirtildiği üzere; “Ahmed Han Rum/Osmanlı Sultanı sayesinde aradığı desteği bulmuş, böylelikle İran’ın batı bölgelerinin tamamını baskın ve hücumlarıyla bir savaş meydanına çevirmiş”²⁵ hatta bağımsızlık ve istiklal ilanında bulunmuştu.²⁶ Şah Safi iktidarının zaafından yararlanarak da İran’ın batı bölgelerindeki kimi yerleri tasarrufu altına almayı başarmıştı. Böylelikle genel olarak Erdelan Emirliği siyasetinde, özelde ise Ahmed Han’ın siyasi tutumunda temel değişikliklerden biri yaşanmıştı.

Osmanlı Devleti ise o yıllarda I. Şah Abbas’ın ele geçirdiği şehirleri ve bölgeleri tekrar ele geçirmenin yollarını arıyordu. Bu sırada Ahmed Han’ın intikam hissiyle Safevi sarayına muhalefet etmesi Osmanlıya aradığı fırsatı vermişti. Osmanlılar Ahmed Han’a her türlü desteği verecekti. Ahmed Han’ın Osmanlılarla bu denli yakınlaşmasına öfkelenen Şah Safi büyük bir ordu ile Erdelan Emirliği’nin üzerine yürüdü. Osmanlı Devleti de, Ahmed Han’a yardım için Menuçehr Paşa komutasında 2.000 süvariye yardıma gönderdi. Ancak 29 Ağustos 1636’da Merivan Gölü’nün kıyısında başlayan savaş, 27 Eylül’de Osmanlı askerleriyle Ahmed Han’ın yenilgisiyle sonuçlandı. Ahmed Han bu yenilgi üzerine, Osmanlı Devleti’nin de onayıyla payitahtını Musul Vilayetine taşıdı. Hükümet merkezinin Musul’a taşınması ile birlikte Erdelan Emirliği artık iki kola ayrılmış sayılıyordu. Osmanlı Devleti’nin desteklediği Musul kolu Ahmed Han’ın yönetimindeydi ve Musul ile Kerkük vilayetleri bu yönetime bağlıydı. Ahmed Han Musul’a yerleştikten sonra Osmanlı Devleti’nin de yardımıyla yitirdiği toprakları geri almak için ne kadar uğraştıysa da başarılı olamadı. Ömrünün kalan kısmını Süleymaniye’de geçirmek zorunda kaldı. Erdelan Emirliği’nin diğer kolu ise İran Kürdistanı’nda Senendec merkezli kalmayı sürdürüyordu. Buradaki yönetimin başında ise Erdelan mirlerinden Süleyman Han (1636-1658) vardı. Ahmed Han ile kötü ilişkileri olan Şah Safi, onun mağlup olarak emirlik merkezini Musul’a intikal ettirmesine rağmen Erdelan Emirliği’ni siyaset sahnesinden tümüyle ortadan kaldıramamıştı. Şah bu yönde bir

25 Erdelan, s. 65.

26 Erdelan Beyi Han Ahmed Han’ın istiklalini ilan ederek kendi adına hutbe okutup sikke bastırıldığı, yönetimi altındaki şehirlere valiler atadığı, bunu da Osmanlı Devleti ile koordineli şekilde yaptığı tarih kaynaklarında mevcuttur. Bkz: Ruhani, c. III. s. 238.

karar alsa dahi mutlak surette başarılı olamayabileceği için çıkarını bu emirliğin devamında görmüştü. Emirliğin İran Kürdistan'ındaki varlığı, aynı emirliğin Musul'daki muhalif varlığı karşısında güçlü bir denge görevi görüyor ve aynı zamanda iyi bir sınır muhafızlığı işlevi görüyordu. Şah Safi bu nedenle Erdelan Emirliği'nin devamını istemiş ve 1636'da Senendec merkezli emirliğin başına Ahmed Han'ın amcasının oğlu, Teymur Han'ın torunlarından Süleyman Han'ı atamıştı. Şah Safi, emirliğin devamına ve Süleyman Han'ın hâkimiyetine bir şartla izin vermişti: Erdelan bölgesinde ele geçirilmesi mümkün olmayan ve bu emirliğin sembolik ve caydırıcı gücü sayılan tüm kaleler boşaltılacak veya kullanılamaz hale getirilecekti.

Süleyman Han, Şah Safi'nin bu şartını yerine getirerek tarih boyunca Erdelanların hükümet ve hâkimiyet merkezleri sayılan o sarp ve geçit vermez kale ve üsleri yıktırarak hükümet merkezini İran'ın daha iç kısımlarına doğru bugünkü Senendec'e taşıdı. Yıkılan kaleleriyle korunmasız bırakılan Erdelan Emirliği 1638'de Sultan IV. Murad'ın Beynül-Nahreyn [Mezopotamya]/ Bağdat Seferi'nde Osmanlı ordusu karşısında ciddi bir yenilgi aldı. Taraflar için oldukça yıpratıcı olan bu sefer sonrasında 17 Mayıs 1639'da Kasrı Şirin (Zuhab) Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile iki devlet arasında düzenli ordularla yapılan savaşlara son verilmiş, İran'ın batı sınırları göreceli de olsa rahatlamıştı. İki imparatorluk da artık düşmanlık ve çekişmelere daha fazla katlanabilecek güç ve kudrete sahip değillerdi. Bu yıpratıcı, yorucu, maliyeti yüksek savaşları sevk ve idare etmenin katlanılmaz beyhudeliği de ortadaydı. İki devlet bu yüzden anlaşmışlardı. Ancak her iki devletin içinde bulunduğu bu zaafa paralel olarak Erdelan Emirliği de bir zaaf ve düşkünlük içindeydi. Emirliğin Helûv Han veya Ahmed Han dönemindeki o güçlü birlik, beraberlik ve savaş kabiliyetinden artık eser kalmamıştı. Yani emirlik de, yorgun düşmüş iki imparatorluğun baskısı sebebiyle gücünü tahkim edememişti.

Osmanlı ile İran arasında imzalanmış Kasrı Şirin Anlaşması ile birlikte Bağdat, Beynül-Nahreyn ve Kürdistan topraklarının batı kısmı sürekli olarak Osmanlıya devredilmişti. Bu anlaşmanın göze çarpan en belirgin yönü ise, beş asır boyunca birlik, bütünlük ve özerkliğini kesintisiz olarak devam ettiren Erdelan topraklarının parçalanmasıyla sonuçlanmasıydı. Bu

öyle bir özerklik ki, tarihin farklı dönemlerindeki birçok musibete, çeşitli iniş ve çıkışlara rağmen ayakta kalmayı başarmıştı. Varlığı bazen tehdit, bazen de fırsat olarak algılanmıştı. Gün gelmiş ilan edilmemiş müstakil bir devlet gibi hükümlerlik etmişti. Lakin Kasır Şirin Anlaşması ile birlikte Erdelan Beyliği; Hewreman Sıradagları'nın batı yakası ile Şehrizar, Karadağ, Kızılçe, Seruçek²⁷ ve Kerkük nahiyeleri, bu nahiyelerdeki vadileri ve ovaları da içine alan geniş bir bölgeyi ebediyen kaybetmişti. Aynı şekilde Revanduz, İmadiye, Kûy ve Harir şehirlerini de yitirmişti. Her ne kadar Revanduz ve İmadiye 19. yüzyılın sonuna dek Erdelan Beyi Şehzade Behram'ın torunlarının yönetilmişse de Erdelan Beyliği'nin toprakları artık Sine/Senendec, Hasan-âbad, Merivan, Hewreman, Bane, Sekız, Siyah-kuh ve Cewanrud şehirlerinden ibaret olan bölgeyle sınırlandırılmıştı.²⁸ Ayrıca bu anlaşma Erdelan Emirliği'nin iktisadi ve askeri açıdan gücünü yitirmesine, dahası rakip imparatorlukların sınır bölgesinde konuşlanmış hassas jeostratejik öneminin azalmasına neden olmuştu ve emirlik sisteminin iç idari yapısında ciddi değişikliklerin meydana gelmesine sebebiyet vermişti. Örneğin Safeviler emirliğin içişlerine daha fazla müdahale etmeye başlamıştı. Bunun en bariz göstergesi de emirlik sınırları içinde kalan yerleşim yerlerinin tek bir merkezce yönetilmesi yerine küçük birimlere bölünmesi idi ve bu durum Safevi Devleti'nin yıkılışına yakın tarihlerde özellikle hız kazanmıştı. Hatta emirlik sınırları içindeki küçük birimlere ayrılmış bu yerleşimlere bölge dışından vali ve yöneticiler atanmıştı.

Şah Safi devrinde Erdelan Emirliği'nin bölünerek Ahmed Han ve Süleyman Han arasında paylaşılmasının ardından rakip iki imparatorluğun Kürdistan ve Erdelan bölgesindeki nüfuz ve müdahaleleri eski yıllara oranla daha da artmış ve emirlik bir tür fetret dönemine girmişti. Ahmed Han Osmanlıların himayesinde iken Süleyman Han, Şah Safi ve Safevilerce destek görüyordu. Her iki taraf da bağlı oldukları güçlerce birbiri aleyhine kışkırtılıyordu. Ahmed Han'ın Erdelan Emirliği'nde oluşmuş bu çift başlılığa son vermek için Osmanlıların desteğiyle Süleyman Han'ı ortadan kaldırma teşebbüsü de bir sonuç vermemişti. Aksine Süleyman Han, II.

27 Karadağ, Kızılca ve Seruçek, tıpkı Şehr-i Zûr veya Şarezor gibi günümüzde Süleymaniye Vilayeti'ne bağlı yerleşimlerdir.

28 Söz konusu bu şehirler günümüzde İran'ın Kürdistan Eyaleti sınırları içindedir.

Şah Abbas'ın (1642-1666) askeri yardımlarıyla hem Osmanlı hem de rakibi konumundaki Ahmed Han'ı yenilgiye uğratmıştı. Bu yenilginin ardından Ahmed Han ölmüş ve Erdelan Emirliği'nin Musul'daki hâkimiyeti de sona ermişti. Rakibinin ölümünden sonra Süleyman Han, Erdelan Emirliği'nin Musul tarafını kontrol edebilme ve böylelikle oradaki Erdelan mirasının da sahibi olma umuduyla, Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu zaafı da fırsat bilerek Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Ancak Şah Safi'nin halefi II. Şah Abbas durumu öğrenir öğrenmez Süleyman Han'ı Erdelan Emirliği'nden azlettiğini duyurdu. II. Şah Abbas Kasrı Şirin Anlaşması ortadayken Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmek istememiş, iki imparatorluk arasındaki mevcut barış ikliminin bozulmasını istememişti. Süleyman Han'ı azleden II. Şah Abbas onun yerine oğlu Kelbali Han'ı (1658-1678) sınırlı yetkilerle Erdelan bölgesine vali olarak atamıştı.

Süleyman Han'ın azledilerek yerine oğlu Kelbali Han'ın sınırlı yetkilerle “vali” olarak atanması Erdelan Emirliği tarihinde yeni bir sayfanın açılması anlamına geliyordu. Zira bu tarihten sonra artık İran devlet yöneticileri bölgeye istediğini atayıp istediğini azledebilecek, bölgenin idari yapısını istediği gibi şekillendirebilecekti. Kürt mirlerinin azli veya tayini Safevi şahlarının yetkisindeydi artık. Erdelan hanedanına mensup aileler ve üyeleri sorunlarını halletmek için Safevi sarayının yolunu tutmaya başlamışlardı. Zamanla bu durum öyle bir safhaya ulaşmıştı ki Safeviler, Erdelan mirleri yerine bölgeye birbiri ardına Kürt olmayan beş emir atamıştı.

Kelbali Han'ın ardından Safevi Devleti'nin yıkılışına kadar geçen sürede Erdelan “valiliği” makamına farklı yöneticiler atandı. Bu yöneticiler daha ziyade bölgenin içişleri ile ilgileniyordu. Zira artık Osmanlılarla herhangi bir savaş veya çatışma söz konusu değildi. Dolayısıyla valilik görevindekilerin harici diplomaside yer almalarını gerektirecek bir husus da yoktu. Bölge, Safevi hâkimiyetinin birinci yarısına kadar geçen süredeki hassas sınır jeopolitiğini de yitirmişti. Her ne kadar Şah Sultan Hüseyin'in (1694-1722) Şiilik propagandası çerçevesinde bölgeye, dışarıdan kişileri ataması yöre halkının tepkisine neden olmuşsa da, yörenin Kürt mir ve beyleri Şah Sultan Hüseyin ile dostane ilişkilerini korumuşlardı. Hatta aynı yıllarda bölgenin batısında merkezi hükümet aleyhine baş gösteren isyanın bastı-

rilmasında bile aktif bir rol almışlardı. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu ise o yıllarda ziyadesiyle iç meselelerine yoğunlaştığından Erdelan bölgesinin içişlerine, hatta bölgenin Musul koluna yönelik olarak bile herhangi bir müdahale veya kışkırtma fırsatı bulamamıştı.

Afganların 1716'da Safevi payitahtı İsfahan'a saldırımları ülkenin pek çok yerinde karışıklıkların çıkmasına ve merkezi otoritenin zayıflamasına yol açmıştı. Bu durumda bile dönemin Erdelan miri, Afgan saldırılarını fırsat bilerek bölgede egemenliğini etkinleştirip, yönetimi güçlendirecek hamlelerde bulunamadı. Bunun yerine Şah Sultan Hüseyin'e bağlı kalmayı tercih etti. Bu bağlılığın temel sebebi Afgan tehlikesinin Kürdistan bölgesine de ulaşacağından duyulan tedirginlik olabilir. Aradaki coğrafi uzaklığa rağmen Erdelan miri Afganların İsfahan'ı fethettikten sonra yönlerini Kürdistan bölgesine çevireceklerini düşünüyordu. Saldırıları bertaraf edilir umuduyla başlangıçta Safevi şahına sahip çıkan Erdelan mirinin bu stratejisi pek uzun sürmedi. Afganlar İsfahan'ı ele geçirince bölgesinin varlığını tehlikede gören Erdelan miri, Osmanlı Devleti'ne yöneldi. Mes-ture Erdelan, Herat ve Kandehar seferlerinden bahsettiği bölümde Erdelan mirlerinden Abbaskuli Han'ın (1710-1714) Abdullah Han'ın oğlunun, Afganlı Mir Veys'in fitnesiyle başlattığı isyanı bastırmak üzere orduda sipehsalar/başkumandan sıfatıyla görevlendirildiğini yazar.²⁹ Benzer bir bilgiyi de *Hadike-i Nasıriye*'de de görüyoruz: "Şah Sultan Hüseyin, 1716'da Abbaskuli Han'ı bir grup Kürt savaşıyla birlikte Abdallı Afganlar fitnesini bertaraf etmek üzere Dar-ül Mülk Kandahar'a gönderdi."³⁰ Aynı şekilde *Zibdet-ü-Tarih-i Senendeci* adlı eserde de aynı olay aktarıldıktan sonra şöyle denmektedir: "Abbaskuli Han, şaha hizmetlerine karşılık ondan Erdelan Eyaleti'nin yönetimi almıştı."³¹

Ancak 1722'de Safevi payitahtının Afganlılarca ele geçirilmesi ve ülkenin dağılma sürecine girmesiyle bölgedeki dengeler de değişmişti. Osmanlı Devleti'nin İran'a saldırmasının ardından Erdelan mirleri de tekrar Osmanlı Devleti'ne tabi olmayı kabul etmişti.

29 Erdelan, s. 87.

30 Kürdistan, s. 101.

31 Hüseyin-i Kumi, s. 38.

Erdelan Emirliği'nin Osmanlı-Safevi müsterek sınır hattında yer alması, iki rakip imparatorluğun bir düşmanlık ve savaş alanına dönüştürdükleri bölgeyi jeostratejik açıdan özel ve hassas bir coğrafya haline getirmişti. Erdelan emirlik sisteminin siyasi gelişim ve dönüşüm tarihinin incelenmesiyle, mezkûr devletlerle ilişkilerinin, bunların bölgedeki güçlerine ziyadesiyle bağlı olduğu görülmüştür. Aynı şekilde söz konusu iki devletin de, emirlikle ilişki düzlemini belirleyen temel unsur güç ilişkileri olmuştur.

Safevi Devleti'in iç karışıklıklarla uğraştığı dönemler –ki bu karışıklıklar ya düşman saldırıları ya da bir şahın ölümüyle başlayan taht kavgaları sebebiyle ortaya çıkıyordu– Erdelan Emirliği'nin kendini daha güçlü hissettiği dönemler olmuştur. Emirlik, güçlü bu dönemlerinde karşısına çıkan fırsatları değerlendirmiş ve Safevi otoritesinden kaçmanın yollarını aramıştır. Bu arayış kimi zaman Osmanlı Devleti ile koalisyon ve dayanışmayla sonuçlanmışken kimi zaman da ona boyun eğmeye kadar gitmiştir.

Öyle görülüyor ki emirliğin, birbiri ile çatışan iki süper güç arasında hangisiyle uyum sağlayacağını belirleyen siyasi tercihlerine yön vermiş iki etmen vardır. Bunlardan biri emirliği yöneten kişinin içerdeki iktidarının güçlülüğüyle alakalıdır. İkincisi ise dış etmendir. Bu da hiç kuşkusuz iki saray arasında gidip gelen güç dengesiyle izah edilebilir. Özellikle bu dış etmenden ötürü güç dengesi kimden yana dönerse emirliğin tercihi de o yönde olmuştur. Ancak öte yandan emirliğin, idari sisteminde zayıflık işaretlerinin ortaya çıktığı dönemde bile başka güçlere tabi olma tercihini asgari seviyeye çekerek coğrafi egemenliğini genişletme çabası içine girdiği de görülmüştür.

Son olarak kabul edilmelidir ki; Kürdistan bölgesinde yaklaşık yedi asırlık bir hâkimiyeti olan Erdelan Emirliği, daha çok hanedanının istikrar ve bekası için uğraş vermiştir. Osmanlı ve Safevi devletleri tarihin farklı dönemlerinde güçlerini artırmak ve egemenlik sahalarını genişletmek için türlü siyasi girişimlerle emirliği kendi amaçları doğrultusunda kullanmışlardır.

FARSÇADAN ÇEVİREN: VEYSEL BAŞÇI

KAYNAKÇA

- ERDELAN Mesture, *Tarih-i Erdelan*, Önsöz ve Düzelti: Nasır Azadpur, Senendec, 1325/1946.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname (Kurd der Tarihi Hemsayegân/Komşuların Tarihinde Kürtler)*, Çev: Faruk Keyhüsrevî, Urmiye, İntişarat-ı Selahaddin Eyyûbi, 1364/1985.
- HASAN BEYİ RUMLU, *Ahsenûl-tevarih*, Düzelti: Abdülhüseyn Neval, Tahran, İntişarat-ı Esatir, 1384/2005.
- HÜSEYN-İ KUMÎ, Kazi Ahmed bin Şerefud-din, *Hülasetu-tarih*, Düzelti: İhsan İsraki, Tahran, Danış-gah-ı Tahran, 1363/1984.
- KEYHAN Muşir Penahi, "Hanedan-ı Erdelan der Kurdistan," Yüksek lisans tezi, 1384/2005.
- KİLAN Derek, *Kurdha ve Kurdistan (Muhtasar-ı Tarihi Kurd)* Çev: İbrahim Yunusi, Tahran, İntişarat-ı Nigah 1376/1997.
- KURDISTAN Ali Ekber, *Hadike-yi Nasriye ve Mir'at-uz-zefer*, der. Coğrafya ve Tarih-i Kurdistan, Tahran, Golban, 1365/1986.
- MERDUH-İ KURDISTANİ Muhammed, *Tarih-i Kurd û Kurdistan ve Tevabî*, Tarih-i Merduh, Senendec, Xeriki, c.I-II, 1354/1975.
- MUHAMMED EMİN ZEKÎ BEY, *Tahkik-i Derbareyi Kurd û Kurdistan*, Çeviri ve Açıklamalar: Habibullah Tabani, Tahran, Aydin, 1377/ 1998.
- MÜNŞİ İSKENDER BEYG-İ, *Alem-drây-ı Abbasi*, Düzelti: Muhammed İsmail Rızvanî, Tahran, Dünyay-ı Ketab, 1377/1998.
- NİKİTINE Basil, *Kürdistan*, Çev: Muhammed Qazi, Tahran, İntişarat-ı Nilüfer, 1366/1987.
- RUHANİ Baba Merduh (Şiva), *Tarihi Meşahir-i Kurd*, c. III Tahran, Suruş, 1382/2003.
- SENEDECI Mirza Şükrullah (Fahr-ül Kitap) *Tuhfe-i Nasri*, der. Tarih ve Coğrafya-yi Kurdistan, Düzelti: Haşmetullah Tabibî, Tahran, İntişarat-ı Emir Kebir, 1366/1987.
- ŞEREFHAN, *Şerefnâme ya Tarih-i Mufasssal-ı Kurdistan*, Önsöz ve Notlar: Muhammed Abbasi, Tahran, Neşr-i Hadis, 1373/1994.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Tarih-i Osmanî*, Çev: Vahap Veli, Tahran, İntişarat-ı Tovse'e ve Müessese-i Tehkikat-ı Ferhengic.II, 1370/1991.

ERDELAN KÜRT MİRLERİ KRONOLOJİSİ [1169-1867]³²

Erdelan Kürt Emirliği yönetim hiyerarşisinde yönetim veya mirlik genelde babadan oğula geçmiştir. Ancak ataerkil hanedan sistemi içinde bazen amcaların veya yeğenlerin veya kardeşlerin de mir makamına geçtikleri görülmektedir. Genel olarak Erdelan Hanedanında emirlik/mirlik veya sonraki yıllarda idari sistemin değişimiyle “valilik” yapanların isimleri ve yönetimde bulundukları tarihler aşağıdaki şekildedir:

- Hanedanlığın kurucusu Baba/Bāwa Erdelan [1169-1209]
- Baba/Bāwa Erdelan'ın oğlu Kēlul Erdelan [1209-1232]
- Kēlul Erdelan'ın oğlu I. Xızır Erdelan [1232-1265]
- I. Xızır Erdelan'ın oğlu İlyas Erdelan [1265-1310]
- İlyas Erdelan'ın oğlu II. XızırErdelan [1310-1339]
- II. Xızır Erdelan'ın oğlu Hasan Erdelan [1339-1382]
- Hasan Erdelan'ın oğlu Bāblul Erdelan [1382-1425]
- Bāblul Erdelan'ın oğlu Mēnzer Erdelan [1425-1458]
- Mēnzer Erdelan'ın oğlu I. Me'mun/Māmu Beg [1458-1495]
- I. Me'mun/Māmu Beg'in oğlu Beg-e Beyg-i Erdelan [1495-1535]
- Beg-e Beyg-i Erdelan'ın oğlu II. Me'mun/Māmu Beg [1535-1538]
- I. Me'mun/Māmu Beg'in oğlu Sorhab³³Beg [1538-1567]
- Sorhab Beg'in oğlu Sultan Ali Beg-i Erdelan [1567-1570]
- Sorhab Beg'in oğlu Bēsad Beg-i Erdelan [1570-1578]
- Sultan Ali Beg-i Erdelan'ın oğlu Teymur Han [1578-1590]
- Sultan Ali Beg-i Erdelan'ın oğlu Helūv Han[1590-1616]
- Helūv Han'ın oğlu I. Han Ahmed Han [1616-1636]
- Teymur Han'ın torunu Süleyman Han [1636-1658]
- Süleyman Han'ın torunu Kelbali Han[1658-1678]
- Kelbali Han'ın oğlu II. Han Ahmed Han[1678-1680]
- Süleyman Han'ın oğlu I.Xosrū Han [1680-1682]

32 Kronolojik sıralama makalenin çevirmeni [V.B.] tarafından eklenmiştir.

33 Bazı kaynaklarda Sohrab bazılarında Sorxab diye geçer.

- I. Xosrû Han'ın oğlu II. Han Ahmed Han [1682-1694]
- I. Xosrû Han'ın oğlu Han Muhammed Han [1694-1701]
- **Birinci Fetret Devri** [Dokuz yıl sürmüştür]
- I. Han Ahmed Han'ın torunlarından Abbaskuli Han [1710-1714]
- **İkinci Fetret Devri** [üç yıl sürmüştür]
- Kelbali Han'ın torunu Alikuli Han [1717-1720]
- I. Han Ahmed Han'ın torunu Sübhanverdi Han [1720-1749]
- Abbaskuli Han'ın oğlu Mustafa Han [1733-1741]
- Han Ahmed Han-ı Erdelan [1741-1742]
- Abbaskuli Han'ın oğlu Hasanali Han [1745-1751]
- Abbaskuli Han'ın oğlu Kerim Han [1751-1752]
- Ahmed Han'ın oğlu II. Xosrû Han [1752-1791]
- Sübhanverdi Han'ın oğlu Lutfali Han [1791-1795]
- Lutfali Han'ın oğlu II. Hasanali Han [1795-1799]
- II. Xosrû Han'ın oğlu I. Emanullah Han [1799-1825]
- I. Emanullah Han'ın oğlu III. Xosrû Han [1825-1834]
- Xosrû Han'ın oğlu Rızakuli Han [1834-1849]
- I. Emanullah Han'ın oğlu Gulamşah Han – II. Emanullah Han da denir– [1849-1867]

OSMANLI-İRAN SINIR BOYUNDA SADAKAT SAĞLAMA BİÇİMİ OLARAK REHİNE SİYASETİ

GİRİŞ

Ilk çağlardan bu yana, Gürcistan'dan Basra'ya kadar uzanan geniş bir hat, Anadolu ve İran bölgelerinde hâkimiyet kurmuş siyasi güçler arasında tartışmalı bir sınır bölgesi olmuştur. Şah İsmail'in 16. yüzyılın başında Şiiilik fikriyle bezenmiş karizmatik liderliğinde Safevilerin güçlü bir otorite olarak ortaya çıkması ve egemenlik alanını Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet bölgelerine doğru yaymaya başlaması, söz konusu sınır hattını bu sefer de uzun bir süre Osmanlı-Safevi güç mücadelelerinin alanı haline getirmiştir. Sınır hattının oluşumu, iki siyasi otoriteden birinin diğerini askeri tedbir ve yöntemlerle bertaraf etmeye yönelik güç ve imkânının olmamasından ileri gelmekteydi. Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim arasındaki Çaldıran Savaşı, devletlerin birbirlerine karşı askeri güç kullanma kapasite ve imkânını ortaya çıkarmıştı. Bu savaşın ağır bir mağlubiyetle sonuçlanmasından gerekli dersleri çıkaran Safeviler, bir daha Osmanlı ordusunun karşısına bütün güçlerini çıkar(a)mamışlardır. Bunun yerine vur kaç taktiğine dayalı parçalı ancak sonuçları itibariyle rakibi üzerinde bıkırtıcı ve yıpratıcı bir askeri mücadele yürütmüşlerdir. Safevileri bu tarz bir mücadeleye sevk eden unsur büyük aşiret yapılarının birleşiminden oluşan geleneksel ve parçalı Kürt yönetim birimlerinin bulunduğu Zagrosların uygun koşullar sağlamasıdır. Osmanlılar da bölgenin coğrafi özelliklerinin büyük ölçekte bir ordunun harekât ve manevra kabiliyetini sınırlayan yapısını gördüklerinden, mecbur kalmadıkça büyük askeri harekâtlara teşebbüs etmemişlerdir.

Osmanlı ve İran siyasi otoritelerinin güç dengeleri arasında oluşan sınırın gerçekliğine rağmen İranlılar tarihi açıdan kendi egemenlik alanlarının sınırlarını Dicle'ye kadar dayandırmışlardır. Buna mukabil Osmanlıların

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Tarih Bölümü.

sınıra ilişkin tasavvurları kendi egemenlik alanlarının Sünni uzantısını teşkil etmiştir. Her iki siyasi otorite de sınırın uluslararası komisyonlar marifetiyle tayinine kadar, sınırda hâkimiyet alanlarını reel ölçütler üzerinden tayin etme eğilim ve arzusu içinde olmamıştır. Çünkü her iki taraf da güç dengelerinin kendi lehlerine döneceği ve sınır bölgesinin çoğu kısmında egemen olacakları umudunu hep taşımıştır. Bu umut dahilinde özellikle Safeviler başta olmak üzere İran'da otorite kurmuş bütün hanedanlar, kendilerini güçlü görmeye başladığı anda Osmanlı Devleti'nin idaresindeki alanlara müdahalede bulunmuştur. Buna mukabil Osmanlı Devleti de İran'da baş gösteren iç karışıklıkları fırsat bilerek bölgedeki egemenlik alanını genişletmeye çalışmıştır. Gerek Osmanlı Devleti'nin gerekse de İran'ın sınır boyundaki egemenlik sahalarının boyutu, merkezi güçlerinin niteliğine paralel olarak yerel güçlerle kurdukları işbirliği ve ittifaka bağlı olmuştur.¹

Sınır boyunda etki ve egemenlik alanının tayininde yerel ittifakların kilit rolünün farkında olan Osmanlı Devleti, Safevilerin aşırı baskıcı uygulamalarına karşı yerel güçlerle işbirliği ve uzlaşmaya dayalı bir strateji izlemiştir. Osmanlı-Safevi karşılaşmasında Dicle'ye kadar uzanan bölgenin doğrudan Safevi egemenliği altında bulunmasına rağmen Osmanlıların kısa bir süre zarfında oldukça geniş bir alanda egemenlik kurması hiç şüphesiz, başta Kürt emirlikleri olmak üzere, yerel güçlerle kurmuş olduğu ittifaklarla gerçekleşmiştir.² Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı sonrasında doğu sınırlarının Safevilere karşı tahkim edilmesi amacıyla kurduğu ittifak ve işbirliği kapsamında bölgede etkin bir güç olan emirlikler, hükümet statüsünde değerlendirilirken bazı küçük emirliklerle aşiretler ise yurtluk ve ocaklık statüsünde Osmanlı idari sistemine dahil edilmişlerdir. Bu sistem Kanuni Sultan Süleyman döneminde merkezîyetçi politikalar kapsamında kimi aşınmalara uğramıştır. Ancak Şah Abbas'ın sınır boyunda geniş salahiyetlere dayalı "ademi merkezîyetçi" uygulamaları ve bu uygulamalara Osmanlı tarafında bulunan bazı yerel unsurların teveccüh göstermesi üze-

1 Hala Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf 1745-1900*, Albany, 1997, s. 31; Sabri Ateş, *Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881*, Departments of History and Middle Eastern and Islamic Studies New York University, Mayıs 2006, s. 9; Stephen Hemsley Longrigg, *Irak, 1900 to 1950 A Political, Social And Economic History*, Londra 1956, s. 12.

2 Fattah, s. 31.

rine esnek ve toleranslı idari yaklaşıma geri dönmüştür. Her iki gücün bölgedeki karşılaşmasından kaynaklı rekabet, yerel güçler olan emirlik ve büyük aşiret yapılanmalarının bölgenin kalıtsal yönetimleri olarak varlıklarını 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirmelerine imkân tanımıştır. Bunlardan Cizre/Botan, Hakkâri, Soran ve Baban emirlikleriyle çeperlerinde bulunan yurtluk ve ocaklıklar, Osmanlı idari siteminin bileşeni iken, merkezi Sinne olan Erdalan Hanedanı da alt birimleri Sakız ve Bane ile birlikte İran'ın siyasi yürüngesinde yer almıştır.³

Osmanlı ve İran siyasi otoritelerinin temas alanlarında yerel güçlerle ortak yönetime dayalı olarak ortaya çıkan yönetim biçimi karşılıklı bağımlılığa dayalıdır. Bu bağımlılık iki yolla işlerlik kazanmıştır. Merkezi devletin verdiği imtiyazlar, sınırdaki seçkinlerin gücünü pekiştirirken, yerel güçler de merkezi gücün sınır boyundaki etkisini artırmak için askeri ve siyasi destek sunmuşlardır. Bu esnek ve ortak çıkara dayalı ilişki biçimi, yararlı olmasına rağmen gerilim ve çatışmalardan uzak değildir. İki imparatorluğun sınır boyunda yerel güçler üzerinden yürüttükleri nüfuz mücadelesi, periyodik olarak savaş ve çatışmalara yol açmıştır.⁴ Sınır ise bu özelliği nedeniyle tanımlanamayan bir yapıya sahip olmuştur. Bu durum sınır bölgesinde çatışma, rekabet, taraf olma ve kısa dönemli taraf değiştirmeye dayalı bir siyasi atmosfer oluşturmuştur.⁵ Sınırın sürekli değişkenlik arz eden yapısı içinde yerel Kürt yönetimleri, zamana meydan okuyan sabit bağlantılardan kaçınarak, konjonktürel ve pragmatist bir tavır geliştirmişlerdir. Bu tavrın oluşmasında sınır önemli avantajlar sunmuştur. Herhangi bir siyasi otoritenin yerel güçlerin sınır bölgesindeki imtiyazlarını daraltmaya dönük bir girişimi veya söz konusu imtiyazlara sınır bölgesinde destek verecek gücü sağlayamaması durumunda yerel güçlerin sınırın jeopolitik konumuna dayanarak taraf değiştirmesi her zaman imkân dahilindeydi.⁶

3 Ateş, s. 66.

4 Ateş, s. 58.

5 Longrigg, Irak, s. 14.

6 Kâtib Çelebi, Hüsrev Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun 1630'da Şehrizar bölgesini denetlemek amacıyla Gülanber'e geldiğinde etraftaki Kürt beylerinin itaatlerini sunarak hilat giydiklerini belirterek Kürdistan beylerinin itaatlerine kanılmaması gerektiğini zira söz konusu beylerin her iki tarafa "mudara" yani iki taraftan da hoşlanmadıklarını ancak yüzlerine güldüklerini ifade etmiştir. Bkz. Hacı Halife Mustafa bin Abdullah "Kâtib Çelebi," *Fezleke-i Kâtib Çelebi*, C. II, İstanbul 1287, s. 118.

Jeopolitik konumun sağladığı taraf ve tabiyet değiştirme fırsatlarını yerel güçler 19. yüzyılın ortalarına kadar bir gel-git halinde devam ettirmiştir. Özellikle Osmanlı ve İran hâkimiyet bölgelerinin kesişme noktalarında bulunan emirlikler için taraf değiştirme, sıklıkla başvurulmuş bir tutum olmanın ötesinde jeopolitik bir tutku halini almıştır. Hatta söz konusu tutku üzerinden Kürt emirliklerinin tarih içinde bir özne olarak yer aldıklarını söylemek bile mümkündür.

Sınırın sabit bağlantılar tesis etmeye imkân vermeyen yapısı karşısında Osmanlı ve İran siyasi otoriteleri yerel güçlerin bağımlılık ve sadakatini olabildiğince kesintisiz şekilde sağlama çabası içinde olmuşlardır. Bu bağlamda askeri, mezhebi/ideolojik, mali stratejiler geliştirmişlerdir. Bu stratejilerin problemsiz işlemesi için başvurulmuş uygulamalardan biri de rehine siyasetidir. Bu çalışmada Osmanlı-İran sınır boyundaki Kürt hanedanlarından rehine alma uygulaması, Hemedan ve Erbil arasında geniş bir coğrafi alanı kapsayan Şehrızor bölgesindeki Baban ve Erdalan emirlik idareleri örneği üzerinden farklı boyutlarıyla incelenmiştir.

OSMANLI VE İRAN SİYASİ OTORİTELERİNİN ŞEHRİZOR BÖLGESİNDE REHİNE ALMA UYGULAMALARI

Bir uç boyu olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlıların devletleşme ve imparatorluk kurma süreçleri sınır boylarında teşekkül etmiştir. Osmanlıların devletleşme ve imparatorluk süreçlerinin sınır bölgelerde teşekkül etmesi, sınır bölgelerinin kendine özgü ilişki biçimiyle denetim açısından gerekli olan idari, siyasi ve askeri kabiliyetleri elde etmesine imkân tanımıştır. Sınır bölgelerinin denetimi yolunda yetkinlik kazandığı kabiliyetlerden biri de tabi konumunda bulunan yerel toplumun aristokrat temsilcilerini rehine almasıdır.

Osmanlıların, İran'ın hâkimiyet iddia ettiği ve Kürt siyasi birimlerinin yoğun olarak bulunduğu doğu sınır bölgelerinde güçlü bir aktör olarak belirmeye kadar rehine alma konusunda oldukça köklü bir tecrübeye sahip olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlılar daha Bizans ile sınır komşusu olduğu dönemlerde Bizans tabisi soylu ailelerin sadakatlerini sağlamak için çocuklarını, kendi hâkimiyet merkezlerinde rehine olarak alma talebinde bulunmuş-

lardır.⁷ Osmanlı sınır yapısının Bizans Devleti'ni aştığı dönemlerde bile sınır kapsamına giren bölgelerde rehine alma uygulamaları sıklıkla icra edilmiştir. Örneğin, Kırım Hanları neredeyse kesintisiz şekilde İstanbul'a kendi aile mensuplarını rehine olarak göndermişlerdir.⁸ Eflak Voyvodaları,⁹ Arnavut¹⁰ ve Bosna¹¹ aristokrat aileleri de söz konusu uygulamalara tabi olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin doğu sınır bölgelerinde hâkimiyet tesis edinceye kadar ki dönemde rehine alma uygulamalarının köklü bir geçmişe dayandığı ve Osmanlı idari teşkilatında bir sistem halini aldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin, Şehrizor'da rehine alma uygulamasına yönelik ulaşılabilmiş en erken kayıt, Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferine rastlamaktadır. Kanuni Sultan Süleyman, Şah Tahmasb'ın sınır boyundaki müdahaleleri sonucunda Osmanlı tabiyetinden çıkıp Safevilere bağlılık arz eden Kürt mirlerini yeniden Osmanlı tabiyeti altına almak¹² ve Bağdat hâkimi Zülfikar Han'ın Safevi baskısına karşı yaptığı yardım çağrılarına cevap vermek üzere çıktığı seferin Derguzin ayağında Erdalan/Şehrizor hâkimi olan Bige Bey kendisini karşılayarak bağlılığını sunmuştur. Kanuni Sultan

7 Heath W. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, Çev: Kıvanç Tanıyar, İstanbul, 2010, s. 138.

8 Kırım Hanlığı'nın han namzetlerinden olan şehzadelerinden birinin Osmanlı Devleti'nce rehine alınması uygulaması Yavuz Sultan Selim iktidarı döneminden itibaren başlatılmaktadır. Bkz. Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozlar Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S.56, s. 166.

9 Eflak voyvodalarından rehine alınanların en ünlüleri "Kazıklı Voyvoda" namıyla anılan Vlad Tepeş, kardeşi "Güzel" Radu ve Dimitri Kantemir'dir. Vlad Tepeş rehine olarak Osmanlı saraylarına bırakıldığında 12, kardeşi Radu ise 6 yaşındaydı. Dimitri Kantemir de 15 yaşında İstanbul'a rehine olarak gelmiştir. Bkz. Zeynep Sözen, "Osmanlı Kültürünün Eflak ve Boğdan'ın Yaşamına Etkisi," *Türkler*, C. 12, s. 18; Eflak Voyvodalarına Osmanlı yardımıyla geçen Radu da kendi oğlunu rehine olarak vermiştir. Bkz. Halil İnalıcık, "II. Murad" *IA*, C. 31, s. 168.

10 Arnavut beylerinin Osmanlı Devleti'ne bağlılığı kabul ettikleri andan itibaren yöneticilerin saraylarına oğullarını içişler statüsüyle rehine bırakıyorlardı. Ferit Duka, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Süreci Üzerine Bazı Gözlemler" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, Sayı 2, s. 64.

11 1415'ten itibaren Bosna'da Osmanlı nüfuzu yerli hanedanlar arasında meydana gelen çekişmelerde etkili olmaya başlamış ve Osmanlı bir uç idaresi tesis etmeye başlamıştır. Bkz. Branislav Djurdjev, "Bosna-Hersek," *DİA*, C. 6, s. 298; 1463'te Fatih Sultan Mehmed tarafından Bosna'ya yapılan askeri sefer sonucunda Duk Stjepan Osmanlılara itaat etmiş ve oğlunu Osmanlı sarayına rehine olarak göndermiştir. Bkz. Şerafettin Turan, "Hersekzâde Ahmet Paşa," *DİA*, C. 17, s. 356.

12 Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferine çıkış nedenleri arasında Kürt Beylerinden Bitlis Beyi Şeref Bey'in Osmanlı tabiyetinden Safevi tarafına geçişi en önemlilerinden sayılmaktadır. Bkz. Celalzâde Mustafa Çelebi, *Tabakât'ül-Memâlik ve Derecât'ül-Mesâlik (Geschichte Sultan Süleyman Kanunis Von 1520 Bis 1557)* Haz: Petra Kappert, Wiesbaden 1981, v. 243a; Bekir Kütükoğlu, "Tahmasp I," *IA*, MEB, C. 11, s. 642.

Süleyman, sınır boyunda süreklilik arz etmeyen tabiiyetlere karşı olmasından hareketle, Bige Bey'in tabiiyet arzını salt sözlü bir ifadeyle iktifa etmeyerek kendisinden oğlunu rehine olarak vermesini talep etmiştir. Bige Bey bu talep üzerine oğlu Memun Bey'i bağlılığının nişanesi olarak Kanuni Sultan Süleyman'a rehine olarak vermiştir.¹³

Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferiyle Osmanlı lehine evrilen sınır boyundaki güç dengeleri kısa süre sonra Şah Tahmasp'ın müdahaleleriyle yeniden Safevi lehine dönmeye başlamıştır.¹⁴ Tahmasp sınır boyunda tesis ettiği otoriteyle orada bulunan küçük büyük yerel güçleri bir şekilde denetim altına almaya muvaffak olmuş ve bu denetimin sürdürülmesinde rehine sisteminden faydalanma yoluna gitmiştir. Nitekim Bitlis emirlerinden Şeref Han'ın babası İran'ın hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde kendi aşiret halkıyla idareci olarak istihdam edilirken¹⁵ oğlu da daha dokuz yaşındayken nüfuz sahibi diğer beylerin çocuklarıyla beraber şahın sarayına alınmıştır. Şeref Han, hayat hikâyesini kayıt altına alırken rehine kavramını kullanmamakla beraber saraya alınması ve orada aldığı eğitimi Şah Tahmasp'ın devrine ait bir adet ve gelenek olarak belirtmektedir. Yine İran'da bulunduğu 44 yıl boyunca ana vatanının hasretiyle yanıp tutuştuğunu ve Kızılbaşların elem verici sözlerine maruz kaldığını ifade etmektedir.¹⁶ Şeref Han gerek şahın sarayında etkin ve nüfuzlu bey çocuklarıyla kaldığı ve gerekse de çeşitli idari birimlerde yönetici olarak görevlendirildiği yaşam serüveni, her ne kadar rehine kavramıyla ifade etmekten imtina etmiş olsa da eserinde yansıttığı kadarıyla rehine sisteminin işleyişinden başka bir şey değildir.¹⁷ Dolayısıyla İran'da da Şah Tahmasp döneminden beri rehine mekanizmasının sistematik şekilde işlemekte olduğu söylenebilir. Bu uygulama, Şah Tahmasp'ın vefatı sonrasında Şah Abbas tarafından da gayet güçlü şekilde

13 Nazmi-zâde Murteza, *Gülşen-i Hulefâ, Bağdat Tarihi 762-1717*, Tahlil ve Metin Tenkidi: Mehmet Karataş, Ankara 2014, s. 185.

14 Şah'ın karşı müdahaleleri neticesinde Irak'ı Arap dışında Irakeyn seferiyle elde edilen bütün toprak kazanımları elden çıkmıştır. Kütükoğlu, "*Tahmasp I*" s. 643.

15 Şeref Han'ın babası Şemseddin Han'ın Safeviler tarafından İran'ın çeşitli idari birimlerinde görevlendirilmesi durumu Naficy tarafından sürgün olarak değerlendirilmiştir. Said Naficy, "*Bidlisi*," EI, Second Edition, C. I, s. 1208.

16 Şeref Han, *Şerefname*, Çeviren M. Emin Bozarslan, İstanbul 2009, s. 271, 341.

17 Şeref Han'ın hayatına ilişkin olarak bkz. *Şeref Han*, s. 340-348; Naficy, s. 1208-1209.

sürdürülmüştür. Şah Abbas, sınır boyunda bulunan yerel güçleri Safevi gücünün bir bileşeni haline getirme amacına matuf olarak rehine alma teşebbüslerine daha da ağırlık vermiştir. Hatta rehine alma uygulamaları Şah Abbas'ın kendi iktidarını sağlamlaştırması çabalarında başvurduğu ana unsurlardandır. Safevi hanedanlarından sonra İran'da iktidar olan Zend ve Kaçar hanedanları döneminde de devlet gücünün zorlandığı sınır bölgelerinde sıklıkla rehine alma uygulamalarına başvurulmuştur.¹⁸

Şah Abbas döneminde Şehrizar'da karşılaşılan rehine alma örnekleri, 16. yüzyılın son çeyreğinde burada etkin bir güç olan Erdalan Hanedanının Helu Han dönemine rastlamaktadır. Osmanlı ve Safevi İran'ının sınır bölgesinde denetim sağlama çabalarına mukabil Helu Han, yönetim stratejisini her merkezi otoritenin sınır boyundaki güç kapasitelerine göre belirlemiştir. Helu Han, İran'ın Şah Abbas döneminde sınır bölgesinde artan gücüne karşılık küçük yaştaki oğlunu Şah Abbas'ın sarayına rehine göndererek bağlılığını sunmuştur.¹⁹ Osmanlı Devleti de bu sıralarda Helu Han yönetimini tanımış ve onu tamamen Safevi tarafına itecek teşebbüslerden mümkün mertebe kaçınmaya yönelik bir strateji gütmüştür. Şah Abbas da muhtemelen Helu Han'ın Osmanlı Devleti ile yakın ilişkilerinden dolayı onu Osmanlı Devleti'ne itecek ağır baskılardan kaçınmaktadır. Bu nedenle Helu Han'ın rehine konumundaki oğlunu zaman zaman babasına göndermiş ve onun yanında uzun bir süre kalmasına da müsaade etmiştir. Hatta rehine durumdaki Han Ahmed, bir keresinde oldukça uzun bir müddet kalınca Şah Abbas hediyelerle elçileri göndererek Helu Han'dan oğlunu göndermesini istemiştir. Helu Han, gelen elçilere ilerleyen yaşından dolayı oğluna ihtiyacı olduğunu söyleyerek işi sürüncemede bırakmıştır. Buna rağmen Şah Abbas, Helu Han'ın çeşitli mazeretlere sığınarak oğlunu göndermekten imtina etmesi karşısında açık bir tavır göstermemiş ve daha uygun bir zamanı beklemeyi yeğlemiştir.²⁰ Ancak Helu Han'ın Osmanlıya bağlı olan Şehrizar'daki

18 Nadir Şah, Zend Kerim Han ve Kaçar hanlarının rehine alma örnekleri için bkz. Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler; Şahseverlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Çev. F. Dilek Özdemir, Ankara 2004, s. 190, 191, 193, 206, 341.

19 İskender Beg Türkman, *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsi, Be Guşi-i Ferid Muradi*, C. II, Tahran 1390, s. 1066.

20 Abdülkadir bin Rüstem Babani, *Tarih-i Ekrad-ı Ardalan ü Baban*, Kitabhane-i Melik-i Tahran, 1282, Kayıt No: 4135/1, v.10.

Karadağ Hâkimi İsmail ile yaşadığı sorun sonrasında 1592'de Karadağ'a askeri bir sefer düzenlemesi, Osmanlı merkezi hükümetiyle ilişkilerini bozmuştur.²¹ Bozulan bu ilişkiler, Şah Abbas'a Helu Han üzerindeki baskısını artırma fırsatını vermiş ve şah elçilerini yeniden Erdalan'a göndererek hanın oğlunu tez zamanda göndermesi aksi halde kendisine yönelik bir askeri sefer tertip edeceği tehdidinde bulunmuştur. Şah Abbas'ın baskılarına direnme imkânı kalmayan Helu Han, 1602-3 yılında 17 yaşına gelmiş olan oğlu Ahmed'i tekrar Şah Abbas'ın sarayına rehine göndermek mecburiyetinde kalmıştır. Şah Abbas'ın sarayında üç yıl daha kalan Han Ahmed, onun yardımıyla Erdalan hanı olmasının ardından kendi oğlu Sohrab Beyi rehine olarak Safevi sarayında bırakmak mecburiyetinde kalmıştır.²²

Şah Abbas, Erdalan Hanlığı'nı kendi iktidarına bağlı bir güç haline getirdikten sonra etki alanını Osmanlı Devleti aleyhinde genişletmeye başlamış ve nihayetinde Bağdat'ın da dahil olduğu bütün Irak'ı Osmanlı hâkimiyetinden çıkarmıştır. Osmanlı Devleti, Şah Abbas'ın vefatı sonrasında Irak'ı Safevi hâkimiyetinden çıkarmak için birkaç askeri sefer düzenlemiştir. Bu seferlerin ilk ayağını Osmanlı hâkimiyetinden çıkan Şehrizor beylerini tekrar Osmanlı hâkimiyeti altına alarak Bağdat yolunun güvenliğini sağlamak oluşturmuştur. Zira Şehrizor'daki Kürt siyasi birimlerini Osmanlı tarafına geçirmeden Bağdat'a yapılacak askeri seferler, Osmanlı ordusunun Şehrizor yoluyla arkadan kuşatılmasını ve Anadolu ile bağlantısının kesilmesi riskini taşımaktaydı.²³ Bu nedenle Hüsrev Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Bağdat'ın fethi amacıyla 1630 baharında Musul'dan harekâta başlayınca ilk olarak Şehrizor'da stratejik öneme haiz Zalm Kalesi'ni ele geçirmeye çalışmış ve Han Ahmed'e bağlı Şeyh Abdullah adlı Kürt beyini Osmanlı tarafına geçmeye zorlamıştır. Osmanlı ordusunun gücü karşısında ona bağlılığını sunarak hilat giymek mecburiyetinde kalan Şeyh Abdullah da oğlunu rehine olarak Hüsrev Paşa'ya vermiştir.²⁴

21 Helu Han'ın Osmanlı Devleti'yle ilişkilerinin bozulmasına neden olan durumları belirten mühimme kayıtları için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebeleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993, dipnot: 87-88.

22 Sheerin Ardalan, *Erdalan Kürtleri*, Çev: Heval Bucak, İstanbul, 2007, s. 48.

23 Şehrizor'un Bağdat'ın fethinde ve güvenliğinde oynadığı stratejik rol için bkz. Nuri Ziyaeddin İbrahim, *Fethnâme-i Bağdâd*, Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1054, s.v. 37b-38b, 80a; *Topçular Kâtibi 'Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Ziya Yılmaz, C. II, Ankara 2003, s. 919.

24 Kâtip Çelebi, s. 118; Naima, *Tarihi Naima*, C. III, İstanbul 1968, s. 1069.

Şehrizor bölgesinde 17. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın son çeyreğine kadarki zaman diliminde rehine alma uygulamalarına ilişkin kayıtlara rastlanmaz. Rehine alma uygulamaları, merkezi güçlerle tabi güçler arasındaki iktidar eşitsizliğine bağlı biçimde gerçekleşir. Bu dönem boyunca Osmanlı ve İran merkezi otoritelerinin bölgeyi denetim altına alma kapasiteleri zayıflarken başta Baban Hanedanı olmak üzere Şehrizor bölgesindeki yerel unsurların askeri güçleri artmaya başlamıştır.²⁵ Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin sınır boylarındaki merkezi otoritesinin zayıflamasının nedeni, 18. yüzyılın başlarına kadar Avrupa devletleriyle giriştiği savaşlardır. Osmanlı Devleti Avrupa devletlerinden kaynaklanan savaşların yükünden kurtulunca 18. yüzyılın başlarından itibaren sınır boylarında yeniden denetimini kurmaya başlamıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Irak hattı boyunca sınır savunma mekanizmasını Bağdat merkezli Memluk Hanedan idaresine devreden bir stratejiyi devreye sokmuştur.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sınır boyunda güç kaybına uğrayan Osmanlı merkezi otoritesine mukabil İran'da da Şah Abbas'ın vefatından sonra istikrarlı bir siyasi güç oluşturulamamıştır. Hanlar arasında 18. yüzyılın başından itibaren meydana gelen iktidar çatışmaları nedeniyle İran siyasi otoritesinin sınır boyunda etkisi kalmamıştır. Zend Kerim Han 1750'den itibaren bu çatışmalardan başarıyla çıkmış, İran'ın tamamında olmasa da, büyük kısmında otoritesini kurmuştur. Ancak İran'ın sınır boylarında tam denetimi, 1779'da Kaçar Hanedanına mensup Fethi Ali Şah'ın güçlü bir yönetim kurmasıyla²⁶ başlamıştır. 19. yüzyılın başlarından itibaren başta Şehrizor bölgesi olmak üzere bütün sınır boyunda İran denetimi hem yerel güçleri ve hem de Osmanlı merkezi otoritesi aleyhinde orantısız şekilde güçlenmiştir. İran şahının sınır boyundaki yöneticilerinden Kirmanşah Hâkimi Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın Şehrizor bölgesine doğrudan yaptığı müdahaleler, rehine alma uygulamalarını bölgedeki iktidar mekanizmasının önemli bir parçası haline yeniden getirmiştir.

18. yüzyılın ikinci yarısının ilk on yılında Şehrizor bölgesinin Osmanlı hâkimiyetinde bulunan kısmında Memluk hanedan idaresinin ilk tem-

25 Fattah, s. 31.

26 İran'da Kaçar Hanedanı'nın kuruluş ve gelişmesine ilişkin olarak bkz. Mirza Bala, "Kaçar," *IA*, C. 6, s. 33-38.

silcisi Süleyman Ebu Leyla'nın güçlü iktidarına mukabil İran'ın müdahale kapasitesinin zayıf olmasından dolayı herhangi bir rehine alma uygulamasına rastlanmaz. Süleyman Ebu Leyla, 1749-1762 yılları arasını kapsayan valiliği döneminde Şehrızor'un Osmanlı tarafında bulunan bölgelerinin tamamını Baban Hanedanı idaresine vererek uzlaş ve işbirliğine dayalı istikrarlı bir siyasi ortam tesis etmiştir. Hatta Osmanlı Devleti Baban Emiri (Maktul) Süleyman Paşa ile birlikte Şehrızor'un Erdalan Hanedanı yönetiminde bulunan bölgelerine askeri seferler düzenlemiştir. Nitekim 1759'da da İran'da yükselen Zend Kerim Han'ın gücünü dengelemek amacıyla Bağdat'ta bulunan Azad Han maiyetine Baban Emiri Süleyman ile Bağdat askerinin bir kısmını vererek Erdalan merkezine bir askeri sefer düzenlemiştir. Bu sefer sırasında Erdalan Hâkimi II. Husrov, Zend Kerim Han'ın yardımıyla yönetimi altındaki bölgeyi Azad Han'a karşı başarıyla savunmuştur. Erdalan Hâkimi II. Husrov, Azad Han'ın Bağdat Valisi Süleyman Paşa destekli askeri seferine kadar Zend Kerim Han ittifak içinde değildi. Zend Kerim Han'ın Azad Han kuşatmasına karşı Husrov'a sunduğu destek, Husrov'un da Zend ittifakına katılmasına yol açtı. II. Husrov, küçük yaşlarda olan büyük oğlu Han Ahmed'i bu ittifakın gereği olarak Şiraz'a rehine olarak gönderdi.²⁷

Süleyman Ebu Leyla'nın 1762'de vefat etmesinden sonra Memluk grupları arasında baş gösteren iktidar çatışmaları ile Zend Kerim Han'ın uzun bir kuşatma sonrasında Basra'yı ilhakından kaynaklanan siyasi kriz, 1880'de Büyük Süleyman Paşa'nın Bağdat valiliğine atanmasına kadar devam etmiştir. Büyük Süleyman Paşa'nın ilk valilik yılları Güney Irak'taki büyük Arap aşiretlerinin taşkınlıklarını kontrol altına almakla geçmiştir. Bu süre zarfında Baban emiri olan Mahmud Paşa, Süleyman Paşa'nın Arap aşiretlerine yönelik askeri seferlerine kendi oğlunun komutasındaki bir askeri birlikle destek vermiş ve bazı resmi yükümlülükleri karşılamaktan da geri durmamıştır. Ancak Süleyman Paşa'nın Bağdat valiliğine atanmasından beri kendisini tebrik etmek için Bağdat'a gitmemiş hatta Süleyman Paşa'nın davetlerine birkaç defa çeşitli mazeretler uydurarak icabet etmemiştir. Hatta Süleyman Paşa'nın valiliğine muhalefet eden bazı Memluk zevatını dahi Kürdistan'da barındırarak onlarla siyasi işbirliği içinde olmuştur. Süleyman

27 Ardalan, s. 127.

Paşa bunun üzerine, 1782'de güçlü bir orduyla Şehrizor Seferine çıktı. Kerkük'e vardığında Mahmud Paşa'nın bazı muhalifleri kendisinden ayrılarak Süleyman Paşa'ya bağlılıklarını arz etmişlerdi. Bunun karşılığında da Kürdistan yani Baban, Harir ve Köysancak idarelerinin kendilerine verilmesi talebinde bulunmuşlardı. Yaşanan gelişmeler üzerine Süleyman Paşa, merkezi hükümet tarafından Bağdat valilerinin uhdesine verilen Şehrizor hükümet ve ocaklık yöneticilerinin atama ve azletme yetkilerini kullanarak Mahmud Paşa'yı emirlikten azletmiştir. Durumun vahametini anlayan Mahmud Paşa, Kürdistan'ın saygın seyyit, ulema, şeyh ve aşiret liderleri aracılığıyla Süleyman Paşa'ya kendisini bağışlaması halinde tevdi edilen her türlü yükümlülüğü yerine getireceğini vaat etmiştir. Süleyman Paşa, yakın adamlarından Şavizade Hacı Süleyman Bey'i göndererek başta muhaliflerinin teslim edilmesi veya Şehrizor'dan uzaklaştırılmasını isteyerek Mahmud Paşa'ya bazı mali ve idari görevler yüklemiştir. Bunların bir garantisi olarak da oğullarından birini ailesiyle birlikte rehine olarak vermesini istemiştir. Mahmud Paşa kendisine tevdi edilen bütün yükümlülükleri kabul ederek oğullarından Selim Beyi "rehn-i itâ" olarak vermiştir.²⁸

İran'ın Kaçar Hanedanının Şehrizor bölgesinde bulunan hükümet ve ocaklıkların idarelerine müdahale etmesi Bağdat'ın Memluk valilerinden Büyük Süleyman Paşa'nın 1802'de vefat etmesinden sonra başlamıştır. Süleyman Paşa'nın vefatı sonrasında Memluk grupları arasında başlayan iktidar mücadeleleri ve Bağdat'ta istikrarlı bir yönetim tesis edilememesi İran'a Şehrizor bölgesinde bulunan hükümet ve ocaklıkların idarelerine doğrudan müdahale etme fırsatını vermiştir. Kirmanşah Şehzadesi Muhammed Ali Mirza, bu fırsatı değerlendirerek Şehrizor idari alanında bulunan hükümet ve ocaklıkların yönetimlerindeki hanedan mensupları arasında çıkan çekişme ve rekabeti körüklemek veya mevcut yöneticilere hanedan içinde alternatifler çıkarmak suretiyle bölgeyi tamamen kendi denetimi altına alma stratejisi izliyordu. 18. yüzyılın başından beri Şehrizor Eyaleti'nde bulunan hükümet ve ocaklık beylerinin atama ve azlinde yetki ve sorumluluk sahibi olan Bağdat valileri İran'ın söz konusu müdahalele-

28 Resul Hâvi (Efendi) Kerküklü, *Tarih-i Devhetü'l-Vüzerâ ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefâ*, Bağdat 1246, v. 95a-b; Hüseyin Nazım Bey, *İmaratü'l-Babaniye*, Tercüme, Şekur Mustafa-Muhammed Molla Abdülkerim el Müderris, Erbil, 2001, s. 150-151.

riyle artık doğrudan doğruya yönetici atayamıyorlardı. Mevcut yöneticilerin değiştirilmesi için Bağdat valilerinin giriştikleri herhangi bir teşebbüs, Kirmanşah şehzadesinin askeri, siyasi ve ekonomik desteğiyle bölgesel krizlere hatta Bağdat valilerinin güç kaybederek iktidarlarını yitirmelerine yol açabiliyordu. İran'ın idari alana yaptığı müdahalelerden kaynaklanan siyasi konjonktür de Şehrızor Hanedanı mensuplarının emirlik veya yöneticilik iddialarını gerçekleştirebilmeleri için onları İran'ın bölgesel temsilcilerine ve Bağdat'ın Memluk valilerine bağımlı hale getiriyordu.²⁹ 19. yüzyılın başlarından itibaren Şehrızor bölgesinde oluşan bu durumu, 1790'da ağa-beyi Osman Paşa'nın vefat etmesiyle Baban Emirliği'ne getirilen ve 1813'e kadar defalarca Baban yönetiminden uzaklaştırılıp bölgenin hızlı değişen güç dengelerinde yeniden göreve gelmeye muvaffak olan Abdurrahman Paşa'nın emirliği döneminde cereyan eden olaylar zincirinden açıkça takip etmek mümkündür.³⁰

Abdurrahman Paşa'nın ilk emirlik yılları, İran'ın Şehrızor bölgesine yönelttiği çeşitli müdahalelere karşı katı bir mücadeleyle geçmiştir. Abdurrahman Paşa'nın söz konusu tutumu Fethi Ali Şah'ın hem Bağdat Valisi Süleyman Paşa hem de Osmanlı merkezi hükümeti nezdinde şikâyetlerine konu olmuştur. Abdurrahman Paşa'nın Kaçar hanedan idaresinin tam anlamıyla oturmadığı dönemde İran'a karşı sert bir tutum içinde olmasını Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın İran karşısındaki güçlü yönetiminin yarattığı konjonktüre de bağlamak gerekir. Zira Süleyman Paşa, Abdurrahman Paşa için merkezi hükümet nezdinde yaptığı şikâyetlere karşılık onun destekçi ve savunucusu olmuştur. Ancak 1802'de Bağdat Valisi Büyük Süleyman Paşa'nın vefat etmesi sonrasında Kirmanşah şehzadesinin, başta Baban olmak üzere Köysancak ve Harir yerel idarelerine yaptığı müdahaleler Abdur-

29 Süleyman Paşa'nın vefat sonrasında Şehrızor'da Osmanlı ve İran çekişmesi için bkz. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, s. 231-234.

30 Baban Emirî Abdurrahman Paşa'nın Baban paşalığına gelişinin Osmanlı-İran ilişkilerini nasıl etkilediğine dair Başbakanlık Osmanlı Arşivinin Hatt-ı Hümayun tasnifinde çok sayıda önemli belge bulunmaktadır. Bu belgelerden bir kısmı için bkz. BOA., Hatt-ı Hümayun, 161/6701, 205/10686, 169/7219-A, 60/2690, 38/1915, 105/4116-C, 160/6671, 167/6984, 161/6717. Yine Abdurrahman Paşa'nın sicil-i ahvali için bkz. Muhammed Emin Zeki Bey, *Meşahirü'l-Kurd ve Kurdistan*, 'İdad; Refik Salih, C. II, Süleymaniye 2005, s. 262-263; Mehmed Süreyya, *Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye Yahud Sicil-i Osmani*, C. III, 1308, s. 325-326.

rahman Paşa'nın görevden alınmasıyla neticelenmiştir. Bu durum Abdurrahman Paşa'yı iktidar mücadelelerinde Kırmanşah Şehzadesi Muhammed Ali Mirza'ya mahkûm hale getirmiştir. Bağdat valisinin (Ali Paşa) azlettiği Abdurrahman Paşa, İran'dan kendisini yeniden iktidara getirmesi için destek talebinde bulunmuş ve talebinin olumlu karşılanması halinde kendisine tevdi edilecek idari ve mali yükümlülükleri yerine getireceğini vaat etmiştir. Ancak İran aldığı idari ve mali vaatlere ilaveten oğlunun da rehine olarak verilmesini talep edince Abdurrahman Paşa takriben 1805'te oğlunu İran'a rehine vermek zorunda kalmıştır.³¹ Abdurrahman Paşa'nın sicili ahvaline ilişkin kayıtlarda, oğullarının sayısı hakkında farklı bilgiler vardır ve hangi oğlunu rehine verdiğine yönelik herhangi bir malumat bulunmamaktadır.³² Ancak paşanın 1813'te vefat etmesinden sonra emirliğe büyük oğlu Mahmud Paşa'nın³³ geçmesi ve onun da Baban tahtına oturduktan sonra İran'da bir Acem kadından doğma bir oğlunun rehine olarak bulunması³⁴ Abdurrahman Paşa'nın Mahmud'u rehine olarak bıraktığını göstermektedir.

Abdurrahman Paşa'nın 1813'te vefat etmesiyle Bağdat'ın Memluk Valisi Sait Paşa, Şehrizar idari alanında bulunan hükümet ve ocaklık yöneticilerini Baban hanedan mensuplarından ziyade Memluk mensuplarını atama çabası içine girmişti. Bu çabalara Kürdistan'ın saygın seyyid, ulema, şeyh ve aşiret reisleri şiddetle karşı çıktılar. Kürdistan yani Baban yöneticiliğine herkesin bağlı olduğunu ve mirliğe en layık kişinin Abdurrahman Paşa'nın oğlu Mahmud Paşa olduğu yönünde merkezi hükümete çok imzalı bir dilekçe gönderdiler. Said Paşa'nın Kürdistan'a Memluk mensuplarını yönetici olarak atama teşebbüsü Kürdistan güç odaklarının verdiği tepkiyle sonuçsuz kalınca, Said Paşa emirlik görevine Abdurrahman Paşa'nın oğlu Mahmud'u atamak zorunda kalmıştır.³⁵ Abdurrahman Paşa uzun bir süre Baban yöneticisi olarak

31 BOA., Hattı Hümayun, 90/3707, 12 S 1222/20 Nisan 1807.

32 Longrigg'in verdiği şecere kaydında; Süleyman, Mahmud, Aziz Bey, Osman Bey, Yusuf Bey ve Hasan Bey olmak üzere altı oğlu sıralanmaktadır. Bkz. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, s. 348. Mehmet Süreyya, Mahmud ve Süleyman adında iki oğlunun ismini verir. Bkz. Mehmet Süreyya, s. 326. Baban hanedan ailesinin soy kütüğüne ilişkin hazırlanan bir eserde Abdurrahman Paşa'nın Longrigg'in verdiği isimlere ek olarak Halid Bey adında başka bir oğlunun ismi de verilerek yedi oğlu olduğu ifade edilmektedir. Bkz. İyad Baban (Haz.), *Üsretü'l Babanü'l-Ekradiye*, Dare'l-Zaman, Beyrut, 2008, s. 153.

33 Mahmud'un Abdurrahman Paşa'nın en büyük oğlu olduğu belirtilmektedir. Bkz. Baban, s. 157.

34 BOA., Hattı Hümayun, 826/37428, 25 M 1236/2 Kasım 1820.

35 Kerküklü, v. 136a.

kalmış ve kendisinden sonra da oğullarından birini yönetici seçtirecek ölçüde güçlü bir zemin oluşturmuştu. Ancak İran'ın buradaki rolünü göz ardı etmemek gerekir. Eğer İran'ın Mahmud Paşa'ya karşı olumsuz bir tavrı olsaydı Mahmud Paşa'nın emir olması elbette bu kadar kolay olmazdı. İran'ın Mahmud Paşa'ya desteği, özellikle Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın Kirmanşah yöneticiliği sırasında neredeyse sınırsızdı.³⁶ Muhammed Ali Mirza'nın vefatı sonrasında her ne kadar Mahmud Paşa'nın gücü zayıfladıysa da Tebriz yöneticisi diğer şehzade Abbas Mirza döneminde de destek görmeye devam etmiştir.³⁷ İran'ın Mahmud Paşa'yı bu derece desteklemesi hiç şüphesiz hem kendisinin İran'ın rehine sisteminden geçmiş olmasından hem de oğlu Ali'nin Tahran'da rehine tutulmasının yarattığı güvencelerden ileri gelmektedir. Zira İran'ın Mahmud Paşa'dan sonra da onun oğlu Ali üzerinden Baban idaresine müdahaleleri devam etmiştir.³⁸

İran'ın 19. yüzyılın başından itibaren Şehrizor idari alanında bulunan hükümet ve ocaklık idarelerinin yönetici atamalarında uyguladığı tasarruflara mukabil Osmanlı Devleti de Bağdat valileri üzerinden alternatif yönetici adaylarını destekleme yoluna gitmiştir. Bunu da rakip hanedan mensuplarını maiyetleriyle beraber Şehrizor'a çok yakın olan, Şehrizor yerel idarelerinin sevk ve idaresinde Osmanlı merkezi hükümetiyle Bağdat valilerinin ileri karakolu konumundaki Kerkük'te ikamet ettirmek suretiyle yapmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti bu rakip hanedan mensupları vasıtasıyla Baban'ın merkezi olan Süleymaniye üzerinde bir baskı oluşturmuş ve bu suretle oradaki gelişmeleri takip etmeye çalışmıştır. Bununla beraber sınır bölgesinin hızlı değişen siyasi dengelerinde Kerkük'te ikamet ettirdiği alternatif güç bloğu veya bloklarının İran'ın sınır temsilcilerinin etkisine girme ve İran tarafına geçme riskini de göz önünde bulundurmıştır. Söz konusu riske karşı da Kerkük'te ikamet ettirdiği Şehrizor hanedan mensuplarının akraba ve yakınlarını Bağdat'ta rehine tutmuştur. Halid Paşa'nın oğlu Muhammed Paşa bu duruma önemli bir örnek teşkil etmektedir. Baban Emiri Mahmud Paşa'nın büsbütün İran'a bağlılık arz etmesi

36 Kerküklü, v. 158b-159a

37 Hüseyin Nazım Bey, s. 332.

38 Abdülaziz Süleyman Nevar, *Tarihü'l Irak el Hadis, Min Nihayatü'l Hükmü Davud Paşa ile Nihayatü'l Hükmü Midhat Paşa*, Kahire, 1968, s. 115.

üzerine Bağdat Valisi Davud Paşa da Muhammed Paşa'yı destekleyerek Kerkük'te ikamet ettirmiştir. Herhangi bir itaatsizliğe teşebbüs etmemesi için de babası Halid Paşa ile amcası oğlu Süleyman'ı Bağdat'ta rehine tutmuştur. Nitekim 1820'de Muhammed Paşa'nın Kerkük mutasarrıfıyla yaşadığı sorunlardan dolayı Davud Paşa'nın emriyle Kerkük mütesellimi tarafından tutuklanarak hapsedtirilmesi ve akabinde Muhammed Paşa'nın adamları tarafından kurtarılarak İran şehzadesi tarafına geçmek amacıyla yola çıkması üzerine Davud Paşa, rehine tuttuğu babası Halit Paşa'yı hapsedtirmiştir. Babasının hapis haberini alan Muhammed Paşa, Şıvan mevkiinden daha ileriye gitmemiş ve Davud Paşa'yla müzakereye başlamıştır. Yapılan müzakereler neticesinde Muhammed Paşa tekrar Kerkük'e geri dönmüş ve Davud Paşa da babası Halid Paşa'yı hapisten çıkarmıştır.³⁹

REHİNE ALMA YÖNTEMLERİ

Osmanlı ve İran tarafından başta Baban Hanedanı olmak üzere Şehrızor'daki yerel güçlerden rehinelerin hangi biçimde alındığı açıklığa kavuşturulması gereken önemli bir konudur. Uygulamalardan anlaşıldığı üzere, rehine alınanların yönetimde bulunan veya yönetime aday olanların çocukları olduğu görülmektedir. Merkezi siyasi otoriteler rehine alma tercihleri genelde çocuklardan en büyüğü veya babasının yanında en kıymetli olanını seçme yönündedir. Bu durum kayıtlara "ferzend-i bülend,"⁴⁰ "e'izze-i evlâd"⁴¹ tabirleriyle ifade edilmiştir. Çocuklardan en büyüğünün tercih edilmesi tüm bölgede olduğu gibi Babanlarda da yönetim hakkının kültürel açıdan en büyük oğula ait olmasıyla açıklanabilir.

Rehineler, ulaşılan kayıtlardan hareketle denilebilir ki, cebren veya dayatmayla alınmışlardır. Nitekim rehine almanın İran'daki uygulamalarıyla ilgili kayıtlardan bu sonuca varmak mümkündür. Baban hanedan mensubu Halit Paşa tarafından Kerkük'ten merkezi hükümete gönderilen bir hatt-ı hümayun kaydında kullanılan "merhûn" tabirinin, rehine tutmak anlamına geldiğini dikkate aldığımızda aslında uygulamaların zoraki şekilde olduğunu

39 Kerküklü, v.169a-b, 170a; Osman bin Sened el Vailli el Basri, *Metali'us-Su'ud (Tarih'ül Irak Min Seneti 1188/1774 ila Seneti 1242/1826)*, Araştırma: Doktor İmad Abdüsselam Raûf, Bağdat, 1991, s. 323.

40 Nazmî-zâde, s. 185.

41 Kerküklü, v. 95b.

net şekilde karşımıza çıkarmaktadır.⁴² Rehine alma uygulamalarını “merhûn” tabiriyle ifade edilmesi ve bu ifadenin rehine tutma anlamında olması, rehineliğin bir tür hapis olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Merkezi siyasi otoritelerin lehine kaleme alınan kroniklerde, rehine alınma uygulamalarının cebri yapısına ilişkin açık vurgulardan kaçınılmakla⁴³ birlikte yerel idari güçlerin kaygıları etrafında kaleme alınan eserlerde rehine uygulamalarının cebri yönüne ilişkin açık ibare ve kayıtlar görülebilmektedir. Bu anlamda Şehrizor bölgesinde karşılaşılan en erken tarihli rehine kaydı olan Bige Bey’in oğlu Memun Bey’in rehine alınması durumu önemli bir örnektir. Memun Bey, hatıralarında rehine olarak geçirdiği yılları “bu bendeleri kal’a-i Bağdâd’ta on iki yıl on ay habs ve necâtdan me’yûs”⁴⁴ şeklinde kayıt düşerek rehineliğini, Bağdat Kalesi’nde geçirdiği süreyi hapislik ve özgürlükten yoksun olduğu yıllar olarak nitelemektedir. Hatta babası Bige Bey’in, İran’a karşı mücadele için kendisine ittifak çağrısında bulunduğu Erbil Beyi Hüseyin Bey’in ona “Bağdâd’ta olan oğlun salıverirlerse dahi beni bunda yürütmezler...” cevabını verdiğini kaydetmesi,⁴⁵ Memun Bey’in alıkonulmuş vaziyette olduğunu ve babasının onun salıverilmesini büyük bir istiyakla beklediğini göstermektedir. Şehrizor’un Erdalan hâkimi Helu Han’ın oğlu Han Ahmed Han’ın Şah Abbas’a rehine verilmesinin, Helu Han üzerine askeri sefer düzenleme tehdidiyle gerçekleştiği kaydedilmiştir.⁴⁶ Yine 1805’te Baban Miri Abdurrahman Paşa’nın oğlu Mahmud’u İran’a rehine vermesi de dayatmalar neticesinde gerçekleşmiştir. Oğlunu kurtarmak isteyen Abdurrahman Paşa, kardeşlerinden birini rehine alması için şahı ikna etmeye çalışmıştır.⁴⁷

Osmanlı merkezi hükümeti rehine alınan çocukları Bağdat’ta ika-
met ettiriyordu. Bağdat, Baban bölgesinin de içinde olduğu Irak-İran sınır

42 BOA., Hattı Hümayun, 90/3707, 12 S 1222/20 Nisan 1807.

43 Abdülkadir Kadri Efendi, 1630’da Hüsrev Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Şehrizor’a geldiği sırada Zalm Kalesi hâkimi Şeyh Abdullah “oğlunu taze yiğiti sahibi devlet hazretlerine hizmetkârlığa verüp” şeklinde kayıt düşürerek rehine kavramını kullanmamıştır. Bkz. Abdülkadir Kadri Efendi, s. 918. Aynı şekilde Şah Abbas dönemi kroniğinin müellifi İskender Beg de rehine kavramını kullanmamıştır. Bkz. İskender Beg Türkman, s. 1066.

44 İsmet Parmaksızoğlu, “Kuzey Irak’ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey’in Hatıraları,” *Belleten*, XXXVII/146, Ankara 1973, s. 206.

45 Parmaksızoğlu, s. 204.

46 Babani, v. II.

47 BOA., Hattı Hümayun, 90/3707, 12 S 1222/20 Nisan 1807.

bölgesinin yönetilmesi amacıyla merkez olarak kullanılıyordu. Bağdat, aynı zamanda Osmanlı kültür ve siyasi telakkisinin öğretildiği bir merkezdi. Sınır bölgelerindeki bu tür merkezler Osmanlı'nın yayılmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Emirlerin ve Osmanlı hâkimiyetine girmiş ülkelerin çocukları bu merkezlerde bulunan saraylarda müteferrikalar grubuna alınarak aşamalı bir eğitime tabi tutuluyorlar ve Osmanlı memurları haline getiriliyorlardı.⁴⁸ Bu sistemin, Şehrizar Hâkimi Bige Bey'in oğlu Memun Bey'in Bağdat'a rehine olarak götürülmesinin ardından işletilmiş olduğu görülmektedir. Nitekim Memun Bey, Bağdat Kalesi'ndeki rehine tutulma yıllarını her ne kadar hapis ve eza olarak anmakla birlikte "Lillâhi'l-hamd-rûz ü şeb tekmil-i nüfûs-i insâniye ve tahsil-i âdâb-ı Osmâniye ile me'nûs olup..." aynı zamanda gece gündüz kişisel yetenek ve becerilerini geliştirerek Osmanlı kültürüne ilişkin eğitimini tamamladığını da ifade etmiştir.⁴⁹ Memun Bey, uzun süren rehineliğinin ve eğitiminin sonrasında Divan-ı hümayundan çıkarılıp Bağdat Valisi Mehmed Paşa'ya hitaben gönderilen bir kararla müteferrika sınıfına alınmış ve Irak'ta çeşitli sancaklara yönetici atanarak Osmanlı memur sınıfına dahil edilmiştir.⁵⁰

Osmanlı Devleti'nde rehinelerin alıkonulduğu yönetim merkezlerinde rehinelerin tabi tutulduğu koşullar ve geçirildikleri eğitimin yapısına dair veriler sunan erken tarihli örneklerle mukabil İran tarafında da başta şahın sarayı olmak üzere, şahın "nuvvâb" olarak adlandırılan aile efradından yöneticilerin⁵¹ kaldığı merkezlerdeki rehinelerin koşullarıyla, tabi tutuldukları eğitim süreçlerine ilişkin örneklerle rastlanılmıştır. Bunlardan Şeref Han'ın yaşam anlatısı çok önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Şeref Han dokuz yaşında etkin ve nüfuzlu beylerin çocuklarıyla birlikte şah sarayının onlara tahsis edilmiş bir bölümünde özel bir ilgiyle gayet iyi bir eğitimden geçtiğini ve kendisine Kuran, fıkıh, şeriat, nakış ve resim sanatı gibi ilimlerin verildiğini nakletmektedir.⁵² Şah Abbas dönemi resmi tarih

48 I. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s. 68-69.

49 Parmaksızoğlu, s. 206.

50 Parmaksızoğlu, s. 216-17, 221; Nazmi-zâde, s. 185.

51 Nuvab tabir eyledikleri şehzade-i mumaileyhin... bkz. Hattı Hümayun, 826/37428, 25 M 1236/2 Kasım 1820.

52 Şeref Han, s. 341.

anlatısını oluşturan İskender Beg de nüfuzlu ailelerden alınan çocuklara ilişkin olarak rehine kavramına yer vermemiştir. İskender Beg, Han Ahmed Han'ın Şah Abbas'ın sarayına “neşv ü nema” yani yetiştirilme ve eğitilme amacıyla getirildiğini belirtir. Han Ahmed Han'ın çocukluğundan itibaren Kazvin'de⁵³ şahın sarayında bulunduğunu, bu süre zarfında Gürcistan'a yapılan da dahil bazı askeri seferlere iştirak ettiğini yazar.⁵⁴ Babani ise Han Ahmed Han'ın şahın yanında büyük bir kıymet ve iltifata mazhar olduğunu belirterek Memun Bey'in yaşadığı olumsuz koşullara benzer durumlardan bahsetmez.⁵⁵

Şah Abbas döneminde alınan rehinelerin tutulma koşullarına ilişkin olumlu anlatılar Zend Kerim Han'ın “dârü'l-mülk ittihâz etdiği” Şiraz'da tutulan rehineler için de söz konusudur. Zend Kerim Han'ın 1763'te müttefikleriyle rakiplerinden aldığı çok sayıda seçkin rehineyle birlikte bir muzaffer edasıyla Şiraz'a girdiği kaydedilmektedir.⁵⁶ Şiraz'a getirdiği rehineler, saygınlık ve rütbelerine göre bir muameleye tabi tutuluyordu. İran'ın parçalı idari yapısından kaynaklı oldukça özerk sayılan bölgelerin yönetici ailelerine mensup kişiler, aşiret soyluları ve hâkimiyet alanı dışında bulunan bazı yerel güçlerin hamilik ilişkileri çerçevesinde gönderdikleri kişiler Şiraz'da rehine olarak toplanmıştı. Bunlar arasında bu dönemde Hoy ve Salmas valiliğinden azledilen Şahbaz Han ile birlikte on yaşındaki yeğeni Abdurrezak Dunbeli/Dımili de bulunuyordu. Dunbeli, Kerim Han'ın ölümüne kadar yaklaşık 17 yıl boyunca Şiraz'da rehine kalmıştır.⁵⁷ Rehine kaldığı dönemlerde çok iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Zira kendisi hem kendi tecrübelerini ve hem de döneminin siyasi olaylarını kayıt altına alan Farsça eserler vücuda getirmiştir. Bu eserlerden biri deneyimlerinden oluşan bir hatıratır. Bu eserinde kendisiyle birlikte Şiraz'da rehine olarak tutulanların koşullarına ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Dunbeli, rehinelerin şehir

53 Osmanlı Devleti'nin 1548'de Van Kalesi'ni kati şekilde hâkimiyeti altına alması ve başkent Tebriz'i tehdit etmesi üzerine Şah Abbas, hükümet merkezini Kazvin'e taşımak zorunda kalmıştır. Bkz. Kütükoğlu, “Tahmasp I,” *İA*, s. 647.

54 İskender Beg Türkman, s. 1066.

55 Babani, v. 10.

56 Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr 1774-1779 (1188-1193)*, Yayına Hazırlayan: Mücteba İlğürel, Ankara 2014, s. 72; Ardalan, s. 130.

57 Ardalan, s. 131.

içinde serbestçe dolaştıklarını hükümetin onlara statülerine uygun gelirlerle, barınmaları için evler tahsis ettiğini de yazmaktadır. Ama rehineler şehir dışına çıkamazlardı. Bu amaçla şehrin dışarıya açılan kapılarında özel tedbirler alınmıştı. Ama bu tedbirlere rağmen firarlar vuku buluyordu. Çarşaf giyilerek yapılan firarlar hükümet için en büyük endişe kaynağıydı.⁵⁸ Ancak şunu da eklemekte yarar var ki, rehinelerin firar etmeleri kolay değildi. Özellikle tabi idari birimlerin mensupları bunu göze alamazlardı. Zira böyle bir durumun, rehine çocuğun emirlik yönetiminde bulunan aile efrağıyla merkezi hükümet arasında siyasi krize yol açması ve sonucunda da iktidarlarını tamamen kaybetme riskini taşıyordu.⁵⁹

19. yüzyılın başlarından itibaren İran'ın, Şehrızor bölgesinden aldığı rehineler Kaçar Hanedanı'nın yönetim merkezi olan Tahran'da tutulmaya başlanmıştır. Bu dönemde İran'ın Şehrızor'dan aldığı rehinelerin sayısında oldukça büyük bir artış göze çarpmaktadır. Bu artışın nedeni Kirmanşah şehzadesinin bölgeye askeri ve politik bakımdan sürekli müdahalesinden ileri gelmektedir. Nitekim 1805 ve 1811'de Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın yaptığı seferlerde neredeyse çocuğunu rehine almadığı Baban soylusu kalmamıştı.⁶⁰ Rehine almada şehzade tarafından girışilen ölçsüzölük İran ve Osmanlı merkezi hükümetlerinin üst düzey bürokratik temaslarında gündemin ana konusu olmuştur.⁶¹ İran tarafı nerdeyse Tahran'ı bir hapishaneye çevirmiş gibi görünmektedir. Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın rehine alıp Tahran'a gönderdiği kişiler orada bir tutuklu muamelesi görüyorlardı.⁶² Şartların kötü olması dolayısıyla aileleri onların kurtarılması, şartlarının iyileştirilmesi veya yerlerine aileden başka birilerinin gönderilmesi yani "li eclit'tebdil" için Osmanlı ve İran memurları arasında mekik dokuyor-

⁵⁸ Ardalan, s. 138.

⁵⁹ Tabi idari birimlerin rehineleri dışında ticari amaçlar için rehine alınan Avrupalı tüccarlardan firarlar vuku buluyordu. Nitekim Zend Kerim Han'ın Basra'ya kayan İngiliz ticaretinin Şiraz'a yönlendirilmesi amacıyla rehine aldığı İngiliz tüccarlarından biri bir yıllık rehineliğinden sonra 1768'de firar edebilmiştir. Bkz. Abraham Parsons, *Travels in Asia and Africa*, Londra 1808, s. 185.

⁶⁰ BOA., Hatt-ı Hümayun, 790/36805-A, 20 Ş 1230/28 Temmuz 1815.

⁶¹ Bu dönemde alınan rehinelerin kurtarılması yönünde girışilen diplomatik girişimler ve İran'ın katı tutumu için bkz. Mehmed Refi' Efendi, *İran Sefaretnamesi*, İstanbul 1333, s. 22; BOA., Hatt-ı Hümayun, 790/36805-A, 20 Ş 1230/28 Temmuz 1815.

⁶² Mehmed Refi' rehinelerden birinin bırakılarak başka birinin alınması örneğinde "tevkil" yani tutuklu kavramını kullanmıştır. Bkz. Mehmed Refi' Efendi, s. 22.

lardı. Nitekim Mehmed Refi' sefir olarak İran'a gittiği sırada Abdurrahman Paşa'nın ısrarlı talepleri neticesinde oğullarından birini serbest bırakmak ve onun yerine başka bir oğlunu rehine almak için Şehzade Abbas Mirza nezdinde uzun bir mesai harcamak zorunda kalmıştır.⁶³

REHİNE ALMA UYGULAMALARININ AMAÇLARI

Kayıtlara yansıdığı kadarıyla Osmanlı ve İran merkezi otoriteleri rehine alma uygulamalarını idari, ekonomik ve dini-mezhebi alanlarda denetimi ele geçirme amacıyla gerçekleştirmişlerdir.

İdari Alanda Bir Denetim Mekanizması Olarak Rehine

Gerek Osmanlı ve gerek İran siyasi otoritelerinin rehine uygulamalarına başvurmalarını gerektiren ana unsur, denetlemenin oldukça zor olduğu sınır bölgesinde bulunan yerel idari oluşumların idari bağımlılığını sağlamaktır. Osmanlı literatüründe rehine kavramı idari denetim sağlama amacına yönelik olarak tanımlanmıştır. Buna göre rehine; bir ordunun zapt ettiği yerlerde meskûn olan halkın yüklenilen taahhütleri iyice yerine getirmeleri ve intikam hareketlerine teşebbüs etmemeleri için onlardan teminat olarak alınan kişiler hakkında kullanılan bir kavramdır.⁶⁴ Kronik ve belgelerde rehine alma uygulamalarının amaçlarına yönelik ibareler yapılan tanımlamayı destekleyen bir içeriktedir. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman'ın Şehrizar Hâkimi Bige Bey'in oğlu Memun Bey'i rehine alması Nazmi-zâde Murteza tarafından "tahkik-i itaat için" yani bağlılığın güçlendirilmesi amacıyla şeklinde nitelendirilmiştir.⁶⁵ Rehine alma uygulamalarının amacını belirten "tahkik-i itaat için" ibaresini yaklaşık yüzyıl sonra 1630'da yine Şehrizar bölgesinde Zalm Kalesi Hâkimi Şeyh Abdullah'ın oğlunun rehine alınması olayını nakleden tarihçi Naima da kullanmıştır.⁶⁶ 1774-1779 yılları arasındaki olayları kayıt altına alan Vakanüvis Ahmed Vâsıf Efendi, Zend Kerim Han'ın rakiplerini alt ettikten sonra İran'da kontrolü sağlayarak egemenlik alanını genişletmek için "hayatda olanların evlâd ve ekâribleri-

63 Mehmed Refi' Efendi, s. 22.

64 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul 1993, s. 24.

65 Nazmi-zâde Murteza, s. 185.

66 Namiâ, s. 1069.

ni 'alâ-tariki'r-rehn ...istihsâl-i emniyyet, tevsî'i mülk dâ'yesine düşüp..." akraba ve çocuklarını rehine aldığını yazmaktadır.⁶⁷ 1782'de Bağdat Valisi Büyük Süleyman Paşa, Timurpaşazâde Mahmud Paşa'nın evladını "...ve itaat eylemek şartını kabûl eder ise icrâsına itimâd olunmak içün..." rehine almıştı.⁶⁸ Böylece paşanın bağlılığı ve yükümlülüklerini yerine getirmesi sağlama alınıyordu. Bununla beraber Şehrîzor'da rehine alma uygulamalarının ekseriyetle İran tarafından icra edildiği 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sefiri olarak İran'a giden Mehmed Refî' İran'ın rehine alma uygulamalarının amacını şöyle anlatmaktadır:

Şâh-ı gümrâh semt semt memâlik-i cesîmesinde hâkim olan evlâdından ma'edâ sâir bilâdda olan bi'l-cümle hükkâmın ve ashâb-ı nüfuz ü zekâdan olan kâffe-i ağvanın ve hüdammının dağdağa-i hurûç ve tüğyânların der amân olmak mülâhazasıyla ya evlâd veya 'iyâlini rehn tarikiyle Tahran'da tevkif ve te'hîr...⁶⁹

Mehmed Refî', 1807'de sefaret göreviyle İran'da bulunduğu sırada mevcut İran yönetiminin ülkenin denetimini iki unsura dayanmak suretiyle sağladığını belirtmektedir. Bunlardan ilki şahın ülkenin çeşitli vilayetlerine kendi aile mensuplarını yönetici ataması, diğeri de yerel güçlerin çocuk ve aile mensuplarından "der aman olmak mülâhazasıyla" rehineler almasıdır. Rehineler emirlik yönetimlerine tevdi edilen yükümlülüklerin yerine getirilmesinde temel caydırıcı unsur olarak telakki edilmiştir. Gerek Osmanlı ve gerek İran siyasi otoriteleri rehine çocukları sınır boyundaki hâkimiyet alanlarını korumak amacıyla emirlik yönetimleri üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmışlardır. Nitekim Bağdat fethi sonrasında Kanuni Sultan Süleyman, İran'ın Şehrîzor'da Osmanlı hâkimiyet alanları aleyhindeki çabalarına karşı Şehrîzor Hâkimi Bige Bey'in gerekli mücadeleyi vermesini temin için oğlu Memun Bey'in rehine tutmaktan imtina etmemiştir. Memun Bey'in hatıratında yer alan ve rehine tutulduğu dönemde çok zahmet ve acı çektiği yönündeki ifadelerini, sınır boyunda siyasi ilişki ve

67 Ahmed Vâsîf Efendi, s. 72.

68 Kerküklü, v. 95b.

69 Mehmed Refî' Efendi, s. 19.

konjonktürün değişmesiyle ilişkilendirmek mümkündür. Nitekim Osmanlı yönetimi, Bige Bey, İran'ın müttefiki ve Şehrizar'ın önemli bir kısmını tasarrufunda bulunduran kardeşi Sohrab'ın Osmanlı merkezi hükümeti aleyhindeki faaliyetlerini durdurmak amacıyla bir askeri cephe açınca kadar Bağdat'ta rehine olan oğlunu serbest bırakamamıştır. Bige Bey serdar unvanı ile Şehrizar'daki askeri gücünü Bağdat valisinin maiyetinde bulunan askeri güçle birlikte kardeşi Sohrab'ın üzerine sevk edince Divan-ı Hümayundan çıkarılan bir emirle oğlu Memun, Bağdat Kalesi'nden salıverilerek taltif edilmiştir.⁷⁰

İran, rehine çocukların tabi idari birimler üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanılmasında çok daha katı yöntemlere başvurmuştur. İran'da kurulan Safevi, Zend ve Kaçar hanedanları döneminde rehine alınan çocuklar, mensup oldukları emirlik veya aşiretlerin yönetici grupları üzerinde adeta bir şantaj aracı olarak kullanılmışlardır. İran, idari açıdan tabi birimlere yüklediği bazı yükümlülüklerin gecikmesi, yerine getirilmemesi veya bu birimlerin kendi siyasi yörüngesinin dışına çıkması durumlarında rehine alınan çocuklar üzerindeki baskıyı ve onların kısıtlılık durumlarını artırma yoluna giderdi. İran'ın böylesi tutumlarına yönelik açık örnekler vermek mümkündür. Şehrizar'ın Erdalan Hâkimi Han Ahmed Han'ın Şah Abbas'ın vefatından sonra İran merkezi otoritesiyle ilişkilerinin bozulması ve Osmanlı sınır yöneticileriyle irtibata geçerek merkezi hükümetle işbirliği içine girmesi üzerine İran şahı, sarayında rehine tuttuğu Han Ahmed Han'ın oğlu Sorhab'ın gözlerine mil çektirmiştir.⁷¹ İran'ın benzer tutumlarına dair başka bir örnek de Baban Emiri Abdurrahman Paşa'nın Bağdat'ın Memluk valileriyle İran arasında zaman zaman gösterdiği ikircikli tutum sırasında yaşanmıştır. Abdurrahman Paşa Bağdat'ın Memluk Valisi Ali Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık üzerine İran tarafına geçerek Osmanlı tabiyetinden çıkmış ve sonrasında yaşanan sorunlar merkezi hükümetin Ali Paşa'yı valilikten azletmesiyle neticelenmiş ve yerine Memluk sınıfına mensup olmayan eski Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa atanmıştı.⁷² Yusuf Ziya Paşa'nın Bağdat'a vali atanması önemli bir sorunu

70 Parmaksızoğlu, s. 217.

71 Ardalan, s. 48.

72 Ali Paşa'nın Baban Emiri Abdurrahman Paşa ile yaşadığı sorunlar ve sonrasında valilikten azdilerle yerine Yusuf Ziya Paşa'nın atanmasına ilişkin olaylar zinciri için bkz. Sıtkı Uluerler, "19. Yüzyılın

gündeme getirmiştir. Paşa, Bağdat'taki Memluk sınıflarına rağmen valilik makamına nasıl oturabilecekti. Yusuf Paşa bu durum karşısında Baban Emir-i Abdurrahman Paşa ile temasa geçmiş ve ona özel hediyeler göndererek işbirliği teklifinde bulunmuştur. Abdurrahman Paşa'nın da bu işbirliğine yanaşması ve Yusuf Ziya Paşa'dan Şehrizor eyalet valiliğini istemesi gibi gelişmelerin yaşanması üzerine İran, Abdurrahman Paşa'nın Tahran'da rehine bulunan oğlu üzerindeki rehinelik koşullarını ağırlaştırmaya başlamıştır. İran'ın Abdurrahman Paşa'ya rehine oğlu üzerinden kurduğu baskıların artması üzerine Abdurrahman Paşa paniğe kapılarak Yusuf Ziya Paşa'nın kendisine gönderdiği hediyeleri Tahran'a yollamış ve şah ile arasını düzeltmeye çalışmıştır.⁷³

İran'ın Baban Emirliği üzerinde rehineler ile kurmuş olduğu baskıyı kaldırmadan, Baban idaresini Osmanlı idari ve siyasi yörüngesine sokmanın zor olduğu anlaşılınca Osmanlı Devleti Abdurrahman Paşa'nın Tahran'da rehine tutulan çocuklarını salıvermek için teşebbüse geçmiştir. Bu kapsamda 1807'de sefaret vazifesiyle İran'da bulunan Mehmed Refi' Efendi, Şah'ın Tebriz Şehzadesi Abbas Mirza ile temasa geçmiştir. Mehmed Refi' Efendi, sınır boyunda bulunan hükümanın/yöneticilerin rehine çocukları üzerinde baskı ve müdahalede bulunmasının devlet karakterine uymadığını ifade ederek Abdurrahman Paşa'nın oğlunun serbest bırakılması talebinde bulunmuştur. Abbas Mirza ise çocukların kendi memleketlerinde veya Tahran'da bulunuyor olmasında bir beis olmadığını cevabını vererek konuyu geçiştirmiştir.⁷⁴

İran, tabi yerel güçler üzerindeki idari denetimini sadece rehineleri tehdit ve şantaj vasıtası yaparak kuramazdı. Buna ek olarak, rehineleri uzun süre kendi idari mekanizmasına bağımlı kılacak şekilde eğittikten sonra babalarının yerine yönetici olarak geçirme amacını da gütmekteydi. Hatta Şah Abbas döneminde rehinelerin tutulma amacının babalarının yerine yönetici olarak atanmaları olduğu Şah Abbas dönemi resmi nitelikli bir kronikte açıkça ifade edilmiştir. İskender Beg, Han Ahmed ve İran'ın Arabis-

İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri," Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi, Elazığ 2009, s. 121-132.

73 BOA., Hattı Hümayun, 90/3707, 12 S 1222/20 Nisan 1807.

74 Mehmed Refi' Efendi, s. 20-21.

tan eyalet yöneticisi Seyyid Mübarek'in oğlu Seyyid Nasr'ın, Şah Abbas'ın sarayına getirilmelerinin gerekçesini ilerde babalarının yerine yönetici tayin olunmak olduğunu açıkça yazmıştır. Nitekim daha sonra hem Seyyid Nasr ve hem de Han Ahmed babalarının yerine yönetici olmak üzere emirliklerine gönderilmişlerdir. Gönderilme gerekçeleri de babalarının iyice ihtiyarladıkları ve onlara yönetim işlerinde yardım edecek kimsenin bulunmadığı biçiminde ifade edilmiştir.⁷⁵ İskender Beg kayıtlarında gerek Han Ahmed ve gerekse de Seyyid Nasr'ın emir olmalarını normal bir tayin olarak belirtmektedir. Ancak Babani, Han Ahmed'in Erdalan Emirliği'nin başına yönetici olarak geçmesini babasıyla yaşadığı iktidar çatışmasının sonucu olarak kaydeder. Hatta Helu Han oğlunun ilk etapta yönetim işlerine doğrudan müdahale etmesini kabul etmez ve kendisini uyarır. Uyarıları dikkate almayınca da onu tutuklayıp hapsedirir. Emirliğin saygın zevatları Han Ahmed'in serbest bırakılması için Helu Han'a ricada bulununca Helu Han oğlunu, emirliğin yönetim işlerine müdahale etmeyeceği teminatını aldıktan sonra hapisten çıkarır. Ancak Han Ahmed, emirliğin başına geçme çabalarından vazgeçmez ve bir gece darbe yaparak yönetime geçmeye muvaffak olur. Babani, Helu Han'ın ölüm döşeginde oğlunu yanına çağırttığını ve ona İran'ın emirliğin işlerine karıştırılmaması ve özellikle de İran askerinin emirlik sınırlarına sokulmaması gerektiği yönünde nasihatlerde bulunduğunu belirtir.⁷⁶

Osmanlı ve İran merkezi hükümetleri, Şehrizar bölgesinde bulunan Erdalan ve Baban emirliklerinin yönetici atamalarına sınır boyundaki güç kapasitelerine göre müdahale etmekten geri durmamışlardır. Zaten Osmanlı ve Safevi güçleri sınır boyunun Şehrizar bölgesinde karşılaşmadan önce Şehrizar'da Erdalan Emirliği adı altında tek bir idari yönetim bulunmaktaydı. Kanuni'nin Bağdat Seferi sonrasında emirlik Bige ve kardeşi Sohrab arasında ikiye bölündü. Bu bölünme merkezi politikaların bir idari biçim olarak Osmanlı ve İran hükümetlerince yürürlüğe konulmasına kadar devam etmiştir. Şehrizar'da hem Baban hem de Erdalan emirliklerine atanan yöneticilerden hayatlarının bir kısmını hamiliklerini üstlenen

75 İskender Beg Türkman, s. 1066.

76 Babani, v. II.

merkezi gücün yanında rehine olarak geçirmeyen yöneticinin oldukça az olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum merkezi siyasi otoritelerin idari amaçlarını gerçekleştirmede bir baskı unsuru ve zorlayıcı bir etken olarak rehine neleri kullandıklarını göstermektedir.

Mali Alanda Bir Denetim Mekanizması Olarak Rehine

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren merkezi idareyi egemenlik alanlarının tümüne hâkim kılma amacını güden bir idari strateji takip etmiştir. Bu stratejiye rağmen merkeze uzaklık, coğrafi koşulların elverişsizliği ve sınır bölgesi olması hasebiyle rakip devletin müdahaleleri gibi koşullar devlete bazı bölgelerde merkeziyetçi idareyi tesis etme imkânı vermemiştir. Salyaneli eyaletler olarak tabir edilen bu tür bölgelerde devlet, egemenlik haklarının bir kısmını yerel güçlerle paylaşmak durumunda kalmıştır. Irak'ın merkezini teşkil eden Bağdat ve çevresi de bu bölgelerden birini oluşturmuştur.⁷⁷ 18. yüzyılın başlarından itibaren Şehrizar bölgesi Bağdat valilerinin yetki alanlarına dahil edilince burada bulunan hükümet ve ocaklık idari birimlerinin yöneticileri de Bağdat valilerince atanmaya başlanmıştır. Bağdat valileri, idareleri altında bulunan eyaletin yönetim işlerini sağlıklı sürdürmek ve merkezi hükümet tarafından kendilerine tevdi edilen görevin mali külfetini karşılamak için gerekli koşulları tesis etmek zorundaydılar.⁷⁸ Şehrizar'daki hükümet ve ocaklıkların yönetici atamaları bu açıdan önemliydi. Zira Şehrizar'da bulunan hükümet ve yurtluk-ocaklık yöneticilerinin atama beratları, kendilerine çeşitli yükümlülöklere ek olarak ödemeleri gereken yıllık vergi miktarıyla birlikte verilmekteydi. Bu yükümlölüklerin yerine getirilmesinin teminatı olarak da rehine sistemi ön plana çıkmaktadır.

Şehrizar'da bulunan hükümet ve ocaklık idarelerinin Osmanlı idare sistemi içinde yer alan Salyaneli eyalet idarelerinin yarattığı mali

77 Tom Nieuwenhuis, *Politics And Society In Early Modern Iraq Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831*, The Hague/Boston/Londra 1982, s. 76.

78 Bağdat'a atanan Memluk valilerden merkezi hükümete ödemesi gereken mali meblağı ödeyemeyenler iktidarlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktaydılar. Zira merkezi hükümete daha fazla bir meblağı vaat eden başka bir Memluk grubu çıkarak iktidara talip olurdu. Sait Paşa 1814'te merkezi hükümete vaat ettiği parayı denkleştiremeyince kendisine karşı ağıttan muhalefete başlanmış ve durum Davud Paşa'nın etrafında bir araya gelen alternatif iktidar bloğunun valiliği elde etmesiyle neticelenmiştir. Bkz. Nieuwenhuis, s. 89.

yükümlülüklerin yerine getirilmesi uygulamalarına ilişkin en bariz örneği Bağdat'ın Memluk valilerinden Büyük Süleyman Paşa'nın Timurpaşazade Mahmud Paşa'yı Baban emiri olarak tayin etmesi oluşturmaktadır. Büyük Süleyman Paşa, uzun süredir bağımsız hareket eden Baban Emiri Mahmud Paşa'yı itaate mecbur bırakmak amacıyla 1782'de ordusuyla Şehrizor'a gidince Mahmud Paşa iktidarını korumak için ona itaatini sunmuş ve üç yüz kise nûkudu vermeyi oğlunu rehine bırakmak suretiyle taahhüt etmiştir.⁷⁹

Şehrizor'da bulunan yerel idari birimler üzerinde Osmanlı Devleti'nin Memluk temsilcileri üzerinden uygulamaya koyduğu mali yükümlülükler 18. yüzyılın başlarından itibaren merkezi İran yönetimi de müdahil olmaya başlamıştır. Hatta 19. yüzyılın ilk yarısında Şehrizor'un Osmanlı hâkimiyet alanları içinde bulunan mahalli güçleri bazen hem Bağdat'a hem de İran'a yıllık mali ödemeler yapmak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde özellikle Baban Emirliği'nin başına geçen mirler Kirmanşah şehzadesinin baskısıyla merkezi İran hükûmetine ve Osmanlı merkezi hükûmetinin bölgedeki temsilciliğini yürüten Bağdat valilerine yıllık mali ödemelerde bulunmak zorunda kalmışlardır.⁸⁰ Ancak özellikle 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Şehrizor'un gerek Osmanlı ve gerekse de İran'ın hâkimiyet alanlarında bulunan emirliklerinin maliyeleri açısından en yıkıcı baskı İran'dan gelmiştir. İran'ın emirliklerin mali birikimleri üzerinde başat bir yıkıcı unsur haline gelmesi devlet teşkilat yapısının işleyişinden kaynaklanmıştır.

İran, Osmanlı devlet teşkilatının kimi duraksamalara karşın sürekli merkeziyetçi idareye evrilen yapısına mukabil, uzun bir dönem birbiriyle kesişen birden fazla yetki alanına dayanmıştır. Egemenliğin birden fazla hanedan ve topluluk üzerinden işlemesi merkeziyetçi yapıya hizmet eden kurumsal yapıların oluşmasına engel olmuştur. İktidarın kurumlar eliyle istikrarlı biçimde devreye girmemesi zora dayalı parçalı yönetim modellerini ortaya çıkarmıştır. Bu yönetim modellerinde iktidar için gerekli mali fonlar, merkezi ve kurumsal ağlar dahilindeki bir vergi sistemine bağlı olmaktan ziyade, düzensiz ve keyfiyete dayalı biçimde toplanılmaktadır.

79 Kerküklü, v. 95b.

80 Nieuwenhuis, s. 42.

İran'ın söz konusu devlet yapısı 19. yüzyılın başında Mehmed Refi' Efendi tarafından şöyle kayıtlara alınmıştır:

Şâh-ı bî-merhamet kemâl-i 'adl ü nisfet ve şer'i şerife ziyâde ri'ayet ile pâyîdâr-ı kuvvet olagelen emânet-i kübrâ-yı saltanat-ı kesret-i hazâ'in ü defâ'ine mevkûf olmak i'tikâdına düşüp mülklerinde cizye ü âşâr-ı şer'iyye ü me'âdin ü gümrük misillü vâridât-ı kânûniyye olmadığından ve tiynet ü fitrati hırs u tamah ve zulm ve setm eczayı mezmumesiyle mürekkeb ü mürtesim ...⁸¹

Mehmed Refi' Efendi, İran'ın mali yapısının devletler nazarında meşru görülen yasal vergilere dayanmamasının halkın, başta şah olmak üzere bütün yönetici tabakasının hırs, tamah ve zulümlerine maruz kalmasına yol açtığını belirtmektedir. Nitekim İran'da 19. yüzyılın sonlarına kadar hiçbir yasal düzenlemeye tabi olmayan ve düzensiz gelirler içinde yer alan cezalar, rüşvetler, bağışlar ve müsaderenin yanında "pişkeş" adı verilen gelir kalemleri devlet bütçesinin ana kaynaklarını oluşturmuştur. Özellikle pişkeş, şahın özel harcamalarıyla yapacağı askeri operasyonlarda temel bir gelir kaynağıdır. Pişkeşler yılda bir kez ve Nevroz döneminde şaha sunulmaktadır.⁸² Bunların meblağları daha önceden tayin edilmekle beraber keyfi biçimde artırılabilirdi.

İran mali yapısının konuya esas olan tarafını pişkeşler teşkil etmektedir. Zira İran merkezi hükümeti kendi bölgelerinde yetkilendirdiği yöneticilere rehine çocuklarının baskısıyla tayin ettiği mali yükümlülüğü pişkeş adı altında toplamaktaydı. Söz konusu meblağı da bizzat yöneticilerin kendileri yılbaşını teşkil eden nevroz bayramında Tahran'a gidip sunmak zorundaydılar. Yerel yöneticilerin taahhüt ettikleri mali meblağı sundukları sırada bir sonraki yılın mali miktarı da tayin ediliyordu. Eğer şahın takdir ettiği mali yekûn yerel yönetici tarafından kabul edilirse emirlik ve bölgesine ilişkin yetkiler kendisine hilat giydirilerek yeniden tevcih olunuyordu. Aksi durumunda görevden azledilir ve rehine çocuğu da kendisine teslim

81 Mehmed Refi' Efendi, s. 17.

82 George N. Curzon, *Persia And The Persian Question*, Cilt 2, Londra, 1966, s. 477-479.

edilerek yerine başka biri atanırdı.⁸³ İktidarlarını kaybetmeyi göze alamayan yöneticiler şah tarafından takdir edilen mali yükümlülüğü kabul etmek mecburiyetinde kalırlardı. Bu durum, Şehrızor'un Osmanlı tarafında bulunan yöneticileri üzerinde ağır mali yükümlüler oluşturmaları ve yöneticilerin bu meblağı karşılamak amacıyla kendilerine tabi halk üzerinde ciddi baskılar uygulaması bir tarafa, Bağdat valilerinin yetki alanlarına da bir müdahale olması nedeniyle Osmanlı merkezi hükümeti nezdinde şikâyetlere konu olmuştur. Zira Bağdat valilerinin 19. yüzyılın başlarından itibaren Şehrızor yerel yöneticilerden mali destek alabilmeleri İran'ın müdahale ve baskılarından dolayı oldukça zorlaşmıştı. Yerel yöneticiler bu müdahalelerin ortadan kaldırılması amacıyla İran'ın rehineleri serbest bırakması için Osmanlı hükümetinden girişimde bulunmasını talep ediyorlardı.⁸⁴ Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin İran'a gönderdiği elçilerin görevlerinden biri de rehinenin serbest bırakılmasıydı. 1807 ve 1820 yıllarında İran gönderilen sefirlerin sorumlulukları arasında İran tarafından alınan Kürdistan/Şehrızor rehinenin serbest bırakılmalarını sağlamaya dönük müzakerelerin yürütülmesi de bulunmaktadır.⁸⁵

Bu yetki dahilinde 1807'de sefir olarak İran'da bulunan Mehmed Refi' Efendi, Baban emirlerinden Abdurrahman Paşa'nın Tahran'da rehine olan çocukları için özel bir gayret içinde olmuştur. Abdurrahman Paşa, Bağdat valisiyle yaşadığı sorundan dolayı Baban Emirliği'nden azledilince İran Devleti'nden kendisinin Baban Emirliği'ne yeniden getirilmesi hususunda yardım istemiş ve bu yardıma mukabil kendisinden saliyane veya pişkeş adı altında tayin edilen yıllık bir mali meblağı vermekle yükümlü tutulmuştu. Bu yükümlülüğünü yerine getirmesinin temini için de oğlunu rehine olarak Tahran'a göndermişti. Abdurrahman Paşa, kendisine verilen Baban Emirliği karşılığında tayin edilen meblağı nevroz bayramında tertip edilen törende özel hediyeler eşliğinde şaha sunardı. Burada bir sonraki yıl için kendisine dayatılan pişkeş meblağını kabul ettikten sonra emirliğe tayinini gösteren

83 Mehmed Refi' Efendi, s. 19.

84 İran tarafından alınan rehinenin Bağdat idaresi üzerinde yarattığı tehditler ve Ali Paşa'nın merkezi hükümetten rehinenin kurtarılması yönündeki talebi için bkz. Hattı Hümayun, 790/36805-A, 20 Ş 1230/28 Temmuz 1815.

85 1807'de görevlendirilen Mehmed Refi' Efendi için bkz. Mehmed Refi' Efendi, s. 19-22; 1820'de sefir olarak İran'a gönderilen Süleyman Efendi için bkz. Hattı Hümayun, 826/37428, 25 M 1236/2 Kasım 1820.

hilatı giyer ve çocuklarını görme imkânı bulurdu. Mehmed Refi' Efendi, Abdurrahman Paşa'nın rehine çocuklarının saliverilmesi konusundaki gayretlerini Abdurrahman Paşa'nın pişkeşlerden kaynaklı olarak hem kendisinin hem de vilayeti halkının mali açıdan ciddi sıkıntılara maruz kalma gerekçesine dayandırmaktadır. Abdurrahman Paşa'nın İran'ın kısılcı içine girmiş olmayı "nefsine giran" addetse de rehinelerini tahliye gücü olmadığından ve iktidar emellerinden vazgeçemediğinden söz konusu duruma katlanmak mecburiyetinde kaldığını belirtmektedir. Çocukların saliverilmesi konusunda şahın Tebriz Hâkimi Şehzade Abbas Mirza ile kurduğu temasta sınır bölgesinde bulunan "hükkâma" rehinelik üzerinden yapılan baskının devlet karakteriyle uyuşmadığını belirtmesi üzerine şehzade, çocuklarının memleketlerinde veya Tahran'da bulunmaları arasında pek bir fark olmadığını, pişkeşin iyi ilişkilerin bir vasıtası olduğunu belirterek meseleyi geçiştirme yoluna gitmiştir.⁸⁶ Ancak meselenin öyle olmadığını Baban'a ilişkin en ufak bir malumatı olan herkes biliyordu. Nitekim 1822'de Bağdat'tan bölgeye gelen bir seyyah Kürdistan/Baban hâkiminin Osmanlıdan ayrı ve İran'a bağlı olduğunu bu bağlılığın karşılığı olarak yıllık 20.000 tümeni hediyeler hariç olmak üzere şaha verdiğini belirtmiştir.⁸⁷ İran yönetiminin Abdurrahman Paşa'nın çocuklarını salıvermesi ve kendisini de Baban hâkimi olarak kabul etmesi ebetteki İran'ın teamüllerine uygun değildir. Mehmed Refi' Efendi, Abdurrahman Paşa'nın çocuklarını serbest bırakmak için gerekli paranın Bağdat valisi tarafından verilmesi konusunda merkezi hükümetten talepte bulunmuştur.⁸⁸

İdeolojik/Mezhebi Bir Denetim Mekanizması Olarak Rehine

Rehine alma uygulamalarının amaçlarından biri de siyasi otoritelerin hâkimiyet süreçlerine hizmet eden siyasi telakkinin aktarılmasıdır. Zira sınır bölgesindeki aristokrat tabakanın düşünce biçimlerinin merkezi düşünce biçimiyle paralel olması, egemenliğe ilişkin hedeflerin gerçekleşmesinde kolaylıklar sağlamaktadır. Bu münasebetle 16. yüzyıldan itibaren

⁸⁶ Mehmed Refi' Efendi, s. 19, 22.

⁸⁷ Münşi el Bağdadi, *Rihlatü'l-Münşi el Bağdâdi*, Farsçaya çeviren: Abbas el Azzavi el Mehami, Bağdat, 1948, s. 61.

⁸⁸ Mehmed Refi' Efendi, s. 19, 22.

Osmanlı ve İran arasındaki iktidar çekişmelerinde ideolojik veya mezhebi yayılım mühim bir yer teşkil etmiştir. Şah İsmail'in militan Şiiliğe dayalı iktidar tasavvuru 19. yüzyılın sonlarına kadar İran'da hükümet kuran bütün hanedan unsurlarının temel siyasi telakkisi olmuştur. Buna karşın Osmanlı Devleti de sınırın Sünni karakterini muhafaza etme ve bu statüko üzerinden sınırdaki etki alanını genişletme siyasetini güderek Sünni vurguları sınır boyunda temel stratejiler olarak uygulamaya koymuştur. Bu stratejilerin uygulandığı alanlardan biri de kuşkusuz, rehine sistemidir.

Sınır bölgesinin her iki tarafında bulunan merkezi siyasi otoriteler sınır bölgesi topluluklarını denetimi altına almanın en kestirme yolu olarak seçkinlerin siyasi düşüncelerini merkezi düşünceye eklemek olarak görmüşlerdir. Bu amaç dahilinde rehine aldıkları çocukları idari merkezlerinde sıkı bir eğitimden geçirerek siyasi aidiyetlerinde bir dönüşüm sağlamaya çalışıyorlardı. Gerek Osmanlı ve gerekse de İran siyasi otoriteleri söz konusu amaçlarını gerçekleştirmede rehine alınan çocuklar üzerinden kayda değer başarılar elde etmişlerdir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin rehine sisteminin işleyişine dair değerlendirmelerde bulunma imkânı veren Memun Bey'in Bağdat'taki uzun rehinelik örneği bu bakımdan çok kıymetli veriler sunmaktadır. Keskin bir Sünnilik aidiyeti taşıyan Memun Bey'in hatıratında Şiiilik mezhebini dışlayıcı ve gayri meşrulaştırıcı vurgular çeşitli vesilelerle hemen hemen her sayfada karşımıza çıkmaktadır. Hatıratının başında kendi kimliğini izah eden kısımda; Babasının Şah İsmail'in mezhebini reddetmesi dolayısıyla Şah İsmail ile savaştığını, Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat'ın fethi yolunda Şehrizor'dan geçtiğinde bulunduğu yerin neresi olduğunu sorması üzerine yanındakilerin "Şehrizor vilâyetidir. Hâkimine Bige Beg dirler. Ehl-i Sünnet ve Cemâ'attendir ve Kızılbaş ile müdâm adavet üzerine idi" cevabını verdiklerini kaydederek Sünni kimliğin altını çizer. Yine amcası Sohrab'ın babasıyla rekabeti sırasında İran tarafına geçmesi durumunu da "Sohrab-ı mezbur ecdâdının tarikinden şaşı ve küfr ü delâlet deryâsına düştü. Dini dünyâyâ tebdil ve devlet-i ukbâyı dû-rûze-i fenâ ile tağyir etdi" satırlarıyla Sünniliğin hak mezhep olarak ecdadının kimliği olduğunu ve Şii telakkiyi de din dışı bulduğunu belirtmektedir.⁸⁹

89 Parmaksızoğlu, s. 200, 221.

Şehrizor Beyi Memun Bey'in mensup olduğu toplumun akidesi olan Sünni-Şafii aidiyetini kimlik tanımlamasında belirtmesi veya vurgulaması gayet doğal bir durum olarak değerlendirilebilir. Ancak kendi kimliğini ötekini olumsuzlayarak vermesi kimlik tanımlamasındaki yaklaşımının politik niteliğine dair açık bir atıftır. Bu politik form kuşkusuz yerel güç veya rekabetin geliştirebileceği bir formdan ziyade merkezi siyasi otoritenin güç ve rekabetinden neşet eden bir formdur. Rehinelik sistemi de söz konusu formun yerel ağı üzerinden işlemlerini sağlayan unsurlardan biridir. Dolayısıyla Memun Bey'in hatıratında olabildiğince keskin bir Sünni aidiyet betimlemesi yapmasını rehineliliğii sırasında aldığı eğitimin bir yansıması olarak değerlendirmek gerekir.

Osmanlı merkezi otoritesi tüm sınır bölgesinde olduğu gibi Şehrizor'daki toplulukların siyasi telakkilerini merkez siyasetine eklemlenmede aynı mezhepsel yapıda olması nedeniyle bir direnç veya zorluk çekmemiştir. Ancak İran bölgeyle ilk temas kurduğunda bu konuda ciddi bir dirençle karşılaşmıştır. Bu direnç nedeniyle, sınırın tabiyet değıştirme konusunda sunduğu fırsatlardan ötürü daha yeni stratejileri devreye koymak zorunda kalmıştır. Bu anlamda en fazla başvurduğu mekanizma rehine alma olmuştur. Bu kapsamda Şehrizor'da gerek siyasi ittifaklara gerekse de zora dayalı olsun, her fırsatta yönetici ailelerden rehine alma yoluna gitmiştir. Seçkinleri kendi toplumundan kopararak uzun süren bir eğitime tabi tutması kendi siyasi telakkisi olan Şii mezhebinin empoze amacını taşımıştır. Bu eğitim, sarayın tahsisli kısımlarında verilmektedir. Seçkinlerin siyasi aidiyetlerinin inşası veya dönüştürülmesinde sadece eğitim ile iktifa edilmemiştir. Eğitimin yanında şah ya da aile mensuplarından veya üst düzey yönetici tabakaya mensup Kızılbaş beylerin kızlarıyla evlendirmek suretiyle kan bağına dayalı akrabalıklar kurma yoluna da gitmişlerdir. Bu evliliklerden amaç, sadece seçkin rehinenin merkeze bağlanması değildir. Buna ek olarak Kızılbaş kadından doğan çocuğun her yönüyle bir Şii olması sağlanmaya çalışılmıştır. Kızılbaş anneden doğan çocuk şah açısından babasına göre daha güvenli bir müttefik aday olmuştur.

İran'ın, Şehrizor'un gerek Osmanlı gerekse de kendi hâkimiyet alanlarında bulunan emirlik idarelerinde rehine sistemi aracılığıyla

siyasi mezhebini yaymasına ilişkin örnekler yukarıda ifade edilen değerlendirmelere yeterli referanslar oluşturmaktadır. Bu çerçevede Şehrızor bölgesi için Han Ahmed Han karşılaşılan ilk örnek olmuştur.⁹⁰ Han Ahmed Han, Kazvin'de rehine olarak eğitiminin önemli bir aşamasına geldikten sonra Şah Abbas, kız kardeşi Seyde Bigem'i kendisiyle evlendirmiş ve böylece onunla akrabalık kurmuştur.⁹¹ Kâtib Çelebi bu durumu şöyle kayıt altına almıştır; "Erdalan ülkesinin hâkimi Han Ahmed ki Şah Abbas ile musahere edüb Sunnî iken sinorda vaki' olmakla medara içün hemşiresi duhterini almış ve öte taraftan olmuş idi."⁹² Kâtib Çelebi'nin kayıtlarında Şah Abbas'ın sınır boyunda ve stratejik önemi haiz bir ülkenin Sünni yönetici adayı olan Han Ahmed'e kız kardeşini vermek suretiyle akrabalık kurduğu ve onu kendi tarafı olan Şii bloka geçirmeye muvaffak olduğu vurgulanmıştır. Han Ahmed daha sonra babası Helu Han yerine Erdalan ülkesine han olarak atanınca oğlu Sohrab da sarayda rehine olarak bırakılmıştı. Sohrab'ın uzun süre rehine kalması ve annesinin de Kızılbaş olması kendisinin Şiiliğe intisabına veya bir Şii olarak yetişmesine neden olmuştur.

Şah Abbas'ın vefatından sonra İran tahtına geçen Şah Safi'nin döneminde Şah Abbas'ın Erdalan yönetimi ile geliştirdiği iyi ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Han Ahmed'in Şah Safi ile ilişkilerinin bozulmasına ilişkin olarak farklı sebeplere işaret edilmektedir. Naima Şah Safi'nin Şah Abbas döneminin güçlü ümerasını tasfiye etme politikası yürüttüğü ve bu kapsamda Han Ahmed ile uğraşmaya başladığını, bu nedenle de ilişkilerin bozulduğunu ifade etmektedir.⁹³ Buna mukabil Erdalan tarihçileri ilişkilerin bozulmasını çok daha farklı bir gerekçeye bağlamaktadır. Bunu da Han Ahmed Han'ın oğlu Sohrab'ın Şah Abbas'ın hanesinden olması dolayısıyla

90 Han Ahmed Han, Şehrızor bölgesinde karşımıza çıkan ilk örnek olarak görünse de Şehrızor dışında bulunan bazı idari birimlerde daha önce de rehine Kürt seçkinleri, nüfuzlu Kızılbaş beylerin akrabalalarıyla evlen(diril)mişlerdir. Nitekim Bitlis Hanedanı mensuplarından Emir Şemseddin, Şah İsmail'in yakın adamlarından Musullu Aşiretinin lideri Emirhan Bey bin Külâbi Bey'in kızıyla evlendirilmiştir. Şemseddin Bey'in bu kadından olan oğlu Şeref Han da dayısının kızıyla evlendirilmiştir. Bkz. Şeref Han, s. 340; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1999, s. 55.

91 Babani, v. II.

92 Kâtib Çelebi, s. 185.

93 Naima Mustafa Efendi, *Tarihi Naima*, C. III, 1281, s. 37.

şahlığa talip olma iddialarına dayandırmışlardır. Bu iddiaların Şah Safi'yi Han Ahmed Han'a düşman kıldığını ve bu nedenle de Sohrab'ın gözlerine mil çektiğini ileri sürerler.⁹⁴ Han Ahmed'in oğlu Sohrab'ın İran merkezi iktidarında hak iddia edecek ölçüde bir güç ve konumda bulunması kendisinin merkezi siyasi telakkiyle veya daha açık bir ifade ile Şii akidesiyle imtizacını açıkça ortaya koymaktadır.

İran'ın rehineler yoluyla Şehrizor emirlik idareleri üzerinde kendi siyasi telakkisine dayalı idarecileri yetiştirme gayret ve politikalarına 19. yüzyılın ilk yarısında Baban Miri Abdurrahman Paşa'nın Tahran'da rehine tutulan oğulları da belirgin bir örnek teşkil ederler. Abdurrahman Paşa bu dönemde iki oğlunu dönüşümlü olarak bazen de ikisini birden rehine olarak Tahran'a göndermiştir. Abdurrahman Paşa'nın oğullarından Osman Bey 1807'de Tahran'da rehine olduğu sırada Şii akideyi savunmaya başlamış ve bu konuda babasına muhalefet etmiştir. Abdurrahman Paşa oğlunun rehineliğinden kaynaklı siyasi kuşatılmışlığın üzerinde yarattığı baskıdan ayrıca oğlunun Şii akideye dayalı çıkışlar yapmaya başlaması nedeniyle de ayrı bir üzüntü ve kedere kapılmıştır.⁹⁵ Abdurrahman Paşa'nın vefatı sonrasında Baban Emirliği'ne geçen oğlu Mahmud Paşa da Tahran'da rehine olarak bulunduğu sırada Kızılbaş bir kadınla evlendirilmiş ve ondan da Ali adında bir oğlu olmuştur. Mahmud Paşa emir olarak Baban yönetimine geçtiğinde oğlu Ali rehine statüsüyle annesinin yanında kalmıştır. 1820'de sefir olarak Tahran'a giden Süleyman Efendi, Kirmanşah Şehzadesi Muhammed Ali Mirza'nın tüm muhalefetine rağmen İranlıların elindeki rehinelere salıverilmesine muvaffak olunca Mahmud Paşa'nın Kızılbaş kadından olma oğlu Baban'a gelmeyi kabul etmemiştir. Konuya dair merkezi hükümete gönderilen bilgilendirme yazısında Mahmud Paşa'nın oğlunun Kızılbaş kadından olması dolayısıyla kendisini Baban halkından saymadığını ve Baban'a gelmeyi reddettiği ifade edilmiştir.⁹⁶

94 Şeyh Muhammed Merduğ Kurdistani, *Tarih-i Merduğ*, Tahran 1389, s. 328; Mirza Şükrullah Senendeci (Fahrü'l-Küttab), *Tuhfe-i Nasri Der Tarih ve Coğrafyaye Kurdistan*, Tahran 1375, s. 118-119; Baba Merduğ Ruhani, *Tarih-i Meşahir-i Kurdu Umerayı Hanedanha*, Be Guşiş Muhammed Macid Merduğ Ruhani, Tahran 1382, s. 236-237.

95 "Tahran'da olan oğlu adem-i riayet ve mezahtipe mübayenet hasebiyle mükedder ve mehakkur ..." Bkz. Mehmed Refi' Efendi, s. 19.

96 BOA., Hattı Hümayun, 826/37428, 25 M 1236/2 Kasım 1820.

İran'daki bütün Kürdistan rehinelerinin Osmanlı merkezi hükümetinin yürüttüğü müzakereler neticesinde salıverilmesi sırasında Abdurrahman Paşa-zâde Mahmud Paşa'nın Kızılbaş kadından olma oğlunun kaç yaşında olduğu hakkında bir malumata ulaşamamakla birlikte onun annesinin velayeti altında henüz reşit olmuş veya olmaya yakın bir yaşta olduğunu söylemek mümkündür. Zira çocuğun kendi kararlarını verme yetisine ulaşmadığını ve kendisini Baban halkından saymama yönündeki tavrının, kendisinden ziyade annesinin etkisiyle geliştirilmiş olduğu daha sonraki gelişmelerden anlaşılmaktadır. İranlılar, 1823'te Erzurum'da başlayan sınır görüşmelerinden 1843'e kadar Şehrizar'ın Osmanlı hâkimiyetindeki alanlarda bulunan emirlik idarelerine rehineler üzerinden müdahale etme teşebbüslerinden vazgeçmemişlerdir. Abdurrahman Paşa'nın 1838'de Baban emiri olan oğlu Süleyman Paşa'nın vefatından sonra oğlu Ahmed Paşa'nın emir olması İranlılarca kabul görmedi. İranlılar kendi siyasi çizgilerinden uzak olan Ahmed Paşa'nın yerine rehine sisteminde yetişmiş birini geçirmek arzusundaydılar. Daha önce Baban halkından olmadığı gerekçesiyle Baban'a gelmeyi kabul etmeyen ve mutaassıp bir Şii olarak yetişen Mahmud Paşa'nın oğlu Ali, söz konusu arzuları gerçekleştirmek için iyi bir adaydı. İran Devleti 1840'ta Ahmed Paşa'yı yönetimden düşürmek için emrine bir ordu vererek Ali'yi Şehrizar'ın İran hâkimiyetindeki bölgesine gönderdi. Ahmed, İran'ın kuvvet kullanmak suretiyle kendisini iktidardan düşürme teşebbüslerine karşı durabilmek için emirliğe geçmesinden itibaren hazırlık yapmaya başlamış, ordusunu modern usullere göre düzenlemişti. Dolayısıyla Ali'nin Şehrizar'a geldiğini haber alır almaz üzerine yürüyerek onun taarruz gücünü yok etti.⁹⁷ Bununla beraber İngiltere, Fransa ve Rusya'nın arabuluculuğuyla Osmanlı ve İran arasında yürütülen sınır tayin komisyonları sınırdan kaynaklı çatışmaları artık büyümeden kontrol altına alabiliyordu. Yalnız bu çatışmaların tam anlamıyla sonlandırılması ve özellikle de İranlıların Şehrizar bölgesinde iki devlet arasında sürekli gerilimlere sebep olan Baban ülkesinde hak iddialarından vazgeçmesi, 1847'de imzalanan Erzurum Anlaşmasıyla mümkün olabilmıştır.

97 Nevar, s. 115-116.

Osmanlı Devleti, Bizans ve Avrupa siyasi otoriteleri aleyhine egemenlik alanlarını genişletme süreçlerinde sınır bölgesi haline gelen alanlarda bulunan yerel güçleri denetim altına almak için rehine alma uygulamalarına başvurmuştur. Sınır bölgelerini yönetme stratejilerindeki bu uygulamalar Safevilerle karşılaşma anına kadar ona güçlü bir deneyim kazandırmış ve bir sisteme dönüşmüştür. 1514 Çaldıran Savaşı ve sonrasında meydana gelen gelişmeler neticesinde Gürcistan'dan Basra'ya uzanan alanın Osmanlı ve İran siyasi otoriteleri arasında tartışmalı bir sınır bölgesi olmasıyla da Batı sınır boylarında tecrübe ettiği rehine sistemini doğu sınırlarının denetiminde bir yönetim stratejisi olarak uygulamaya koymuştur. Osmanlı devlet yapısının merkezi idareyi güçlendiren bir eğilim ve karakterde olması münasebetiyle rehine sistemi merkezi otoritenin zayıf olduğu sınır bölgelerinde yerel toplulukları merkezi sisteme bağlamanın aşamalı bir stratejisi olarak kullanılmıştır. Öte yandan İran'da iktidarın 16. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın son çeyreğine kadar birçok kişi veya hanedan grupları arasında bölünmüş olması ve egemenliğin tarihsel süreç içinde bir merkezde toplanamaması Şah Tahmasp zamanından beri bir sistem halinde işleyen rehine alma uygulamalarını iktidarın ana politikası haline getirmiştir. İran devlet yapısında merkezi iktidarı uhdesine alan hanedan aile, zamanla diğer hanedan yönetimlerini tasfiye ederek yerlerine kendi aile fertlerini idareci olarak tayin etmiş ve iktidarın merkez hanedan elinde toplanmasını sağlamıştır. Ancak sınır boyunun sağladığı tabiyet ve taraf değiştirme imkânlarından dolayı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar sınır bölgelerinde bulunan hanedan yönetimlerini tasfiye edememiştir. Bu durum rehine alma uygulamalarını, sınır boyunda bulunan emirlik idarelerinin denetimini sağlamakta vazgeçilmez hale getirmiştir.

Rehine alma stratejilerinin Şehrizar bölgesinde uygulanması Osmanlı Devleti'nde Kanuni dönemine rastlarken, Safeviler'de Şah Abbas dönemine denk gelmektedir. Bölge, İran'ın hâkimiyet merkezlerine yakın olması nedeniyle sürekli müdahalelere maruz kalmış ve rehine alma, Osmanlı Devleti'nden çok İran siyasi otoritesi tarafından uygulanmıştır. İran, Irak'ın Osmanlı hâkimiyet sahasından koparılmasında kilit bir konumda olan Şeh-

rizor bölgesini merkezi hâkimiyet alanının bir parçası haline getirmek ve buranın zengin tarımsal olanaklarına sahip olmak için bölgenin zengin aşiret yapısından kaynaklanan yerel hanedanlara mensup çocukları rehine almayı sınır politikasının en önemli unsuru haline getirmeye çalışmıştır. Alınan rehinelere güçlü bir eğitimden geçirdikten sonra Kızılbaş yönetici beylerin kızlarıyla evlendirerek merkezi siyasi telakki olan Şiilik dayatılmış ve bölgenin Sünni karakterini Şii bir yapıya dönüştürme yoluyla türdeş bir toplum oluşturmaya çalışmıştır. İran'ın rehinelere yoluyla Şehrizar bölgesinin Sünni karakterli siyasi telakkisini idareci sınıf üzerinden dönüştürme teşebbüslerinden önemli bir sonuç aldığı söylenemez. Zira Şehrizar bölgesindeki Kürt toplumunun yönetim mekanizması diğer bölgelerde olduğu üzere lokal ve parçalı bir yapı arz etmesine rağmen sadece hanedanlardan oluşmamaktaydı. Medrese ve tarikat yapılanması etrafında köklü bir ulema sınıfı da iktidar mekanizmasının bir parçasını teşkil etmekteydi. Ulemanın Sünni toplum içindeki güçlü konumu İran'ın Şii mezhebi yoluyla toplumu zapturapt altına alma teşebbüslerini sonuçsuz bırakmıştır. Ancak Şehrizar bölgesinin yönetici sınıfını kendi dil ve kültür havzası içinde yetiştirmeyi ve kendi iktidarına sempati duyan veya İran dünyasıyla sürekli ilişki halinde olan bir yönetici sınıf oluşturmaya başardığını söylemek mümkündür.

Rehinelik, toplumsal yapı ve idari mekanizma üzerinde gelişmeyi engelleyen bir baskı ve dayatma aracı olsa da yerel hanedanların imparatorluk seçkinleriyle birlikte eğitimden geçmeleri onlara kendi mahalli sınırlarını aşan bir dünya kazandırmıştır. Nitekim Osmanlı-İran ve Kürt ilişkileri bağlamında 16. yüzyıl Kürt tarihyazımının en önemli iki eserinin rehine sisteminden geçmiş kişilerce kaleme alınmış olması bir tesadüf değildir. Şeref Han, *Şerefname*'sini kendisinin de itiraf ettiği üzere şah sarayında bulunduğu dönemde aldığı eğitimin sağladığı bir birikimle Farsça yazmıştır. Yine Şehrizar Beyi Memun Bey'in Osmanlıca kaleme aldığı ve Şehrizar hanedanları tarihi açısından büyük bir önem arz eden hatıraları da Bağdat'ta rehine kaldığı dönemde aldığı eğitimin bir sonucudur.

KAYNAKÇA

- ABDÜLKADİR BİN RÜSTEM BABANİ, *Tarih-i Ekrad-ı Ardalan ü Baban*, Kitabhane-i Melik-i Tahrân, 1282, Kayıt No: 4135/1.
- AHMED VÂSİF EFENDİ, Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l Ahbâr 1774-1779 (1188-1193), Yayına Hazırlayan: Mücteba İlgürel, TTK, Ankara 2014.
- ARDALAN, Sheerin, *Erdalan Kürtleri*, Avesta Yayınları, Çev. Heval Bucak, İstanbul 2007.
- ATEŞ, Sabri, *Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881*, Departments of History and Middle Eastern and Islamic Studies New York University, Mayıs 2006.
- BABA MERDUĞ RUHANİ, *Tarih-i Meşahir-i Kurdu Umerayı Hanedanha*, Be Guşiş Muhammed Macid Merduğ Ruhani, Tahrân 1382.
- BABAN, İyad (Haz.), *Üsretü'l-Babanü'l-Ekradiye*, Dare'l-Zaman, Beyrut 2008.
- CELALZÂDE MUSTAFA ÇELEBİ, *Tabakât'ül-Memâlik ve Derecât'ül-Mesâlik (Geschichte Sultan Süleyman Kanunîs von 1520 bis 1557)* Haz: Petra Kappert, Wiesbaden 1981.
- CURZON, George N., *Persia and The Persian Question*, C. 2, Frank Cass, Londra 1966.
- DJURDJEV, Branislav, "Bosna-Hersek," *DİA*, C. 6, s. 297-305.
- DUKA, Ferit, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Süreci Üzerine Bazı Gözlemler" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, Sayı 2, s. 63-71.
- FATTAH, Hala, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf 1745-1900*, State University of New York Press, Albany 1997.
- HACİ HALİFE MUSTAFA BİN ABDULLAH "Kâtip Çelebi," *Fezleke-i Kâtip Çelebi*, C. II-III, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul 1287.
- HÜSEYİN NAZİM BEY, *İmaratü'l-Babaniye*, Tercüme, Şekur Mustafa-Muhammed Molla Abdülkerim el Müderriş, Neşri Mükriyan, Erbil 2001.
- İNALCIK, Halil, "II. Murat" *İA*, C. 31, s. 168. s. 164-172.
- İSKENDER BEG TÜRKMAN, *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsi*, Be Guşiş-i Ferid Muradi, C. II, Müessesesi-i İntişarat-ı Nigah, Tahrân 1390.
- KUNT, İ.Metin, *Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Tahmasp I," *İA*, MEB, C. 11, s. 637-647.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.
- LONGRIGG, Stephen Hemsley, *Four Centuries of Modern Iraq*, Garnet Publishing 2002.
- LONGRIGG, Stephen Hemsley, *Irak, 1900 To 1950 A Political, Social and Economic History*, Oxford University Press, Londra 1956.
- LOWRY, Heath W., *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, Çev. Kıvanç Tannıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- MEHMED REFL' EFENDİ, *İran Sefaretnamesi*, Hilal Matbaası, İstanbul 1333.
- MEHMED SÜREYYA, *Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye Yahud Sicil-i Osmani*, C. III, Matba-i Amire 1308.
- MİRZA BALA, "Kaçar," *İA*, MEB, C. 6, s. 33-38.

- MİRZA ŞÜKRÜLLAH SENENDECI (Fahrü'l-Küttab), *Tuhfe-i Nasiri Der Tarih ve Coğrafyaya Kurdistan*, Müesses İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahrân 1375.
- MUHAMMED EMİN ZEKİ BEY, *Meşahirü'l-Kurd ve Kurdistan*, Hazırlayan; Refik Salih, C. II, Bengi Jin, Süleymaniye 2005.
- MÜNŞİ EL BAĞDADI, *Rihlatü'l-Münşi el Bağdâdi*, Farsçaya çeviren: Abbas el Azzavi el Mehâmi, Bağdat 1948.
- NAFICY, Said, "Bidlisi," *EI*, 2. baskı, Brill, I, s. 1208-1209.
- NAİMA MUSTAFA EFENDİ, *Tarihi Naima*, C. III, 1281.
- NAİMA, *Tarihi Naima*, C. III, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968, s. 1069.
- NAZMI-ZÂDE MURTEZA, *Gülşen-i Hulefâ, Bağdat Tarihi 762-1717*, Tahlil ve Metin Tenkidi: Mehmet Karataş, TTK, Ankara 2014.
- NEVAR, Abdülaziz Süleyman, *Tarihü'l Irak el Hadis, Min Nihayatü'l Hükmü Davud Paşa ile Nihayatü'l Hükmü Midhat Paşa*, Mektebetü Arabiye, Kahire, 1968.
- NIEUWENHUIS, Tom, *Politics and Society in Early Modern Iraq Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831*, Martinus Nijhoff Publishers-Lahey/Boston/Londra 1982.
- NURİ ZİYAEDDİN İBRAHİM, *Fethnâme-i Bağdâd*, Österreichische National bibliothek, nr. 1054.
- OSMAN BIN SENED EL VALİL EL BASRİ, *Metali'us-Su'ud (Tarih'ül Irak MinSeneti 1188/1774 ila Seneti 1242/1826)*, İnceleme: Doktor İmad Abdüsselam Raûf, Vüzarâtü's-Sakafiyeve'l-İlme'd-Dar'ül Vataniye ve'l-Neşrve't-Tevzi'ül'lan, Bağdat 1991.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB, İstanbul 1993.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, "Kuzey Irak'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları," *Belleten*, XXXVII/146, TTK, Ankara 1973.
- PARSONS, Abraham, *Travels in Asia and Africa*, Londra 1808.
- PAŞAOĞLU, Derya Derin, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, s. 56, s. 147-190.
- RESUL HÂVİ (Efendi) Kerküklü, *Tarih-i Devhetü'l-Vüzerâ ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefâ*, Bağdat 1246.
- SÖZEN, Zeynep "Osmanlı Kültürünün Eflak ve Boğdan'ın Yaşamına Etkisi," *Türkler*, C. 12, s. 15-22.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999.
- ŞEREF HAN, *Şerefname*, Çeviren M. Emin Bozarslan, Denk Yayınları, İstanbul 2009, s. 340-348.
- ŞEYH MUHAMMED MERDUĞ KURDİSTANİ, *Tarih-i Merduğ*, Tahrân Neşr-i Kareng 1389.
- TAPPER, Richard, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitapevi, Ankara 2004.
- TOPÇULAR KÂTİBİ 'ABDULKADİR, *(Kadri) Efendi Tarihi*, Yayına Hazırlayan Ziya Yılmaz, C. II, TTK, Ankara 2003.
- TURAN, Şerafettin, "Hersekzâde Ahmet Paşa," *DİA*, C. 17, s. 235-237.
- ULUERLER, Sıtkı, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri," Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi, Elazığ 2009.

ARŞİV BELGELERİ

- BOA., Hatt-ı Hümayun, 161/6701, 205/10686, 169/7219-A, 60/2690, 38/1915, 105/4116-C, 160/6671, 167/6984, 161/6717, 90/3707, 826/37428, 790/36805-A.

ERKEN 19. YÜZYILDA KÜRT-OSMANLI İLİŞKİLERİ: ZİRKİ BEYLERİ VE HAZRO'DA YEREL SİYASET

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda "Ayanlar çağı" olarak da bilinen 1699-1812 arası dönem eşrafın zirvede olduğu dönem olarak adlandırılır.¹ Bu eşraf "çöküş paradigması" sonucunda imparatorluğun genellikle Anadolu ve Balkanlar gibi artık işlevi kalmamış merkezi eyaletlerinde zuhur etmişti.² Osmanlı merkezi iktidarının zayıflaması ve bunun yarattığı "çöküş"ü kaçınılmaz gören bu bakış açısı her ne kadar sorunlu olsa da, bu sürecin iktidarın çoğunlukla daha "merkezi" olduğu varsayılan eyaletlerle sınırlandırılması ve dolayısıyla bu dönemin öncesinde daha adem-i merkezîyetçi bir yönetimin gelişmiş olduğu bölgeleri ve buradaki eşrafı kapsamaması aynı derecede sorunlu görünmektedir.³ Çöküş paradigmasının artık açıklayıcı bir işlevi olmamasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin

* Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi, Doktora Sonrası Araştırmacı.

1 Bkz., Bruce McGowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, II. cilt, der. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge Cambridge University Press, 1994.

2 Bu görüşe göre, Osmanlı hükümetinin içinde bulunduğu mali bunalım sonucu vergilendirme işini parasallaştırması sonucunda ortaya çıkan malikâne-mukataa sistemi, imparatorluğun çeşitli yerlerinde mültezimler için daha karlı bir teebbüs haline gelmiş ve hızla el değiştiren mültezimlerin yerine vekâleten iş gören yerli eşraf, mütesellim ve benzeri adlarla sıkça el değiştirmelere rağmen söz konusu iltizamları aile teebbüsleri olarak sürdürmüştü. 18. yüzyıldaki vakanüvisler ve entelektüeller haricinde, bu görüşün kaynağı için bkz. Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," *Studies in Eighteenth Century Islamic History, Papers on Islamic History* içinde, 4. cilt, der. Thomas Naff ve Roger Owen, Carbondale, 1977.

3 Başka bir deyişle, erken modern Osmanlı vilayetlerini "merkezi" yapan tımarlı sipahilerin varlığıydı. Sipahilerin olmadığı eyaletlere genellikle *salıyaneli* eyaletler denir ve burada gelirler tımar üzerinden değil mültezimler aracılığıyla yıllık olarak toplanırdı. Bu gelirler eyalet giderlerinden fazla ise, kalan artı değer İstanbul'a gönderilirdi. Bu eyaletlerin başında Mısır, Yemen, Habeşistan, Irak, Trablus, Tunus, Cezayir kıyıları ve Balkanlar'ın uzak eyaletleri olan Moldovya, Eflâk, Boğdan ve Dubrovnik gelmekteydi. Gábor Ágoston, "A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers," *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 2003, s. 16-7; Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge, NY 2008, s. 87.

çevre vilayetlerindeki eşrafa ilişkin sükûnet büyük bir sorun arz etmektedir. Bu sorun Özkaya'nın şu ifadesiyle daha belirgin hale gelmektedir:

İncelediğimiz devirde resmi ayanlık örgütü Anadolu'nun dışındaki Suriye, Irak, Filistin, Mısır, Arabistan gibi yerlerde mevcut değildir. Bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, bu bölgelerdeki şehirlerde de ayan ve eşraf mevcuttur. Ama bunlar bizim incelediğimiz ayanlar ile yakından ve uzaktan ilgili olmayıp, umumiyetle Arap kökenli yerli ailelerdir.⁴

Yakın zamandaki çalışmalar bu çevre eyaletlerinin dışarıda kalması- na ilişkin Özkaya kadar aleni bir ayrımı yapmasa da yine de Anadolu ve Balkanlar'a yönelerek, çöküş paradigması tarafından tedavüle sokulmuş olan "merkezi" ve "çevre" vilayetleri yeniden üretmektedir.⁵ Yine yakın zamanlı çalışmalardan olarak Yaycıoğlu da, yerel güç odaklarını gösterdiği bir haritada Kürt ve Arap güç odaklarını gösterse de, müsaderenin olmamasına bağlayarak Kürt, Çerkez beylerini ve Boşnak kaptanları ayan ve eşrafi teşkil eden kitleden hariç tutmaktadır.⁶

4 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara 1994, s. 139.

5 Balkanlar için bkz. Robert W. Zens, "The Ayanlık and Pasvanoğlu Osman Paşa of Vidin in the Age of Ottoman Social Change, 1791-1815," Doktora tezi, University of Wisconsin-Madison, 2004; Tolga Uğur Esmer, "A Culture of Rebellion: Networks of Violence and Competing Discourses of Justice in the Ottoman Empire, 1790-1808," Doktora tezi, University of Chicago, 2009; Robert W. Zens, "In the Name of the Sultan: Hacı Mustafa Pasha of Belgrade and Ottoman Provincial Rule in the Late 18th Century," *International Journal of Middle East Studies* 44, no. 1, 2012. Anadolu'daki ayanlar için ise bkz. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanların Ortaya Çıkışı," *Belleten*, no. 168, 1978; Canay Şahin, "The Economic Power of Anatolian Ayan of the Late Eighteenth Century: The Case of the Caniklîzâde," *International Journal of Turkish Studies* 11, no. 1, 2005; Yuzo Nagata, "Ayan in Anatolia and the Balkans During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family," *Provincial Elites in the Ottoman Empire* içinde, der. Antonis Anastasopoulos, Halcyon Days in Crete V: A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003, Crete University Press, Rethymno 2005; Işık Tamdoğan, "Büyüklük Saymak, Küçüklük Sevmek" 18. Yüzyıl Adana'sında Ayanların İlişki Ağları ve İki Farklı İlişki Yürütme Üslubu," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no. 1, 2005; Nilüfer Alkan Günay, "19. Yüzyıl Başlarında Bursa'da Ayanlık ve Ayanlık Mücadelesi," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 22, 2012.

6 Ali Yaycıoğlu, "Provincial Power-Holders and the Ottoman Empire in the Late Ottoman World," *The Ottoman World* içinde, der. Christine Woodhead, Londra ve New York 2012, s. 440-1. Fakat Yaycıoğlu son çalışmasında, 18. yüzyılda Süleymaniye şehrini kuran ve gelişmesine katkıda bulunan Babanlar ile kısıtlı da olsa Kürt beylerini "imparatorluğun ortakları" arasında görmektedir. Bkz. Yaycıoğlu, Ali. *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*. (Stanford: Stanford University Press, 2016), s. 36.

Halbuki Faroqhi'nin de belirttiği gibi "merkez" in gücünün en tepede olduğu anda bile "sultanın buyruğuna sadece gelişigüzel bir şekilde uyulan sınır toplulukları vardı. "7 Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan itibaren öncelikle Kürdistan'da ve sonrasında Gürcistan yöresinde uygulamaya soktuğu "yurtluk-ocaklık" eyaletleri düşünüldüğünde ise Osmanlı Devleti'nin en merkezi olarak addedildiği dönemde bile ne kadar merkezi olduğu tartışmaya açık hale gelmektedir.⁸ Türkiye tarih yazıcılığındaki devletin "merkezi" olmasına yönelik bu atıflar ise Osmanlı Devleti'ne 16. yüzyıldan sonra eklemelenen Kürt mirlerini bu geniş eşraf literatürü içinde değerlendirme şansını sunmamaktadır. Buradan hareketle bu çalışma, çöküş ile gelen adem-i merkezileşme görüşünün aksine, Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki eşrafın belirli bir döneme ve coğrafyaya hasredilmemesi gerektiğini iddia edip, "ayan" "mir" veya "eşraf" gibi birçok şekilde adlandırılmış olan bu yerel güç odaklarının, imparatorluğun İstanbul da dahil farklı merkezleriyle girilen mütemadi bir pazarlık ve müzakereye dayanan bir ilişki biçimi bağlamında çalışılması gerektiğini önermektedir.⁹ Gara ve diğerlerinin belirttiği şekilde, gerek merkezde gerekse eyaletlerdeki siyasi ittifakların oluşumu, ortak çıkarlar için mücadele, yerel topluluklar ve devlet arasındaki mücadele ile hizipleşmeye ve iktidar mücadelesine kadar genişletilebilecek bu ilişkiler ağı Osmanlı genelinde siyasi ilişkilerin sınırlarını genişletmektedir.¹⁰ Bu sayede

7 Suraiya Faroqhi, "Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to Early Nineteenth-Century," *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* içinde, der. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi, Leiden 2002, s. 352-3.

8 İmparatorluktaki merkezileşme ve adem-i merkezileşme tartışması bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Ancak "klasik" ve dolayısıyla en merkezi olan dönemde bile imparatorluğun merkeziliğini sorgulayan yakın zamanlardaki çalışmalar "çöküş" dönemi olarak adlandırılan 18. yüzyıl öncesinde de adem-i merkezileşmenin olduğunu göstermektedir. Örneğin, bkz. Ağoston, "A Flexible Empire;" Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, NY 1994; Barkey, *Empire of Difference*, Dina Rizk Khoury ve Dane Kennedy, "Comparing Empires: The Ottoman Domains and the British Raj in the Long Nineteenth Century," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27, no. 2, 2007. Yurtluk-ocaklık toprakları hakkında bilgi için bkz. Uğur Bayraktar, "Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890." Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi ve EHESS, 2015.

9 "Çoklu merkezler" görüşü için, bkz. Alan Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*, Cambridge, NY 2011, s. 24.

10 Eleni Gara, Christoph K. Neumann ve Erdem Kabadayı, "Ottoman Subjects as Political Actors: Historiographical Representations," *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire: Studies in Honor of Suraiya Faroqhi* içinde, der. Eleni Gara, Christoph K. Neumann ve Erdem Kabadayı, İstanbul 2011, s. 9-10.

sadece Anadolu ve Balkanlar'daki ayanların ötesinde imparatorluğun geri kalanındaki eşrafı da benzer ilişkiler ağı içinde görme şansı sunulmaktadır.

Bu çalışma, Kürt mirlerinin 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar devam eden siyasi ve mali özerkliklerini göz ardı etmeden– imparatorluğun geri kalan eyaletlerindeki ayanlarla benzer bir siyasi ve iktisadi bir çizgi izlediğini, Babıâli başta olmak üzere imparatorluğun farklı merkezleriyle kurdukları ilişkilerinin imparatorluğun diğer yerel güçlerinden farklı ele alınamayacağını iddia etmektedir. Bunun yanında, bu dönemde ele alınan Kürt-Osmanlı ilişkilerini kesin bir karşıtlık üzerinden ele alan bakış açısına karşın, iki taraf arasındaki ilişkilerin daha değişken ve müzakere içeren bir süreç olduğunu iddia etmektedir.¹¹ Bu iddiaları ise Diyarbakir Eyaleti dahilinde Hazro'da yaklaşık üç yüz yıllık bir hâkimiyet sahibi olan Zirki mirlerinin erken 19. yüzyılda gerek Osmanlı Devleti gerek diğer siyasi faillerle girdikleri ilişkiler ağı üzerinden anlatmayı planlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Kürt mirlerinin de Balkanlar ve Anadolu'daki ayanlar gibi benzer siyasi ittifaklar ve ihtilaflar sergilediğini göstererek 19. yüzyılın başındaki Kürt Osmanlı ilişkilerinin imparatorluğun geri kalan bölgelerindekinden çok da büyük bir fark sergilemediğini göstermeyi amaçlamaktadır.

1820'LERDE HAZRO'DA ZİRKİ BEYLERİ VE YEREL SİYASET

Şeref Han'a göre, Zirki mirleri Selçuklular döneminde Mardin'e gelen Şam Araplarından, Şeyh Ezrakî de denen Şeyh Hasan bin Seyyid Abdurrahman'ın soyundandı.¹² Zirkan beyleri de denen Zirki mirlerine Osmanlı-Safevi mücadelesinden ötürü Tercil, Atak (Kürtçe Entax) ve Mih-rani bölgesi yurtluk-ocaklık olarak bahşedilmişti.¹³ 19. yüzyıl başlarında, Zirki mirleri Hazro, Atak ve Hani'de hâkim konumdaydı. 1838'de bölgeyi gezen İngiliz coğrafyacısı Brant'ın anlattıklarına göre, Tercil Hâkimi Receb

11 Bu bağlamdaki çalışmalar için örneğin bkz. Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, İstanbul 2007; Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları*, Ankara 2011.

12 Şeref Han, *Şerefname*, trc. , M. Emin Bozarslan, İstanbul 1975, s. 297, 310-1.

13 Martin van Bruinessen, "The Ottoman Conquest of Diyarbakir and the Administrative Organisation of the Province in the 16th and 17th Centuries," *Evliya Çelebi in Diyarbakir: The Relevant Section of the Seyahatname* içinde, der. Martin van Bruinessen and Hendrik Boeschoten, New York 1988, s. 18. Hazro, Tercil Kalesi'nin yakınındaki bir kaza olup 19. yüzyıl başından itibaren Zirki mirleri kale yerine burada ikamet etmekteydi. Aynı durum Atak ve Lice için de geçerlidir.

Bey Zirki mirlerinin en zengini ve en güçlüsü olup tasarrufunda 60 köy ve hizmetinde 300 atlı vardı ve zenginliğini Diyarbekir paşalarını ve kervanlarını yağmalayarak kazanmıştı.¹⁴

19. yüzyılın başında Diyarbekir, imparatorluğun diğer eyaletlerinden farklı değildi. Kürt mirlerinin doğu eyaletlerinde sürdürüğü babadan oğula geçen hâkimiyete benzer şekilde, kendi kazalarını ve topraklarını belirli kerte de bir özerklik dahilinde idare eden Anadolu ve Balkanlar'daki ayanlar da Osmanlı hükümetinin sıradan kulları değillerdi. Ayanlar gibi kuzeydoğu Diyarbekir'de yurtluk-ocaklık sahibi Zirki mirleri de kendi toprakları çevresinde iktidar mücadelesine girişmiş, bu uğurda başka mirlerle mücadele etmiş, şehirdeki eşrafla ittifaklar oluşturmuş, geniş topraklar tasarruf etmiş ve merkezi hükümetle pek de istikrarlı olmayan bir ilişki hattı izlemişti.

18. yüzyılın büyük kısmında mütesellim, voyvoda, nakibüleşraf ve şehir kethüdası gibi birçok hükümet kadrosu sıklıkla Şeyhzâde, Müftizâde, Kadizâde, Çınarzâde ve Gevranlızâde başta olmak üzere şehir eşrafı tarafından idare edilmekteydi. Bu, Salzmänn'in "yerel dilde hükümet" (*government in vernacular*) dediği ve siyasi ve idari olarak belirli bir iradeye sahip, dolayısıyla toplumsal olarak daha hareketli bir yapıydı.¹⁵ Aileler arasındaki belirli ilişkiler sonucu ortaya çıkan bu oligarşik yönetim, Şeyhzâde İbrahim'in 1787-88'de Urfa voyvodası olarak başlayıp, 1797'de Urfa mütesellimi ve valisi en sonunda da kendi memleketinin valisi olmasıyla 18. yüzyılın son çeyreğinde Şeyhzâde ailesi tarafından idare edilmekteydi.¹⁶ Şehrin ötesinde çıkarları olan ailelerin ittifakıyla desteklenen ve 1808 ve 1814 arasında Diyarbekir mütesellimi olan Şeyhzâde İbrahim yarı-özerk bir yönetici gibi hareket ederek şehirden geçişlerde alınan bac vergisi yerine gümrük vergisi koymuş, şehir ve çevresindeki güvenliği sağlamaya girişmişti.¹⁷

İstanbul'daki hükümetin hedef aldığı tam olarak bu özerk ve yerel olarak iç içe geçmiş siyasi yapıydı. 1818'de Diyarbekir valisinin azlinden

14 James Brant ve A. G. Glascott, "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838," *Journal of the Royal Geographical Society of London* 10, 1840, s. 360.

15 Ariel Salzmänn, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, Boston 2004, s. 152-3, bahsedilen hükümetin oluşumu için ayrıca bkz. s. 150-75. Ayrıca bkz. İbrahim Özcoşar, "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbekir'inde Eşraf," *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 14, no. 53, 2015, s. 141.

16 Salzmänn, *Tocqueville in the Ottoman Empire*, s. 165.

17 Salzmänn, s. 187-93.

sonra, Osmanlı hükümeti 1819'da Diyarbekir'deki oligarşik yönetim için ihtilafli sayılabilecek biri olan Milan aşiretinin Deli şubesinden Behram Paşa'yı vali olarak atamıştı.¹⁸ Cevdet Paşa'ya göre Şeyhzâde Mehmed Bey ve müftü kadar şehrin diğer önde gelenlerini de içeren Diyarbekir ayanları, bir valinin varlığına karşı çıkarak şehrin mütesellimle idare yanlısıydı.¹⁹ Yerel tarihçilerin anlatısına göre, Behram Paşa şehir eşrafına hitaben onları yok edip mülklerini darmadağın etmek ve evlerini yerle bir etmek için gönderildiğini söylemişti.²⁰ Bu girizgâhın ardından iç kaleye çekilip şehre top atışında bulunması, sadece merkezi güçlerle yerel eşraf arasındaki mücadele açısından önem arz etmiyordu; iki taraf arasındaki müteakip muharebeye Diyarbekir taşrasındaki eşrafın taraf olarak katılması Kürt-Osmanlı ilişkileri açısından önemliydi.

Zira bu çatışmanın bastırılması için paşanın kuvvetlerine destek veren Zirki mirleriydi. Cevdet Paşa'ya göre Behram Paşa Milli Aşireti iskânbaşı olan Eyüb Bey, Tercil ve Atak hâkimleri olan Telli İbrahim ve Hüseyin beylerden ve Diyarbekir aşiretlerinden yardım istemişti.²¹ Hani Hâkimi Timur Bey'den de yardım istemesine rağmen, Cevdet Bey'in eşkıya olarak adlandırdığı bey birkaç yüz süvariyle gelip kalenin önünde çok kalmadan "cehennem olup gitmişti."²² Bu isyanın etkisiz hale getirilmesinde katkıları olan Eyüb, Telli İbrahim ve Hüseyin beylerin Osmanlı hükümeti nezdindeki

18 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 251. Paşa hakkında kısa bilgi için, bkz. İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10, no. 1, 2000, s. 262.

19 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 6. cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 2654. Bu konudaki farklı tarih yazıcılığı görüşleri için ayrıca bkz. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2. Cilt: *Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1998, s. 707-14.

20 Alıntılanan Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire*, s. 193.

21 Telli İbrahim, Safevilerin eline geçen Bağdat'ın alınması için 1638-1639'de düzenlenen seferde Osmanlı birliklerine destek veren Tercil hâkimiydi. Telli lakabını alması ise Bağdat kuşatması sırasında bir mücadelede bir kumandanı atından çekip indirmesi sonrasında, kumandanın yere düşmeden bıçağıyla İbrahim Bey'i kolundan yaralaması ve bu mücadeleden etkilenen beyin cebindeki altın tel işlemeli mendiliyle İbrahim Bey'in yarasını sardığını anlatan bir efsaneden gelmektedir. *Muhsine Helimoğlu Yavuz, Diyarbekir Efsaneleri: Derleme - Araştırma - İnceleme*, Ankara 1993, s. 363. Tercil mirlerine Telli Beyzâde denmesi de buradan kaynaklanmaktadır, şüphesiz burada bahsedilen Telli İbrahim birçok Osmanlı vesikasında da "Telli Beyzâde" olarak hitap edilen Tercil Hâkimi Receb Bey'dir.

22 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2666.

kazançları sadece maddi değildi.²³ Tercil, Hani ve Lice'deki Zirki mirleri, 19. yüzyılın ilerleyen kısımlarında Osmanlı hükümetiyle müzakerelerinde bu yardımı kendi siyasi ve iktisadi amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmıştı:

234 tarihinde Diyarbekir ahâlisi isyân edüb te'dib ve terbiyelerine irâde-yi seniyye-yi şâhâne müte'allik buyrularak merhûm Behram Paşa me'mûr buyrulmuş ise de eşkıyâ-yı merkûmûn müşârünileyh dâ'iresiyle iç kal'aya muhâsara eylediklerinde müşârünileyh kullarından istimdâd taleb buyurduklarından farıza-yı zimmet ve vâcibe-yi zimmet-i 'ubûdiyetimiz vechile nüfûz-ı hazret-i şâhâne tamamıyla icrâ buyrulmak üzere kulları der'akab Urfa tarafına Milli Timur Paşazâde merhûm Eyüb Ağa'yla bi'l-muhâbere tarafımızdan 20 bin kadar süvâri ve piyâde 'asker ile Diyarbekir Kal'asının etrâfını 101 gün muhâsara ederek müddet-i mezkûrede 'asâkir-i merkûmeninta'yînât ve lâzîmeleri dahi taraf-ı kemterânemden bi'l-idâre kal'a-yı merkûme haşerât-ı merkûmeden tahlis birle müşârünileyhe teslim olunmuş olduğu müşârünileyh cânibinden mübârek-i hâk-i pâ-yi şâhânedan inhâ ve ifâde buyruldukda mahzûziyet-i hazret-i pâdişâhi husûle gelerek kullarına bir 'aded gümrük (?) ihdâsıyla beraber Tercil hükûmetinde ibkâmıza irâde-yi şâhâne şeref-i sünûh ve sudûr buyrulmuş olduğu.²⁴

Tercil ve Atak hâkimlerinin Osmanlı sultanı nezdinde edindiği bu ayrıcalıklı konuma rağmen, Osmanlı hükûmeti ve Kürt mirleri arasındaki ilişki istikrarsız ve değişkendi. 1787-1792 arasında Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya ile savaşları sonrasında ortada kalan çoğunluğu Arnavut birçok paralı askerin (sekban), imparatorluğun ayanlarının kontrolüne girerek Balkanlar ve Anadolu'da ortaya çıkardığı şiddet sarmalının benzeri, bu kez 1821-1823 Osmanlı-İran Savaşı sonrasında çoğunlukla Kürt eşraf ve aşiret liderlerinin önderliğinde doğu cephesinde bir karmaşaya yol açmış-

23 Yerleşik bir Osmanlı pratiği olarak *hil'at bahası* şeklinde verilen bu tür ödüller kapsamında adı geçen üç bey ve yanlarında hazır bulunanlara on samur kıyafet verilmişti. Cevdet Paşa, s. 2666.

24 BOA. I. MVL. 444/19773, 20 Şaban 1277 (3 Mart 1861); bir başka kopyası için bkz. BOA. MVL. 357/52, 24 Şaban 1276 (17 Mart 1860).

tı.²⁵ Bu dönemde Tercil Hâkimi Receb Bey'in de Diyarbekir taşrasındaki şiddet girişimlerine daha fazla fırsat bulabildiği söylenebilir. Brant her ne kadar Receb Bey bu tür eylemlerin birçoğunun kendisi tarafından değil de onun adına yapılmış olduğunu belirtse de onun malvarlığının önemli bir kısmını Diyarbekir paşalarını ve yöreden geçen kervanları yağmalamaktan sağladığının bilindiğini belirtir.²⁶ Bu bağlamda onun Osmanlı hükümetine karşı daha çok alan bulabildiği bir dönemden bahsetmek de mümkün görünüyor. 1827'de iskânbaşı Eyüb Bey'e hitaben yazılan bir hükümde, Receb Bey'in son yirmi otuz yıldır Diyarbekir valilerine itaat etmediği, çevresine aşiret ve kabileleri toplayarak dört bir yanındaki köyleri zapt ettiği, Bağdat'a giden yola Kürt süvarilerini sevk ederek buradan geçenleri yağmaladığı ve bu vurgunlardan birinde 1000 kese değerinde mal ve eşyayı gasp ettiği belirtiliyordu.²⁷

Receb Bey'in idam ve izalesi Osmanlı hükümetinin seçenekleri arasında zikredilmiştiyse de, aynı hüküm Eyüb Bey'den Receb Bey'in Osmanlı hâkimiyetine bağlılığını sağlamasını talep etmekteydi.²⁸ Bu süreç ise Diyarbekir valisi olan Ebu'l-bûd Mehmed Paşa'nın 1826'da azledilmesinden sonra gerçekleşmeye başladı. Paşanın görevden alınmasından sonra, Diyarbekir ve Urfa valilikleri idari olarak Ma'âdin-i Hümayûn eyaletine bağlanarak bu eyaletin emini olan Salih Paşa'ya verilmişti. Fakat valilerin uzaktan yönetimi göz önünde bulundurulduğunda asıl mesele elbette mütesellimin kim olacağıydı.²⁹ Adaylık için Gevranlızâde İsmail Bey, Şeyhzâde Mehmed

25 1792 sonrası özellikle Balkanlar'da gerek ayanların gerekse eşkıyaların gücünün arttığı bir dönem olarak kabul edilir. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, Ankara 1983; Frederick F. Anscombe, "Albanians and 'Mountain Bandits,'" *The Ottoman Balkans, 1750-1830* içinde, der. Frederick F. Anscombe, Markus Wiener Publishers, Princeton, NJ 2006. İran ile savaş için, bkz. Stanford J. Shaw, "Iranian Relations with the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries," *The Cambridge History of Iran*, 7. Cilt: *From Nadir Shah to the Islamic Republic* içinde, der. Peter Avery, Gavin Hambly ve Charles Melville, Cambridge 1991; Roxane Farmanfarman, der. *War and Peace in Qajar Persia: Implications Past and Present*, Londra; New York 2008.

26 Brant ve Glascott, "Notes of a Journey Through," s. 359-60.

27 BOA. C. DH. 52/2585, 29 Şaban 1242 (28 Mart 1827). 19. yüzyılın başlarında bir kese yaklaşık 500 kuruştu. Receb Bey'in gasp ettiği iddia edilen tutar 1828 itibarıyla yaklaşık 8. 474 İngiliz poundu ediyordu. Bu yıldaki kur hesaplaması için, bkz. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000, s. 191.

28 BOA. C. DH. 52/2585, 29 Şaban 1242 (28 Mart 1827).

29 Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 178.

Bey ve Receb Bey'in kethüdası Ali Ağa, mütesellimlikleri halinde Osmanlı idaresine olası katkılarının araştırılması, yani doğu Diyarbekir için sağlayabilecekleri asker sayısı konusunda görüşmek üzere Babiâli ve Mukâta'at nazırının da dahil olduğu kimi dairelere çağırılmıştı.³⁰

Diyarbekir mütesellimliğine giden yol, Osmanlı ve Kürt taraflarının kendi çıkarlarını gözettiği müzakerelerden geçirdi demek yanlış olmaz. Zira Osmanlı hükümeti doğu cephelerindeki sıkıntılar için ilave asker tedariğiyle ilgileniyorken, Kürt mirleri de Babiâli'de daha yüksek mevkilere gelmenin yollarını aramaktaydı. İstanbul'daki yetkililerin bu konuda kendisiyle görüştükleri Ali Ağa, Receb Bey adına, üç yüz süvari temin edebileceğini taahhüt etmişti. Ağa her ne kadar daha fazlasını temin etmenin mümkün olmadığını ifade etmişse de sonrasında Osmanlı hükümeti için daha cazip bir teklifi dile getirmişti. Eğer diyordu, "Receb Bey kullarına Diyarbekir ve Milli iskânbaşı Eyüb Bey'e Rakka [Urf] eyâleti rütbe-yi mîr-i mirân ile ihsân buyrulsa, " her bir bey bu halde iktiza ettiğinde iki bin süvari vermeye muktedir olacaktı.³¹

Kürt mirleri Rus tehdidi nedeniyle müzakerelerde avantajlı konumda olduklarının farkındaydılar. Fakat İstanbul'daki hükümetin de kendi endişeleri vardı. Her ne kadar Osmanlı yetkililerinin Receb Bey'in devlet hizmetine layık biri (Devlet-i 'Aliye bendeliğini bilir makule) olduğuna dair pek fazla çekinceleri olmasa da bir veya iki bin Kürt süvarisinin Erzurum'da işe mi yarayacağı yoksa Erzurum valisi için bir başka gaile mi olacağı konusunda kararsızdılar.³² Bu müzakere süreci sonrasında Babiâli'nin Kürt mirlerinin taleplerini geri çevirip çevirmediği meçhul olsa da, valiliğinin reddedilmesine rağmen Recep Bey'e Diyarbekir mütesellimliği ihsan edilmişti. Ancak bu karar Vali Salih Paşa'nın onayı halinde hayata geçecekti.³³ Receb Bey bu şekilde Osmanlı idaresine eklenmişken 1828-29 Osmanlı Rus Savaşı mirin sınandığı bir süreç oluşturdu. İstanbul'daki hükümet Receb Bey'den Rusya cephesi için iki yüz süvari tedarik etmesini talep etmişti,

30 BOA. HAT. 476/23343, tarihsiz.

31 BOA. HAT. 476/23343, tarihsiz.

32 BOA. HAT. 476/23343, tarihsiz.

33 1826-29 yıllarında Diyarbekir valisi olan Salih Paşa eyaleti mütesellim aracılığıyla yönettiyse de bu üç yıl boyunca Receb Bey'in mütesellim olup olmadığı ne yazık ki belli değil. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 178.

ancak bu mirin gerçekleştirebileceği bir istek değildi. Zira Receb Bey'in ifadesine göre salgından ötürü bir gün içinde 200'e yakın kişi ölmekte ve sefere gönderilecek neferlerden otuzu deftere yazıldığında bunların yarısı ertesi sabaha ölmekteydi.³⁴ Mir bu görevin ifası için elli ila altmış günlük bir tehir talep etmekteyken –Recep Bey olup olmadığı belli olmayan– Diyarbakir mütesellimi ise 18 Haziran 1828'de Receb Bey'in bu tehir ricasını ve istenen süvarilerin nakit karşılığıyla ikame edilmesini önermekteydi.³⁵

Diyarbakir dışında, Kürdistan'ın güneyindeki Botan, Soran, Baban ve Hakkâri gibi Kürt mirlikleri 1826-28'de Rusların İranlılarla savaşında Rusları desteklemiş ve sonraki aşamada, yani 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşında Osmanlı kuvvetlerine destek vermekten imtina etmişlerdi.³⁶ Bu durumun kuzeydoğu Diyarbakir'deki Kürt mirleri için de geçerli olup olmadığı muğlak görünüyor, her hâlükârda savaş sonrasında bölgedeki Kürt mirleri ile Osmanlı Devleti arasında daha gevşek bir ilişkinin ortaya çıktığı görünmektedir. 1830'da Diyarbakir ayanından Halil Ağa'nın gönderdiği mektuptan onun Receb Bey ve şehirdeki müttetiklerinin yol açtığı "fesat"tan ötürü mustarip olduğu anlaşılmaktadır. Ağa'nın yazdığına göre:

[...] Receb Bey Diyarbakir hâricinde kâ'in kazâ ve nevâhiyi dest-i tagallübüne aldığından ve 'uhdesinde olan mâlikâne ve timârların mirî ve tekâlifini virmediğinden başka ber-takrib dâhil-i beldeyi dahi zabt dâ'iesiyle merkûm Receb Bey yedi sekiz bin mikdârı ekrâd eşkiyasıyla Diyarbakir'e kârib mahalle gelmiş ve Diyarbakir a'yânı Gevranlızâde İsmail Bey ve Hacı Hüseyin Efendi ile ittifâk ve merkûmân dahi kesb-i nüfûz[...] ve derûn-ı beldeyi dest-i eşkiyâya teslîm dâ'iesiyle silâhlanub ihdâs-ı fitne ve fesâda teşebbüs etmiş [...]»³⁷

Receb Bey'in bu hareketi, tarihyazıcılığında "ayan" olarak anlatılagelmış birçok aktörden çok da farklı görünmüyor. Dahası bu girişimin

34 BOA. HAT. 451/22361, tarihsiz.

35 BOA. HAT. 451/22361-A, 5 Zilhicce 1243 (18 Haziran 1828).

36 Michael Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century," *Middle Eastern Studies* 44, no. 2, 2008, s. 246-7.

37 BOA. HAT. 451/22366-B, 28 Rebiyülevvel 1246 (16 Eylül 1830).

kişisel olmaktan öte, imparatorluğun diğer eyaletlerinde olduğu gibi taşra ve şehir arasındaki eşrafın belirli bir ittifakının sonucu olduğu düşünüldüğünde, yerel siyaset açısından benzerlikler daha da belirgin hale gelebilir. Her ne kadar şehrin zapt edilip edilmediği müphem ise de şehirdeki müttelikleri olan Gevranlızâde İsmail Bey ve Hacı Hüseyin Efendi'nin miri destekleyerek şehirde karmaşa yarattıkları aşikâr olsa gerek. Diyarbakir surlarının dışında ve içindeki bu karmaşa, Balkanlar ve Anadolu'daki birçok ayanın yaptığı veçhile muhtemelen valilik mevkiini ele geçirmek içindi. Fakat bu girişimin şehirdeki eşrafa epey pahalıya patlaması kaçınılmazdı. Öncelikle Osmanlı yetkililerinin beyhude şekilde uyarılmış oldukları İsmail Bey ahali tarafından katledilmiş, Hacı Hüseyin Efendi ise Vali Yahya Paşa ile istişare sonucunda Sivas'a sürülmüştü.³⁸ Bu sırada birçok ayanın sahip olduğu "ikinci şans"a benzer şekilde, Receb Bey de amcalarıyla birlikte sultandan af dileyerek idamdan kurtulmuştu.³⁹ Gerek Balkanlar'da gerek Anadolu'da Pasvandoğlu Ali ve Canıkızâde Ali'nin sahip olduğu bu "ikinci şans"lar birlikte düşünüldüğünde, Receb Bey ve imparatorluğun benzer eşrafının –dönemin vakanüvislerinin iddia ettiği gibi– sıradan eşkıyalar olmadığını aksine merkezi yetkililerle işbirliğini sürdürdükçe kendi bölgelerini kontrol altında tutmaları için iktidarcılığının ve imkânlarının Osmanlı hükümeti tarafından kabul edildiğini göstermektedir.⁴⁰

1830'lardan itibaren özelde Receb Bey'in genelde Zirki mirlerinin Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin daha da karmaşık bir hal aldığı söylenebilir. Diyarbakir'in işgali girişimi sonrasında Receb Bey Osmanlı hâkimiyetini kabul ederek af dilediyse de bu geri kalan Zirki mirleri için pek geçerli değildi. Diyarbakir için verilen valilik mücadelesinin bir benzeri de Muş'ta

38. BOA. HAT. 451/22366, 11 Rebiyülahir 1246 (30 Ağustos 1830); BOA. HAT. 451/22366-B, 28 Rebiyülevvel 1246 (16 Eylül 1830).

39. BOA. C. DH. 2/68, 28 Receb 1246 (12 Ocak 1831).

40. Zens, "The Ayanlık and Pasvanoğlu Osman Paşa," s. 113; Virginia H. Aksan, "Canikli Ali Paşa (d. 1785): A Provincial Portrait in Loyalty and Disloyalty," *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire: Studies in honor of Suraiya Faroqhi* içinde, der. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı ve Christoph K. Neumann, İstanbul 2011, s. 220. Ayan ve Osmanlı hükümetini, merkez-çevre ikiliği başta olmak üzere çeşitli ikilikler üzerinden değerlendiren geleneksel Osmanlı tarih yazıcılığına karşı, eşrafi imparatorluğun ortakları olarak gören bu bakış açısı için, ayrıca bkz. Ali Yayıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford 2016.

yaşanmıştı. Muş'un önceki valisi Emin Paşa, halefi Hüseyin Paşa'nın tayin edilmesine karşı çıkarak 1833'te Atak Hâkimi Hüseyin Bey'e sığınmıştı.⁴¹ Kaçak paşanın Muş'u ele geçirme planı Atak Hâkimi Hüseyin Bey ve Hani Hâkimi Timur Bey tarafından da desteklenmekteydi.⁴² Eski ve yeni vali arasında Genç Kazası'nın Bükilan Köyü'ndeki başarısız uzlaşma girişimi ertesinde ortaya çıkan bir buçuk saatlik muharebeden sonra Kürt eşrafı arasındaki ittifak ağları güçlenmeye başlamıştı.⁴³ Emin Paşa'nın kardeşleri olan Şerif ve Murad beyler bölgedeki Kürt beylere mektuplar göndererek bir Kürt ittifakı oluşturmaya çalışmaktaydı.⁴⁴ Mektuplar vesilesiyle yapılan mücadele çağrısı ivme kazanırken Zirki mirlerinden Hüseyin Bey ve Timur Bey ve Silvanlı Aşiretinin lideri Mirza Ağa bu "fesat" mektupların dağıtılması konusunda Emin Paşa'yı tahrik etmekle suçlanıyordu.⁴⁵ Kürt mirleri arasındaki bu huzursuzluk, 1833 baharında Eğil Hâkimi Tayfur Bey'in Osmanlı hükümeti tarafından görevinden alınmasının ertesinde, Osmanlı yetkililerince zaten onun "hempa"sı olarak görülen Hani Hâkimi Timur Bey'e sığınmasıyla açık bir isyana dönüşmüştü.⁴⁶

Babîâlî'deki Osmanlı yetkilileri Rusya ve Mehmed Ali'nin oluşturduğu tehdit karşısında teyakkuz haline geçince Kürt mirlerini kendi tarafına çekmek için mutedil bir politika takip etmeyi uygun görmüş ve bu amaçla Receb Bey, Timur Bey ve Hüseyin Bey'e hil'at bahası armağan etmişti.⁴⁷ Ancak Osmanlı Devleti ile Hazro çevresindeki Kürt mirleri arasındaki çok boyutlu ve gerilimli ilişkiler, Timur Bey'in merkezileşen Osmanlı Devleti'nin temel ayaklarından olan vergilendirme ve zorunlu askerlik görevleri-

41 BOA. HAT. 450/22351-A, 25 Rebiyülahir 1249 (11 Eylül 1833).

42 Brant'ın anlattığı kadarıyla Atak Mirliği yetmiş köy içeriyor ve mir üç yüz süvari ve dört ila beş bin kılıç ve tüfekli asker toplayabiliyordu. Benzer şekilde, Timur Bey'in mirliği altmış köyden ibaretken o da iki yüz süvari ve iki ila üç bin asker toplayabilmekteydi. Brant ve Glascott, "Notes of a Journey Through," s. 360.

43 BOA. HAT. 450/22351-G, 1 Cemaziyülevvel 1249 (16 Eylül 1833); BOA. HAT. 450/22351, 25 Cemaziyülevvel 1249 (10 Ekim 1833).

44 Osmanlı Arşivlerinde yazılmış en az on altı mektup mevcut. Örneğin, bkz. BOA. HAT. 450/22351-P, 11 Rebiyülevvel 1249 (29 Temmuz 1833); BOA. HAT. 450-22351-N, 13 Rebiyülevvel 1249 (31 Temmuz 1833); BOA. HAT. 450/22351-Y, 13 Rebiyülahir 1249 (30 Ağustos 1833).

45 BOA. HAT. 450-22351, 25 Cemaziyülevvel 1249 (10 Ekim 1833).

46 BOA. HAT. 450-22351-A, 25 Rebiyülahir 1249 (11 Eylül 1833).

47 Fatih Gencer, "Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı," Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010, s. 24.

ni aşıktan hedef alması ile daha farklı bir veçhaye bürünmekteydi. Timur Bey, Eğil mutasarrıfına yazdığı bir mektupta geleneksel vergilerini ve hazâriyeyi usulünce ödemesine rağmen kazasına hâlâ müdahale olduğundan yakınmaktaydı.⁴⁸ İlaveten Zirki Aşiretine kabul ettirilemeyen esasları Tiri-kanlı Aşiretinin de kabul etmeyeceğini belirtip “bizim Zirki nizâm kabul etmezler, uşaklarını vermezler” diyerek zorunlu askerliğe karşı çıkmaktaydı.⁴⁹ Bu dönemde yöreyi gezmiş seyyahlar da zorunlu askerliğin Kürtler arasında ortaya çıkardığı huzursuzluğu ve dolayısıyla Kürtlerin arz ettiği tehlikeye işaret etmekteydi.⁵⁰

Timur Bey’in zorunlu askerlikten duyduğu sıkıntılar onun Hani’den Yezidhan’a kadar olan bölgedeki aşiretleri seferber etmesine sebep oldu. Mehmed Emin adında biri tarafından yazılarak İstanbul’a gönderilmiş bir mektuba göre, mir yerli halkı “kimsenin evladı bırak[ıl]mayıp alınacağı-nı” söyleyerek galeyana getirmekteydi.⁵¹ Bu esnada Zirki mirlerinin geri kalanının Osmanlı hükümeti tarafında kalmayı tercih etmişse de, Timur Bey kendi hâkimiyeti altındaki Kürtleri genel bir seferberliğe sevk etmişti. Bunun ötesinde mirin bu seferberlik halini Muş cihetine de yaymak istediğini belirten Mehmed Emin, Muş mütesellimi Emin Paşa’nın teyakkuz halinde olmasını önermekteydi.⁵² Timur Bey’in bu girişimi karşısında, birkaç sene öncesinde kendisine sığınan Eğil Hâkimi Tayfur Bey de miri bu girişiminden alıkoymaya yönelik bir mektup yazmıştı. Tayfur Bey, Harput’ta “kudretli adamlar var iken muhalefet eden kimesnelerin cümlesinin” akıbetinin hayırlı olmayacağını belirtiyor ve Timur Bey’in isyanı

48 BOA. HAT. 449/22346-D, 24 Şevval 1250 (23 Şubat 1835). Hazâriye, hükümet dairelerinin en çok il-tizam bedeli verilerek satın alındığı dönemde yeni vali atanan kişilere ödenen maktu bir vergiydi. 1845’te müşirliklerin kurulmasından sonra kaldırılan bu vergi yılda iki taksitte olmak üzere tüm eyalet halkına tarh edilmekteydi. Yılmazçelik, “Osmanlı Hakimiyeti Süresince,” s. 281-2.

49 BOA. HAT. 449/22346-D, 24 Şevval 1250 (23 Şubat 1835). Her ne kadar özcü değerler içerse de Sykes, Tirikanlıları “Fırat ve Hani arasında yerleşik bir aşiret; parlak renkli kıyafetlere düşkün; varlıklı ve zeki; aralarında yaşayan az sayıdaki Ermenilere nazik” bir aşiret olarak tanımlamakta ve aşiretin 650 aileden oluştuğunu söylemektedir. Ne yazık ki, Zirki Aşiretine dair bir bilgi mevcut değil. Mark Sykes, “The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire,” *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 38, Temmuz-Aralık 1908, s. 464.

50 Horatio Southgate, *Narrative of a Visit to the Syrian [Jacobite] Church of Mesopotamia*, New York 1844, s. 199.

51 BOA. HAT. 449/22346-F, 27 Şevval 1250 (26 Şubat 1835).

52 A. g. b.

halinde “kazâmızda ihtilâl etmeyesiz” diyip “Ma’den kazâsında ihtilâl eylemekten ziyâde bir musibet yokdur” diyerek miri uyarıyordu.⁵³ Buna karşın Hani Hâkimi Timur Bey, Tayfur Bey’e kurulacak düzene karşı olduğunu açıkça ifade etmişti.⁵⁴

1835 baharında Timur Bey ve diğer Zirki mirlerinin Kürt aşiretleri arasında yaydığı huzursuzluk zirveye ulaşarak isyana dönüşmüştü. Osmanlı-Kürt ilişkilerinin bu şekilde bozulmasında Soran mirinin yayılmacı siyaseti de rol oynamaktaydı. 1830’ların başında güney Kürdistan’ın çoğunu ele geçiren Revanduz Beyi Kör Muhammed (Kürtçe Mirê Kor), Botan mirlerinin ikamet ettiği Cizre’yi de bir süreliğine ele geçirmişti.⁵⁵ Mir, bölgeyi işgalini müteakiben Botan ve Bahdınan gibi mirlikleri de kendine bağlamıştı. Mirin Diyarbakir’e bu kadar yaklaştığı bir dönemde Mehmed Tahir adında bir Siirtli, Diyarbakir’deki yönetime itaat edilmesi yönündeki hükme rağmen Revanduz beyinin Bağdat’tan Siird’e yarım saat kadar olan mesafedeki bölgeyi iki mirlik haricinde zapt ettiğini ve Diyarbakir’e gitmek bir yana Siird’ten çıkmanın bile mümkün olmadığını yazmaktaydı.⁵⁶ Diyarbakir’in güneyinde beyin artan nüfuzu sadece Soran mirliğinin iktidarını perçinlemiyor, aynı zamanda civardaki diğer Kürt mirleri için de mütemadiyen değişebilecek bir ittifaklar olasılığını ortaya çıkarıyordu. Dolayısıyla bölgedeki Kürt mirlerinin Kör Muhammed’e ilişkin alacakları tavrın kaderlerini tayin etmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz.⁵⁷

53 Tayfur Bey mektubunu şöyle bitirmekteydi: “...bize kulak virir iseniz böyle muhâtaralı maslahatdan vazgelüb bu hengâmlarda it ütden güzel bir şey yokdur yok hâlinize el virir ise ‘ısyân eylemek bizim kâzamızdan vazgelüb..” BOA. HAT. 449/22346-H, tarihsiz. Tayfur Bey’in “kudretli adamlar” olarak nitelediği kişi, 1833’te Sivas ve 1834’te Diyarbakir’e vali olarak atanan ve Harput’ta askeri bir karargâh inşa ettiren Mehmed Reşid Paşa idi. Helmuth von Moltke, *Türkiyedeki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, Ankara, 1960, s. 166-7; Fatih Gencer, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Dersim’de Merkezi Otoriteyi Kurma Çabaları,” *AÜ DTCF Dergisi* 55, no. 1, 2015, s. 218-9.

54 Gencer, “Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler,” s. 23.

55 Eppel, “The Demise of the Kurdish Emirates,” s. 250.

56 Mehmed Tahir ayrıca sadece 50. 000 çakmakkânın Behdınan Nahiyesi’nde görüldüğünü eklemekteydi. BOA. HAT. 449/22346-I, tarihsiz.

57 Yukarıda da belirtildiği veçhile, Siirt’ten gönderdiği mektupla Mehmed Tahir kâğıt üzerinde de olsa Babiâli’ye itaatını belirtmişti. Benzer şekilde Şirvan hâkimi, bölgedeki paşalardan birine gönderdiği mektupta Revanduz beyinin Cizre’ye geldiğini, Botan ahalisinin topluca yanına gittiğini fakat kendilerinin Mehmed Reşid Paşa’ya bağlı olup hanelerinde oturup beyi görmeye gitmediklerini yazmıştı. BOA. HAT. 449/22346-J, tarihsiz.

Kürt mirlerinin içinde bulunduğu bu isyan halini, bölgedeki ıslahın kumandanı konumundaki Sivas Valisi Mehmed Reşid Paşa onların o vakte kadar tasarruflarında bulunan imtiyazlarını kaybetme korkularına bağlamak-taydı.⁵⁸ Osmanlı Kürdistan'ında daha büyük bir ıslah hareketinin bir parçası olarak, Diyarbekir'den sekiz saat mesafede olan Seyyid Hasan Köyü'nde Receb Bey'in kuvvetleri paşa tarafından mağlup edilmiş (bir yürüyüşte kaldırılmış) ve Receb Bey'e yardıma gelen Timur Bey ve Behram Bey de bozguna uğratarak Zirki mirleri kesin bir yenilgiye uğratılmıştı.⁵⁹ Ancak Kürdistan'da merkezileşmenin ilk aşaması olarak adlandırılan ve Zirki emirlerinin tasfiyesini de içeren bu dönem, merkezi hükümet ile özerk Kürt mirlikleri arasında basit bir zıtlaşmanın ötesindeydi.⁶⁰ Özok-Gündoğan'ın da Kürt mirlerine verilen yurtluk-ocaklık toprakların ilgasına ilişkin durumda belirttiği veçhile, Osmanlı hükümeti "Kürt beylerini devlet kontrolü altına almak için askeri güç dışında sayısız başka yol denenmişti."⁶¹ Zıtlaşmadan ziyade, Kürt mirlerinin, valilerin ve Babiâli'deki memurların dahil olduğu siyasi ve mali ağlarla iç içe geçmiş bu ilişkiler birçok seçenek ve karşı-seçenek içermek-teydi. Başka bir deyişle, Osmanlı hükümet yetkilileri ve Kürt mirleri ve ona tabi olan aşiretler arasındaki ilişkiler iki tarafın da kendi siyasi, iktisadi veya toplumsal çıkarını gözeterek bir uzlaşma sahası içinde ortaya çıkan bir alan olarak ele alınabilir. Yukarıda da gösterildiği üzere, Zirki mirlerinin Osmanlı yönetimine karşı artan huzursuzluğu ve bunu takip eden askeri harekât bu uzlaşma sahasını sürdürülemez kılmıştır.

Bu makale, erken 19. yüzyılda Diyarbekir'de siyasetin, merkezi-leşme reformlarına karşın bir isyandan ziyade hem Osmanlı memurları

⁵⁸ Gencer, "Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler," s. 24.

⁵⁹ Bu esnada 1000 kişi öldürülmüş, 600 kişi ise esir olarak alınmıştı. Receb Bey ve kardeşi Bedirhan Bey ufak yaralarla canlı ele geçirilmişti. Timur Bey ve Behram Bey ele geçirilemediyse de Mehmed Reşid Paşa bu ikisinin "işinin bittigini" söylemekteydi. BOA. HAT. 453/22435-A, 5 Zilkade 1250 (5 Mart 1835). Ayrıca, *Takvim-i Vekâyi*, Defa 123, Sene 1251 (1835/36).

⁶⁰ Botan mirliğinin tasfiyesiyle Osmanlı Kürdistan'ında merkezileşmenin ikinci aşaması başlayacaktı. Suavi Aydın ve Jelle Verheij, "Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbekir Province, 1800-1870," *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915* içinde, der. Joost Jongerden ve Jelle Verheij, Boston 2012), s. 31-2.

⁶¹ Nilay Özok-Gündoğan, "Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1, 2014, s. 164.

ve ayan hem de ayan ve taşradaki eşraf arasında ittifakların kurulması ve bozulması arasında mütemadi bir hareketlilik içinde olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Diyarbakir eyaletindeki çeşitli ve zaman zaman da rakip olan aktörlerin ve mücadelelerinin imparatorluğun diğer eyaletlerindeki benzer olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Makale, ayan, eşraf veya mir şeklinde nasıl tanımlanırsa tanımlansın bu yerel güç odaklarının, gerek yerel düzeyde devlet memurları ve rakip aileler arasında gerekse de imparatorluk düzeyinde merkezi otoriteyle sürekli olarak bir güç mücadelesi içinde bulunduğunu göstermeye de çalışmaktadır. Bir başka çalışmada değindiğimiz gibi bu güç mücadelesi, Osmanlı Devleti'nin merkezi iktidarının bu döneme göre daha arttığını göz ardı etmeden, Diyarbakır'da Tanzimat döneminin ilk yıllarında da devam etmiştir.⁶²

Bu ilişkiler ağı içinde ayan denen kişi, Osmanlı tarihyazıcılığında belirtile geldiği üzere normatif görevleri olan, işleyişi belirli bir "düzene" bağlı sabit bir kurum çalışanı değil, aksine başkentte ve yaşadığı şehrin surlarının içinde ve dışındaki rakiplere karşı sürdürebildiği iktidarı taşıyan yerel güç odaklarından biriydi. Elbette bu iktidarın sürdürülebilirliği de mutlak olmayıp Osmanlı nezdinde meşruiyet taşımanın önemli olduğunu da, ayan üzerine tarihyazıcılığındaki gibi yapay farklılaşmalara gitmeden belirtmek gerek. Zira "derebeyi" olarak adlandırılan ve iktidarını gayrimeşru şiddetle elinde tutan ve buna karşın devlet nezdinde meşru bir iktidarı olan "ayan" gibi yapay farklılıkların, gerek Kürt mirleri için gerekse de Balkanlar ve Anadolu'daki yerel güç odakları için çok da açıklayıcı olmadığı ortada olsa gerek.⁶³ Öte yandan bu güç odaklarının sahip oldukları güçten kaynaklanan meşruiyet de somut ve sabit bir mefhum değildi. Bu çalışmanın göstermeye çalıştığı veçhile, Tercil Hâkimi Receb Bey, bir Kürt miri, kervanları yağmalayan bir eşkıya, kuşatılan valinin kurtarıcısı, mütesellim ve nihayetinde asi ama tüm zamanlarda bir ayandı. Bu çerçevede, Receb Bey'in durumunun geç 18. yüzyılda Bulgaristan ve Sırbistan'da eşkıya

62 Uğur Bahadır Bayraktar, "Periphery's Centre: Reform, Taxation, and Local Notables in Diyarbakir, 1845-1855," *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, der. Tolga Yaşar Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi, Londra & New York 2016, s. 159-178.

63 Bu ayrımların örneği için bkz. Deena R. Sadat, "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century," *The Journal of Modern History* 44, no. 3, 1972, s. 350, not 20; Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, s. 5.

olarak başlayıp ayan olmayı başaran Kara Feyzi ile ortaklıkları farklılıklarından daha fazlaydı. Esmer'in belirttiği şekilde Kara Feyzi'nin "resmi olarak tasdik edilmiş sınır kumandanı olması, köle taciri ve hatta silah imalatçısı olup belirli bir etnik gruba karşı hareket etmesi, ikincil literatürde özetlenen ayan rolüne güçlkle uymaktadır."⁶⁴ Bu çerçeveden bakıldığında, erken 19. yüzyılda Osmanlı Kürt ilişkilerinin –kendine özel yüzyıllara dayanan bir geçmişi olsa da– Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu siyasi, iktisadi ve toplumsal düzenden ayrıştırılmadan çalışılmasının bizi daha bütünlüklü bir tarih anlayışına götüreceği açıktır.

64 Tolga U. Esmer, "Economies of Violence, Banditry and Governance in the Ottoman Empire Around 1800," *Past & Present* 224, no. 1, 2014, s. 196.

- AGOSTON Gábor, "A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers," *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2, 2003.
- AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*. 6. Cilt. , Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.
- AKSAN Virginia H. , "Canikli Ali Paşa (d. 1785): A Provincial Portrait in Loyalty and Disloyalty," *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire: Studies in honor of Suraiya Faroqhi* içinde, der. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı ve Christoph K. Neumann, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- ALKAN Günay Nilüfer, "19. Yüzyıl Başlarında Bursa'da Ayanlık ve Ayanlık Mücadelesi," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 22, 2012.
- ANSCOMBE Frederick F. , "Albanians and 'Mountain Bandits,'" *The Ottoman Balkans, 1750-1830* içinde, der. Frederick F. Anscombe, Markus Wiener Publishers, Princeton, NJ 2006, s. 87-113.
- AYDIN Suavi ve Jelle VERHEIJ, "Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbakir Province, 1800-1870," *Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915* içinde, der. Joost Jongerden ve Jelle Verheij, Brill, Leiden; Boston 2012.
- BARKEY Karen, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, Ithaca, NY 1994.
- , *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, NY 2008.
- BAYRAKTAR Uğur Bahadır, "Periphery's Centre: Reform, Taxation, and Local Notables in Diyarbakir, 1845-1855," *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, der. Tolga Yaşar Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi, I. B. Tauris, Londra & New York 2016.
- , "Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890," Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi ve EHESS, 2015.
- BEYSANOĞLU Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakir Tarihi*, 2. Cilt: *Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, Diyarbakir Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1998.
- BRANT James ve A. G. GLASCOTT, "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838," *Journal of the Royal Geographical Society of London* 10, 1840.
- EPPEL Michael, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century," *Middle Eastern Studies* 44, no. 2, 2008.
- ESMER Tolga U. , "Economies of Violence, Banditry and Governance in the Ottoman Empire Around 1800," *Past & Present* 224, no. 1, August 1, 2014.
- , "A Culture of Rebellion: Networks of Violence and Competing Discourses of Justice in the Ottoman Empire, 1790-1808," Doktora tezi, University of Chicago, 2009.
- FARMAN FARMAIAN Roxane, ed., *War and Peace in Qajar Persia: Implications Past and Present*, Routledge, Londra; New York 2008.
- FAROQHI Suraiya "Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to Early Nineteenth-Century," *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* içinde, der. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi, Brill, Leiden 2002.

- GARA Eleni, Christoph K. Neumann ve Erdem Kabadayı, "Ottoman Subjects as Political Actors: Historiographical Representations," *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire: Studies in Honor of Suraiya Faruqi* içinde, der. Eleni Gara, Christoph K. Neumann ve Erdem Kabadayı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- GENCER Fatih, "Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı," Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- , "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Dersim'de Merkezi Otoriteyi Kurma Çabaları," *AÜ DTCF Dergisi* 55, no. 1, 2015.
- HAKAN Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- HAN Şeref, *Şerefname*, Trc. M. Emin Bozarslan, Yöntem Yayınları, İstanbul 1975.
- HELMİOĞLU Yavuz Muhsine, *Diyanet Efsaneleri: Derleme-Araştırma-İnceleme*, Doruk Yayınları, Ankara 1993.
- İNALCIK Halil, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," *Studies in Eighteenth Century Islamic History, Papers on Islamic History*, 4. Cilt içinde, der. Thomas Naff ve Roger Owen, Southern Illinois University Press, Carbondale 1977, s. 27-52.
- KARDAM Ahmet, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları*, Dipnot, Ankara 2011.
- KHOURY Dina Rizk ve Dane Kennedy, "Comparing Empires: The Ottoman Domains and the British Raj in the Long Nineteenth Century," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27, no. 2, 2007, s. 233-44.
- MCGOWAN Bruce, "The Age of the Ayans, 1699-1812," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, II. Cilt içinde, der. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- MIKHAIL Alan, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*, Cambridge University Press, Cambridge, NY 2011.
- NAGATA Yuzo, "Ayan in Anatolia and the Balkans During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family," *Provincial Elites in the Ottoman Empire* içinde, der. Antonis Anastasopoulos, *Halcyon Days in Crete V: A Symposium Held in Rethymno*, 10-12 Ocak 2003, Crete University Press, Rethymno 2005.
- ÖZCOŞAR İbrahim, "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyanetinde Eşraf," *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 14, no. 53, 2015.
- ÖZKAYA Yücel, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanların Ortaya Çıkışı," *Belleten*, no. 168, 1978.
- , *Osmanlı İmparatorluğunda Dağılım İsyânları (1791-1808)*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.
- ÖZOK-GÜNDOĞAN Nilay, "Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1, Ocak 2014.
- PAMUK Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, University Press, Cambridge 2000.
- SADAT Deena R, "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century," *The Journal of Modern History* 44, no. 3, 1972.

- SALZMANN Ariel, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, Brill, Leiden, Boston 2004.
- SHAW Stanford J, "Iranian Relations with the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries," *The Cambridge History of Iran*, 7. Cilt: *From Nadir Shah to the Islamic Republic* içinde, der. Peter Avery, Gavin Hambly ve Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- SOUTHGATE Horatio, *Narrative of a Visit to the Syrian [Jacobite] Church of Mesopotamia*, D. Appleton, New York 1844.
- SYKES Mark, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire," *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 38, Tem. - Ara. 1908.
- ŞAHİN Canay, "The Economic Power of Anatolian Ayan of the Late Eighteenth Century: The Case of the Caniklizâdes," *International Journal of Turkish Studies* 11, no. 1, 2005.
- TAMDOĞAN Işık, "Büyükleri Saymak, Küçükleri Sevmek" 18. Yüzyıl Adana'sında Ayanların İlişki Ağları ve İki Farklı İlişki Yürütme Üslubu," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no. 1, 2005.
- VAN BRUINSEN Martin, "The Ottoman Conquest of Diyarbakir and the Administrative Organisation of the Province in the 16th and 17th Centuries," *Evlâya Çelebi in Diyarbakir: The Relevant Section of the Seyahatname* içinde, der. Martin van Bruinssen ve Hendrik Boeschoten, E. J. Brill, Leiden; New York 1988.
- VON MOLTKE Helmuth, *Türkiyedeki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, Ankara Türk Tarih Kurumu, Ankara 1960.
- YAYCIOĞLU Ali, "Provincial Power-Holders and the Ottoman Empire in the Late Ottoman World," *The Ottoman World* içinde, der. Christine Woodhead, Routledge, Londra ve New York 2012.
- , *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, Stanford 2016.
- YILMAZÇELİK İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- , "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10, no. 1, 2000, s. 233-87.
- ZENS Robert W, "The Ayanlık and Pasvanoğlu Osman Paşa of Vidin in the Age of Ottoman Social Change, 1791-1815," Doktora tezi, University of Wisconsin-Madison, 2004.
- , "In the Name of the Sultan: Hacı Mustafa Pasha of Belgrade and Ottoman Provincial Rule in the Late 18th Century," *International Journal of Middle East Studies* 44, no. 1, 2012.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Cevdet Dâhiliye (C. DH): 2/68, 52/2585.

Hatt-ı Hümayûn (HAT): 449/22346-D, 449/22346-F, 449/22346-H, 449/22346-İ, 449/22346-J, 450/22351, 450/22351-A, 450/22351-G, 450/22351-N, 450/22351-P, 450/22351-Y, 451/22361, 451/22361-A, 451/22366, 451/22366-B, 453/22435-A, 476/23343.

İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ. MVL): 444/19773.

Meclis-i Vâlâ (MVL): 357/52.

BİR HAMİDİYE AŞİRET ALAYI ÖRNEĞİ: II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE HEYDERAN AŞİRETİ

GİRİŞ

Kürt beyliklerinin 19. yüzyılın ortalarına kadar geçen süreçte ortadan kaldırılmaları ve Kürdistan Vilayeti'nin olağanüstü bir statüde bölgeyi yönetmesi sonrasında, II. Abdülhamid 1890'ların başlarında ademimerkezileşmiş durumdaki bölgenin güç boşluklarını (*power vacuum*) aşiretleri emirliklere¹ benzer birer güç haline getirecek olan Hamidiye Aşiret Alaylarını, Şakir ve Zeki paşaların öncülüğünde kurdurarak doldurmaya çalışmıştır. Bu çalışmada Hamidiye Alayları içinde en güçlü aşiretlerden biri olan Heyderan Aşireti ve bu aşiretin en prestijli lideri Hüseyin Paşa'nın II. Abdülhamid döneminde nasıl bir role sahip olduğu incelenmiştir.

Hüseyin Paşa, Hamidiye Alayları teşkilatının kurulmasından sonra ki on beş yıl içinde Patnos'ta yaşayan bir ağa statüsünden, Van'ın kuzey bölgesini kontrol eden bir miriliva (tuğgeneral) rütbesine kadar yükselmiştir. Bu süreçte, Hüseyin Paşa Karakilise (Ağrı), Eleşkirt, Tutak, Erciş ve Adilcevaz'ın tartışılmaz en üst otoritesi haline gelmiştir. İmparatorluğun sınır kırsalındaki yönetim boşlukları, Hüseyin Paşa gibi güç kazanan liderlerle tek elden merkezleştirilerek doldurulmuştur. Heyderan Aşireti merkezin gözündeki devlet dışı bir aktör olmaktan çıkıp, devlet ordusunun bir parçası haline gelerek, bir devlet aygıtına dönüşmüştür. Bu çalışmada, politik zekası ve nüfuzunu Osmanlı merkezi hükümetinden aldığı güçle sağlamlaştıran Hüseyin Paşa'nın II. Abdülhamid döneminde bölgedeki faaliyetlerine ve dönemin reel politigi içinde nasıl hareket ettiğine değineceğiz. Heyderan Aşireti merkezinde yazılmış olan bu monografik çalışmayla II. Abdülhamid'in politikalarını bölgeye nasıl uyguladığını da görmüş olacağız.

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Tarih Bölümü.

1 Emirlik kavramı için bkz. İbrahim Özcoşar, "Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey," *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre*, Ed: Nesim Doru, İstanbul, 2012.

Spesifik olarak aşiretler üzerinden ayrıntılı bilgi veren monografik çalışmalardan ziyade, Hamidiye Aşiret Alayları hakkındaki çalışmalar alayların genel yönleri hakkında ayrıntılı bilgi veren, kuruluşu ve misyonu hakkında yazılmış çalışmaları içermektedir. Bayram Kodaman, Eugene Rogan, Stephen Duguid ve Janet Klein bu konuda önemli katkılarda bulunmuş yazarlardan bazılarıdır.² Heyderan Aşireti ve Hüseyin Paşa hakkında çalışma yapmış yazarlar ise Janet Klein ve Tibet Abak'tır. Klein, çalışmasını Fransız ve İngiliz konsolos ve elçilerinin raporlarına dayandırarak yazarken, Abak Rus arşivi kaynaklı raporlar üzerinden İttihat ve Terakki döneminde Hüseyin Paşa'nın rolünü incelemiştir. Bu çalışmada ise ağırlıklı Osmanlı arşiv kaynakları kullanılacaktır. Yazarların neredeyse tümü Hamidiye Aşiret Alaylarının misyonu hakkında ortak görüş beyan etmektedirler: Kürt hareketlerinin oluşumuna karşı Kürt aşiretlerini kontrol altında tutmak, bölgedeki Ermeni aktivitelerini bu aşiretler aracılığıyla kontrol edebilmek, Rusya ve İran'dan gelebilecek saldırılara karşı hazır bir askeri kuvvet olarak kullanılabilir aşiret kuvvetlerinden yararlanmak, Kürt aşiretlerinin Rus ve İran devletleri ile ortak hareket etmesini engellemek olarak özetleyebiliriz. Bunlardan en önemlisi ise sınır bölgesindeki aşiret kırsalının devlet sistemine entegre edilmesi idi. Vergi alabilmek gibi ekonomik endişeler etkili olsa da, alayların kuruluşunda bu sebep diğerlerine göre ikincil konumdadır.³ İleride görüleceği üzere Hüseyin Paşa neredeyse 1908'e kadar devlete düzenli biçimde vergi vermemiştir.

Şakir ve Muhammed Zeki paşaların fikir babaları olduğu ve Rus Kazak süvarileri örneğinden yola çıkılarak organize edilen Hamidiye Alay-

2 Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul, XXXII, 1979, 427-480. Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia" *Middle Eastern Studies*, Mayıs 1973, s. 139-155. Eugene L. Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, c. 28, Şubat 1996, s. 83-107. Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford 2011. Edip Gölbaşı, "Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme" 1915: *Siyaset, Tehcir Soykırım* içinde, Ed: Fikret Adanır, Oktay Özel, İstanbul:2015, s. 164-175. Yaşar Tolga Cora, "Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arka planı" 1915: *Siyaset, Tehcir Soykırım* içinde, Ed: Fikret Adanır, Oktay Özel, İstanbul 2015, s. 126-139.

3 Duguid, s. 139-155. Aynı zamanda Duguid'e göre bölgedeki merkezîyetçi reformların, devletin bütünlük ve gücünün devamını bölgede sürdürebilmesine göre ikincil bir statüde bulunduğunu vurgular.

ları 1891'in bahar aylarında kuruldu. Alaylar 1891 sonrasında 1896, 1910 ve 1912 yıllarında gerçekleştirilen dört ayrı düzenlemeyle farklı isimlerle tanımlansalar da varlıklarını sürdürdüler.⁴ 1908'de Hafif Süvari Alayları adı verilen alaylar, İhtiyat Süvari Alayları olarak da isimlendirilmiş fakat alayların temel yapısı ve işleyişi aynı şekilde devam etmişti. Elliden fazla Sünni aşiretin içinde bulunduğu alayların arasında Arap, Türkmen, Çerkez aşiretler olsa da bunların çoğunluğunu Kürt aşiretleri oluşturmuştur. Alayların kuruluşu sonrasında nizamiye mensubu miralay veya kaymakam rütbeli subaylar her aşirete danışman olarak atansalar da bu rütbeliler daha çok merkezi hükümet ile aşiret lideri arasındaki iletişimle sınırlı bir görev yürütmüşlerdir.⁵

Çalışmamızın sınırını oluşturan Heyderan Aşireti ise altı aşiret alayı kurmuştur. 25. Hamidiye Aşiret Alayına Hüseyin Paşa liderlik yaparken, 23. alayın liderliğini oğlu Sultan Bey yapmıştır. 13. ve 14. aşiret alaylarını, Osmanlı-İran sınır bölgesinde yer alan Ebeğe bölgesindeki Heyderan Aşireti liderleri Muhammed Sıddık ve Mustafa beyler kurmuşlardır. 22. Alayı, Adilcevaз'daki Heyderan Hacı Timur Paşa ve 24. Alayı ise Emin Paşa kendisi mülkiyeden olduğu için kardeşi Muhammed Ali Bey'e kurdurmuştur. Hüseyin Paşa 1897'deki Osmanlı-Yunan harbine kendi isteğiyle katılma talebinde bulunmuş, Diyardin'de daha önceleri Heyderan Aşiretinin bir parçası olan Ademanlı Aşiretinin kurmuş olduğu 11. ve 12. Alayları da bizzat örgütlemişti. Her ne kadar aynı aşiretten ve amcaoğulları dahi olsalar Hüseyin Paşa'nın bölgedeki en büyük rakipleri Adilcevaз'daki Hacı Timur ve Erciş'teki Emin paşalar idi. Hüseyin Paşa'nın yaşadığı yer olan Patnos ile Adilcevaз ve Erciş, Van Gölü'nün kuzeyinde bir üçgen oluşturan, birbirine yakın yerlerdi. Bu bölge, aynı zamanda Erzurum-Bayezid yolu haricinde Van Gölü'nün kuzeyindeki tek geçiş yolu idi. Eşitler arasında birinci olma (*primus inter pares*) mücadelesinde birbirlerinin köylerini yağmalayan ve adamlarını öldüren bu liderler, 1897'de tutuklanarak Erzincan'dan Trabzon yoluyla Dersaadet'e yollanmış ve sert şekilde uyarıldıktan sonra aralarındaki saldırılara son vermedikleri takdirde Balkanlar'a sürülmekle tehdit

4 Kodaman, s. 427-480. Hamidiye Hafif Süvari Alayları, Hafif Süvari Alayları, Aşiret Alayları farklı dönemlerdeki isimlendirmelerden bazılarıdır.

5 *Salname-i Askeri*, Matbaa-i Askeri, İstanbul 1311, s. 514-578.

edilmişlerdi. Fakat bir Osmanlı arşiv belgesinin vurguladığı üzere “söz vermeleri” sonrasında Dersaadet’teki tutuklulukları birkaç ayda sona ermiş ve vatan-ı asliyelerine aynı statü ile geri dönmüşlerdir.⁶ Bu olay sonrasında Emin ve Hacı Timur paşalar benzer statüde hayatlarını devam ettirseler de, Hüseyin Paşa hükümetle ilişkisini iyileştirme yolunda hareket etmiştir. Bu durum, İttihat ve Terakki Partisinin 1908’de başa geleceği süreye kadar kendisini bölgenin en güçlü ve tartışmasız lideri haline getirecektir. Sonraki sayfalarda Hüseyin Paşa üzerinden vereceğimiz bilgilerle Heyderan Aşireti’nin bölgedeki aktiviteleri incelenecek ve II. Abdülhamid hükümetinin politikası bu çerçevede bölgede tekrar beylikleşen (*Re-Emirized*) bir liderin faaliyetleri üzerinden tartışılacaktır.

AĞALIKTAN MİRLİVA PAŞALIĞINA HÜSEYİN PAŞA

Janet Klein’ın vurguladığı üzere Hüseyin Paşa, Osmanlı Devleti ve İran arasındaki sınır bölgelerinin her iki tarafında da tebaası bulunan Heyderan Aşireti’nin daha düşük nüfuza sahip (Patnos’ta yaşayan) bir ağası idi.⁷ Hamidiye Alaylarının kuruluşunun hemen öncesinde Hüseyin Paşa Erzurum’a bağlı Patnos Nahiyesi’nin muhtarı idi.⁸ Klein’a göre Hüseyin Paşa 1880’lerde yakın bir akrabasını öldürterek Patnos’ta kol müdürü olmuştur ve 1891 yılında Hamidiye Alaylarının kuruluşu için Dersaadet’e giden aşiret liderlerinden biri olarak mirliva unvanını almıştır.⁹ Osmanlı arşiv kaynakları göz önünde bulundurulacak olursa, Hüseyin Paşa bu tarihte henüz mirliva değildir fakat paşa unvanına sahiptir. Hüseyin Paşa 1905’teki Yemen olayları için lideri bulunduğu 25. Hamidiye Süvari Alayından oluşan 600 silahlı atlı ile kendi isteğiyle Adilcevaz’a kadar gelmiştir.¹⁰ Hüseyin Paşa bu nedenle Abdülhamid tarafından ödüllendirilmiş ve rütbesi bu tarihte yani 1905’te mirlivalığa yükseltilmiştir.¹¹ Bununla birlikte Hüseyin Paşa ve süvarileri Yemen’e gönderilmemiştir. Bunun nedeni, Van Valisi Tahir Paşa’nın, eğer Hüseyin Paşa Yemen’e gönderilirse bölgedeki

6 BOA, Y.PRK.ASK. 232-2.

7 Klein, s. 136.

8 BOA, DH.MKT 5-58.

9 Klein, a.g.e. s. 136-137.

10 BOA, Y.PRK.ASK 231-31.

11 BOA, İ.TAL. 377-2.

Ermeni ihtilalcilerin daha güçlü olacağı, bu yüzden kendisi ve alayının Yemen'e gönderilmemesi ve yerlerinde kalmaları teklifinde bulunmuş olmasıydı. Hüseyin Paşa çok daha önce, 1897'de Abdülhamid'in güvenini kazanmıştı. 23 Eylül 1897 tarihinde Hüseyin Paşa Dersaadet'e, Osmanlı-Yunan Harbi'ne dört alay halinde 2000 askerle katılacağını ve savaş meydanına kadarki masraflarını kendisinin karşılayacağını bildirmişti.¹² Bu tarihte Osmanlı-Yunan Harbi sona ermek üzere olduğundan Hüseyin Paşa'nın isteği kabul edilmemiş, fakat hazır halde bulunması emredilmişti. Muhtemelen Dersaadet Hüseyin Paşa'nın kendi bölgesindeki güvenliği merkezi hükümet adına korumaya devam etmesini daha öncelikli görmüş, fakat bu isteğinden dolayı onu altın liyakat madalyası ile ödüllendirmiştir.¹³ Hüseyin Paşa 1893'ten itibaren 25. alayın kaymakamlığına atanmış ve bu tarihten itibaren bölgedeki güç ve nüfuzunu sağlamlaştırma girişimlerinde bulunmuştur.¹⁴ Bu dönemde kendisi hakkındaki şikâyetlerin asıl sebepleri arasında bu girişimleri bulunmaktadır. Bu süreçte başta kuzenleri Emin ve Hacı Timur paşaların tebaaları olmak üzere Müslim ve gayrimüslim ahalinin, Ermeni Patrikliği ve bölgedeki Fransız, İngiliz ve Rus konsoloslarının şikâyetleri üzerine bu üç paşa 1897'de Dersaadet'e yollanmışlardır.¹⁵ Hükümet Edirne bölgesinde Nizamiye ordusunda görevlendirilmeleri hakkında bir plan yapmış ve paşaların yerine alternatif liderlerin desteklenmesi düşünülmüş, fakat aynı yıl Abdülhamid'in emriyle bir daha birbirleriyle mücadeleye girişmeyecekleri yönünde söz vermeleri üzerine vatan-ı asliyelerine dönmüşlerdir. Bu tarihten sonra Hüseyin Paşa'nın merkezi hükümetle ilişkilerini iyi düzeyde tutmaya gayret ettiğini belgelerde görebiliyoruz. Dönüşünden kısa bir süre sonra 1898'de kaymakamlık unvanı miralaylığa yükseltmiş ve merkezi hükümet tarafından desteklenmesi sonrasında Van bölgesinin kuzeyinde tartışmasız tek otorite haline gelmiştir.¹⁶ Fakat bu politik ilişki Hüseyin Paşa'nın her zaman merkezi hükümetin emirleri doğrultusunda hareket ettiği anlamını taşımamıştır.

¹² BOA, Y.EE. 145-53.

¹³ BOA, İ.TAL. 111-84.

¹⁴ BOA, İ.AS. 8-22.

¹⁵ BOA, A.MKT.MHM. 636-26.

¹⁶ BOA, İ.TAL. 140-8.

Hüseyin Paşa güçlenmeye başladığı süreçte Erzurum, Van ve Bitlis üçgenindeki bölgede ve Erzurum-Van yolunda tek otorite haline gelmeye çalışmış ve bunu da başarmıştır.¹⁷ Bölgedeki öşür vergisini halktan kendisi veya adamları aracılığıyla toplamış ve düşman aşiretlerin veya kavgalı olduğu kişilerin tebaiyeti ile mücadele halinde bulunmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere, bölgedeki en büyük rakipleri olan Emin ve Hacı Timur paşaların köylüleri kendisinin öncelikle yöneldiği topluluklardan olmuştur. Her ne kadar bu mücadele Osmanlı belgelerinde eşkıyalık faaliyeti ve hırsızlık olarak vurgulansa da, bunlar aslında çok parçalı bölge kırsalındaki aktörlerin prestij ve güç mücadelesinin tekniklerini oluşturmaktadır.¹⁸ Averyanov ve Mayewsiy bu konuda paralel bilgiler sunmuş ve bölgedeki en büyük rakiplerin bu üç kuzen olduğunu ve birbirlerinin köylerine saldırılarda bulunduklarını vurgulamıştır.¹⁹ Osmanlı arşiv kaynaklarında bu saldırılara maruz kalmış olan köylülerin arzuhalleri de bu durumu doğrulayıcı bilgiler sunmaktadır.²⁰ Erzurum, Bitlis, ve Van üçgenindeki bölgede gerçekleşen bu mücadele, saldırı ve ölümler, Klein'ın vurguladığı üzere bölgedeki güç boşluğu (*power vacuum*) sonrasında aşiretlerin beylikleşmesi (*tribal re-emirization*) sürecinin kanıtıdır. Hüseyin Paşa bu gücü elde etmek ve alternatiflerinin gücünü sınırlama amacıyla kuzenlerinin tebaiyeti başta olmak üzere halka baş eğdirmeye çalışmış ve buna direnenleri cezalandırmıştır.

HÜSEYİN PAŞA NASIL GÜÇLENMİŞTİR?

Abdülhamid hükümeti, Hüseyin Paşa'nın kendi arzusuyla Yunan Harbine ve Yemen olaylarına katılma isteği ve çabasını, mobilize aşiretler üzerinde başarılı bir siyaset göttüklerinin bir işareti olarak görmüştür. Hükümet alaylar aracılığıyla aşiretlerle ittifak halinde olan politik bir atmosfer oluşturmaya çalışmıştı ve Hüseyin Paşa bu politik anlaşma çerçevesinde Osmanlı-İran serhadındaki en güçlü lider konumuna gelmişti. Hükümet her ne kadar bölgede bu denli güçlü tek bir otoriteyi istemese de,

17 BOA, A.MKT.MHM. 723-3.

18 BOA, A.MKT.MHM. 723-2.

19 P.I Averyanov, *Osmanlı-İran Rus Savaşlarında Kürtler* 19. yy, İstanbul 2010, s. 221. V.T. Mayewsiy, *Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt Ermeni İlişkileri*, İstanbul 1997.

20 Bu iki belge misal olarak değerlendirilebilir: BOA, Y.PRK.AZJ. 27-III ve BOA, DH.MKT. 5-58.

mevcut şartlarda aşiret liderlerinin desteklenmesinden farklı bir seçenek de bulunmamaktaydı.²¹ Bu süreçte Hüseyin Paşa gibi liderler çevre köy ve kazalarda güçlerini artırıp tek otorite haline geldikçe, hükümet de liderleri aracılığıyla aşiret mensuplarını kendi taraflarında tutmuş oluyor ve bölge-deki Ermeni faaliyetlerine karşı bu aşiret güçlerinden faydalanıyordu.

Ferik Sadettin Paşa, alayların teftişi için Van bölgesine yaptığı 1896'daki seyahati sırasında Osmanlı nizamiye askerlerinin sefalet içinde ve gayri-nizami halde bulunduklarını anılarında belirtmektedir.²² Sadettin Paşa'nın durumlarından dolayı yakındığı Asakir-i Şahane için Hüseyin Paşa, hükümetin isteği üzerine bu tarihlerde Muş'ta bulunan askerlere buğday yardımında bulunmuştur. Hüseyin Paşa'nın emri ile Patnos muhtarları olan oğlu Abdullah Bey bu isteği yerine getirmiş ve Tatvan üzerinden Asakir-i Şahane için buğday yardımında bulunmuştur.²³ Yerel hükümetlerin aşiret liderlerinin yardımına ihtiyaç duyması aşiret liderlerinin artık yeniden beylikleşmiş bir konuma ulaştığını göstermektedir. Hükümetin ve Hüseyin Paşa'nın aynı amaçla hareket etmeleri Hüseyin Paşa'nın lider olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Asakir-i Şahanenin sıkıntılar yaşadığı dönemde Hüseyin Paşa'nın bu kadar varlık içinde olmasının nasıl gerçekleştiği cevaplanması gereken önemli bir sorudur. Hamidiye aşiret liderleri Abdülhamid döneminde kendi yörelerinde iltizam yöntemiyle öşür vergisini toplamaktaydılar. Düşük bir bedelle öşür vergisini toplama yetkisini alan Hüseyin Paşa bu vergiyi Adilceviz, Erciş ve Eleşkirt bölgesinde ahaliden toplamaktaydı. Alaylara tabi aşiretler emlak ve temettuat vergilerini de ödemediğinden Hüseyin Paşa çok az vergi vermekte ve netice olarak ekonomik gücünü hızla artırmaktaydı. Hükümet, Hüseyin Paşa gücünü Patnos dışına yayma aşamasındayken buna engel olacak bir politika benimsemiş olsaydı, onun sahip olduğu güç ve zenginlik de ortaya çıkmayacak, hükümet de Asakir-i Şahaneye yardım gönderecek bir alternatifte sahip olamayacaktı. Hüseyin Paşa gibi bir güç kalabalık Heyderan Aşiretini hükümet için kontrol altında bulundurabiliyor ve

21 Bu konuda aşiretlerin hükümete ısındırılması konusunda bkz: "Aşairi ekradı daireyi itaate celb ile saltanatı seniyyelerine sadık ve munkad bir hale konulmak için" BOA, Y.PRK.ASK. 101-48.

22 Sami Önal, *Sadettin Paşa'nın Anıları: Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*, İstanbul 2004, s. 72.

23 BOA, A.MKT.MHM 673-15. Hüseyin Paşa 5.000 kutu hinta [buğday] göndermiştir.

Ermeni faaliyetlerini de baskı altında tutabiliyordu. Hüseyin Paşa hakkında çok sayıda şikâyet olmasına rağmen, hükümet Hüseyin Paşa hakkında caydırıcı nitelikte bir yöntem uygulamamıştır. Çünkü Hüseyin Paşa ve aşiretinin hükümet ile ortaklaşa hareket etmesi, yapılan hukuk dışılıklardan çok daha değerliydi. Averyanov, Rus hükümetinin Kürt aşiretlerini kendi tarafına çekmek için uyguladığı politikalarından bahsetmektedir.²⁴ Osmanlı hükümeti bu durumdan haberdar olduğundan Hüseyin Paşa gibi aşiret liderleri hükümet gözünde kaybedilmemesi gereken aktörlerdi. Osmanlı merkezi hükümeti için Hüseyin Paşa devlet ve aşiret bireyleri arasında aracı görevini yürütmekteydi ve aşiretin kontrol altında ve dengede (*check-and-balance*) tutulmasını sağlıyordu. Karşılıklı ortak çıkarda buluşmanın bir gereği olarak merkezi hükümetin yerelde uygulamaya soktuğu Hamidiye Alayları ile Hüseyin Paşa bölgesinde böylece büyük bir güce ve nüfuza sahip olmuştur.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE AŞİRET ALAYLARININ FONKSİYONU

Millet-i sadıka olarak adlandırılan Ermeni toplumu bu unvanını II. Abdülhamid devrinde artık merkezi hükümet nezdinde kaybetmişti. Tam aksine Berlin Anlaşması sonrasında anlaşmalarda uluslararası bir tartışma konusu haline gelmiş ve merkezi hükümet için bir tehdit algısı olmuştu. Osmanlı hükümeti Ermeni nüfusunun fazla olması hasebiyle Van'ın Erciş Kazası'nın mutasarrıflığa çevrilerek daha kontrollü şekilde yönetilmesini dahi planlamıştır. Bu konuda bir Osmanlı arşivi belgesi "Erciş kazasının ehemmiyetinden dolayı orada bir Hamidiye alayı süvarisi teşkili olunmak ve ahalisinin nüfusunun ziyadesi Ermeni bulunmak hasebiyle civarında bulunan Adilceva ve Bargiri'nin (Muradiye) dahiliyle 3. sınıf mutasarrıflığa tahvili" vurgusunu yapmaktaydı.²⁵ Ermeni nüfusu arasında gerçekleşebilecek bir ihtilal hareketine karşı Hamidiye alayı tek alternatif olarak görülmüş ve aşiret gücünün Ermeni nüfusunu gözaltında tutması merkezi hükümetçe planlanmıştır. Hamidiye aşiretlerinin bu misyonunun dışında asıl gayesinin ne olduğunu ise şu Osmanlı belgesi vurgulamaktadır: "Aşair-i Ekradî dairey-i itaate celb ile saltanat-ı seniyyelerine sadık ve münkad bir

24 Averyanov, s. 263.

25 BOA, DH.MKT 9-15.04.02.

hale konulmak... Ekrad ile Ermenilerin muti ve asilerinin tedkik ve tayinine memur..."²⁶ Vurgulandığı üzere Kürt ve Ermeni nüfus içindeki merkezi hükümetçe potansiyel suçlu olanların tespiti görevinin, Kürt aşiretlerine bir misyon olarak verildiği görülüyor. Kürt nüfus ile Kürt aşireti arasındaki ayırım ise aşiretlerin Abdülhamid döneminde ne derecede araçsallaştırıldığına ve farklı bir kimliksel yapı arz ettiklerine işaret etmektedir.

Merkezi hükümet için aşiret alayları politikasının bir alternatifi bulunmadığına dair vurgularla karşılaşmaktayız. Merkezi hükümet bu nedenle aşiret ve liderlerini destekleme politikası yürütmüştür. Bir belge bu durumu şöyle açıklamaktadır:

Ermeni müfsidesine bir sed ve men-i kati olabilmek kuvvetine haiz bir çare ve tedbir bulunmalıdır. Asakir-i Şahane yetersiz olup bu konuda aşair ve kabail zabt ve rabt ve intizam ve inzibat altına alınarak asakir-i mülukane misullü bir kuvve-i muntazam şeklin(den) ... başka bir çare yoktur.²⁷

Muhtemel bir Kürt ve Ermeni ayaklanması karşısında bölgenin kontrol altında tutulma gerekliliği, aşiret liderlerinin desteklenmelerine ve haklarında yapılan şikâyetlerin görmezden gelinmesine yol açmış gibi görünmektedir.

Bu politik atmosferde hükümetin bazı yerel memurlarının da merkezin politikalarına uygun hareket etmemekle suçlandıklarını görüyoruz. Aynı Osmanlı belgesi yerel memurlarla ilgili bu durumu zikrederken merkezi hükümetin amacını da şu şekilde ortaya koymaktadır:

Ermeni fasidesi bu hali (Hamidiye Aşiret Alaylarının kuruluşunu) çekemeyerek bunların ihlal-i nizam ve intizamlarına fevk'ül gaye bir sa'y ve gayret ile çalışmakta ve hatta bazı memurların aklını çelmişlerdir. İradaten ve siyaseten Kürtleri yönetmek ve Ermenileri zabt altında tutmak için Hamidiye'ye ihtiyaç olup..."²⁸

²⁶ BOA, Y.PRK.ASK. 101-48.

²⁷ BOA, Y.PRK.ASK 179-72.

²⁸ BOA, Y.PRK.ASK 179-72.

Yerel memurların aşiret liderlerinin gerçekleştirdiği hukuksuzluk karşısında duruma engel olmaya çalışmaları merkezi hükümetçe Ermeni “fasidesi”ne alet olmak olarak görülmüştür. Merkezi hükümet nezdinde aşiret liderlerinin yürüttüğü faaliyetler çok daha değerli olduğundan yerel memurların şikâyet ve yakınmalarının sadece birer iftira olarak nitelendirildiği açıktır: “Aşair rüesasını birer suretle lekedar ve mutezarr ve hidmet-i askeriye mutefer etmek için her türlü fedakarlıktan ve şikayat-ı mevaliyeden geri durmamaktadırlar.”²⁹ Hamidiye Süvari Alaylarının kuruluşu sonrasında her alaya ait sancakların törenle teslimi için bölgede bulunan Sultan Abdülhamid’in yaverlerinden Vehbi Paşa ise durumla ilgili şu hükümleri merkezi hükümetin misyonu çerçevesinde vurgulamaktadır:

Ermeniler tarafından pek çok defalar isnad-ı kusur ve şikayetle mutferriyata hedef olmakta iseler de bu babdaki şikayetler sırf mubalağadan ve ara sıra orada gezen ecnebi seyyahları veya bazı Ermeni mekteb muallimlerinin eser-i tahrik ve tazyikinden başka bir şey değildir.³⁰

Yaver-i Şehriyari Vehbi Paşa’nın peşin hükümlü ve genelleyici yorumları alaylar ve liderlerinin merkezi hükümet nezdinde ne derecede önemsendiğini ortaya koymaktadır.

Hamidiye Aşiret Süvarilerinin yürüttüğü faaliyetlerin önemli bir örneğini yine farklı bir Osmanlı arşiv belgesi ortaya koymaktadır. 1906’da Osmanlı-İran sınır bölgesinde yer alan Zorğediği mevkiinde, 9. Hamidiye Alayından Yüzbaşı Hamza, birkaç kişiden oluşan Ermeni ihtilalcilerini adamlarıyla birlikte yakalamış ve bu kişileri Diyadin’de bulunan yerel hükümet yetkililerine teslim etmiştir. Bu olay sonrasında Yüzbaşı Hamza 4000 lira adamları ise biner lira ile ödüllendirilmiş ve kendisine gümüş liyakat madalyası verilmiştir.³¹ Osmanlı-İran sınır bölgesinin tümü aşiretlerce kontrol edilmekteydi ve bu dönemde merkezi hükümetin bölgede asayiş tesis etmek amacıyla aşiretlerden yararlanmaktan farklı bir seçe-

29 BOA, Y.PRK.ASK 179-72.

30 BOA, Y..PRK.MYD. 12-36.

31 BOA, A.MKT.MHM. 644-8.

neği bulunmuyordu, devriye gezen nizamiye askerleri ise bölgede aktif olamamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Hoy ve Salmas şebkenderi ise konumuzla ilgili olarak sınır bölgesindeki "hainlerin" kontrol altında tutulması için Hamidiye Aşiret Süvarilerinin sevk edilmesi dışında bir alternatifin bulunmadığını vurgulamaktadır.³² Bayezid ile Van merkezleri arasındaki bölgenin Ermeni komitacılar için bir geçiş noktası olduğu vurgusu yapan Osmanlı bürokrasisi merkezi hükümetin askeri güç bakımından da bu topraklarda zayıflığından hareketle aşiret liderlerini yönlendirip ve güçlendirerek güvenliği sağlamaya ve diğer amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır.³³

Osmanlı-İran sınır bölgesinde yaşayan aşiretler, Hamidiye Süvari Alaylarının kuruluşundan da önce siyasallaşmış ve silahlı, sosyo-politik kimlikleri olan yapılarıdır. Osmanlı hükümeti tarihte ilk defa olarak aşiretleri devletin doğrudan politik aygıtları haline getirmiştir. Her ne kadar merkezi hükümetin araçsallaştırdığı aşiretlere yönelik bir politikası mevcut olsa ve bu politikası kısmen başarılı sayılsa da, aşiret liderleri ağırlıklı olarak kendi politik amaçları çerçevesinde hareket etmişler ve yeniden beylikleşme yönünde adımlar atmışlardır. Aşiret Alaylarının her zaman merkezi hükümetin emirleri doğrultusunda hareket ettikleri ifadesi bu nedenle her zaman gerçekliği ifade etmemektedir. Bu makalenin devamında görüleceği üzere her ne kadar Heyderan Aşireti Ermeni ahaliye yönelik saldırı ve yağmalama olayları nedeniyle şikâyet konusu olsa da, aşiretin liderlerinin bölgenin politik atmosferinin gereği olarak Ermeni komitacıları destekledikleri yönünde bazı şikâyetler de merkezi hükümete iletilmiştir. Bu sebeple aşiret alayları liderlerinin sadece Osmanlı merkezi hükümet politikalarını destekledikleri gibi tek yönlü tercihler bölgenin reel-politiği ile uyuşmamaktadır. Hükümetçe araçsallaştırılan aşiret alayları liderleri hükümetin kendilerini desteklemesini bir araç olarak kullanıp kendi hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır. Araçsallaştırmanın araçsallaştığı bu durumu Heyderan Aşireti ve Hüseyin Paşa üzerinden daha ayrıntılı gözlemlemek mümkündür.

32 BOA, BEO 3293-246830.

33 BOA, Y.PRK.ASK 135-99. İran'ın Ovacık ve Makû merkezlerinin Ermeni komitacıları barındırdığı bilgisini de bu belge vurgulamaktadır. Ovacık ile Muradiye ve Bayezid'in doğusu bu dönemde realitede sınır bölgesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hüseyin Paşa gücünü artırtmaya başladığı sıralarda Van Gölü'nün kuzey bölgelerinin mültezimi olarak öşür de toplamakta ve bunların toplanması sırasında bazı olaylar meydana gelmekteydi. Bunlardan birini Ermeni Murahhas yardımcısı Mesrob'un Dersaadet'e gönderdiği telgraftan anlamaktayız. Mesrob'a göre, 1904'te Hüseyin Paşa'nın öşür topladığı köylerden biri olan Adilcevaz'a bağlı Arın (Göldüzü) Köyü'nde vergilerinin dörtte birini vermemekte direnen üç Ermeni Hüseyin Paşa'nın emriyle katledilmişlerdi.³⁴ Bu tarihlerde Hamidiye Alayı liderlerinin gayrimüslim tebaadan öşür toplamaları yasak olmasına rağmen bu uygulama Hüseyin Paşa'nın bölgesinde geçerli olmamıştır. Adilcevaz'ın farklı köylerinden önde gelen yirmi Ermeni'nin imzalarının olduğu belgede Hüseyin Paşa'nın Ermeni köylülerin topraklarına on iki yıldır el koyduğundan, kendi tebaasından Kürtlerin bu topraklara yerleştirildiğinden, buralarda yapılar inşa ettirdiğinden, hatta bunlar için atıl durumdaki bir Ermeni kilisenin taşlarının kullanıldığından ve bazı Ermeniler için ölüm emri verdiğinden yakınılmaktadır. Birçok Ermeninin bu nedenlerle Rus topraklarına göç etmek zorunda kaldığından da söz edilmektedir.³⁵ Hüseyin Paşa gibi hakkında benzer şikâyetler olan başka alay liderleri de bulunmaktaydı. 1897'de Bayezid'deki 37. Alay lideri Kaymakam Seyyid Salih Bey'in Meryemana Köyü'nde Ermenileri zorla bina inşaatında çalıştırdığı şikâyeti Bayezid mutasarrıfınca merkeze bildirilmişti. Bayezid mutasarrıfı bu durum eğer yabancı konsoloslarca şikâyet edilirse politik krizin şiddetlenme ihtimali doğacağından Salih Bey'in durdurulması isteğinde bulunmaktadır. Aşîret liderlerinin bölgedeki sorumlusu olan Erzincan'daki Müşir Zeki Paşa ise mutasarrıfı keyfi hareket etmekle suçlamış ve bu gibi şikâyetlerden aşîret liderleri ile devlet ilişkilerinin olumsuz etkilenebileceğini belirtmiştir.³⁶ Mutasarrıfın değiştirilmesinin dahi uygun olabileceğini öneren Zeki Paşa'nın bu yorumu Hamidiye Alayları liderleri açısından mülkiye ve askeri sınıflar arasında görüş farklılıkları bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu sürtüşme İttihat ve Terakki hükümeti döneminde de devam etmiştir. Askeri sınıf reel-politiğin önemini daha yakından bildiğinden Hamidiye Alayları liderlerini

34 BOA, DH.TMIK.M 184-46.

35 BOA, BEO 328-24532.

36 BOA, Y.PRK.DH 10-4.

desteklemiş, mülkiyeden olan valiler ve memurlar ise yönetim alanlarında gerçekleşen hukuksuzluklara engel olmaya çalışmışlardır. Yukarıda vurgulandığı üzere devletin politik amacı gereği Abdülhamid döneminde askeri sınıfın tercih ve istekleri uygulanarak Hamidiye Alaylarının liderleri desteklenmiştir.

Bazı Osmanlı arşivi belgeleri Adilcevaz'daki saldırıya uğramış Ermeni köyleri hakkında bilgiler sunmaktadır.³⁷ Aşağıdaki köylerin saldırıya uğramasının sebebinin aşiretlerin saldırıları ve Hamidiye Alayı liderine vergi vermemekte diretilmesinden kaynaklandığı söylenebilir:

Van Gölü'nün şimal cihetinde kain olup Kürd aşiretleri rüesasının taaddiyatına hedef olmuş olan bazı Hıristiyan kariyelerinin esamisi ve iğtişâşatdan evvel mevcut olan emlak ve ağnamın mikdarları ile şimdiki mikdarını mübeyyin defterdir.

Mülahaza	Şimdiki Mevcudu		Evelki Mevcudu		Esami-i Kura ³⁸	Esami-i Kaza
	Koyun	Hane	Koyun	Hane		
İş bu kariyeler	0	22	3000	200	Azruf	Erciş
rüesa-yı Ekrad'dan	40	10	1200	60	Zağzah	Erciş
Emin Paşanın	Kamilen harab olmuştur		1500	80	Cudkiye	Erciş
adamları tarafından						
yağma ve tahrip	0	11	1500	60	Kanzak	Erciş
edilmiştir						
Kezalik	80	15	2000	100	Norşin	Adilcevaz
rüesa-yı Ekrad'dan	Kamilen tahrib edilmiştir		1500	100	Sinne Kömür	Adilcevaz
Hüseyin Paşa'nın	100	40	800	60	Kara Keşiş	Adilcevaz
adamları tarafın-	100	40	1500	60	Sipan-ı Bala	Adilcevaz
dan yağma ve	50	32	1000	50	Aşağı Sipan	Adilcevaz
tahrip edilen	50	25	1000	80	Nur sancak	Adilcevaz
kariyeler	30	60	950	80	Koçrin	Adilcevaz
	130	45	850	80	Horanız	Adilcevaz
	150	40	1000	65	Pirgüt	Adilcevaz
	150	70	1800	120	Arin	Adilcevaz
	250	60	2500	130	Aranhoz	Adilcevaz
	50	15	650	45	Arçıra	Adilcevaz
YEKÜN	1210	485	22750	1370	...	...

³⁷ BOA, DH.MKT.M. 8-16.

³⁸ Bazı köy isimlerinin yazılışı eksik veya yanlış aktarılmış olabilir.

Yukarıda verilen bilgiler çerçevesinde Hüseyin Paşa ve Emin Paşa'nın müdahaleleri sonrasında Erciş ve Adilcevaz'daki Ermeni köylerinin hane sayısının yarısından fazlası göç etmiş ve koyunların çoğu gasp edilmiş görünmektedir. Emin Paşa ve alayının yaşadığı yerin Erciş olduğu düşünülse, onun tüm Erciş'te keyfi şekilde hareket ederek Ermeni köylerine baskınlar düzenlediği anlaşılmaktadır. Ermenilerin bu dönemde saldırıya daha fazla maruz kaldıkları ise malumdur. Hüseyin Paşa ise 1890'ların başlarında Patnos'ta yaşarken Van'ın kuzeyinde daha stratejik bir nokta olan Adilcevaz ile Erciş arasındaki bir köy olan Erik Bağ'ına (Koçeri) yerleşmiş ve bölgede daha etkin bir role sahip olmaya çalışmıştır. Bu dönemde Van Gölü'nün kuzeyinden Van'a ulaşan yollardan biri Patnos'tan geçerken diğeri ise Adilcevaz ve Erciş'ten geçmekteydi. Bu bölge Ahlat ve Bitlis bölgesine ulaşmak için de önemliydi. Hüseyin Paşa adamlarıyla Eleşkirt yolunu da kontrol edebiliyor ve vergi vermeyenleri yoldan geçirtmeyebiliyordu. Yani Hüseyin Paşa Van'ın kuzey bölgesindeki geçiş noktalarının tümünde etkin idi. Adilcevaz'daki Ermeni köylerinin hanelerinin boşalması ve hayvanlarının gasp edilmesinin Hüseyin Paşa'nın bilgisi haricinde gerçekleşmesi mümkün değildir. Hüseyin Paşa ya aşiret mensuplarının desteğini kaybetmemek için bu gibi saldırılara göz yummuş ya da bunları kendi emriyle yaptırmıştır.

Yukarıdaki belgede sözü edilen bir diğer bilgi bölgenin Van merkezi için bir zahire merkezi olarak görülmesi ve Süphan Dağı ile çevresinin bu merkez açısından önem taşımasıdır. Hüseyin Paşa'nın Muş'taki nizamiye askerlerine yardım için gönderdiği zahirenin buralardan karşılandığı açıktır. Yirmiyeye yakın Ermeni köy liderinin sunduğu bu bilgilerde Hamidiye Alayları liderleri ağır şekilde suçlanmaktadır. Kürtlerin bir başka güçlü devletin bölgede etkin olması halinde onlara destek vereceklerini belirtmekte olan belge, aynı zamanda Van Valisi Tahir Bey ve memurlarını zayıf kişilikleriyle ve Hüseyin Paşa'dan korkmakla eleştirmektedir. Ermeni toplumunun önde gelenlerinin merkezi hükümete kendilerinin daha sadık bir tebaa olduğu yönünde Kürtleri suçlayan bir mesaj iletmeleri, daha önce vurgulandığı üzere *millet-i sadıka* statüsünü kaybetmenin yarattığı bir çaba olmalıdır. Haklarının korunması için yaptıkları vurguların ve yerel hükümetin Hüseyin Paşa'dan çekinmesi iddiası ise ulaştığımız belgeler çerçevesinde bize doğru

bir atmosferin bilgisini sunmaktadır. Bu dönemde Klein'ın vurguladığı üzere Hamidiye liderleri güç, toprak, zenginlik ve statü kazanmışlardır. Özellikle de Hüseyin Paşa bu amaçlarla Ermenilere karşı gayri-meşru bir şiddet uygulamış ve bu sebeple Van Valisi Şemseddin Bey, Rauf Paşa ve yabancı konsolosların çabaları ile bölgeden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır.³⁹

1896'da teftiş için Van'a giden Ferik Sadettin Paşa oradaki atmosferle ilgili bazı bilgiler sunmaktadır. Ona göre Asakir-i Şahane'nin yeterince yiyeceği yoktur ve Van valisi yetenekli bir kişi değildir. 1897'de Van'a atanan Şemseddin Bey'in bir yıl içinde görevinden istifa etmesi Van'ın keşmekeş içinde bulunmasının bir işaretidir. Sadettin Paşa bu ortamda sadece Ermenilerin şehrin zengin sınıfını oluşturan ve ehl-i ticaretin Ermenilerden ibaret olduğundan bahsetmektedir. Van valisi ve defterdarıyla yaptığı konuşmasında da önemli bir anekdota yer verir. Hasan Paşa askerin yiyeceksiz kalması durumunda çevreye saldırıp kargaşa yaratacağı dile getirilince, Sadettin Paşa'nın "zarar-ı şahsi amme zararına tercih edilir" diyerek Artin Efendi ve Karabet Efendi gibi zenginlerin mallarının bazılarını el konulması emrini verdiğini ve Van'ın bazı bölgelerinde bunu sağlamak için zor kullanılabileceğini söylediğini anılarında vurgulamıştır.⁴⁰ Sadettin Paşa'nın emri ile Hüseyin ve Emin paşaların Erciş ve Adilcevaz'da uygulaya geldikleri yöntem arasında büyük bir farklılık bulunmaktadır. Ekonomik sıkıntıların yaşandığı bu dönemde saldırı, hırsızlık ve baskıların arttığı ise bir gerçektir. Van'da yaşanan bu olayların bir benzeri de Erzurum'da gerçekleşmiş ve yerel hükümet Ermeni önde gelenlerinden, geri ödendiği hakkında bir bilgiye sahip olmadığımız, bir borç almıştır. Erzurum valisinin Ermeni tacir Hansiyan Efendi'den 1905'te askerin maaşını vermek üzere borç aldığı belgelere yansımıştır.⁴¹ Bu sebeple yalnızca kırsaldaki Hamidiye Alayları liderlerinin bu gibi benzer olaylarla değerlendirilmesinin kopuk ve eksik bir değerlendirme olacağı da açıktır. Hamidiye Alayları liderlerinin valilik merkezlerinde gerçekleşen bu gibi olaylardan etkilendiklerini söylememiz de mümkündür. Ermeni toplumunun böyle olaylara daha çok maruz kaldığı bir gerçektir fakat bunların yalnız Ermeni toplumuna uygulandığı ise II. Abdülhamid dönemi için geçerli değildir.

39 Klein, s. 136-139.

40 Önal, s. 52-77.

41 BOA, BEO, 2670-200250.

Klein bu konuda paralel bir görüş bildirerek “yapılan saldırıların hedeflerini etnik ve dini arka planlar değil, zayıflık ve kendi kendini koruyamamanın” belirlediğini vurgulamaktadır.⁴²

Bu rapordan birkaç ay sonra Ekim 1899’da dokuz Ermeni köylünün mührü ile Dersaadet’e bir telgraf çekilmiştir. Bu telgrafta Hüseyin Paşa’nın saldırılarda bulunduğu gerçeği yansıtmadığı ve kendilerinin sultana ve devlete bağlı kimseler oldukları vurgusu vardır.⁴³ Daha önce ayrıntılı bir rapor sunan Ermeni önde gelenlerin söylediklerinin tam aksini savunan bu telgraf doğrudan bu rapora hitaben yazılmıştır. Bu durumda akla gelen ilk soru bu telgrafın kendi istekleriyle mi yoksa Hüseyin Paşa’nın zoruyla mı gönderildiğidir. Klein bu konuda bize İngiliz arşivlerinden yararlandığı bir bilgi sunmaktadır. İngiliz konsolosa göre Van’ın sabık valisi Şemseddin Bey bu telgrafın baskı altında gönderildiğini ve bu yüzden kendisi açısından bir değer taşımadığını söylemiştir.⁴⁴ Başarılı bir bürokrat olan Şemseddin Bey’in kısa süre içinde istifasını sunmasının ve Hüseyin Paşa’nın faaliyetlerine sınırlama getirilmesini istemesinin ışığında sonradan çekilen ikinci telgrafın gerçeği yansıtmadığını söyleyebiliriz. İleride bahsedileceği üzere Hüseyin Paşa gibi güçlü bir kişiyi şikâyet etmenin oldukça cesaret isteyen bir şey olduğunu kanıtlayan bilgilere sahibiz. Adilcevaз kaymakamının bir konsolosa Hüseyin Paşa’nın aslında bölgedeki tek hükümet gücü olduğunu vurgulaması ve Van valisinin Hüseyin Paşa’nın desteği olmadan hükümetin icra faaliyetinin mümkün olmadığını söylemesi, böylesine güç sahibi bir kişinin gölgesinde gönderilen ve birbiriyle çelişen iki telgrafın hangisinin daha geçerli olduğuna dair bizlere yeterli ipuçları sunmaktadır. Anlaşılan o ki; Hüseyin Paşa bir önceki raporun geçersiz sayılması için Ermeni köylülerin imzasıyla bir telgraf göndertmiştir.

Van Valisi Tahir Paşa ile Hüseyin Paşa’nın ilişkileri oldukça iyi bir düzeyde devam etmiştir. II. Abdülhamid’e yakın bir şahsiyet olan Tahir Paşa

42 Klein, s. 139.

43 BOA, DH.TMİK.M 76-47. “Aliyye-yi Osmaniye’den bulduğumuza kesb mufahhiretle ruz u şeb velinimet sevgili padisahımıza dua etmekteyiz... Heyderanlı aşair reisi Hüseyin Paşa’dan bir takım Hamidiye aleyhinde bulunan erbab-ı garet tarafından zulm ve taaddide bulundukları arz olunmuş ise de külliyen hilaf olup... Adilcevaз kazası dahilindeki kuralarda sakin Ermeni milleti namına arz şükranियette olduğumuz babında ferman.”

44 Klein, s. 139.

Hüseyin Paşa'nın Yemen'e gitmek için alayını gönüllü olarak hazır hale getirmesinden hoşnut olduğunu bildirdikten sonra şu yorumu yapmaktadır: "ne zamanki Ermeni komitacılar ortaya çıkmışsa bunlar Hüseyin Paşa sayesinde yok edilmişlerdir."⁴⁵ Hüseyin Paşa'nın sunduğu askeri güç yerel hükümetin gözünde çok değerli olmuştur. Bu dönemde alınan istihbarat bilgilerine göre Bayezid'e yapılması planlanan muhtemel Ermeni saldırıları Hüseyin Paşa gibi aşiret alayları liderlerinin değerini artırmıştır.⁴⁶ Tahir Paşa'nın Hüseyin Paşa'yı Ermeni olaylarından ötürü Yemen'e göndertmesi ise yine Hüseyin Paşa ve kuvvetlerinin bölgedeki askeri fonksiyonunu ortaya koymakta ve bölgenin hükümetçe kontrol altında tutulması için aşiret alaylarına ne derecede ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Erzincan'daki Müşir Zeki Paşa da Hüseyin Paşa'yı savunan yorumlar yapmaktadır. Zeki Paşa, Hüseyin Paşa hakkında yapılan düşmanca yorumların sebebinin kendilerine bazı hedefler belirlemiş olan Ermeni ve İngilizlerin eseri olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁷ İngiliz konsolosuna ise Hüseyin Paşa'nın merkezi hükümetin desteğini almış olduğunu ve bölgede planlanan siyasi dekorasyonun önemli bir parçası olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸

Ermeni temsilcileri ve yabancı konsoloslar Hüseyin Paşa'yla ilgili olarak Xoytili Musa Bey Olayı'na⁴⁹ benzer bir yaklaşım sergilemişlerdir. Hüseyin Paşa hukuk karştı uygulamalarda bulunsa da, Ermeni Patrikliğinin Hüseyin Paşa'yı merkeze alan şikâyetleri ve yabancı konsolosların baskıları adaletin uygulanmasından ziyade Hüseyin Paşa'nın tamamen bölgeden uzaklaştırılması yönündedir. Bu durumda patrikliğin ve konsolosların Osmanlı toplumunun adaletle yönetilmesinden ziyade kendi politik hedefleri doğrultusunda davrandıkları açıktır. Hüseyin Paşa gibi bölgede tek otorite haline gelmiş, hükümete rapor verebilen bir aşiret alayı liderinin yokluğu kuşkusuz bu kırsal alanın daha büyük bir karmaşaya düşmesine neden olacak ve Ermeni ulusal faaliyetleri için daha uygun bir ortam sunacaktı. Her ne kadar gayrimeşru hukuk kuralları uygulansa

45 BOA, Y.PRK.ASK 231-31.

46 BOA, Y.PRK.UM 36-77.

47 BOA, Y.PRK.ASK 232-23.

48 Klein, s. 139. Bu yorum Hüseyin Paşa'nın İstanbul'da tutuklanıp kendisinden söz alınması sonrasında yapılmıştır.

49 Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, İstanbul 2004.

da Hüseyin Paşa'nın kendi aşiretiyle bölgedeki diğer aşiretleri belirli bir düzen altında merkezileştirmesi hükümet için daha elverişli bir ortam olarak görülmüştür. Bu siyasallaşmanın getirdiği atmosferde Van Valisi ve 4. Ordu müşirinin Hüseyin Paşa'yı neden bu kadar savundukları daha anlaşılır hale gelmektedir.

Daha önce vurgulandığı üzere, Hüseyin Paşa gibi aşiret liderleri tek taraflı bir politikadan ziyade, pragmatik bir politika izlemişlerdir. Hüseyin Paşa hakkında çelişkili bilgilerin varlığı bunun göstergesidir. Ocak 1897'de Bitlis valî yardımcısı dahiliye nezaretine bir telgraf göndererek Ermeni komitacıların bahar aylarında Rus topraklarından geçiş yaptıklarını ve Hüseyin Paşa'nın adamlarının bunları desteklediklerini, bu Ermenilerin Kürtlerle birlikte hareket edebilecekleri bilgisini iletir.⁵⁰ 1904'te ise Hınıs'taki Heyderan Aşireti mensubu Abdi'nin Ermeni komitacılara silah sattığı Erzurum valisince tespit edilmiştir.⁵¹ Bu gibi yardımlar Hamidiye alay mensuplarınca gerçekleştirilebiliyordu. Çünkü daha önce vurguladığımız üzere bölgedeki siyasetin temelini pragmatik yaklaşımlar oluşturmaktaydı. Örneğin Kuzuncanlı Yusuf isimli Hamidiye Alayı mensubu bir aşiret lideri her Ermeni komitacı için bir veya bir buçuk lira geçiş ücreti istediğini belirtmişti. Ermeni komitacılar bu sayede Eleşkirt, Tutak ve Malazgirt'e ulaşabiliyorlardı.⁵² Ebeğe bölgesindeki Heyderan Aşireti lideri Muhammed Sıddık Bey'in de yine Ermeni komitacıları kendisine ait iki köyde ikamet ettirdiğini merkezi hükümete Van valisi bildirmişti.⁵³ Hamidiye Alayları liderleri ve Hüseyin Paşa her ne kadar Abdülhamid hükümetiyle yakın bir çalışma içinde olsalar da bu onların kendi faydacı yöntemlerini bir kenara bırakıp çıkarlarını gözeten politikalar üretmedikleri anlamına gelmemektedir.

Hüseyin Paşa hakkındaki bir diğer şikâyet Mayıs 1901'de Karakilise'deki (Ağrı) bir redif binbaşı tarafından doğrudan seraskerliğe gönderilmiştir. Binbaşı gönderdiği bilgiler paylaşılsa hayatının tehlikeye gireceğini ve herhangi bir terfi amacının olmadığını vurgulayarak şu bilgileri sunmaktadır:

50 BOA, DH.ŞFR. 391-74.

51 BOA, DH.TMIK. 163-33.

52 BOA, A.MKT.MHM. 642-25.

53 BOA, DH.TMIK.M. 148-43.

Erzurum vilayetine tabi Bayezid Sancağı'nın Tutak Kazası'nın Patnos Nahiyesi'nde ikamet eden 25. Alay reisi miralayı izzetli Hüseyin Paşa'nın akıbeti pek vahimdir. Patnos, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin vasatında kain olduğundan bu 3 vilayete merbut bulunan Erciş, Adilcevaz ve Bulanık kazalarıyla Patnos Nahiyesi'nden 300 kadar kariyeyi zabt ve teshirine geçirerek keyfi maişayı icra-i hükm ve nüfuz etmektedir. Mezkur kariyelerin a'şar ve ağnamdan hazineyi celilenin istifadesi yüzde 40 pare olup mütebaki 99 kurusu kendi ticaretinde kalmaktadır. Kuvvet ve nüfuzunun tesirinde hükümetler düçar-ı havf olduklarından mezkûr kırk parenin itasında kendi insafına terk ve ahvale ediyorlar. Erbab-ı maslah-ı adalet ve hakkaniyeti muhafaza zımmında kanun ve nizamattan müstefid etmemek için mevadd-ı adiyeden başka fiil-i katl ve cinayat-ı cesimeyi dahi hükümetlere müracaat ettirmeksizin menfaat-i şahsiyesi dairesinde hükm ve karar-ı vicdaniyesiyle rü'yet ve tesviye eylemektedir. Katl şekavet kezai tarik gibi mevadd-ı cinayet ile mahkûm ve müttehim olan devair firarda olup hükümet-i seniyyece derdestlerine muvaffak olunmayan 400'ü müteceviz Ekradı mavzer martini sürmeli tüfenklerle teslih iderek daimi surette beraberinde bulundurduğu gibi o kuvve-i mevcude ve müselleh ile bundan bir hafta evvel Karakilise kazasına geldi. El an da buradadır. Her bir umur ve deaviyi ledel icab cebr ve şiddet istimal etmek suretiyle mugayir-i şer'i şerif ve kavain-i münif olarak hükm ve hükümet icra ediyor. Paşanın ahval-i hazıray-ı kanun sekinanesi hakkında makamı aidinden istifrar ve istizahtan faide-i matlube hasıl olamaz çünkü ekser zevat-ı kiramın son derecede taht himayesindedir. Bayezid sancağının kazalarında zaten inzibat ve asayiş olmadığı hasebiyle küll-ü yevm kital ve şekavet hüküm fermadır. Muameley-i mezalim-i karaneye artık tahammül ve takatleri kalmamasından naşı fırsat buldukça Hristiyan Rusya'ya ve ahaliyi-i müslime matiycede terk i vatan iderek memalik-i şahanenin diğer mahallerine nakl-i hane etmektedirler. Mamafih devletçe nazar-ı ehemmiyet alınmağa şayan pek

çok maruzat-ı mühimme çakeranem varesde. Çe çare ki tahriren arz ve ifadeye cesaret edemiyorum. Ol babda.⁵⁴

Bu gizli istihbarat benzeri rapor göstermektedir ki Hüseyin Paşa bölgede mutlak bir otorite sergilemektedir ve daha önce sunduğumuz bilgilere paralel olarak yerel hükümetler bu duruma karşı çıkamamakta veya karşı çıkmak istememektedir. Bu telgrafın doğrudan seraskerliğe gönderilmesi- nin sebebinin de bu olması gerekir. Redif binbaşısının normalde 4. Ordu'ya göndermesi gereken bu bilgiyi doğrudan merkeze iletmesi 4. Ordu merkezine güvenmediğinin göstergesi olmalıdır. Müslim ve gayrimüslim ahalinin ise aynı durumdan mustarip olması yine daha önce vurguladığımız üzere Abdülhamid dönemindeki saldırıların henüz etnik temelli değil güçsüzlüğün ve saldırıya açık olmanın bir getirisi olduğunu göstermektedir. Hüseyin Paşa hakkındaki şikâyetlerden bir diğeri de Ekim 1901'de 19 köy muhtarının seraskerliğe gönderdikleri telgraftır. Bu telgrafta Hüseyin Paşa'nın Patnos, Adilcevaz ve Erciş'te hükümferma olduğu, "müstesna zamanlardaki derebeyler gibi keyf maişa idare" ettiği, halka zulüm ettiği ve "hükümet-i seniyyenin başına ikinci Tepedelenli galesi açılacağı"ndan bahisle hakkında birkaç farklı noktada eleştiriler sunulmuş ve bunların "mübalağadan ari bir surette arz" edildiği vurgulanmıştır.⁵⁵ Bunlardan birincisi, Patnos'taki 200 bin kuruş olan aşar iltizamının kendisi tarafından 45 bin kuruşa, ağnam rüsumu iltizamının da 1.500 liradan 400 liraya kapatıldığıdır. Adilcevaz ve Erciş kazalarının köylerinde de aynı durumun geçerli olduğu savunulmakta ve bu durumda hazineye zarar verildiği vurgulanmaktadır. Hüseyin Paşa'nın zenginliğinden dem vuran muhtarlar Hüseyin Paşa'nın "istikbalde devlete faidesi dokunacak mıdır?" sorusunu sorarak cevaben "vicdaniyemize muraatle mezarından başka bir faidesi görülemeyecektir" denilmektedir.

Yukarıda vurgulandığı üzere Hamidiye aşiret alayı liderleri sadece Müslüman olan kendi ahalisinden vergi toplayabilirlerdi. Ama Hüseyin Paşa Ermeni ahaliden de vergi toplamıştır ve merkezi hükümete vermesi gereken vergilerin çok az bir kısmını teslim etmiştir. Yerel hükümet yöneti-

⁵⁴ BOA, Y.MTV. 217-4.

⁵⁵ BOA, Y.MTV. 217-4.

cilerinin bu duruma razı görünmeleri veya duruma ses çıkaramamaları ise belirtildiği üzere Hüseyin Paşa'ya duyulan ihtiyaçtan ötürüydü. Fakat şunu da vurgulamakta fayda var ki muhtemelen bu 19 nahiye muhtarı farklı bir aşiret mensubudur ve bunun getirdiği öz güvenle bu telgrafı göndermişlerdir. Söylemlerinin sertliği ise yine kendi aşiret kimliklerinin vermiş olduğu bu özgüven olsa gerektir. 19 muhtar aynı telgrafa mühürlerini vurduklarına göre sundukları bilgiler gerçeğe yakın olmalıdır. Yukarıda sözü edilen benzer bilgiler bu telgrafın içeriğini doğrular niteliktedir.

İkinci bir şikâyet konusu ise Hüseyin Paşa'nın kendi kendine ceza hükmü vermesi ve bunu yerel hükümetlere sunmadan icra etmesiydi. Bu belgede bazı insanların zincire vurdurulduğu, mallarının zapt edilip başkalarına verildiği ve hatta ölüm emrinin verildiği vurgulanmaktadır. Önceki belgede de Hüseyin Paşa'nın kendi kendine bu gibi kararları uyguladığını redif binbaşısı vurgulamıştı. Bu çerçevede Hüseyin Paşa yeniden beylikleşmenin (*re-emirization*) uygulamalarını ortaya koymuş olmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere Hüseyin Paşa'nın "müstesna zamanlardaki derebeyler"e benzetilmesi de onun bu beylikleşen gücünün eleştirel bir söylemle vurgulanmasından ibarettir. Bir diğer zor kullanma meselesi ise Patnos'ta ağaç bulunmadığından Adilcevaз'daki ahalinin ağaçlarını zorla söktürüp bina yapımında kullandırması ve Van'dan getirttiği Ermeni ustalara Patnos'taki Ermeni mezar taşlarını kullandırarak bunları tahrip ettirmesiydi. Van'dan gelen bu Ermeni ustaların paşanın Karakilise'ye gitmesinden istifade edip işleri bırakarak Van'a geri kaçtıkları vurgulanmakta ve bu durumun konsoloslara ulaştırılması durumunda devletin sorunlarla karşılaşabileceği uyarısı yapılmaktadır.

Hüseyin Paşa hakkında çelişkili bilgilere geri dönecek olursak onun Ermeni ahaliye karşı istediği gayrimeşru davranışlarda bulunurken, aynı zamanda Ermeni komitacılarla arasını iyi tutmaya çalıştığına yönelik bazı bilgiler mevcuttur. Birkaçını yukarıda vurguladığımız bu mevzu hakkındaki bir diğer gösterge de yukarıda değindiğimiz belgenin içeriğinde saklıdır. Bu muhtarlara göre Hüseyin Paşa bölgedeki "Ermeni fasidesinin en birinci hamisidir." Bitlis'te bir polis komiserinin üzerlerindeki fotoğraf makaraları nedeniyle yakaladığı Ermeni komitacıların kaçarak Hüseyin Paşa'nın adamlarına sığındıkları vurgulanmaktadır. Bitlis hükümeti bunların iadesini istemiş

olsa da “yoktur cevabıyla işi geçiştirmiş” oldukları bu belgede paylaşılmaktadır. Bayezid’den gelen Yüzbaşı Agah tarafından yakalanan Ermenilerin Erzurum’da tevkif edildikleri, bunların iki sene hapis yattıktan sonra tekrar Hüseyin Paşa’nın yanına gittikleri ve halen orada bulunduklarını aynı belge vurgulamaktadır. Bir diğer vurgu ise Hüseyin Paşa’nın Tutak’tan geçen bir Ermeniye dokunulmaması yönünde bir emir vermesidir. Bu Ermeniden şüphelenilmiş ve kâğıtlarında memleket ibaresinin yırtık olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum da illegal faaliyetler içinde olmasına yorulmuştur. Hüseyin Paşa’nın eski dönem mirleri gibi emirler vermesi ve bu kişinin bölgede dolaşmakta olan bir Ermeni olması paşanın Ermeni komitacılarla arasının iyi olduğu bilgisini kanıtlar niteliktedir. Hükümetle yakın ilişkileri olan Hüseyin Paşa’nın Müslim ve gayrimüslim ahaliye istediği emri verirken, aynı zamanda Ermeni komitacılarla da iletişim halinde olması akla yakın görünmekte ve kendisinin bölgenin reel-politiğinde çok yönlü bir siyaset güttüğü görünmektedir. Rus güçleriyle de İTC hükümeti döneminde iletişim halinde olduğu bilinen Hüseyin Paşa’nın Ermeni siyasal yapılarıyla anlaşmalı hareket edebileceği güçlü bir ihtimaldir. Bu sebeple Hamidiye Aşiret Alaylarının sadece tek yönlü olarak hükümetin emirleri doğrultusunda hareket ettikleri söylemi modernist ve özcü (*essentialist*) bir düşünce olacaktır, çünkü aşiretler devlet aygıtı haline gelseler de ne hükümet ne de aşiret liderleri birbirlerine tam olarak güvenebilmişlerdir. Hamidiye Alaylarının kuruluşunun Kürtleri kontrol altında tutma hedefinin altında yatan ise yine bu güvensizlik düşüncesidir. Bu istihbarat belgesinin sonucuna bakacak olursak Serasker Mehmed Rıza Paşa’nın konu hakkında bir soruşturma açılmasını yerel hükümetlere bildirmiş olduğunu ve ulaştığımız belgeler çerçevesinde herhangi bir yaptırımda bulunulmadığını söyleyebiliriz. Soruşturmanın yerel hükümetlere teslim edilmesi ise konu hakkında herhangi bir eylemin gerçekleşmeyeceğinin kanıtıdır zira yerel hükümetlerin etkisizliği vurgulandığı üzere yok denecek kadar azdı.

SONUÇ

Yukarıdaki belgeler ve yaklaşımlar ışığında şunları vurgulayabiliriz:
II. Abdülhamid devrinde merkezi Osmanlı hükümeti Van’ın kuzeyindeki sınır bölgesi olan kırsalda Hamidiye Aşiret Alaylarına ihtiyaç duymuştur.

Bölgedeki en güçlü aşiretlerden olan Heyderan Aşireti 6 alay kurarak Hamidiye Aşiret Alaylarına dahil olmuştur. Heyderan Aşireti içindeki mücadelelerde Müslim ve gayrimüslim ahali bazı zorbalıklarla karşılaşmıştır, Ermenilerin daha korumasız olmaları onların saldırıya daha açık hale gelmesine neden olmuştur. Bu mücadelelerde karşılıklı anlaşmanın gereği olarak Hüseyin Paşa hükümet tarafından desteklenmiştir. Hüseyin Paşa, bu destekle ve kendi politik taktikleriyle, özellikle de kendi aşiretinden Emin ve Hacı Timur paşaları etkisizleştirmesinden sonra bölgede yeniden beylikleşen (*tribal re-emirization*) bir güç haline gelmiştir. Merkezi hükümet ve askeri sınıf Hüseyin Paşa'nın hukuksuz davranışlarına tam destek sunmuş olsalar da, mülkiye sınıfından vali ve kaymakamlar bazen bunlardan rahatsız olmuşlardır. Bu da bölgedeki yerel askeri ve mülkiye sınıflarının çatışmasını doğurmuştur.

Heyderan Aşireti tarihte ilk kez doğrudan devlet aygıtı (*state apparatus*) niteliği taşımıştır. Fakat aşireti araçsallaştıran merkezi hükümetin aşirete kazandırdığı gücün kendisi de, Hüseyin Paşa gibi liderlerce kendi politikaları için araçsallaştırılmıştır. Devlet ile aşiretler arasında böylesine yakın bir ilişki kurulsa da ve devlet Hüseyin Paşa ve adamlarını şikâyetler karşısında korumuş olsa da, devlet mekanizması aşiret kimliklerine hiçbir zaman tam manasıyla güven duymamıştır. Merkezi hükümetle yakın ilişkiler sürdüren, keyfi uygulamalardan kaçınmayan, Ermeni ve Kürt köylüleri baskı altında tutan Hüseyin Paşa'nın aynı zamanda Ermeni ihtilalcileriyle iletişim halinde olması, bölgenin reel-politiği içinde yekpare bir yapının bulunmadığına işaret etmektedir. Mirliklerin yok edilmesinden yaklaşık kırk yıl sonra Hüseyin Paşa ve Heyderan Aşireti bu sebeplerden dolayı Van'ın kuzeyinde tekrar beylikleşmiş ve ademimerkeziyetçi bir yapı kazanmış olan sınır boyu kırsalı Hüseyin Paşa'nın güç kazanımı sonrasında Heyderan Aşireti tarafından devletin desteğiyle tekrar merkezileştirilmiştir. Bu politika bölgedeki Ermeni komitacıların hareketlerinin belirli bir düzeyde kontrol altında tutulmasının gereği olarak uygulanmış gelmiştir. Görüldüğü üzere bu dönemde devlet-aşiret ilişkileri birçok dinamiği olan siyaset üzerinden yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- AVERYANOV P.İ., *Osmanlı-Iran Rus Savaşlarında Kürtler* 19. yy, Avesta, İstanbul, 2010.
- DUGUID Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia," *Middle Eastern Studies*, Mayıs, 1973.
- KLEIN Janet, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, University of Stanford Press, Stanford 2011.
- KODAMAN Bayram, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri" *Tarih Dergisi*, XXXII, 1979, s. 427-480.
- MAYEWSRIY V.T., 19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt Ermeni İlişkileri, Sipan, İstanbul, 1997.
- ÖNAL Sami, *Sadettin Paşa'nın Anıları: Ermeni- Kürt Olayları (Van, 1896)*, Remzi, İstanbul 2004.
- ÖZCOŞAR İbrahim, "Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey," *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre*, Ed: Nesim Doru, Mardin Artuklu Üniversite Yayınları, İstanbul, 2012.
- SALNAME-İ ASKERİ, *Matbaa-i Askeri*, İstanbul 1311.
- ŞAŞMAZ Musa, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVLERİ (BOA)

- Y.PRK.ASK. 232-2; 101-48; 179-72; 135-99; 231-31; 232-23.
- Y.PRK.DH 10-4.
- Y.PRK.UM 36-77.
- Y..PRK.MYD. 12-36.
- Y.MTV. 217-4.
- Y.EE. 145-53.
- Y.PRK.AZJ. 27-III
- İ.TAL. 377-2; III-84; 140-8.
- İ.AS. 8-22.
- A.MKT.MHM. 636-26; 723-3; 723-2; 673-15; 644-8; 642-25.
- BEO 3293-246830; 328-24532; 2670-200250.
- DH.TMIK.M 184-46; 76-47; 148-43.
- DH.TMIK. 163-33.
- DH.ŞFR 391-74.
- DH.MKT.M. 8-16.
- DH.MKT 5-58; 9-15.04.02.

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE ŞEYH ABDÜSSELAM BARZANİ (1908-1914)

Giriş

Barzan Köyü Irak/Kürdistan Bölgesi'nin Erbil İli'nin Mêrgesor Kazası'na bağlı bir köydür. Barzaniler olarak anılan ve bölge tarihinde oldukça etkin olan bu ailenin bilinen önemli şahsiyeti Molla Muhammed'in oğlu Molla Abdullah'tır. Molla Abdullah, ünlü İslam alimi Molla Yahya Muzuri'den (1773-1838) ilmi icazetnamesini alarak (1834)¹ Barzan Köyü'nde bir medrese kurmuş ve dini tedrisata başlamıştır. Molla Abdullah'ın; Abdurrahman, Abdürrahim ve Abdüsselam adında üç oğlu vardı. Molla Abdullah, daha sonra Taceddin lakabını alacak olan oğlu Abdurrahman'ı dini tedrisat için Nehri'ye, Seyyid Taha-i Hakkârî'nin yanına göndermiştir. Kendisinin ölümünden sonra yerine oğlu Abdurrahman geçmiştir. Böylece ilk kez Nakşibendi Tarikatı Barzan'da kök salmaya başladı. Şeyh Abdurrahman'ın vefatından sonra yerine küçük kardeşi I. Şeyh Abdüsselam Barzani geçmiştir. Şeyh Abdüsselam Barzani'nin kaleme aldığı bazı Arapça ve Kürtçe eserleri günümüze ulaşmıştır. Akaid üzerine yazdığı bir eserinde bunu Astê Köyü'nde hicri 1264'te (miladi 1848) kaleme aldığını dercetmiştir. Şeyh Abdüsselam 1872'de vefat etmiş ve ardında Muhammed ve Kasım adında iki evlat bırakmıştır.² Babasının yerine geçen Şeyh Muhammed Barzani döneminde Barzan Tekkesi çevresinde bulunan Nehri Tekkesinden Şeyh Muhammed Sıddık, Surçi (Bicil) şeyhleri ve Zêbari ağaları ile bir nüfuz çekişmesi yaşanmıştır. Bu çatışma ve çekişmelere ait Osmanlı arşivlerinde birçok vesika bulunmaktadır. 1903'te vefat eden Şeyh Muhammed ardında Şeyh Abdüsselam, Şeyh Ahmed, Muhammed Sıddık,

* Hakkârî Üniversitesi, Dinler Tarihi Bölümü.

1 İcazette "Molla Abdullah b. el-Hac Molla Muhammed eş-Şafîi el-Kurdi eş-Şehir bi'l-Barzani" ifadesi yer almaktadır. Ferset Mer'i İsmail, "Vasiyyetu Mevlânâ Hâlid li Halifetihî Seyyid Taha en-Nehri," *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdadi Sempozyumu-Van*, TDV, Ankara 2012, s. 129.

2 Dr. Arafât Kerem Stûni, *el-Hayatu'd-Diniyye min Nehri ilâ Barzan*, Erbil 2010, s. 29-39.; Haşim Şerwanî, *Devera Barzan Cografya, Dîrok, Keltûr*, Hewlêr 2008, 51-53.

Babo ve Molla Mustafa Barzani adında beş evlat bırakmıştır. Böylece II. Şeyh Abdüsselam çok genç bir yaşta (idam edildiğinde 30 yaşlarındaydı) babasının yerine Barzan Tekkesinin başına geçmiştir.

Bu dönemden önce Barzan Aşireti adıyla herhangi bir Kürt aşireti mevcut değildir. Aslında Barzan Köyü Zêbar Aşiretine ait bir köydür.³ Zêbar Aşireti büyük Zap Nehri tarafından ikiye ayrılmaktadır. Zap Nehri'nin kuzey tarafında kalan ve Barzan Köyü'nün de dahil olduğu yirmi kadar Zêbari Köyü Beroji olarak isimlendirilmektedir. Zap Nehri'nin güneyine düşen Zêbari köyleri için de Nızari ismi kullanılmaktadır. Dolayısıyla Barzanlılar aslen Zêbari Aşiretine mensupturlar. I. Şeyh Abdüsselam da Kürtçe kaleme aldığı kasidesinde bunu teyit etmektedir:

Halidî me bi Terîqet (Tarikat olarak Halidî'yim)

Zêbarî me bi eşîret (Aşiret olarak Zêbarî'yim)

Barzanî me bi mesken û qeryet (Köy ve meskenim de Barzan'dır)⁴

Barzan Tekkesinin esas faaliyet alanı Şêrvan, Muzuri ve Zêbari asıllı Beroj ve Nizar aşiret bölgeleri idi. Fakat Şeyh Muhammed Barzani'nin son dönemleri ile II. Şeyh Abdüsselam Barzani döneminden itibaren Mêrgesor bölgesindeki yerleşik Herkiler ve Güney Gerdiler de Barzan ittifakına dahil oldular.⁵ Bu meyanda Şeyh Abdüsselam bir dizi reform gerçekleştirdi. Buna göre; "toprak çiftçilere dağıtılacak, başlık parası ve zorla evlendirilmelere son verilecek, her köyde bir cami yapılacak ve burası hem dini hem de sosyal faaliyetlerin alanı olacak, köy sorunlarının çözümü için her köyde bir konsey oluşturulacak ve her bölgenin bir askeri gücü ve bunun sorumluları olacaktı."⁶ Barzaniler adı altında birleşen bu aşiretler diğer aşiretlerden ayırt edilmek için kırmızı sarık kullanmaya başlamışlardır. Şeyh Abdüsselam bu reformlarıyla ve sahip olduğu dini, politik ve askeri nüfuzuyla 19. yüzyılın başlarında Kürt aşiretleri arasında seçkin bir yere geldi.

3 Arafât Kerem Stûni, s. 27.

4 Arafât Kerem Stûni, s. 113. Bu eserin hicri 1258'de (1842) yazıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Arafât Kerem Stûni, s. 109.

5 Arafât Kerem Stûni, s. 32, 37.

6 Mesud Barzani, *Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi*, Çev: Vahdettin İnce, İstanbul, 2004, s. 24.

Şeyh Abdüsselam Barzanî'nin dini ve siyasi faaliyetleri, Osmanlı tarihinin en can alıcı dönemlerinden biri olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devlete hâkim olduğu döneme (1908-1918) denk gelmektedir. Bu cemiyet, 1889'da "adalet, eşitlik, özgürlük" gibi sloganlar etrafında kenetlenmesine rağmen esas gayeleri Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ve coğrafi bütünlüğünü kurtarmak olmuştur.⁷ 23 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet'i ilan ederek iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti sert, baskıcı ve otoriter bir yönetim uygulamaya başlamıştır. İttihat ve Terakki, 1912'den itibaren, Osmanlıcılık politikasını terk ederek Türkçülük politikası geliştirmeye başlamıştır. Yani kısaca önleyemedikleri milliyetçilik akımına, daha sonraları, ülkenin kurtarıcısı olarak kendileri sarılmışlardır.⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti, hükümetler üzerinde etkili olduğu dönemlerde Ortadoğu bölgesine cemiyete yakın, olağanüstü yetkilerle donatılmış valileri tayin etme konusunda hassasiyet göstermiştir.⁹ Bu tercih geleneksel Kürt, dini ve siyasi önderleri ile İttihat ve Terakki'nin bölgedeki temsilcilerini karşı karşıya getirmiştir.

ŞEYH ABDÜSSELAM BARZANÎ'NİN 1909 VE 1910 YILLARINDAKİ FAALİYETLERİ

13 Nisan 1909'da (31 Mart Vakası) rejime karşı gerçekleştirilen ittihat ve Terakki karşıtı kalkışmanın Hareket Ordusu tarafından bastırılmasıyla, İttihat ve Terakki yönetiminin otoriter karakteri giderek artmaya başladı. 27 Nisan 1909'da Sultan II. Abdülhamid tahttan indirildi. Ülke sıkıyönetim altında yönetilmeye başlandı. Şeyh Abdüsselam Barzanî'nin bölgede İttihat ve Terakki karşıtı olarak sivrilmesi ve sahip olduğu dini ve siyasi güç yerel idarecileri rahatsız ediyordu. 1909 başlarında Musul Vilayeti'nde Barzanîler, Hemevendler vb. aşiretler ile Osmanlı idaresi arasında çıkan karışıklıklara dair bazı tahrirat ve telgraflar üzerine Harbiye Nezareti'ne yazılan bir tezkire ile IV. Ordu Müşiri Abdullah Paşa'nın ve bir vali tayin edilene kadar da Bağdat'tan Fazıl Paşa'nın Musul'a gitmesi

7 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul 2007, s. 73.

8 Orhan Örs, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 51, Bahar 2013, s. 714.

9 Nevzat Artuç, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909-15 Mart 1911)," *Belleten*, C. LXXIV, Ankara, 2010, S. 271, s. 834.

istenmiştir.¹⁰ Fazıl Paşa, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerinde yaşayan Hemevend Aşiretinin tedip ve tenkili babında Süleymaniye bölgesinde divanı harp-i örfi oluşturmıştır. 31 Mart Vakasından yaklaşık üç ay kadar sonra Akre ve Zibar bölgesinde Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Keldani gibi dini önderler ve ileri gelenler tarafından Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'ya, sadrazama ve Meclis-i Mebusan'a çekilen telgraflar ile Şeyh Abdüsselam'ın topladığı kuvvetlerle bölgeyi denetim altına aldığı; gasp, yağma, cinayet vb. kötü fiilleri gerçekleştirdiği bağlamında şikâyetle bulunulmuştur. Şikâyetle bulunan zevat, devlet kendilerini onların tasallutundan kurtaramazsa, kendilerinin Şeyh Abdüsselam'a boyun eğeceklerini bildirmişlerdir.¹¹ Şeyh, hakkında şikâyetçi olanlar arasında bu kadar gayrimüslim unsurun bulunması oldukça dikkat çekicidir. Çünkü aynı yıllarda Musul ve Van bölgesini dolaşıp Şeyh Abdüsselam ile görüşen W. A. Wigram onun Hristiyanlarla çok iyi geçindiğini ve bölgede Hristiyanların şeyhi olarak kabul gördüğünü anlatmaktadır.¹²

Durumdan haberdar olan Babiâli bölgede düzenin sağlanması ve eşkıyanın tedip ve tenkili için mevcut askerin yeterli olmadığı ve gerekli kuvvetlerin gönderilmesi için Harbiye Nezareti'ne gerekli emirleri göndermiştir.¹³ Musul'dan Akre'ye¹⁴ sevk edilen askeri kuvvetler 21 Ağustos'ta şeyhin güçleri tarafından bozguna uğratılmış ve bir kısmı silahlarıyla beraber şeyhin eline geçmiştir.¹⁵ Bu durum bölgede nazik bir durum ortaya çıkarmıştır. Konu ile ilgili bilgi vermek amacıyla Bağdat'ta VI. Ordu Kumandanlığından Babiâli'ye gönderilen telgrafta; Musul Valisi'nin 27 Ağustos'ta gönderdiği telgrafa binaen Barzan'daki kalkışmanın bir irtica hareketi olarak Meşrutiyet'e karşı olduğu, isyan edenlerin sayısının dört bin civarında olduğu, Van (Hakkâri Sancağı) aşiretlerinin de isyancılara ilhak ettiği ve eğer hemen askeri kuvvetlerin sevk ile gerekli tedbirler alınmaz-

10 BOA. DH. MKT. 2708/91(23 Zilhicce 1326/ 16 Ocak 1909).

11 BOA. DH. MÜL. 1/73. Lef: 7-9 (21 Temmuz 1325); BOA. DH. MKT. 2907/44 (5 Şaban 1327/ 22 Ağustos 1909).

12 W. A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, Çev: İbrahim Bingöl, İstanbul, 2004, s. 193.

13 BOA. DH. MÜL. 1-2/73. Lef: 4 (25 Temmuz 1325/ 7 Ağustos 1909).

14 O dönemde Musul'a bağlı bir ilçe iken şimdi ise Duhok iline bağlı bir ilçedir. Zêbar ve Barzan bölgeleri bu kaza sınırları dahilindedir.

15 BOA. DH. MÜL. 1-4/64 (6 T. Evvel 1325/19 Ekim 1909).

sa bu durumun diğer aşiretleri de etkileyeceği bildirilmiştir.¹⁶ Gönderilen başka bir telgrafta da Barzan meselesinin önem kazandığı, bölgeye sevk edilen kırk mevcutlu müfrezenin bütün silahlarıyla isyancıların eline geçtiği ve derhal yeni askeri kuvvetlerin sevk edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca hareketin irtica hareketi olduğu belirtilerek isyancıların yeni sultanı kabul etmedikleri, devrik sultanı (Sultan II. Abdülhamid'i) tahta çıkartmak istedikleri aktarılmıştır.¹⁷ Bunun üzerine o sırada Hemevend Aşiretini takip etmek üzere Kerkük'te bulunan Fazıl Paşa'nın yeterli sayıda asker ve mühimmat ile Akre bölgesine yönelerek bu bölgede düzeni yeniden tesis etmesi istenmiştir.¹⁸

Bunun üzerine Musul Valisi ve Kumandanı Fazıl Paşa süratle 27- 28 Ağustos'ta Çemçemal'de bulunan IV. Ordudan iki tabur piyade ve dört dağ topunu yanına alarak 30 Ağustos'ta Kerkük'ten Akre'ye ulaşmıştır.¹⁹ Beş yüz mevcutlu Musul müfrezesi paşanın ulaşmasından önce bölgeye gelmiş, şeyhin kuvvetlerinin muhasarası altında bulunan Zibar redif taburu zabitlerini kurtarmak için çatışmalara girmiş ama Dinarte Köyü'ne geri çekilmek zorunda kalmıştır. Fazıl Paşa burada birleştiği kuvvetlerle birlikte Dinarte Köyü'nden Zibar'a hareket edince şeyhin kuvvetleri istihkâmlarını terk ederek Zap Nehri'nin kuzey tarafında bulunan Barzan bölgesine çekilmişlerdir. Muhasara altındaki Zibar redif taburu zabitleri bu şekilde kurtarılmıştır. Bu zabitlerden alınan bilgiye göre şeyhin devrik sultan adına hutbe okuduğu anlaşılmıştır.²⁰ Yardımcı aşiretlerin de bu kuvvetlere katılmasından sonra dört top, iki tabur piyade ve bir miktar yardımcı aşiret mensubuyla birlikte 3 Eylül sabahına kadar Zap Nehri geçilerek yapılan birkaç çatışmadan sonra şeyhin kuvvetleri dağıtılmış ve 8 Eylül'de Barzan Köyü'ne girilmiştir.²¹ Fazıl Paşa Babiâli'ye gönderdiği diğer bir telgrafta güneyden gelen kendi kuvvetlerinin yanında Revandîz'dan Abdullah Paşa kumandasındaki birlikler ve Şemdinan'dan sevk olunan kuvvetlerle Barzan eşkıyasının dağıtıldığını, Barzan Köyü'nün arkasında bulunan Şirin Dağı'nın sarp alanlarına kaçıp

16 BOA. DH. MÜL. 1-7/7. Lef: 23 (17 Ağustos 1325/ 30 Ağustos 1909).

17 BOA. BEO. 3363/272417. Lef: 3 (15 Ağustos 1325/ 28 Ağustos 1909).

18 BOA. DH. MÜL. 1-7/7. Lef: 22 (18 Ağustos 1325/1 Eylül 1909).

19 BOA. DH. MÜL. 1-4/64 (6 T. Evvel 1325/19 Ekim 1909).

20 BOA. DH. MÜL. 1-3/41. Lef: 12 (26 Ağustos 1325/8 Eylül 1909).

21 BOA. DH. MÜL. 1-3/41. Lef: 8 (1 Eylül 1325/14 Eylül 1909).

gizlendiklerini haber vermiştir. Ayrıca Şeyh Abdüsselam'ın ise iki adamıyla beraber firar etmiş olduğunu ve bir daha toparlanmasının imkânı kalmadığını da eklemiştir.²² Fazıl Paşa, şeyhin bir daha toparlanamayacağından o kadar emindir ki; dahiliye nezaretine gönderdiği yazıda IV. Ordudan gönderilecek asker ve toplara gerek olmadığını bildirmiştir.²³

Barzan, Şirvan ve Muzuri bölgelerinde yapılan askeri takibatlarda şeyhin etrafa dağılmış adamlarıyla yapılan birkaç çatışmada en önemli adamlarından Faki Abdurrahman, Hacik ve birçoğu öldürülmüş ve ayrıca yüz neferi sağ olarak yakalanmıştır. Şeyh Abdüsselam ise Van Vilayeti'nin Hakkâri Sancağı'nın Çal (Çukurca) Nahiyesi'ndeki Pınyanış Aşireti reisi Sa'di Ağa'nın yanına sığınmış ve ağa tarafından himaye edilerek Nasturi Tuhub bölgesindeki ahalisi Müslüman olan Zawite (Kayalık) Köyü'nde saklanmıştır.²⁴

Fazıl Paşa, askeri harekâtın tamamlanmasıyla Van Vilayeti sınırları içinde saklanan şeyhin yakalanması için Van Vilayeti'ne gerekli bildirimlerde bulunulmasını Harbiye Nezareti'nden istemiş, Barzan'da iki top ile bir taburun ikamesi ve Şirvan'da bir müfreze ile muktedir bir müdürün bulundurulması lüzumunu bildirmiştir.²⁵ Ardından Barzan'a iki top ve iki tabur redif askeri ve Şirvan nahiye merkezine de bir bölük nizamiye askeri yerleştirdikten sonra vilayet işleri ile ilgilenmek üzere Musul'a dönmüştür. Fazıl Paşa, şeyhin bir daha toparlanmaması ve bölgede yine eski nüfuzunu elde etmemesi için Van cihetinden bir askeri birliğin şeyhin saklandığı Çukurca'ya gönderilmesini ısrarla istemiş fakat mevsimin kış olmasından dolayı bu isteği yerine getirilememiştir.²⁶

ŞEYH ABDÜSSELAM BARZANI'NİN KARŞI SALDIRISI

Fazıl Paşa'nın Musul'a dönüşünden sonra Şeyh Abdüsselam Barzani yanında kaldığı Pınyanış Aşireti Reisi Sa'di Ağa'nın üç yüz adamı ile beraber Barzan bölgesine sızarak Hêtut, Muzuri Bala, Nêrwe ve Şirvan

22 BOA. DH. MÜL. 1-3/41. Lef: 9 (5 Eylül 1325/18 Eylül 1909).

23 BOA. DH. MÜL. 1-2/73. Lef: 3 (8 Eylül 1325/21 Eylül 1909).

24 BOA. DH. MÜL. 1-9/15. Lef: 13 (21 K. Evvel 1325/3 Ocak 1910).

25 BOA. DH. MÜL. 1-3/60. Lef: 1, 2 (20 Eylül 1325/3 Ekim 1909).

26 BOA. DH. MÜL. 1-9/15. Lef: 13 (21 K. Evvel 1325/3 Ocak 1910).

aşiretleri ile birleşmiştir.²⁷ Kasım ayının son günlerinde ani bir baskınla Barzan'a yerleştirilmiş olan dört yüz askerden oluşan iki redif taburuna saldırmış ve onları büyük bir zayiata uğratmıştır. Bu askeri kuvvetlerin çok az bir kısmı Akre ve Zibar bölgelerine kaçarak kurtulabilmiştir.²⁸ Ayrıca bu taburlara ait zahire, cephane ve en önemlisi iki top da şeyhin eline geçmiştir. Fazıl Paşa, Şeyh Abdüsselam'ın bu ani hurucu karşısında şaşkınlığını gizleyememiştir. Harbiye Nezareti'ne gönderdiği yazıda: "Barzan şeyhinin tekrar kuvvet toplayarak askeri perişan ve birçok silah ve cephaneyi zapt ve bir hayli zabitanı şehit etmesi son derece mühimdir. Şeyh Abdüsselam'ın kuvvet toplayamayacak bir halde perişan edildiği hakkındaki eski yazışmalara nazaran şimdiki durumun ortaya çıkması hayret vericidir. Şeyh, iki taburu perişan edecek derecede başına bu kadar kuvvet toplayıncaya kadar oradaki zabitanın hiçbir şeyden haberdar olamamaları cidden gafilane bir durumdur" diyerek şaşkınlığını belirtmiştir.²⁹ Bunun üzerine Mirliva Muhyeddin Paşa komutasında bir kuvvet gönderilmiş ise de hem mevsimin kış olması hem de şeyhin eline geçen silahlardan dolayı herhangi bir şey elde edilememiştir. Fazıl Paşa, Diyarbakır'da bekletilen IV. Orduya ait piyade alayı, cebel bataryası ve mitralyöz bölüğünün bu tarafa sevki, Van tarafından güneye iki tabur sevki ve Şemdinan aşiretlerinden yardımcı kuvvetler toplamak üzere o zaman Nehri'de bulunan ayan üyesi Seyyid Abdülkadir Nehri'ye irade buyurulmasını Harbiye Nezareti'nden istemiştir.³⁰

SEYYİD ABDÜLKADİR NEHRİ'NİN DEVREYE GİRMESİ

Seyyid Abdülkadir Nehri, Fazıl Paşa'nın istediği yardımcı aşiret kuvvetlerinin toplanması için dahiliye nezaretinin emrinin ne olduğuna dair nezarete bir yazı göndermiş ve eğer bu yönde bir emir verilirse mevsimin kış olmasından dolayı yardımcı aşiret kuvvetlerinin ihtiyaçlarının karşılanması için gereken makamlara ilgili emirlerin verilmesini istemiştir.³¹ Bu şekilde zaman kazanarak Şeyh Abdüsselam ile görüşmelere

27 BOA. DH. MÜL. 1-9/15. Lef: 24 (7 K. Evvel 1325/20 Aralık 1909).

28 BOA. BEO. 3673/275448. Lef: 4 (18 T. Sani 1325/1 Aralık 1909).

29 BOA. BEO. 3673/275448. Lef: 7 (19 T. Sani 1325/2 Aralık 1909).

30 BOA. BEO. 3673/275448. Lef: 4,6 (17 T. Sani 1325/30 Kasım 1909, 18 T. Sani 1325/1 Aralık 1909).

31 BOA. BEO. 3673/275448. Lef: 9 (21 T. San. 1325/4 Aralık 1909).

başlamıştır. Öyle anlaşıyor ki Seyyid Abdülkadir'in olayın yatışması için yaptığı görüşmeler meyvelerini kısa süre içerisinde vermeye başlamıştır. Seyyid Abdülkadir, dahiliye nezaretine gönderdiği yazıda Musul Valisi Fazıl Paşa'nın ısrarlı müracaatlarına binaen en güzide adamlardan beş yüz kişiden oluşan bir kuvvet hazırladığını fakat şeyhin adamlarının dehaleti kabul görürse buna göre verilecek emre hazır olduğunu bildirmiştir.³² Yine Barzan Şeyhi Abdüsselam'ın bir adamı vasıtasıyla; devletin kabul etmesi durumunda teslim olmaya hazır olduğunu, hükümetin tayin edeceği hattı hareketi tecavüz etmeyeceğini ve ele geçirdikleri bütün silah ve cephaneyi teslim etmeye hazır olduklarını söylediğini bildirmiştir.³³ Dahiliye nezaretinden Van valisine gönderilen bir yazı ile de Barzan şeyhinin hakkaniyet perver bir adam olduğu halde Musul'un nüfuz sahibi ileri gelenlerinden Sabuncu Paşa'nın düşmanlığını kazanmakla kendisine irtica iftirası atıldığı ve bu üzücü hadiselerin yaşandığına dair iddiaları tahkik etmesi istenmiştir.³⁴ Van vilayeti, nezarete verdiği cevapta alınan güvenilir bilgilere göre şeyhin hükümete isyan taraftarı olmadığı ve kendisi hakkında askeri takibatın yapılmasına sebep olan durumun Akre ağalarının ona düşmanlıkları neticesinde yaptıkları iftiralara kurban gittiğinin hissedilmesiyle beraber yine de şeyh hakkında kati bir fikir beyan etmelerinin mümkün olmadığını bildirmiştir.³⁵ Bu durum Şeyh Abdüsselam hakkında Babiâli'ye yapılan şikâyetlerin Sabuncu Paşa ve Akre ağalarının beraber tezgâhladıkları bir oyun olduğunu ortaya koymuş ve Osmanlı Devleti'nin Şeyh Abdüsselam'a karşı tutumunu yumuşatmasını sağlamıştır.

FAZIL PAŞA'NIN ŞEYH ABDÜSSELAM'A DÜŞMANLIĞI

Şeyh Abdüsselam'ın teslim olmaya hazır olduğuna dair talebi karşısında Fazıl Paşa, şeyhin başkaldıramayacak şekilde tenkil edilmesine rağmen Hakkâri'nin Çal (Çukurca) Nahiyesi'ne sığınarak bölgenin sahip olduğu coğrafyadan ve kış mevsim şartlarından yararlanarak taktikten yakayı kurtarabildiğini ve vaktinde şeyhin orada yakalanması ya da hiç olmazsa

32 BOA. DH. MÜL. 1-6/14. Lef: 6 (26 T. Sani 1325/9 Aralık 1909).

33 BOA. DH. MÜL. 1-6/14. Lef: 5 (28 T. Sani 1325/11 Aralık 1909).

34 BOA. DH. MÜL. 1-5/50. Lef: 1 (25 T. Sani 1325/8 Aralık 1909).

35 BOA. DH. MÜL. 1-6/14. Lef: 4 (28 T. Sani 1325/11 Aralık 1909).

oradan kaçırılması için defalarca Van Vilayeti'ne yazı yazılmasına rağmen vilayetin gereken tedbirleri almadığını ve dolayısıyla uzun bir süre Sa'di Ağa'nın yanında kalarak tekrar toparlanmaya ve bu son harekâtı yapmaya muktedir olduğunu belirterek şeyhin yakalanmasının bundan dolayı geciktğini ifade etmiştir.³⁶ Babiâli, Fazıl Paşa'ya gönderdiği yazıda şeyhin tenkil edilmeksizin teslim olmasının kabulü halinde devlete isyan eden diğer kimselere kötü örnek olacağı belirtilerek mümkünse mevcut kuvvetlerle tenkil edilmesi, mümkün değilse de teslim şartlarının kabulü ile olaya son verilmesi hakkında gereken değerlendirmelerini Van vilayeti ile işbirliği içinde bildirmesi istenmiştir.³⁷ Fazıl Paşa, Babiâli'ye cevabında şeyhin dehaletinin kabulünün su-i tesir olabileceğinden dolayı uygun olmayacağını belirterek Van taraflarından Çal (Çukurca) bölgesine acilen askeri kuvvet sevkiyle şeyhin kaçış güzergâhının kesilmesinden daha uygun bir yol olmadığını belirtmiştir. Elinde mevcut olan kuvvetlerle güney tarafından şeyhi tenkil edebileceğini bildirmiştir.³⁸ Musul Valisi Fazıl Paşa ısrarlı şekilde şeyhin dehaletinin kabulünün uygun olmayacağını belirten ve Van cihetlerinden Çal Nahiyesi'ne askeri kuvvet sevk edilmesini isteyen yazılar yazmaya devam etmiştir. Bunun üzerine Babiâli, şeyhi ilk mağlubiyetten sonra himaye ederek firarını kolaylaştıran ve son saldırıyı gerçekleştirmesine imkân veren Sa'di Ağa'nın divan-ı harbe tevdi için ilgili emirleri göndermiştir.³⁹

Bunun üzerine Van Vilayeti, Sa'di Ağa'yı ifade vermek üzere Van'a davet etmiştir. Van'dan Babiâli'ye gönderilen yazıya göre Sa'di Ağa Çölemerik'e (Hakkâri) gelmiştir. Fakat hem çok yaşlı olmasından hem de mevsimin kış olmasından dolayı Van'a gelemeyeceğini bildirmiş ve bunun üzerine Hakkâri'de gözetim altında tutulması uygun görülmüştür. Baharda yolların açılmasıyla Hakkâri ve Çal cihetlerine askeri kuvvetlerin gönderileceği belirtilmiştir.⁴⁰ Bütün bunlara rağmen Fazıl Paşa, Sa'di Ağa'nın derhal yakalanarak divanı harp-i örfiye gönderilmesi ve Çal Nahiyesi'ne asker gönderilmesini isteyen yazılar göndermeye devam etmiştir. Bunun üzerine

36 BOA. DH. MÜL. 1-6/27. Lef:4 (29 T. Sani 1325/12 Aralık 1909).

37 BOA. DH. MÜL. 1-6/14. Lef: 3 (29 T. Sani 1325/12 Aralık 1909).

38 BOA. DH. MÜL. 1-6/27. Lef: 3 (1 K. Evvel 1325/14 Aralık 1909).

39 BOA. BEO. 3682.276123 (15 K. Evvel 1325/28 Aralık 1909).

40 BOA. DH. MÜL. 1-9/15. Lef:18 (22 K. Evvel 1325/4 Ocak 1910).

Erzincan IV. Ordu Müşirliği tarafından Fazıl Paşa'nın bu ısrarlarına bir anlam verilemediğine dair bir yazı yazılmıştır. Buna göre; "ısrarlı talepler karşısında bir askeri kuvvetin Çal Nahiyesi'ne hareketi için emir verilmiştir. Bu hareketin bu mevsimde icrası mümkün olmakla beraber hâlâ bir taburu aylarca dağlarda perişan bir durumda bırakmak suretiyle feda etmenin faydalı bir sonucu olacağı meçhuldür. Zaten Sa'di Ağa'nın bütün nahiye ahalisiyle Van merkez hükümetine bağlı olduğu ortada iken ve şeyhin de dehaletini arz etmiş olmasına rağmen hâlâ Musul valisinin sulh yolu ile halledebileceği bu meselede bu kadar diretmesine bir anlam verilememektedir. Çünkü Barzan şeyhinin cebren ve kahran elde edilmesine ahd eden Musul valisi, şeyhin Çal Nahiyesi'ne savuşması ihtimaline karşı önünü kesmek için Van'dan on beş konaklık mesafeden ve yüksek dağların aşılıp tabur sevki ve bununla beraber Çal Nahiyesi'ni tahrip ettirmek istiyor. Halbuki Çal ahalisi hükümetin her emrine daima muti' bulunacağını ve Barzan şeyhi şayet kendi nahiyesine geçecek olursa hemen derdest edip hükümete teslim edeceklerini merkez hükümete gelerek resmen taahhüt ve tekeffül etmiştir. Diğer taraftan Barzan şeyhi aman istemiş ve hükümete dehalet etmek üzere haber gönderdiği halde dehaletinin kabul edilmemesini musul kumandanı, dahiliye nezaretine arz etmiştir. Meclis-i Ayan azası Seyyid Abdülkadir Efendi'den Van Vilayeti'ne gelen telgrafta Barzan şeyhinin hükümetin her teklif ve şartını kabul etmek üzere teslim hazır bulunduğu Seyyid Abdülkadir Efendi'ye yazdığı haber veriliyor. Bununla beraber Musul Vali ve Kumandanı Fazıl Paşa hazretleri dehaleti kabul etmemekte ısrarlı davranıyor. Ahval bu merkezde iken Van'dan Culemerk Kazası'nın Çal Nahiyesi'ne asker sevkine kalkışmasına mantığa muvafık bir mana verilemiyor" denilmektedir.⁴¹ Bütün bunlara rağmen Fazıl Paşa, Şeyh Abdüsselam üzerine askeri hareket yapılması isteğinde ısrar etmiştir. Babîâli'ye gönderdiği yazıda Barzan şeyhi ve üç yüz civarındaki adamının karla kaplı olan Barzan Köyü'ne yedi sekiz saat mesafede bulunan Şirin Dağı'nın öbür tarafında bulunduklarını bildirmiş ve IV. Ordunun Çal Nahiyesi'ne göndereceği bir taburun oraya varması ile eş zamanlı olarak hareket edildiğinde şeyhin yakalanabileceğini belirterek Çal bölgesine asker gönde-

41 BOA. DH. MUI. 1-9/15. Lef: 9 (17 K. Evvel 1325/30 Aralık 1909).

rilmesini istemiştir. Buna karşın Babiâli'den kendisine gönderilen cevapta mevsim şartlarından dolayı ancak Nisan ayı sonlarında Çal Nahiyesi'ne asker sevk edilebileceği bildirilmiştir.⁴²

NAZIM PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ VE ŞEYH ABDÜSSELAM'IN DEHALETİ

25 Kasım 1909 ve 15 Mart 1911 tarihleri arasında Bağdat'ta valilik yapan Nazım Paşa, o zamana kadar bölgede görev yapan Osmanlı idarecilerinden farklı bir profile sahip olmuştur. 7 Nisan 1910'da VI. Ordu Komutanlığı da kendisine tevdi edilmiş, uygun liyakat ve ehliyeteye sahip olmayan ordu erkânı, vali ve kaymakamlar dahil mahalli sivil erkânı azletme ve yerlerine yenilerini atama vb. olağanüstü yetkilerle donatılmıştır.⁴³ Nazım Paşa, Bağdat valiliği sırasında bölgenin ekonomik, mimari, ulaşım, asayiş ve güvenlik alanlarında birçok iyileştirmeler yapmıştır. Adaletsizlik ve otorite boşluğu yüzünden hükümete başkaldırmış olan Arap ve Kürt aşiretleri ile sorunları diyalog ile çözmeye çalışmış ve bunların meyvelerini de almıştır.⁴⁴

Nazım Paşa Bağdat'a vali olarak atandığında Şeyh Abdüsselam'ın karşı saldırısı gerçekleşmiş, kış şartlarından dolayı askeri faaliyetler durmuş ve şeyh de teslim olmaya hazır olduğunu belirtmiş idi. 12 Mart 1910'da Şeyh Abdüsselam Barzani, dahiliye nazırına kendi imzasıyla bir yazı göndermiştir. Yazıda şeyh kısaca şöyle demektedir:

Barzan ve Şirvan ve Muzuri Bala nahiyeleri ahalisinin istirhamı ve feryadnamesidir. Devleti aliye tebaasından Musul Vilayetine bağlı Zêbar, Muzuri Bala ve Şirvan nahiyelerinin ahalisinden olup bir önceki hükümetin kötü yönetiminden ve bazı düşmanların fesatlarından istenmeyen olaylar oldu. Meşru hükümet insaf, merhamet ve adalet göstere; bizden de bağlılık ve itaat beklesin. Mal ve beden olarak geçirdiğimiz felaketlere hükümetin merhametle son vermesini istirham ederiz. Şayet tövbemizi kabul etmeyip yine de bizi yok etmek için uğraşırsanız Allah katında bundan sorumlu olursunuz. Çünkü din, namus ve vicdanımız üzere size

42 BOA. DH. MÜL. 1-9/15. Lef: 1, 6 (11 Şubat 1325/24 Şubat 1910).

43 BOA. DH. MÜL. 1-9/40. Lef: 1, 2 (26 Mart 1326/7 Nisan 1910).

44 Artuç, s. 833-870.

ahd u peyman ederiz ki bundan sonra kimseye zarar vermeyeceğiz. Şayet bu tövbe ve dehaletimizi ret ve kabul etmeyip Memalik-i Osmaniye'de ikametimize layık göreceğiniz, çoluk ve çocuğumuzla başka bir diyara gitmek için diyanet ve İslamiyet namına yol veriniz. Şayet buradan gitmeye yol dahi verilmeyip de maksat ıslah değil yok edilmemiz ise (inne lillah ve inne ileyhi raciun) diyerek sorumluluğu müsebbiplere ait olmak üzere şer'an mecburu olduğumuz canımızı koruma zımnında tek bir kişi kalıncaya kadar uğraşmak mecburidir. Ve geçenlerde elimize geçen silahın hepsini hüsnü rızamızla iade etmemiz sadakat, iyi niyet ve samimi tövbeden kaynaklıdır. Bab-ı Devlet'e iltica ve dehalet ederiz. Barzan Şeyhi Abdüsselam⁴⁵

Şeyh Abdüsselam'ın bu yazısı üzerine dahiliye nezareti, Musul Vilayeti'ne gönderdiği yazı ile vilayetin şeyhin dehaletinin kabulü ile ilgili değerlendirmelerini istemiştir.⁴⁶ Buna karşı Musul Vilayeti de Barzan isyanı ile ilgili olarak yakalananlar ve bu olay ile ilgisi olup da henüz yakalanmamış olanlar için divanı harp-i örfi mahkemesinin kurulmuş olmasından dolayı Barzan şeyhi ve arkadaşlarının dehaletlerinin uygun olmayacağı, aksi halde kötü örnek teşkil edeceğini bildirmiştir.⁴⁷ Nazım Paşa, Musul Valisi Fazıl Paşa'nın bu meselenin çözümü için ayak bağı olduğunu anladığı için Saffet Bey'i kaymakam sıfatıyla Barzan takibatına memur emiştir. Saffet Bey 23 Mayıs'ta Barzan'a varmış ve çalışmalarına başlamıştır.⁴⁸ Şeyh Abdüsselam ve adamlarının dehaletlerinin önündeki en büyük engel Musul'da kurulmuş olan divanı harp-i örfi olarak karşımıza çıkmaktadır. Şeyh Abdüsselam'ın adamlarından 100 kişi yakalanmış ve divanı harp-i örfi 'de yargılanmaya başlamışlardı.⁴⁹ Bu durum teslim olmak isteyenleri bundan men ediyordu. Dolayısıyla Nazım Paşa bu işin askeri yöntemler ve divanı harp-i örfi mahkemesi ile çözülemeyeceğini anlamıştı. Bunun için

45 BOA. DH. MUİ. 92-1/34. Lef: 4 (27 Şubat 1325/12 Mart 1910).

46 BOA. DH. ŞFR. 662/140 (24 Nisan 1326/7 Mayıs 1910).

47 BOA. DH. ŞFR. 662/143 (25 Nisan 1326/8 Mayıs 1910).

48 BOA. DH. MUİ. 1-10/16. Lef: 2 (11 Mayıs 1326/24 Mayıs 1910).

49 BOA. DH. MUİ. 1-9/15. Lef: 13 (21 k. Evvel 1325/3 Ocak 1910).

dahiliye nezaretine gönderdiği yazısında divanı harp-i örfinin asayişin sağlanması noktasında hiçbir faydası olmadığını ve Fazıl Paşa'nın divan-ı harp ısrarının olayları neticelendirmeyeceğini bildirmiştir.⁵⁰

ŞEYH ABDÜSSELAM'IN TESLİM OLMASI

Yukarıda da bahsedildiği gibi Nazım Paşa, Barzan meselesinin diyalog ile halledilmesi konusunda Fazıl Paşa'dan umudu kestiği için Saffet Bey'i kaymakam sıfatıyla Barzan'a göndermişti. Hemen işe koyulan Saffet Bey'in çalışmaları neticesinde Şeyh Abdüsselam, 900'e yakın adamı ile dehalet etmiştir. Barzan'ın kaza merkezi yapılması halinde bir hükümet konağıyla bir bölüklük kışla ve telgrafhanenin yapımına yardım edeceğini de taahhüt etmiştir. Saffet Bey tarafından buna havi yazı hem Nazım Paşa'ya hem de Fazıl Paşa'ya yazılmış ve ayrıca bölgede şimdiye kadar 1327 hane ve 44 mescit ve kilisenin de harabe haline geldiğini bildirmiştir. Nazım Paşa bunun üzerine Harbiye Nezareti'ni durumdan haberdar ederek Barzan meselesinin sonuçlandırıldığını bildirmiştir.⁵¹ Fazıl Paşa ise Saffet Bey'in bu çalışmaları üzerine dahiliye nezaretine gönderdiği yazıda uzun bir süredir Babiâli ile Musul Vilayeti arasındaki yazışmalarda şeyhin dehaletinin kabulünün uygun olmadığı üzerinde uzlaşma olmasına rağmen Saffet Bey'in şeyhin dehaletini kabul buyurmasını şaşkınlık verici bulduğunu ifade etmiştir. Nezaret de kendisine 8 ve 9 Haziran da Bağdat'a gideceğini ve Nazım Paşa ile beraber bu meseleye güzel bir son vermeleri için zaten görüşecekleri cevabını yazmıştır.⁵²

Bu arada Şeyh Abdüsselam ve adamlarının dehaletlerinin kabul edildiği ve divanı harp-i örfide yargılananların serbest olacağına dair şayiinin yayılması ile birlikte buna karşı bazı tepkiler ortaya çıkmıştır.⁵³ Musul mebusları Fazıl ve Davud beyler tarafından Musul Vilayeti dahilinde geçen seneden beri devam eden karışıklığın sonuçlandırılmasıyla ilgili ne yapıldığı ile ilgili Meclis-i Mebusan'dan bilgi istenmiştir. Verilen cevapta Hemevend

50 BOA. BEO. 3784/283727. Lef: 3,4 (21 Mayıs 1326/3 Haziran 1910).

51 BOA. DH. MÜL. 1-11/21. Lef: 14 (26 Mayıs 1326/8 Haziran 1910).

52 BOA. DH. ŞFR. 663/25 (26 Mayıs 1326/8 Haziran 1910).

53 Örneğin Şeyh Abdüsselam'ın dehaletinin kabulüne karşı makam-ı sadrazama itiraz dilekçesi yazanlardan biri Eredina Köyü Keldani cemaati şemasesidir. Bkz. BOA. DH. MÜL. 1-11/21. Lef: 15 (29 Mayıs 1326/11 Haziran 1910).

ve Barzan aşiretlerinden yakalananların yargılanmalarının divanı harp-i örfide devam edildiği bildirilmiştir. Ayrıca mevsim şartlarının normalleşmesiyle Saffet Bey komutasında bir askeri gücün bölgeye sevk edildiğini ve Barzan şeyhinin kaçışını kolaylaştıran ve yakalanmasını geciktiren Sa'di Ağa ve oğullarının da Musul divanı harp-i örfiyesine sevk edilmek üzere olduğu bildirilmiştir.⁵⁴ Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi Şeyh Abdüsselam'ın durumuyla ilgili Bağdat Valisi Nazım Paşa ile Babiâli arasındaki uyumsuzluktan dolayı şeyhin akıbeti hâlâ belli olmamıştır. Fakat Şeyh adamlarıyla beraber Saffet Bey'in bilgisi dahilinde Barzan'a yerleşmeye başlamıştır.

Bu belirsizliği gidermek maksadıyla Nazım Paşa 15 ve 19 Hazi-
ran'da Meclisi-i Mebusan'a başvurarak; Barzan meselesine nihayet verile-
rek dehalet eden Barzan şeyhi ile diğer ağaların taahhütlerini yerine getir-
meye çalıştıklarından bahisle bunların dehaletlerinin kabulü için bir karar
verilmesini istemiştir. Bu meseleyi müzakere eden Meclis-i Mebusan da,
Barzan şeyhi ve arkadaşlarıyla ilgili olarak şeyhin devletin otoritesine boyun
eğmeyi kabul etmesinden dolayı af edilmesinin devlet maslahatı açısından
daha münasip olması itibariyle tavır ve durumlarına göre askeri takibatın
şimdilik durdurulmasına karar vermiştir. Bununla beraber mahalli yöne-
tim tarafından sıkı bir denetim ve gözlem altında tutulmaları yönünde
karar vermiştir.⁵⁵ Bu arada Nazım Paşa, Fazıl Paşa'nın sağlık sorunlarıyla
ilgili olarak görevden ayrılmak istediğini belirtmiş ve bunun üzerine Musul
Valisi Fazıl Paşa valilik görevinden alınmakla beraber tam olarak görevden
ayrılması 1910 yılının sonuna kadar sarkmıştır.⁵⁶ Fazıl Paşa görevi esna-
sında sürekli olarak Şeyh Abdüsselam'a yönelik askeri harekâtın ve divanı
harp-i örfideki yargılamaların durdurulmasıyla ilgili verilen kararlara ayak
dirtmeye devam etmiştir.⁵⁷ Bu meyanda divanı harp-i örfide Barzan mese-
lesinden dolayı mevküflardan bazılarının yargılanmalarına 1911'e kadar
devam edilmiştir.⁵⁸

54 BOA. DH. MÜL. 1-10/39. Lef: 2, 3, 4, 5 (17 C. Ahir 1328/26 Haziran 1910).

55 BOA. MV. 142/31 (8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910); BOA. BEO. 3784/283727. Lef: 1 (13 Temmuz 1326/26 Temmuz 1910).

56 BOA. DH. MÜL. 1-11/15. Lef: 3,4 (8 R. Evvel 1328/20 Mart 1910); BOA. DH. MÜL. 1-11/15. Lef: 2 (11 Şubat 1325/24 Şubat 1910).

57 BOA. DH. ŞFR. 663/141 (27 Temmuz 1326/9 Ağustos 1910).

58 BOA. DH. ŞFR. 665/76 (11 K. Sani 1326/24 Ocak 1911).

Bağdat Valisi Nazım Paşa'nın çabaları neticesinde Şeyh Abdüsselam ve Osmanlı idaresi arasındaki sorunlar hal yoluna girmeye başlamıştır. Bu arada 15 Mart 1911'de Bağdat Valiliğinden alınan Nazım Paşa 29 Ekim 1912'de kurulan Kamil Paşa hükümetinde harbiye nazırı olmuştur. Bu hükümet döneminde bölgede asayiş sağlanmış ve Şeyh Abdüsselam da bölge yöneticileri ile güzel ilişkiler kurmuştur. Öyle ki, Balkan Savaşlarında Osmanlı saflarında savaşmak için on iki bin müridiyle emre amade olduğunu belirten bir yazıyı Babiâli'ye göndermiştir.⁵⁹ Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Musul Vilayeti tarafından Şeyh Abdüsselam'ın vatana olan sadakatinin teyidi ve hükümete itaatinin tezyidi için dördüncü rütbeden Osmanî nişanıyla taltifini uygun görmüştür.⁶⁰

Meşrutiyetin ilanından sonraki coşkulu dönemden kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki tekелci ve mütehakkim tavırlarından dolayı tepki toplamaya başlamıştır. İttihat ve Terakki yönetimine muhalif olanlar 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkasını kurmuşlardır. Aslında Jön Türklerin iki farklı yüzü olan bu iki hareket ülkenin yönetimiyle ilgili farklı düşüncelere sahip olmuşlardır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası esas olarak "ittihad-ı anasır" ve "âdem-i merkezîyet" fikirleri ile ön plana çıkmakta idi. Fırka, Türkçülüğü devlet için tehlikeli olarak görüyor ve dış politikada da İngiltere'nin önemsenmesini savunuyordu.⁶¹ İki hareket arasındaki çekişme Babiâli Baskını ile neticelenmiştir. 31 Ocak 1913'te İttihat Terakki, Babiâli baskınıyla devlet idaresine el koymuş ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürülmüştür.

Şeyh Abdüsselam Barzani'nin 1911- 1913 tarihleri arasında Osmanlı Devleti içinde ortaya çıkan gelişmeleri yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde İttihat ve Terakki hareketi ve onlara muhalif olanların toplanmış olduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki fikir ayrılıklarının farkına varmıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının sahiplendiği "âdem-i merkezi" anlayışı kendisi de benimsemiştir. Bu dönemde bölgeye gönderilen Hürriyet ve İtilaf Fırkasına yakın mahalli yöneticilerle iyi ilişkiler geliştirmiştir. Bu konuyla ilgili Bağdat Valisi Nazım Paşa, Kaymakam

59 BOA. BEO. 4118/308812. Lef: 2 (13 T. Sani 1328/26 Kasım 1912).

60 BOA. İ.TAL. 484/45 (10 Ramazan 1331/13 Ağustos 1913).

61 Ali Birinci, "Hürriyet ve İtilaf Fırkası," *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, C. 18, S. 508-509.

Saffet Bey ve Esad Paşa örnek olarak verilebilir. Bu kişiler aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin hismine uğramışlardır.

Şeyh Abdüsselam Barzani, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Kürtlerin "âdem-i merkezîyetçilik" ilkesi gereğince yönetilmesi için bölgedeki şeyh ve ileri gelenlerle çalışmaya başlamıştır. Bu meyanda Duhok'ta Şeyh Nur Muhammed Bırıfkani'nin evinde bir toplantı gerçekleştirmişlerdir. Bu toplantıda şu kararlar alınmıştır:

Beş Kürt bölgesinde resmi dil Kürtçe olmalıdır. Eğitim dili Kürtçe olmalıdır. Tayin edilen kaymakam, nahiye müdürleri ve diğer memurların Kürtçeyi iyi derecede bilenlerden olması gerekir. Devletin dini İslam olduğu müddetçe mahkemelerde verilen hükümlerin İslam şeriatına göre verilmesi gerekir. Yargı ve fetva makamında olanların Şafii mezhebinden olmaları gerekir. Mükelleflerden alınan vergilerin şeriata uygun olarak alınması gerekir. Şeriata uygun olmayan ve onun dışında kalan vergilerin alınmaması gerekir. Vergilerin (zorunlu hizmetlerin karşılığı olarak) eskiden olduğu şekliyle alınması ancak bunların Kürt bölgelerindeki yolların onarımı için kullanılması gerekir.

Kararlaştırılan bu talepler katılımcıların imzalarıyla birlikte Meclis-i Mebusan'a ve Seyyid Abdülkadir, Emin Ali Bedirhan ve Şerif Paşa gibi Kürt ileri gelenlerine gönderilmiştir.⁶² Şüphesiz İttihat ve Terakki, Şeyh Abdüsselam'ın bu taleplerinden çok rahatsız olmuş ve bunu devletin birliği ve bütünlüğü için tehlike olarak görmüştür. Aslında şeyh ve arkadaşları, devleti yöneten siyasi partilerin programlarında yer alan bir ilkeye atıfta bulunarak bazı siyasi ve idari taleplerde bulunmuşlardır. Süleyman Nazif, dahiliye nezaretine gönderdiği Şeyh Abdüsselam'a yardım eden devlet

62. Şeyh Abdüsselam ile ilgili bu bilgileri onunla aynı dönemde Musul bölgesinde yaşayan ve bu olayların canlı tanığı olan Musullu Siddık ed-Demeluci aktarmaktadır. Osmanlı idaresindeki Musul bölgesinde kâtip, vergi tahsildarlığı ve nahiye müdürlüğü yapmış olan bu zat İttihat ve Terakki'nin hismine uğramış olup Şeyh Abdüsselam yakalanıp Musul hapishanesinde yargılandığı zaman kendisi de hapishanede tutuklu bulunuyordu. Hapishanede şeyhin idam öncesi son anları ve o dönemdeki Osmanlı yönetimi hakkında çok değerli bilgiler vermektedir. Barzaniler ve Musul Bölgesi Kürtleri konulu eserinde bu bilgileri ve gözlemlerini toplamıştır. Bkz. Siddık ed-Demeluci, *İmaretü Bahdînan el- Kurdiyye ev İmaret'ul- İmadiyye*, Takd. ve Mür. Abdülfettah Ali Botani, Erbil, 1999, s. 85- 93.

görevlilerinin yargılanmalarını isteyen 18 Temmuz 1914 tarihli yazısında bu telgrafta atıfta bulunarak şöyle demektedir:

Sultan Abdülhamid'in yaverlerinden olup sultanın tahttan indirilmesinden sonra mirlivalıktan mülazımlığa tenzili rütbe edildiği için ordudan istifa eden ve Kamil Paşa (29 Ekim 1912- 23 Ocak 1913) hükümeti döneminde Duhok'a kaymakam olarak atanan Süleyman Bey, Kamil Paşa hükümetinin düşmesinden sonra Şeyh Abdüsselam ve bazı ileri gelen şeyh ve ağaları Duhok'a davet ederek Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını beraberinde getirecek olan bazı haince istekleri bu zevata yazdırmış ve Babıâli'ye göndermiştir.⁶³

Süleyman Nazif bu satırlarına adı geçen evrakı Şeyh Nur Muhammed Bırıfki'nin evinde de gördüğünü eklemektedir. Süleyman Nazif de tıpkı İttihat ve Terakki gibi şeyhin Kürtlerle ilgili siyasi, idari, ekonomik ve eğitim alanlarındaki taleplerini devletin bekası için tehlikeli bulmakta ve ayrıca bu durumu İttihat ve Terakki'nin muhalifi olan kişilerin tasfiyesi için bir fırsat olarak görmektedir.

İLİŞKİLERİN TEKRAR BOZULMASI

Şeyh Abdüsselam'ın dehaletinin kabul edilmesinden sonra bölgedeki nüfuzu daha da artmış ve bu durum da bölge idarecilerinin vergilerin toplanması ve bölge asayişiyile ilgili bazı sorunların çözümü için kendisinden yardım istemelerine neden olmuştur.⁶⁴ Mesela Akre'nin ileri gelenlerinden Molla Cebraîl'in öldürülmesiyle ilgili olarak tutuklanan Kurtas'ın bu fiiliyle ilgili olarak olayda müdahaleleri olduğu iddia edilen Şeyh Abdüsselam ve Akreli sekiz kişinin Musul İstinaf Müdde-i Mahkemesi'ne çağrılmasıyla ilgili kararın bölgenin asayişini bozacağından dolayı adli takibatın yapılmaması yönünde karar verilmiştir.⁶⁵ Bu durum şeyhin bölgede büyük bir nüfuza sahip olduğunu göstermektedir.

63 BOA. DH. ŞFR. 433/129 (5 Temmuz 1330/18 Temmuz 1914).

64 Herki göçer aşiretinden vergi alınması için Osmanlı yönetimi şeyhten yardım almıştır. Bkz. Wigram, s. 188- 190.

65 BOA. BEO. 4146/310944. LeF. 1, 2 (13 R. Evvel 1330/2 Mart 1912).

Şeyhin nüfuzunun artması karşısında kendisinden rahatsız olanlar onun hakkında bazı asılsız iddialar ortaya atmışlardır. Bu bağlamda Van'daki XI. Kolordu Kumandanı Cabir Paşa'nın gönderdiği şifrede şeyhin Nasturilere baskı yaptığına dair bilgiler verilmiştir. Buna göre Cabir Paşa, Van'daki Rumiye Konsolosunun kendisine gelerek Nasturilerin kendisine gönderdiği malumata göre Şeyh Abdüsselam'ın onların elli adamını tevkif ederek elli bin koyunu gasp ettiğini belirtmiştir.⁶⁶ Bunun dışında Barzan şeyhinin gayet fena bir adam olduğunu ve hatta bu yaz kendisi Rumiye'de iken Rusya Konsolosuna gelerek Rusya Devleti'ne himaye ve tabiiyetini belirten bir dilekçe yazmış olduğunu bildirmiştir.⁶⁷ Doğrusu bölgede aşiretler arasında bu gibi vakalar yaygın idi. Fakat bu kadar çok sayıda koyunun gasp edilmesi mümkün olmadığı gibi bu olay da şeyhin inisiyatifi dışında aşiretler arasında vuku bulmuştur. Babîali konuyla ilgili olarak Musul Vilayeti'nden bilgi istemiş ve Musul Vilayeti de Şeyh Abdüsselam'ın yardımcıları neticesinde gasp edilen altı yüz koyunun sahiplerine iade edildiğini bildirmiştir.⁶⁸ Abdürrezak Bedirhan'ın İstanbul'dan kaçarak Rusya'ya sığınması neticesinde Osmanlı ile Rusya sınırı arasında siyasi faaliyetlerine başlamış, bu durum da sınır boylarındaki Osmanlı idarecilerinin Abdürrezak ile ilişkiye girmesi muhtemel Kürt şeyh ve ağalarının kontrol altında tutulmaları ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu meyanda şeyhle ilgili olarak korkmaya başlamaları,⁶⁹ şeyh hakkında birçok asılsız iddianın ortaya atılmasına neden olmuştur.⁷⁰ Osmanlı Devleti hem bölgede artan asayiş olaylarından hem de bazı meşayih tarafından gönderilen şikâyet telgraflarından dolayı Şeyh Abdüsselam'ın bölgede günden güne artan nüfuzu ve hükümetin yok mesabesinde olması karşısında bazı tedbirler alma ihtiyacı hissetmeye başlamıştır.⁷¹ Musul XII. Kolordu Kumandanlığınca gönderilen yazıda Musul Vilayeti'nde hükümet otoritesinin hissettirilmesi için bölgeye güçlü

66 Adı geçen aşiret Nasturi Tuhub Aşiretidir. Şeyh saklandığı dönemde bu aşiretin yardımcılarına karşılık onlara kendi bölgesinde bazı otlak ve meralar tahsis etmişti. Bu esnada kendi inisiyatifi dışında bu aşiretin bazı koyunları yağmaya uğramıştı.

67 BOA. BEO. 4171/312769, Lef: 2, 4 (4 C. Evvel 1331/11 Nisan 1913).

68 BOA. BEO. 4189/314115 (26 Recep 1331/1 Temmuz 1913).

69 BOA. BEO. 4175/313096 (14 C. Ahir 1331/21 Mayıs 1913).

70 BOA. BEO. 4177/313239 (22 C. Ahir 1331/29 Mayıs 1913).

71 BOA. BEO. 4192/314393 (2 Şaban 1331/7 Temmuz 1913).

bir valinin gönderilmesi istenmiştir.⁷² Böylece Süleyman Nazif Musul'a vali olarak tayin edilmiştir.⁷³

SÜLEYMAN NAZİF'İN MUSUL VALİLİĞİ

1913'ün sonbaharından itibaren yeni görevine başlayan Süleyman Nazif hemen Şeyh Abdüsselam Barzani'nin bölgedeki nüfuz ve gücünü kavramaya başlamıştır. Şeyh Abdüsselam'ı İran'a kaçmaya mecbur bıraktığı dönemde Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği bir yazıda durumu şöyle izah etmiştir:

Barzan meselesi üç yüz yirmi altı (1910) senesinden beri bir irtikâp meselesidir. Bütün aşiret ve ahalinin Şeyh Abdüsselam'a boyun eğmesini sağlayan şey sahip olduğu askeri kuvvettir. Bu mesele bu sene hal olmasaydı gelecek sene şeyh, savaşı Musul önünde icra edecekti. Sözümlü mübalağaya hamletmeyiniz. Musul merkeze bağlı Aşayırı Seb'a Nahiyesi bile şeyhin nüfuz bölgesine intikal etmiştir ki merkez vilayetine dört beş saat uzaktadır. Başında kumandanlar olduğu halde bu ordumuzda gerek ahaliden gerek diğer şeyhlerden ne kadar irtikâp ettikleri görülmezse anlaşılmaz ve inanılmaz.⁷⁴

Bunlardan anlaşıldığı gibi, Şeyh Abdüsselam sahip olduğu askeri gücü sayesinde Musul bölgesinde geniş bir nüfuz alanına sahip olmuştur. Bu durum da hükümet otoritesinin görünmez hale gelmesiyle neticelenmiştir. İttihat ve Terakki yönetimi 1908'den itibaren ortaya çıkan İstanbul merkezli Kürt oluşumlarına her zaman şüpheyle bakmış ve onların Kürdistan'la ilgili bağlantılarını kontrol altında tutmak istemiştir. Buradan yayılacak Kürtlük bilincinin bölgede destek bulmaması için devamlı teyakkuzda olmuşlardır. Barzan Tekkesi de İstanbul merkezli Kürt hareketinin siyasi ve kültürel çalışmalarını takip etmiştir. Bölgedeki tekke ve medreseler arasında bu Kürt yayınlarının en çok revaç gördüğü yer Barzan Tekkesi olmuştur.⁷⁵ Ayrıca bu dönemde Bitlis hadisesi yaşan-

72 BOA. BEO. 4197/314739 (16 Şaban 1331/21 Temmuz 1913).

73 BOA. İ. MMS. 170/1331 (14 Şevval 1331/16 Eylül 1913).

74 BOA. DH. ŞFR. 424/79 (9 Nisan 1330/22 Nisan 1914).

75 Sıddik ed-Demeluci, s. 85, 86.

makta olup Abdürrezzak Bedirhan, Simko Şikaki ve Seyyid Taha İran'ın Osmanlı ile sınırı olan bölgede siyasi çalışmalar yürütmekteydiler. Dolaşısıyla Kürdistan'da yani sahada en örgütlü toplumsal ve silahlı kuvvete sahip olan Şeyh Abdüsselam'ın devlet açısından yok edilmesi gerekiyordu. Bu nedenle yeni gelen vali, şeyhin nüfuzunu kırmak için hemen çalışmalara başlamıştır.

Süleyman Nazif, Şeyh Abdüsselam'ın dışarıdaki müritlerinden ve taraftarı olan bölge ve aşiretlerden yardım alamayacak şekilde Barzan bölgesini muhasara altına almaya başlamıştır. Şeyh aynı zamanda vaktiyle Barzan, Muzuri ve Şirvan bölgelerine yerleştirilen askeri kuvvetlerle de kendi aşiret bölgesinde dahi kımıldamayacak şekilde muhasara edilmeye başlanmıştır.⁷⁶ Böylece zor durumda kalması durumunda şeyhin yeniden kuzeyde, Hakkâri bölgesindeki dağlık alana sığınma yolları kapatılmıştır. Şeyhin muhasara edilmesinin yanı sıra şeyhe yardım edebilecek olan aşiretlerin birçoğu herhangi bir askeri harekât sırasında ya tarafsız kalmaya ya da hükümet kuvvetlerine yardımcı olmaya razı edilmiştir.⁷⁷ Süleyman Nazif, Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda şeyhin, başlıca kuvveti olan kendi aşiretlerinden bile tecrit edilerek iki yüze varmayan müridi ile mahsur kaldığını aktarmış ve şeyhin tenkili ve tedibi için gerekli emir hemen verilmezse halkta şeyhin tekrar affedileceği hissi uyandırılacağını bildirmiştir.⁷⁸ Bu dönemde Tahsin Paşa (Hasan Tahsin Uzer) ve Süleyman Nazif gibi koyu İttihat ve Terakki mensubu kişilerin Van ve Musul bölgelerinde valilik yapmaları Şeyh Abdüsselam üzerine bir askeri harekât yapılmasının en önemli nedeni olarak görülebilir. Aslında şeyhin üzerine herhangi bir askeri harekâtın yöneltilmesini gerektirecek önemli bir mesele yoktur. Fakat bu iki vali sürekli olarak şeyhin devlet otoritesine karşı geldiği, Seyyid Taha ve Abdürrezzak Bedirhan ile işbirliği içerisinde olduğu, İran'ın Rumiye şehrinden silah ve cephane satın aldığı, Rusya'nın tabiiyetine geçmek istediği vb. birçok gerçek dışı beyanlarla onu Babiâli'ye şikâyet ediyor ve

76 BOA. DH. ŞFR. 421/63 (5 Mart 1330/18 Mart 1914); BOA. DH. ŞFR. 421/18 (1 Mart 1330/14 Mart 1914).

77 BOA. DH. ŞFR. 39/6 (2 Mart 1330/15 Mart 1914).

78 BOA. DH. ŞFR. 421/111 (9 Mart 1330/22 Mart 1914).

askeri harekât için emir verilmesini istiyorlardı.⁷⁹ Bu valilerin şeyhin çok planlı şekilde hazırlandığını ileri sürmüş olduklarını ciddiye alacak olursak, isyan hazırlığında olan bir şeyhin böyle rahatlıkla muhasara altına alınması pek akla uygun gelmemektedir.

ŞEYH ABDÜSSELAM'IN İRAN'A FİRARI

Şeyh Abdüsselam'ın yakalanması için bölgenin muhasara altına alınması ve askeri hazırlıkların tamamlanmasıyla Nisan 1914'te Barzan üzerine askeri harekât başlatılmıştır. 9 Nisan'da Süleyman Nazif, Zêbar Nahiyesi'nde sekiz yüz asker ve altı yüz kadar yardımcı aşiret mensubuyla birlikte Barzan Köyü üzerine hücum etmeye hazırlanmış ve Revandız tarafından gelecek kuvvetler beklenmiştir. Bu arada şeyh yanında iki yüzü geçmeyen adamıyla mukavemete hazırlanmıştır. 10 Nisan'da Barzan üzerine hücumla geçilmiştir.⁸⁰ Şeyh Abdüsselam her ne kadar mukavemette bulunmuşsa da askeri kuvvetlerin hem sayı hem de silah üstünlüğü karşısında tutunamamış ve İran'a doğru hareket etmiştir.⁸¹ 15 Nisan'da Osmanlı kuvvetleri Barzan Köyü'ne girmiştir. Barzan'da şeyhin evinde yapılan aramalarda birçok evrak bulunmuştur. Süleyman Nazif, Barzan'dan Babiâli'ye gönderdiği yazıda bu evraklar arasında; eski Kaymakam Saffet Bey'e ait bazı mektuplarla vatandaşlar cemiyeti adı altında teşkil ettiği cemiyete ait nizamname, İngiltere Musul konsolosuna ait bir mektup, şeyhin ona gönderdiği mektup vb. evrakların bulunduğunu aktarmıştır.⁸² Süleyman Nazif daha sonra bu evrakı tasnif ederek Dahiliye Nezaretine göndermiştir. Buna göre; Barzan şeyhinin hanesinde bulunan evrak üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım devlet asayişini bozmaya yönelik mektuplar ve beyannamelerdir. İkinci kısım Kolordu Kumandanı Esad Paşa ile diğer zabıtların şeyhe nişan tevcihi sırasında aldıkları rüşvetlerle ilgili evraklar ve diğer yazışmalar, üçüncü kısım ise bazı memur ve şahısların hıyanet dolu mektuplarıdır. Bunlar arasında Saffet Bey ve Seyyid Abdülkadir ile Bedirhanilerden bazıla-

79 BOA. BEO. 4266/319908 (9 R. Ahir 1332/7 Mart 1914); BOA. DH. ŞFR. 422/59 (16 Mart 1330/29 Mart 1914); BOA. DH. ŞFR. 422/92 (19 Mart 1330/1 Nisan 1914).

80 BOA. DH. ŞFR. 423/68 (27 Mart 1330/9 Nisan 1914).

81 BOA. DH. ŞFR. 40/29 (3 Nisan 1330/16 Nisan 1914).

82 BOA. DH. ŞFR. 424/21 (2 Nisan 1330/15 Nisan 1914).

rı vb. vardır. Süleyman Nazîfe göre eğer bu işler mahkemeye tevdi edilir ise divanîharp-i örfî bu işin içinden çıkamaz ve bu dava yıllarca sürebilir ve bu nedenle meselenin süratle çözümü mahallî yönetime bırakılmalıdır.⁸³ Doğrusu bütün bu belgelerin savaş sırasında şeyhin evinde bulunması şüphe uyandırmaktadır. Çünkü çok planlı şekilde bir kalkışma hazırlığında olduğu iddia edilen şeyhin, bu evrakları evde bırakıp gitmesi düşünülemez. Bu dönemde bölgede Bitlis ve Hizan havalisinde Şeyh Ali, Şeyh Şehabeddin ve Molla Selim liderliğindeki mevcut isyan hareketiyle, Abdürrezzak Bedirhan'ın Hoy'daki ve Urmiye cihetlerinde de Seyyid Taha ve Simko Şikaki ile müşterek faaliyetleri Osmanlı Devleti'ni ürkütmüştü. Dolayısıyla Şeyh Abdüsselam'ın da bunlarla muhtemel işbirliği içinde herhangi bir harekete başlamasının önüne geçmek için daha erken davranıp şeyhin üzerine askeri harekât düzenlenmiş olduğu intibai uyanmaktadır. Süleyman Nazîf, Barzan bölgesinde denetimi sağladıktan sonra Musul'a dönmüştür.⁸⁴

ŞEYH ABDÜSSELAM İRAN'DA

Osmanlı kuvvetleri karşısında tutunamayan Şeyh Abdüsselam, adamları ve ailelerinden oluşan beş yüz civarında kişiyle birlikte 17 Nisan'da İran tarafında bulunan Uşnu Kenti'ne geçmiş ve oradan da Seyyid Taha'ya ait Rajan Köyü'ne ulaşmıştır.⁸⁵ Van Valisi Tahsin Bey, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderdiği yazıda Şeyh Abdüsselam'ın İran tarafına geçmesiyle İran hududunun çok ehemmiyet kazandığını ve bu nedenle alınması gereken tedbirleri bildirmiştir.⁸⁶ Osmanlı Devleti, Şeyh Abdüsselam'ın İran'daki faaliyetlerini anında takip etmek için birçok tedbir almıştır. Bu konuyla ilgili olarak Seyyid Taha, Simko Şikaki, Abdürrezzak Bedirhan'ın Rus yetkililer ve İranlı yöneticilerle yaptığı görüşmeler takip edilmeye çalışılmıştır. Bütün bunlar dışında Şeyh Abdüsselam'ın öldürülmesi için bazı teşebbüsler de gerçekleştirilmiştir. Bunun için Herki ağalarından Fahir ve Hacı Ağalar, Revandız'a bağlı Dar'ül-Aman Köyü'nden Şeyh Celaleddin ve

83 BOA. DH. ŞFR. 424/53 (7 Nisan 1330/20 Nisan 1914).

84 BOA. DH. ŞFR. 424/88 (10 Nisan 1330/23 Nisan 1914).

85 BOA. DH. ŞFR. 424/62 (8 Nisan 1330/21 Nisan 1914); BOA. DH. ŞFR. 40/93 (12 Nisan 1330/25 Nisan 1914).

86 BOA. DH. ŞFR. 424/83 (9 Nisan 1330/22 Nisan 1914).

kardeşi Şeyh Salih⁸⁷ şeyhin ortadan kaldırılması işini üstlenmiş fakat herhangi bir netice alamamışlardır.

Osmanlı Devleti, Urmiye'deki şehbenderi vasıtasıyla şeyhin İran'daki faaliyetlerini takip etmeye başlamıştır. Urmiye şehbenderliğinden gönderilen belgede; şeyhin on nefer adamıyla 22 Nisan'da Urmiye'de gizlendiğini, beş yüze yakın adamının şimdilik Uşno'da kaldıklarını ve Rusların şeyhin ancak yirmi otuz adamıyla firar etmesini beklerken böyle bir kalabalıkla gelmesinden hoşnut bulunmadıklarını aktarmıştır.⁸⁸ Hariciye Nezareti, Şeyh Abdüsselam'ın teslim edilmesi hususunda gerekli işlemleri başlatmıştır.⁸⁹ Bu çabalar zamanla meyve vermeye başlamıştır. Urmiye şehbenderliğinin gönderdiği yazıya göre; İran Hâkimi İ'timadd'ud-Devle, şeyhin adamlarının Merağa yahut Erdebil cihetlerinde iskân edilmesi ve şeyhin kendisinin de Tebriz'e celbini merkez eyalete yazmıştır. Rusya konsolosuna da şeyhe Urmiye Kasabası'nda yalnız üç yüz adamıyla ikamet edebileceğini ve eğer buna razı olmazsa Tebriz'e veya memleketine dönmesi gerektiğini söylemiştir. Urmiye şehbenderliği şeyhin resmen himaye edilmediğini de bildirdikten sonra onun efradıyla bu tarafa gelmesinin Acemlerden ziyade Rusların neşesini kaçırdığını aktarmıştır.⁹⁰ İran'a geçen Barzaniler orada çok büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Seyyid Taha da baskı altına alınıp adamları dağıtıldığı için Barzaniler sefil ve perişan şekilde kalmışlardır.⁹¹ Osmanlı Devleti'nin İran'daki bütün istihbarat faaliyetlerine rağmen Şeyh Abdüsselam'ın tam olarak nereye gizlendiği öğrenilememiştir.⁹² Meclis-i Mebusan'dan çıkartılan kararla Barzaniler hakkında daha önceden alınmış olan takibatın durdurulması kararı feshedilerek ertelenmiş olan kanuni takibata yeniden başlanmasına hükmedilmiştir.⁹³ Musul Vilayeti de bu meyanda tutuklananları divanı harp-i örfiye sevk etmeye başlamıştır.⁹⁴

87 BOA. DH. ŞFR. 425/6, 29 (12 Nisan 1330, 14 Nisan 1330/25 Nisan 1914, 27 Nisan 1914); BOA. DH. ŞFR. 428/33 (15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914).

88 BOA. DH. ŞFR. 425/48 (15 Nisan 1330/28 Nisan 1914).

89 BOA. DH. ŞFR. 40/126 (19 Nisan 1330/2 Mayıs 1914).

90 BOA. DH. ŞFR. 425/94 (15 Nisan 1330/28 Nisan 1914).

91 BOA. DH. ŞFR. 41/23 (6 Mayıs 1330/19 Mayıs 1914).

92 BOA. DH. İD. 176/69 (26 Temmuz 1330/8 Ağustos 1914).

93 BOA. MV. 189/17 (21 Mayıs 1330/3 Haziran 1914).

94 BOA. DH. ŞFR. 429/54 (25 Mayıs 1330/7 Haziran 1914).

Şeyh Abdüsselam, fîrar ettiği İran'da Osmanlı Devleti tarafından her tarafta arattırıldığı için çok zor şartlarda yaşamıştır. Osmanlı Devleti şeyhin yakalanması için bütün yollara başvurmaktan çekinmemiştir. Şeyhi yakalayan veya öldürenler için de cezbedici ödülleri konulmuştur. Şeyh Abdüsselam, Simko Şikaki ile görüştüktan sonra Çariye'den adamlarıyla ayrıldıktan sonra Bajêrgeh (Yüksekova/ Esendere) sınır bölüğü yakınlarında Kardar Aşireti arasından geçerken Abdullah b. Canko tarafından köye davet edilmiştir. Davete icabet eden şeyh ve arkadaşları köylüler tarafından yakalanmışlardır. Teslim olmak istemeyen iki adamı öldürölmüş, biri kaçmaya başarmış ve diğeri dört adamı da şeyh ile birlikte yakalanarak eylöl ayı ortalarında Bajêrgeh hudut bölüğüne teslim edilmişlerdir. Oradan Van'a nakledilen Şeyh Abdüsselam ve arkadaşlarının ilk sorgulamaları burada Vali Tahsin Bey tarafından yapılmıştır.⁹⁵ Şeyhin ilk olarak Van divanı harbi örfiyesi tarafından yargılanması düşünöldüğü için Musul Vilayeti'nden, Şeyh Abdüsselam'ın son olayla ilgili Musul divanı harbinde verilmiş mahkûmiyetinin derecesi istenmiştir.⁹⁶ Musul vilayeti verdiğı cevapta “Şeyhin şimdilik tahrir etmiş bir mahkûmiyetleri yoktur. Bu gibi kişiler için kanunun bulduğı ceza idamdır. Adı geçenin bir an önce Musul'a gönderilmesi gerekir” diye cevap vermiştir.⁹⁷ Şeyh Abdüsselam Van'dan Musul'a gönderilmiş orada kurulan divanı harbi örfiye tarafından yargılanmıştır.

16 Kasım 1914'te Musul divanı harp-i örfiyesi tarafından yapılan yargılama sonucunda şu karar verilmiştir:

Barzan Şeyhi Abdüsselam, birkaç seneden beri çeşitli desiselerle nüfuzu altına aldığı cahil halktan divane denilen silahlı bir kuvvet teşkil etmiş ve bölgeyi yönetimi altına almıştır. Kendisine tabi olan ahalî ile hükümeti tanımadığı gibi kendisine tabi olmayan ahalîye de baskı kurmuştur. Yabancı konsoloslar ve vatan haini olan bazı şahıslarla ilişkiye girmiştir. Hükümete bağılı kalması kendisinden istenmesine rağmen buna yanaşmamış, üzerine gelen askeri kuvvet-

95 BOA. DH. ŞFR. 442/38 (13 Eylöl 1330/26 Eylöl 1914).

96 BOA. DH. ŞFR. 45/26 (2 Ağustos 1330/15 Ağustos 1914).

97 BOA. DH. ŞFR. 441/40 (5 Eylöl 1330/18 Eylöl 1914).

lere karşı silah kullanmış ve askerlerin ölümüne neden olmuştur. Bu suçlar sabit olduğundan mülkiye ceza kannunname-i hümayunu elli beşinci maddesinin ikinci fıkrası delaletiyle elli yedinci maddesine tevfikeyn Şeyh Abdüsselam ile beraber tutuklu bulunan nüfuz sahibi ağalardan; Nêrwe Köyünden Tatar Bey b. Ali Bey, Babısiva (Basifa) Köyünden Muhammed Emin Ağa b. Aziz,⁹⁸ Bigul Köyünden Abdi Ağa, Nêrwe Köyünden Muhammed Ağa ve Ali b. Muhammed Emin Ağa'nın yüzüne ve Faki Abdurrahman oğlu Said, Muzuri Köyünden Xušo b. Abdi, Şirvanlı Hacı Duri'ye gıyaben idam kararı verilmiştir.⁹⁹

İdam kararları 13 Kasım 1914'te Harbiye Nazırı Enver Paşa ve sadrazamın imzasıyla Padişah Sultan Muhammed Reşad'ın imzasına sunulurak onaylanmıştır.¹⁰⁰ İsimleri irade-i seniyyede unutulmuş Nêrwe Köyü'nden Tatar Bey b. Ali Bey, Basifa Köyü'nden Muhammed Emin Ağa b. Aziz Ağa için yeni irade-i seniyye alınmıştır.¹⁰¹ Şeyh ve arkadaşlarının idam tarihi için net olmamakla birlikte 12 Aralık 1914 ve 1915 yılının Ocak ayı zikredilmektedir.¹⁰²

SONUÇ

1908- 1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne bağlı Musul Vilayeti sınırları içinde yaşayan Şeyh Abdüsselam Barzani sahip olduğu dini ve siyasi nüfuzu sayesinde çeşitli aşiretlerden meydana gelen ve Barzaniler ismi etrafında birleşen dini ve siyasi bir oluşum kurmuştur. Bu oluşum "divane" adı verilen silahlı bir güce sahip olmuştur. Şeyhin sahip olduğu bu güç devlet tarafından tehlikeli görülmüş ve bunun dağıtılması ve devlet otoritesinin bölgede kök salması için çeşitli tedbirler alınmıştır. İttihat ve Terakki yönetimi bu gücün ortadan kaldırılması için askeri seçeneklere sarılırken İttihat ve Terakki'ye muhalif olan yöneticiler ise bu gücün diyaloga kontrol altında tutulmasını tercih etmişlerdir.

98 Nêrwe Köyünden Tatar Bey b. Ali Bey, Babsifa Köyünden Muhammed Emin Ağa b. Aziz'in isimleri Babiâli'ye gönderilen yazıda unutulmuş olduğundan 17 Kasım'da bu iki isim eklenerek tekrar Babiâli'ye gönderilmiştir (BOA. İ. HB. 163/12. Lef: 3 (4 T. Sani 1330/17 Kasım 1914).

99 BOA. İ. HB. 165/1. Lef: 1 (3 T. Sani 1330/16 Kasım 1914).

100 BOA. İ. HB. 163/12. Lef: 4 (7 Muharrem 1333/25 Kasım 1914).

101 BOA. İ. HB. 165/1. Lef: 3 (3 R. Evvel 1333/19 Ocak 1915).

102 Barzani, s. 27.

Faaliyetlerini Birinci Dünya Savaşı öncesinde yürüten Şeyh Abdüsselam, İstanbul merkezli olarak siyasi ve diplomatik faaliyetler içinde bulunan Kürt lider ve kurumlarına nazaran Kürdistan'da sahadaki en önemli dini ve siyasi figür olarak ortaya çıkmış ve sahip olduğu örgütlü toplum ve silahlı kuvvetleriyle ön plana çıkmıştır. Osmanlı Devleti yöneticileriyle iyi veya kötü ilişkileri olduğu gibi yabancı devletlerin temsilcileri ve diğer Kürt önderleriyle de ilişkiler içinde olmuştur.

Birinci Dünya Savaşının başlamasından çok kısa bir süre önce yakalanıp idam edilmesi Barzanilerin bu dönemde etkin bir siyaset yürütmelerini engellediği gibi Kürt halkının savaş sonrası paylaşımında bir şey elde edememelerinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti dönemi boyunca Bitlis-Hizan meselesi ile birlikte Kürt önderlerine verilen siyasi idam kararının ilk mağdurlarından biri olarak tarihe geçen Şeyh Abdüsselam'ın Osmanlı yönetiminden talep ettiği siyasi istekler günümüze kadar Kürt halkının uğrunda mücadele ettiği isteklerle aynı paraleldedir. Şeyh Abdüsselam Barzani'nin mücadelesi Irak'taki Kürt halkının mücadelesinin temelini oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

- ARTUÇ Nevzat, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909–15 Mart 1911)," *Belleten*, C. LXXIV, Ankara, 2010, S. 271.
- BİRİNCİ Ali, "Hürriyet ve İtilaf Fırkası," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998.
- STÜNİ, Dr. Arafât Kerem, *el-Hayâtü'd-Diniyye min Nehri ilâ Bârzân*, Aras Matbaası, Erbil 2010.
- FERSET Mer'i İsmail, "Vasiyyetu Mevlânâ Hâlid li Halifetihî Seyyid Taha en-Nehri," *Uluslararası Mevlana Halid-i Bağdadi Sempozyumu*, Van, TDV, Ankara 2012.
- ŞERWANİ Haşim, *Devera Barzan Coğrafya, Dîrok, Keltûr, Çapxaney Wezareti Roşenbîrî*, Hewlêr 2008.
- KEYDER Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim yayınları, İstanbul 2007.
- BARZANİ Mesud, *Barzanî ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi*, Çev. Vahdettin İnce, Doz Yayınları, İstanbul, 2004.
- ÖRS Orhan, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 51, Bahar 2013.
- ED- DEMELUÇİ Siddık, *İmaretü Bahdînan el- Kurdiyye ev İmaret'ul- İmadiyye*, Takd. ve Mür. Abdülfetah Ali Botani, Aras Yayınevi, Erbil 1999.
- WIGRAM W. A., *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2004.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

- Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı (BEO)
Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD)
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)
Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUL)
Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)
İrade Harbiye (İ.HB)
İrade Taltifat (İ.TAL)
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

OSMANLI-SAFEVİ İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA “SELİMNÂMELER”DE KÜRTLER

Giriş

İran'ın en büyük destan şairi Firdevsi'nin *Şahnâme*si İran'da olduğu gibi Anadolu Selçuklu topraklarında da pek çok şair ve tarihçiyi gerek ihtiva ve gerekse form bakımından etkilemiş, onlara ilham kaynağı olmuştur. Temeli Anadolu Selçukluları döneminde atılan “Şahnâme okumacılığı” veya “Şahnâme yazıcılığı” geleneği, Osmanlı döneminde özellikle Fatih Sultan Mehmed dönemi (1451-1481) ve sonrasında da devam etmiştir.¹ Yavuz Sultan Selim dönemine (1512-1520) girildiğinde ise Firdevsi'nin *Şahnâme*'sinden esinlenerek padişahların adını taşıyan eserler de bir bir ortaya çıkmaya başlamıştır. Osmanlı tarih literatürünün gelişim aşaması da sayılan bu dönemde ortaya çıkmış bu tarz eserlerin en önemlileri kuşkusuz Selimnâmelerdir. Selimnâmeler, isminden de anlaşılacağı üzere Yavuz Sultan Selim'in Trabzon valiliğinden; babası II. Bayezid (1447-1512) ve kardeşleri Ahmet (1465-1513-14) ve Korkud (1467-1513) ile verdiği saltanat mücadelesi ve nihayetinde tahta geçerek Safeviler (1501-1736) ve Memluklarla (1250-1517) girdiği savaşları konu edinmiş manzum veya manzumesir karışık yazılmış eserlerdir. Yavuz Sultan Selim döneminde yaşayıp onunla birlikte savaşlara katılan vakanüvis veya kâtiplerin yazdığı bu eserler hem tarihi ve hem de edebi açıdan mezkûr döneme ışık tutan kaynaklardır. Bu eserlerde genel tarih bilgilerinin yanı sıra dönemin tarihi ve kültürel yapısı, halkın yaşayış tarzı, dini eğilimi ve manevi dünyası, ayrıca tarikatlar, farklı mezhep ve inanç grupları ile değişik etnisiteler anlatılmıştır. Selim'in egemen olduğu dönemin askeri, siyasi, idari ve iktisadi yapısını geniş şekilde irdeleyip, savaşlarda kimlerin hangi kanatta, nasıl ve ne şekilde görev

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü.

1 M. Emin Riyahi, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, Çev: Mehmet Kanar, İstanbul, 1995, s. 152.

aldığına kadar en ince detaylar verilmiştir. I. Selim döneminde başlanan ve Osmanlı tarih yazarlığı içinde müstesna bir yeri olan Selimnâme yazıcılığı geleneği farklı isim ve unvanlarla Kanuni (1520-1566) ve II. Selim dönemlerinde de (1566-1574) devam etmiştir. Selimnâmeler; Selim devri ve Kanuni devri olarak da ikiye ayrılırlar. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* adlı eserinde bu Selimnâmelerden söz etmiştir.² Ünlü şarkiyatçı Franz Babinger ise *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* adlı kitabında tespit ettiği Osmanlıca, Farsça ve Arapça yazılmış Selimnâmeler ve yazmaları hakkında etraflıca bilgi vermiştir.³ Bu Selimnâmelerden özellikle Yavuz Sultan Selim'in doğu/İran seferine –bu bağlamda Kürdistan coğrafyasına– geniş yer vererek onun Şah İsmail ile mücadelesini ayrıntılarıyla anlatan belli başlıları ise şunlardır:⁴

Keşfi Mehmet Çelebi Selimnâmesi

Osmanlıca kaleme alınmış bu Selimnâme'de Yavuz Sultan Selim'in işbaşına geçip Kızılbaş seferine hareketinden bahisle, Çaldıran Savaşından (1514) ve savaş sonrası ele geçirilen zengin ganimetlerin içeriğinden bahsedilir. Ayrıca Şahkulu ve Tekeli isyanlarına da ayrıntılarıyla değinilmiştir.⁵

Kemal Paşa-zade Şemseddin Ahmet Selimnâmesi

Şah İsmail ile Şiilerin ashaba küfür etmesi, ehlişünnet âlimlerini öldürmesi hakkında geniş bilgiler verir. Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın Akkoyunlu beyi Sultan Yakup (1464-1490) ile münasebetleri, Sultan Ali ve Şah İsmail'in hurucu ile Anadolu'daki propagandaları ele alınmıştır.

2 Geniş bilgi için bkz. Joseph V. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 1, İstanbul, 2005, s. 17-27.

3 Geniş bilgi için bkz. Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev: Coşkun Üçok, 1992, Ankara s. 57-61. Babinger, müellifi meçhul pek çok Selimnâmenin varlığından söz etmiş ve bunların Mısır, İstanbul ve Avrupa'nın çeşitli kütüphanelerinde mevcut olduğunu belirtmiştir. s. 61, dipnot.

4 Selimnâmeler hakkında geniş bilgi için bkz. M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Selim-nâmeler," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S: 1 İstanbul, 1970, s. 197-230. Ayrıca bkz. Ahmet Uğur, "Selim-nâmeler," A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 22 S:1, 1978, s. 368-379, Yazarları meçhul Selimnâmeler için bkz. Nezahat Başçı, "Tashihi Intikadi ve Şerh Selimnâme-i Farişi," Tahrir Üniversitesi Beşeri İlimler ve Edebiyat Fakültesi, Tahrir, (Yayınlanmamış doktora tezi) önsöz bölümü, 2012, s. 1-54 Ayrıca Farsça Selimnâmeler için bkz. Abacı, Abdullah, "Farsça Selim-nâmeler," Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Kürsüsü, (Yayınlanmamış doktora tezi) Ankara, 1974.

5 Tekindağ, s. 203.

Çaldıran Savaşı tafsilatıyla belirtilmiş ve İran seferindeki menzillere değinilmiştir. Dili Osmanlıcadır.⁶

Celalzade Mustafa Çelebî Selimnâmesi

Selim'in İran seferi hakkında, diğer Selimnâmelerle bağdaşıp onları tamamlayan geniş bilgiler vererek, ordunun konaklamasında mühim rolle ri olan menzilleri ele alır. Ayrıca Selim'in henüz Trabzon valisiyken Şiilerle mücadeleyi şiar edinmesinden bahseder. Dili eleştireldir ve Osmanlıcadır.⁷

Edai-yi Şirazî Selimnâmesi

Manzum bir Selimnâme olan eserin dili Farsçadır. Yavuz'un İran Seferine çıkmak için din âlimlerinden fetva almasından, Şah İsmail'e mektup yollayarak onu uyarmasından, buna karşılık Şah İsmail'in de Yavuz'a göndermiş olduğu hakaret dolu mektuplarından ayrıntıyla söz eder. Osmanlı ordusunun İran sınırına varıncaya kadar konakladığı yerleri belirtir. Çaldıran Savaşına dair ayrıntılı bilgiler vererek, savaşta yer almış komutanların isimlerini zikreder, savaşta önemli rolü olan top arabalarının dizilişine kadar ayrıntılı tasvirlerde bulunur. Özellikle 1512-1520 yılları arasındaki tarihi olayları kronolojik olarak anlatır. Şahkulu, Tekeli ve Varsak gibi Kızılbaş isyanları ile ilgili detaylı bilgiler verir. Çaldıran Savaşından sonra Yavuz'un Tebriz'e girişinden ve burada Uzun Hasan Camii'ni onartarak cuma günü halifelerin adına hutbe okuttuğundan da ayrıntılarıyla bahseder.⁸

Muhyî Çelebi Selimnâmesi

Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail ile mücadelesinin Batıdaki akisleri belirtilmektedir. Safevi ordusunda bulunan hatunların azat edilmeleri hakkında verilen haberleri ihtiva eden bu Selimnâmede Tebriz'de yapılan

6 Tekindağ, s. 209.

7 Tekindağ, s. 209.

8 Abdusselam Bilgen, *Ada'i-yi Şirazi ve Selim-nâmesi, -İnceleme-Metin-Çeviri-* s. LXXI-LXXII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007. Edayi Şirazi'nin Selimnâmesi'nde olumsuz bir Kürt imajı vardır. Eserinde Kürtleri örneğin aşağıdaki şu sözlerle ayıplamaktadır: "Araplardan ve Kürt'lerden iyi kötü kim varsa [onlarla] her daim akılsızların safı artar!" Bkz. Bilgen, Farsça kısmı, s. 139. Edayi'nin Selimnâmesi için Ayrıca bkz. Ali Rıza Süleymanzade, "Selimnâme-yi Edayi-Şirazi (Şahnâme-i Selimhan-i)," *Mecelle-i Kitabi Edebiyat*, S: 53 s. 77-83, Tahrir, 2011.

sürgünler hakkında fevkalade önemli bilgiler bulunmaktadır, manzum ve mensur olarak Osmanlıca yazılmıştır.⁹

Sucudî Selimnâmesi

Sucudî, Yavuz Sultan Selim devrinde onun silahtar kâtipliğini yapmış ve mahiyetinde İran seferine katılmış bir isimdir. Çaldıran Savaşından önce Osmanlı askerlerine cephaneden dağıtılan silah çeşitleri hakkında detaylı malumatlar verir. Bu Selimnâmenin dili de Osmanlıcadır.¹⁰

Kadızaade Selimnâmesi

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine iştirak etmiş, maiyetindeyken Farsça kaleme aldığı bir Selimnâmedir. Diyarbekir'in zaptı ve Kürt ümerasından Kara Han'ın" katli hakkında haberler zikretmiştir.¹²

Ali bin Muhammed El-Lahmî Selimnâmesi

Arapça kaleme alınmış bu Selimnâmede; "Çaldıranda mülhidleri mahvedip mü'minleri tazyikden feraha çıkardı" diye nitelediği Yavuz Sultan Selim'in İran seferine değinilmiştir.¹³

Şirî Selimnâmesi

Şirî, Osmanlıca manzum olan bu eserinde Şah-Kulu Baba Tekeli İsyanını, Kızılbaş'tan intikam almak üzere babası ile mücadeleye giren Selim'in tahta geçmesinin ardından, kardeşleri ve Şah İsmail (Şah İsmail-i Surh-ser [Kızılbaş]) ile mücadelelerini uzun uzadıya anlatır ve gönderilen namelerin üzerinde durduktan sonra Çaldıran Savaşını tasvir eder.¹⁴

9 Tekindağ, s. 213-214.

10 Uğur, s. 373-374.

11 Bu Selimnâmede Han Muhammed Ustaclu'nun kardeşi Kara Han'ı Kürt ümerasından olarak tanımlamıştır (v. 34b). Bkz. Abacı, s. 30.

12 Abacı, s. 30 Kadızaade'nin Selimnâmesinde Hasankeyf Emiri Melik Halil, Çemişgezek Hâkimi Pir Muhammed ve Akel Hâkimi Kasım Bey'in Sultan Selim'in huzuruna gelişleri ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Abacı, s. 107.

13 Tekindağ, s. 219.

14 Tekindağ, s. 221.

Bunların dışında daha pek çok Selimnâme mevcuttur. Ancak bunlar içinde bugüne kadar tespit edilip üzerinde çalışılmış ve Kürt tarihi açısından da oldukça önemli sayılabilecek Selimnâmeler, Bitlisli üç isme ait olan Selimnâmelerdir. Bunlar İdris-i Bidlisi'nin *Selim-Şahnâme*'si oğlu Ebul Fazl Muhammed Efendi'nin Selimnâmesi ve Şükrî Bidlisi'ye ait olan nâmı diğer *el-Fütûhatü's Selimiyye* adlı Selimnâmelerdir. Her üç Selimnâmenin ortak özelliği ise Kürt coğrafyasını, aidiyetlerini, adet ve göreneklerini iyi bilen bölge insanlarınca yazılmış olmalarıdır. Bu da mezkûr üç Selimnâmenin Kürtler açısından önemini daha da artırmaktadır. Selimnâmelerin Kürt tarih ve coğrafyası açısından önemi ve değeri; söz konusu eserlerde Yavuz'un Doğu seferi ve Safevilere karşı vermiş olduğu mücadeleye dair bilgilerle başlar. Zira her iki imparatorluğun rekabet jeopolitiği Kürt coğrafyasıdır. Bu da söz konusu eserlerin Kürt tarihi araştırmacıları tarafından iyi incelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu makaleyle amaçlanan hedefleri genel hatları ile aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

- Osmanlı tarih kaynakları içinde önemli yeri olan Selimnâmelerin Kürt tarihi açısından önemini göstermek
- Kürt tarih ve coğrafyası açısından önemli görülen bu Selimnâmelerin mezkûr açıdan incelemesini yapmak
- Kürtlerin Osmanlı-Safevi ilişkileri açısından izlediği politikaların Selimnâmelerdeki yansımalarına değinmek

İDRİS-İ BİTLİSİ'NİN SELİM-ŞAHNÂMESİNDE KÜRTLER

Selimnâmeler arasında Kürt tarihi açısından en önemli Selimnâme kuşkusuz İdris-i Bitlisi'nin (ö. 1520) *Selim-Şahnâme*'sidir.¹⁵ Bitlisi manzum-

¹⁵ Bitlisi'nin *Selim-Şahnâmesi* için bkz. Hicabi Kırılanc, *İdris-i Bidlisi Selim Şahnâme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001. Kırılanc, doktora tezi de olan bu Selimnâmeyi metin, inceleme ve çeviri şeklinde çalışmış ardından da kitap olarak yayınlamıştır. Ancak YÖK'ün doktora tezleri veritabanındaki nüshasında Farsça orijinalleri de bulunduğundan araştırmacıların bu nüsha üzerinde çalışmaları daha bilimsel olacaktır. Zira bu makaleyi hazırlarken yapmış olduğumuz karşılaştırmalarda kimi yerlerde tercüme hatası kimi yerlerde de bazı beyitlerin tercüme edilmediğini tespit ettik. Hatta bazı noktalarda özellikle şiir kısımlarında Bitlisi, bazı özel yer isimlerini Kürtçe telaffuzu ile vermiş ancak musahhih [Kırılanc] bu telaffuzları doğru tespit edememiştir. Örneğin Kürtçede Xalat denilen Ahlat'a Bitlisi Halat demiştir ancak musahhih bunu direk Ahlat diye yazmayı uygun görmüştür. Ya da Kürtçede Sipan denilen dağa Bitlisi Siban demişken musahhih bunu Sibyan diye okumuş [Sühban?] diye de belirtmiştir. Karşılaştırma için bkz. Kırılanc, s. 260 ve Kırılanc a.g.t. s. 233 Farsça kısmı.

nesir karışık bu eserini –olay ve havadisleri nesir şeklinde anlatıyor ardından aynı olayları nazım şeklinde tekrar ediyor– Farsça kaleme almıştır. Bu eserde Yavuz’un İran Seferi ve Çaldıran Savaşı, savaştan önce ve sonra Kürdistan’da yaşanan gelişmeler ayrıntılarıyla ele alınmış, Bitlisi’nin bizzat merkezinde olduğu hadiseler tafsilatları ile aktarılmıştır. Murat Ciwan’ın dediği gibi; “Bu bakımdan da *Selim Şahname*, Kürt tarihi için neredeyse *Şerefname* kadar önemlidir.”¹⁶ Bitlisi, *Selim-Şahnâme*’sinde de belirttiği gibi Çaldıran Savaşından sonra mahalli beylere ve bu bağlamda Kürt mirlerine Selim’in fermanlarını bizzat götürmüştür.¹⁷ Bu eserde Bitlisi, Kürtleri Safevilere karşı örgütlemek, Sultan Selim’in yanında durmalarının devamını sağlamak için bölgeye gönderilmiş günün tabiri ile diplomatik bir “davetçi”dir. *Selim-Şahnâme*’nin özeti ve ruhu sayılabilecek bu önemli diplomatik vazifeyi kendisi şöyle dile getirmiştir:

- 921/1515 yılının kış mevsiminde baş gösteren olay şuydu: Zafere ulaşmış sancakların Tebriz şehrinde dönerek celalet güneşinin hilafet burcunda saadet diyarı Amasya diye meşhur olan şehirde görünmesinden sonra, sultanın İran memleketlerinin nizamını tamamlamak yolunda önceki hareketine dayanarak yüce taht merkezinden baharın başlarında İran seferini tekrarlamaya kesin niyetlidir diye bölge ve şehirlerin melikleri ile hâkimleri adına fetih hükümleri gönderilmişti. Mansur orduların kolay bir seyirle Tebriz şehrinde hareketi sırasında bu kul [Bitlisi], Âlem padişahının [Yavuz Sultan Selim] işareti ve istişaresi uyarınca yüce dergahtan Kürdistan memleketlerinin melik ve hakimlerinin kalplerini kazanma ve onların yüce makamı eşiğe olan kulluğa ve hizmetkarlığa dair ahit ve imanlarını teşvik etmek ve muhaliflerin muhalefetine karşı koymak amacıyla Ur[u]mi[ye] ve Uşni’den [Şino-Sinē/Senendec] Amid’e [Diyarbakır] ve Malatya’ya

¹⁶ Murad Ciwan’ın *Çaldıran Savaşında Osmanlılar Safeviler ve Kürtler* adlı çalışması Kürt tarihi bakımından özellikle de söz konusu çalışmasında birincil kaynaklar olarak İdris ve Şükrî Bitlisi’nin *Selimnâmelerine* müracaat etmesi açısından güzel bir çalışma olmuştur. Ancak *Selimnâmelerin* orjinallerinin Kürt tarihçiler tarafından incelenmesi hususunda hâlâ eksikler bulunmaktadır. Bkz. Ciwan, Murad, *Çaldıran Savaşında Osmanlılar Safeviler ve Kürtler, İlk Kürt-Osmanlı İttifakı (1514)*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015.

¹⁷ Tekindağ, s. 204.

kadar Kürt beldelerine gitmek üzere ayrılmak durumundaydı. Kutlu emir uyarınca bu değersiz kul, Urmi tarafına yöneldi. Bu hakir kula olan ırsı bağlarından ve yakınlıklarından kaynaklanan eski ilişkiler ve dostluk yoluyla arada tam bir irtibat söz konusuydu. Müjdeler dolu menşurları ve İslam sultanının fetihname hükümleri ile Kürtlerin ve Diyarbekir'in büyük beylerine yaptığı daveti bildirdim. Çünkü mümin Kürt taifesi, mülk, millet ve ehlişünnet mezhebi bakımından Kızılbaş mühlidlerin düşmanıydılar. Ve ileri gelen hâkim ve emirlerinin çoğu İslam ehlinin sığınağı olan bu yüce dergâha gıyaben sığınmaktaydı[lar]. Fakat eşik öpmeye ulaşma fırsatı bulamamışlardı. Her halükarda Rabbin emri ve padişahın işareti uyarınca bu davetçi kul [Bitlisi] İslam Sultanına itaat ve biat etmeye dair genel davetini; “ey kavmimiz Allahın davetçisine icabet edin”¹⁸ güzel seslenişi ile bütün Allah kulları arasında gerçekleştirdi.

- Önce Beradust Kürt beyleri ve büyüklerinden söz alarak mücahitler sultanın muhlis kulları arasına katıp biatlerini aldı ve “Allah'ın davetçisine icabet etmeyen artık yeryüzünde Allah'ı aciz bırakamaz ve ondan başka yardımcıları da yoktur. İşte onlar apaçık bir sapıklık içindedirler”¹⁹ haykırışını yeryüzüne saldı. Onlardan sonra da Soran kavimleri meliki Müslüman soylu, temiz itikadlı meliklerden olan Emir Seyid bin Şah Ali'ye risaleti tebliğ etmeye başlayıp onu Erbil memleketini zapt etmeye ve Erbil Kızılbaşlarının kökünü katliam yağma ve çaresiz bırakmak yoluyla kazımaya teşvik etti. Aynı şekilde İmadiye hâkimi merhum Emir Seyfeddin ile uhrevi bir kardeşlik ve samimi bir eski dostluk bulunup sadık halefi Emir Sultan Hüseyin'i mücahitler sultanına biat edip tabi olduğunu bildirmek üzere yönlendirdiği ve ayrıca bu taife [Kürtler] dine riayet etmede ve şeriat alimlerine tabi olmada ısrarlı ve sadık sözlü oldukları için onlar bu daveti canla başla kabul edip Kızılbaşın ilhad ve sapıklığından fiil ve itikad[i] olarak yüz çevirdiler. [Böylelikle] “Yaptığınız bu alışverişten dolayı sevinip müdeleşiniz

¹⁸ Ahkaf süresi 31. Ayeti.

¹⁹ Ahkaf süresi 32. Ayeti.

işte büyük kurtuluş budur”²⁰ şeklindeki ümit verici kutlu müjde onlara [da] verilmiş oldu.

- Aynı şekilde iyi bahtlılık bakımından zamanın melikleri arasında dünyada yegâne olan ve on dört yıl boyunca inatçı Kızılbaş topluluklarına karşı kılıç darbesiyle cihad edip halis itikad ile savaşarak cihad ehli sultanın devletine [Osmanlıya] dayanan Buhti beyleri de bu sadık dostun [Bitlisi] davetine cevap olarak atalarının buyruklarına uyup; “Rabbimize iman edin diye imana davet eden bir davetçiyi işittik”²¹ sesini [mesajını] Kürt beldelerine duyurdular ve yeniden o ilhad sahibi taifeye karşı inat kılıcını yaygınlaştırma konusunda harekete geçtiler. [Oranın] eski şehri [olan] Ömeriyye adasını [Cezi-retü'l İbni Ömer/Cizre] fethedip kurtardıktan sonra Musul'a kadar Kızılbaşlara karşı öldürme ve büyük yağma hareketlerini artırdılar.
- Ondan sonra bu davetçi [Bitlisi], padişahın fetihnamelerini acele olarak din ve devlet dostları ile İslam kardeşleri ve yöneticilikte ve memleketi idare etmede temel unsurlar olan apaçık şariat bağlıları arasında tebliğ edilmek üzere gönderip kalenin korunması, alçak Kızılbaşın geriye kalanlarının defedilip ihraç edilmesi, padişahın yüce adının o diyarın mescit ve camilerinin minberlerinde okunması ve hutbelerinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat yoluna çevrilmesi yolunda onların teşvik edilmelerini sağladı.
- Doğrusu o temiz itikadlı ve Müslüman yapılı taife [Kürtler], hiç beklemeden memleketin uyruklarını ve halkını kurtarıp Kızılbaş topluluğunu memlekettten defedip maldan yoksun bıraktılar ve din ile devlet muhaliflerine muhalefet, İslamın ve milletin sultanına itaat ve biat bayrağını şevket ve heybetle yükselttiler. Bu davetçi, Hasankeyf, Siirt, Bitlis ve Hizan beldelerine giderek o yörelerin ünlü melikleri ve bahtiyar hâkimleri, o şehirlerin beyleri ve büyükleri ile İslam sultanlarının padişahına tabi olmak ve itaat etmek; devlet ve din düşmanları ile, özellikle alçak Kızılbaş mülhidlerle savaşmak yolunda yardımlaşıp ittifak etme yönünde eski Kürt

20 Tevbe süresi 111. Ayeti.

21 Ali İmran süresi 193. Ayeti.

hanedanlarının beylerinden ve ileri gelen Müslümanlardan yirmi beş kişinin, özellikle Hasankeyf Sahibi Melik Halil Eyyûbi'nin, Bitlis Meliki Emir Şerefüddin'in, Hizan Meliki Emir Davut'un Sason Hâkimi Ali Bey'in, Nemran Hâkimi Abdül Bey'in ve İzzeddin Şir Bey'in oğlu Emir Melik Abbas'ın katıldığı bir toplantı düzenlendi. Bu taife [Kürtler], mücahidler sultanına biat etme ve muhaliflere karşı koyup onları ortadan kaldırma konusundaki ahdi ve bağlantıyı sağlamlaştırma yolunda bu davetçiye samimi olarak görüş bildirdiler. Ancak bu maksadı tamamlayıcı yönde ve bu ahitlerin/ahitleşmelerin önemli unsurlarından biri olarak [da], bir dilekte bulundular: "Kürt taifesi, hatta dağlı insanlar, görüş bağımsızlığını ve kendi akranları ile emsallerine karşı muhalefeti huy haline getirdiklerinden, savaşlarda ve çarpışmalarda bütün kulların bir araya gelmelerini sağlamak bakımından yüce huzurdan Rumi şiarlı mücahitler ordusundan ve ünlü büyük beylerin arasından emir ve yasakları uygulayıp olaylarda ve savaşlarda ordunun birlik içinde olup başarı kazanmasını sağlayacak bir şahsı onların arasına tayin etmek lazımdır." Fakat o kış zamanlarından Şah İsmail Irak'tan Tebriz'e dönüp geri dönen beylerden ve askerlerden bir topluluğu Diyarbekir memleketlerini kontrol altına almak ve Amid şehrini kurtarmak için Muş ve Çapaşur [Bingöl] Ovası yolundan baskına gönderdiği halde, Kürdistan bey ve büyükleri Kızılbaş topluluğunun baskı ve tecavüzle kendilerinden aldıkları irsi memleketlerinin çoğunu mücahidler sultanına tabi olup biat etmenin bereketi ile kendini kaybetmiş Kızılbaş artıklarından zorla geri aldılar. Önce Ruşegan [Rojkan] Kürdistan'ın hükümet merkezi olan Bitlis Kalesi'ni ve oraya bağlı yerleri Tebriz'in fethi sırasında sultanın eşiğini öpme mutluluğu ile şereflenen ve padişahın inayet ve lütuflarının gölgesinden yararlanıp meliklik berat ve sancağını alıp padişahca teşrifat ve nimetlerle mümtaz kılınan Emir Şeref, beklemeden sultanın kahır devletinin bereketi ile atalarının buyruğuna uyup egemenliği altına aldı.

- Aynı şekilde Melik Halil Eyyûbi kendine miras kalan memleketlerden olan Siirt'i zaptetti. Muhammed Ustaclu'nun kardeşi Selman

Bey'in muhafazasında bulunan Hasankeyf kale ve şehrine asker topladı. Sasani²² Ali bey ise kara yüzlü Kızılbaş uşaklardan bir topluluğun tasarrufunda bulunan Herzen Kalesi'ni ve memleketini kıymetli mallarla birlikte kılıç darbesiyle onların tasarrufundan çıkardı. Melik Bey'de Vustan memleketine bağlı olan Cezire-i Ahtemür'ü [Akdamar'ı] ele geçirdi. Palu Kalesi'ni ve bağlı yerleri kutlu naiplerin izin ve ruhsat vermeleri sayesinde Merdisi Cemşid Bey, Kızılbaş ordusuyla yapılan birkaç vuruşmadan sonra egemenliği altına aldı. Diyarbekir ve Kürdistan etrafında Kürt büyüklerinin çoğu, kendi atalarından kalma kalelerini ve şehirlerini iktidarları altına aldılar. Bu fetihlerin ayrıntıları fetih olayları anlatılırken inşallah kaleme alınacaktır. Bu davetçi kulun ihtimamıyla İslam dininin kanunlarını iade etme ve seleflerin buyruklarıyla yeni camiler, mabetler ve medreseler donatmadaki çabalar ortaya konulmuş, Allah dostlarının yardımı ve Müslüman fırkanın katkısıyla "Allah'ın mescitlerini ancak Allaha iman edenler imar edebilir"²³ ayetinin işaret ettiği gibi bu mescitlere, mabedlere ve medreselere büyük bir revaç kazandırılmıştır. Bidat ve ilhad töreleri kökünden kaldırılmış, minberlerle mabetlerin zirveleri Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat kuralları doğrultusunda, mutad kanuna göre sultanın yüce ismiyle süslenip güzelleştirildi.²⁴

Yukarıdaki satırlar bir bakımdan Kürtlerin sosyo-politik ve sosyokültürel anlamda Safeviden kopup Osmanlıya yaslanması, Osmanlı ordusunun da stratejik kuzey Mezopotamya'yı nasıl kazandığının tesadüfen de olsa resmi belgesidir diyebiliriz. Lakin bu resmi belgenin ortaya çıkması için bölgede faaliyet yürüterek mezkur daveti yerine getirmek, padişahın fermanlarını bölge emirlerine ulaştırmak, Kürtlerin Osmanlıyla ittifakını daimi kılmak için Bitlisi gibi bir ismin bölgeye gönderilmesi ise kesinlikle tesadüfi değildir. Zira o gerek bölgeyi gerekse Safevi Devleti'ni en iyi tanıyanlardan biridir. Safevilerin tarihsel, kültürel, dinsel/mezhpsel ve politik

22 Sasonlu demek istemektedir. Yazım hatası olmuştur. Zira bir öndeki sayfada aynı ismi Sason hâkimisi olarak zikretmektedir. Lakin tashihde olduğu gibi bırakılmıştır.

23 Tevbe Süresi 18. Ayeti.

24 Kırılgaç, s. 236-240 Aynı şekilde karşılaştırmak için bkz. Kırılgaç, a.g.t. s. 207-211, Farsça kısmı.

çıkışlarının arkasında yatan motivasyonu çok iyi bilen bir isimdir. Örneğin; Safevilerin, adı Şii İslam dahi olsa aslında bir tür zihinsel/kimliksel değişim evresinden geçtiklerini belirtmektedir. Zerdüştlük inancını, İranlıların bu inançla ilgili zihinsel arka planlarını keza; Kürtlerin bu inanca tarihsel aidiyetlerini de çok iyi bildiğinden imgesel olarak eserinde Kızılbaşlığı şöyle tanımlamıştır:

قزلباش آتش پرست از مغان چو آتش شده تاج سرخش عیان

Muğlardan gelme şu ateşperest Kızılbaşların başındaki o kızıl börkü –gördün mü? – bak o da ateş gibi ayan beyan görünmektedir

چو آتشکده بود در اردبیل به آنین زرتشت شد این قبیل

Zira Erdebil’de bir ateşgede vardı, o sebeple Zerdüşť dini inancına göre başına o kızıl börkü giyindi

چنانچه براهم آتش نشاند به گیتی سماعیل آتش فشاند

İbrahim ateşini söndürdü İsmail ise dünyayı ateşe verdi

بنار مدافع چو بود او ندا از آن داد سلطان دینش جزا

(Şah İsmail)’in mesajı “ateşini korumak” olduğu için, Sultan da (Selim) bu yüzden onun dinen cezasını verdi!²⁵

Bitlisi’nin *Selim-Şahnâme*’si 1512 ve 1520 yılları arasında cereyan etmiş önemli olay ve hadiselerin anlatıldığı toplam on bölümden oluşmaktadır. Kronolojik olarak seneleri de belirtilmek kaydıyla verilen bilgilerden 1514 ve 1516 yıllarıyla ilgili bilgiler Kürtler açısından özellikle önemlidir. Örneğin; Çaldıran Savaşından önce Kürtlerin bütünüyle Osmanlı’nın safında yer aldığını rivayet eden bilgilerin tamamını sorgulatacak şekilde Şah İsmail’in safında yer alan Kürtlerin varlığını şu sözlerle dile getirmiştir:

25 Kırılancık, a.g.t. s. 151 Farsça kısmı. Mezkûr şiirin son beytini Kırılancık; “Şah İsmail mancınkla ateşe atılmayı hak ettiği için din Sultanı onu cezalandırdı” diye tercüme etmiş ve maalesef bariz bir tercüme hatası yapmıştır. Zira bu beyitte Şah İsmail’in mesajının aslında Mecusi inancı taşıyan bir mesaj olduğu vurgulanmak isteniyor. Karşılaştırmak için bkz. Kırılancık, s. 177.

داستان توجه بنده به بلاد کردستان به امر سلطان عالیشان بعد از عودت از شهر تبریز... و کبلیت بیعت ملوک

ایران با پادشاه صاحب قرآن...

Yüce Sultanın Tebriz şehrinden dönmesinin ardından verdiği emirle bendenizin (Bitlisi) Kürdistan şehirlerine yönelmesi ve İran Meliklerinin (Safevi egemenliği altındaki beyliklerin) Sahib kıran padişaha biatlerinin keyfiyeti hakkında.²⁶

Bazı Kürt mirlerinin Safevi egemenliğinde Çaldıran Savaşına katılması gerçeğini ise aşağıdaki dizelerde tasvir etmiştir:

سپاه قزلباش جنگ آزماي
بیاراست صفها همه جابجاي
Savaşta tecrübeli Kızılbaş ordusu yer yer saflar oluşturdur

به قانون ایران شده قلب شاه
چو پولاد پوشان همه دل سپاه
Şah, İran savaş tertibine -uygun- çelik zırhlar kuşanmış kalpleri ise kararmış saflar-ın kalbinde-ortasında- yer aldı

عراق و خراسانش صف یمین
لرستان و شیراز لیکن قرین
Irak ve Horasan askerleri sağ taraftaydı, Loristan ve Şiraz askerleri ise yan yanaydı

ز بغداد و کرد و دیاربکر
ز آذربایجان صف مستقر
Bağdattan, Kürtlerden, Diyarbakir ve Azerbaycan'dan saflar yerlerini almıştı.²⁷

Gerek yukarıdaki “İran Meliklerinin biat etmesi” ifadesi gerekse Çaldıran Savaşından sonraki gelişmeler gösteriyor ki; Kürtlerin hatırı sayılır bir kısmı Çaldıran Savaşında Şah İsmail ile birlikte hareket etmişlerdir. Yine bu satırlardan ve beyitlerden Şah İsmail ile birlikte hareket etmiş Kürt beylikleri mezhep olarak salt Şii'lerden oluşmadığı; bunlardan belli başlı kimi toplulukların –Erdelan Kürt Beyliği örneğinde olduğu gibi– ehlisünnet olmalarına rağmen Şah İsmail ile birlikte hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu, Osmanlı

²⁶ Kırilangıç, a.g.t. s. 207 Farsça kısmı.

²⁷ Kırilangıç, a.g.t. s. 156 Farsça kısmı.

ordusundaki yeniçerilerin durumunu akla getirmektedir. Bitlisi; Çaldıran Savaşının intikamını Kürtlerden almaya gelen Kızılbaş ordusunun faaliyetlerine de eserinde uzun uzun değinmiştir. Gerek eserdeki Kürt imajını göstermesi gerekse Bitlisi'nin Kürtlerle ilgili bilinçaltını yansıtması nedeniyle aşağıda Çaldıran Savaşının ardından Kızılbaşlarla Kürtler arasında yapılan savaşlardan birinin dizelere dökülmüş bilgilerini paylaşıyoruz:

فذلکه فتح اولیا دولت از اخبار اکراد و کسر امراء فرقه اهل الحاد

Kürt Askerlerinden Oluşan Devlet Dostlarının Fethi Ulaşıp, İlhad Fırkası Emirlerin Yenilmesi Hakkında Fezleke

ز تبریز آن شاه ایران یقین سپاهی فرستد بارمن زمین

O İran Şahı Tebriz'den Ermen topraklarına bir ordu gönderdi

ستاد ز اقوام اکراد حیف مسخر نماید ممالک بسیف

Kürt kavimlerinden intikam almak, memaliki kılıçla zaptetmek istiyordu

ز گردان غلام خداوندگار بتیغش برآرد ازیشان دمار

Padişahın kulu olan komutanlara/birliklere kılıcıyla dünyayı dar etmeyi arzuluyordu

ز تخت اماسیه وقت بهار برآید بنهضت خداوندگار

[Bunun üzerine] Padişah bahar mevsiminde Amasya tahtından/sancağından harekete geçmeye karar verdi

فرستد طلایع چو سلطان روم بامداد اکراد آرد قدوم

Rum [Osmanlı] sultanı, öncü [birlikler] göndererek Kürtlere yardım olsun diye adım attı

گشاید رو ملک آمد بتیغ مبدا که ز اکرداد بیند دریغ

Amid mülkünün yolunu kılıç ile açmak [istiyordu]. Bu hususta Kürtlerin kalbi kalsın istemiyordu

زدرېند كردان گذشتن خطاست

چو آمد بامداد كردان بلاست

Zira Kürtlerin imdadına gelmek bela, Kürtlerin bağılılığından/bağımlılığından [vaz]geçmek ise hatadır²⁸

که با ضربه شمشیر گیرند راه

فرستاد چون شاه ایران سپاه

İran Şahı kılıç darbesiyle yolu tutsunlar diye ordu gönderince;

گروهي زميران صاحب علم

نهاده بميدان مردی قدم

Sancak sahibi mirlerden bir grup yiğitlik meydanına adım attı

بآمد فرستد سپاهی ز دور

بآمد روند از راه چاپچور

[İran Şahı] Çapçur [Çapakçur/Bingöl] yolundan Amid'e ulaşmaları için çok uzak diyarlardan ordu gönderdi²⁹

رسيدش بارجيش جيش و جنود

چو فکر قزلباش شهرت نمود

Kızılbaş'ın bu düşüncesi etrafa yayılırken ordusu da Erciş'e ulaşmıştı

28 Bu beyit çok önemli bir beyittir. Zira Kırılancık bu beyti; "Kürtlerin imdadına gelmek beladır, Kürtlerin geçidinden geçmek hatadır" diye tercüme etmiştir. Bkz. Kırılancık, s. 258. Bu durum Murat Civan'ın da eserinde aynı beyti farklı algılayışla kullanmasına sebebiyet vermiştir. Bkz. Civan, s. 192 Bend veya derbend Fars edebiyatında esir veya tutsak olmak anlamına gelir. "Ez derbend-i kesi gozaştan" ise "Derbend-i hiş buden" "Derbendi kesi buden" gibi bir kinayedir. Yani birine olan bağılılıktan vazgeçmek anlamına gelir. Dolayısıyla mezkûr beytin ikinci mısrasında "geçit filan" yoktur burada bağılılık veya bağımlılık söz konusudur. Beyti ve içinde geçen kinayeyi Sadî'nin aşağıdaki şu beyti ile karşılaştırabilirsiniz. **گر از دوست چشمت بر احسان اوست تو در بند خویشی نه در بند دوست**

"Dostum eğer gözün O'nun [Allah'ın] ihsanındaysa, sen kendinin esiri olmuşsun demektir O'nun esiri değil!" Bkz. Sa'dî Şirazi, *Bûstan*, Tashih ve Tovzihi: Yusufi, Gulam Hüseyin, Harezmi, Tahrân, 1359/1980, s. 108.

Ayrıca Bitlisi bu beyti burada Sadî'nin şu beytine nazire yaparcasına kullanmıştır:

ریاست به دست کسائی خطاست که از دستشان دستها بر خداست

"Yönetimin, kendisi yüzünden ellerin Allah'a kalktığı kişilerin elinde olması hatadır. Yani yönetim, elinden innallah edilen kişilerin eline bırakılmamalıdır." Bkz. Şirazi, s. 43. Kısacası Bitlisi bu beyitte şunu demek istiyor: Evet Kürtlerin yardımına koşmanın belki bizim açımızdan bir yükü ve zahmeti olacaktır bunun için bir bedel ödememiz gerekebilir ancak onları kaybetmek ise tamamen yanlış bir siyaset olur! Ayrıca beyitte ameden fiili yerine amed fiilini kullanarak bu iki kelime arasında cinas-ı lâhek veya cinas-ı nakis sanatını kullanmış ve ihâm-ı tebadür ile Amid şehrinin akıllara gelmesini sağlamıştır.

29 Bu beyit orijinalinde var ancak kitapta yok. Karşılaştırmak için bkz. Kırılancık, s. 258 ve Kırılancık a.g.1 s. 230 Farsça kısmı.

بامداد کردان در آن روزگار

نبود از سپاه خداوندگار

O sıralarda sultanın ordusundan Kürtlerin yardımına koşacak kimse yoktu

که در فکر تعمیر بدلیس بود

مگر یک غلامش که ادريس بود

Sadece adı İdris olan ve Bitlis'in tekrar imar edilmesini düşünen sultanın kulu vardı [o kadar]

بدستش دعا بود نعم المبین

میانشان ز اعلام سلطان دین

O da [İdris] din sultanının alametleri/yetkileri ile onların [Kürtlerin] arasında [bulunuyordu ancak onun] eli[nden de] güzel yardımcıya/rabbine dua[dan gayrı bir şey gelmiyordu]

به جمع ملوک و سپاه بلاد

باندیشه دفع دشمن فتاد

[Derken] Beldelerin meliklerini ve ordularını toplayarak düşmanı defetme fikrine düştü

صلاحی در آن وقت راحت شمرد

برای تمام صناید کرد

Bütün Kürt büyükleri için o rahatlık vaktinde bunu uygun gördü

ز حیزان و صاصون و شروان تمام

شرف بیک و جمله ملوک عظام

Hizan'dan, Sason'dan ve bütün Şirvan'dan Şeref Beğ ve [diğer] tüm büyük beyler

نموده همه اتفاق سخن

موافق بداعی در آن انجمن

O toplantıda davetçi olan ben ile ittifak ederek söz birliğine vardılar

راه جنگ و فتنه از آن سو گشود

کزین سان که دشمن جلادت نمود

Düşman hızlı davranmış, savaş ve fitne yolunu o taraftan [Erciş taraflarından] açmıştı

شود فتح و نصرت قرین سپاه

ز اقبال سلطان عالم پناه

Alemin sığınağı sultanın ikbaliyle ordunun fetih ve nusreti yakın olacak[tır]!

چو بودند اکراد مومن نجاد غلام خداوندگار از و داد
Kürtler mümin tıynetli olduklarından muhabbetle sultana kul olacak;

بشمشیر مردانگی بی نظیر براه خدا کوست نعم النصیر
Eşi benzeri olmayan yiğitlik kılıcıyla en iyi yardımcı olan Allah yolu-
na [koyulacaklar]

هژیران میدان و مردان مرد بگیتی کشیده بسی گرم و سرد
Yiğit erlerdir onlar, savaş meydanının kükreyen aslanlarıdır, dünya-
nın sıcaklığını soğunu tatmış insanlardır³⁰

نموده بداعی ز نو عقد عهد که در راه سلطان نمایند جهد
Sultanın yolunda cehd etmek için davetçi ile [Bitlisi] ahitlerini yeni-
lediler

بتدبیر بنده چو قایل شدند دگر جمله هم عهد و یکدیل شدند
Bendenizin tedbirini kabul ettiklerinden bir kez daha hep beraber
söz verdiler ve gönül birliğine vardılar

چو اعداد لشکر ز مردان کار گذشت از هزار و رسید آن چار
Yiğitlerden müteşekkil ordunun sayısı bini geçerek dört bine ula-
şınca;

بقول نبی شد سپهر اشمار که خیرالجیوش است چار از هزار
Nebi'nin dediği gibi; gökyüzündeki yıldızlar kadar oldular; ordula-
rın en hayırlısı en az dört bin olanıdır!

³⁰ Dünyanın sıcaklığını soğunu çekmek/tatmak tecrübeli ve deneyimli olmak anlamına gelen kinayeli bir ifadedir. Nitekim Şair Mes'ud Sad'ı Salmanın bir beytinde şöyle der:

ای سرد و گرم دهر کشیده شیرین و تلخ دهر چشیده

"Ey dehrin sıcaklığını ve soğunu çeken kişi; dünyanın acısını tatlısını tadan kişi..."

"Serd ü Germ Keşiden" için bkz. *Ferhengname-i Kinaye*, Haz: Mirzaniya, Mansur, Emir Kebir, Tahran, 1382/2003 s. 547. Ancak Kırılanc, bu beyti "soğuk sıcak bir savaş silahını çektiler" diye tercüme ederek yanlış bir tercihte bulunmuştur. Karşılaştırmak için bkz. Kırılanc, s. 259, Kırılanc a.g.t. s. 230 Farsça kısmı.

سخن شد چو در محفل اهل رای که مردی از بنده است و نصر از خدای
Görüş sahiplerinin toplantısında yiğitlik kuldân, yardım ise Allah'tan-
dır denildi

ولیکن به شمشیر و تدبیر راست بدفع عدویش دستی رواست
Lakin kılıç ve doğru bir tedbirle düşmanı defetmek için harekete
geçilmeliydi;

همان به که شب زنده داریم پاک کز احبای شب شد عدو را هلاک
En iyisi geceyi uyumadan geçirmektir zira düşmanın helakı geceyi
uykusuz geçirmekten geçer

عمل گر باندیشه من کنید یراق شیخون بدشمن کنید
Benim fikrime uyarsanız eğer [ben derim ki;] düşmana gece baskını
düzenleyin

بغفلت قرلباش و بختش بخواب ندارد هراس کس از هیچ باب
Zira Kızılbaş [o sırada] gaflet uykusundadır, bahtı talihi de uykuda-
dır. O yüzden onlardan hiçbirisi birşey[ler]den korkmamakta/şüphelenme-
mektedir

گماتش که جیش خداوندگار بکلی نموده جلازین دیار
[Ve [Sanmaktadır ki padişahın ordusu bu diyarı tamamen terk
etmiştir

نمانده میانشان ز مردان روم که آید بمیدان در آن مرزوبوم
Aralarında, bu diyarda savaş meydanına gelecek Rum [Osmanlı]
yiğitlerinden kimse kalmamıştır, [diye düşünmektedir]

چه بارای کردان که از ملک خیش نمایند بیرون قدم را به پیش
Kürt topraklarından dışarıya doğru adımını atmak Kürtlerin haddi-
ne midir?! [Diye tasavvur etmektedir]

کنون است فرصت که پیش از عدو زناگه بیاریم شیخون برو
[Dolayısıyla ben derim ki:] Düşmandan evvel bir gece baskınıyla
bizim onlara saldırmamızın tam zamanıdır

چو بدلیس مجمع شد از لشکری توکل بکردان در آن داوری
Ordular Bitlis'te toplanınca bu [saldırı/savaş] kararı için Kürtlere
tevekkül ettik/güvendik

سپه را شده موعد اختلاط میان بساتین شهر خلاط
Ordu Halat [Ahlat] şehrinin bahçelerinde toplanma kararı almıştı

قزلباش فارغ ز هر کار و بار بصرای ارجیش و در مرغزار
Kızılbaş ise çok şeyden habersiz/iş güçten el çekmiş Erciş ovasında,
meralarda [konuşlanmıştı]

چو سیلی که آید ز کهسار زود ز گردون سپاهی در آمد فرود
Dağdan hızla akan sel gibi, gökten bir ordu inmişti [sanki]

شیخون بارجیش شد از خلاط پس کوه سببان ره احتیاط
Halat'tan [Ahlat'tan] Erciş'e gece baskını yapıldı. Siban [Sipan/Süb-
han] Dağı'nın ardı ihtiyat yolu [olarak belirlendi]

ز بیراه صحرای خالی ز کس نه در گوش آواز و بانگ جرس
Ovanın ıssız, kimsenin olmadığı, ne kulağa kfile çanı ile ne de
sesin geldiği, bir yoldan;

سحرگه که از تیغ رخشان مهر نمایان شد از صبح اقبال چهر
Güneşin parlak bir kılıç gibi parıldayıp, ikbal sabahının çehresinin
belirdiği bir seher vakti

ز لمعان شمشیر اکراد راد شعاعی بچشم مخالف فتاد
Civanmert Kürtlerin kılıçlarının parıltısından düşmanın gözüne bir
kıvılcım düştü

بشمشیر مردان شد او رو برو چو از خواب غفلت برآمد عذو
Düşman, gaflet uykusundan uyanınca yiğitlerin kılıcıyla yüz yüze
geldi

کشیدن نیارست تیغ از غلاف گریزان شد اما براه خلاف
[Düşman] kılıcını kınından çekmeye cesaret edemedi, kaçmaya baş-
ladı lakin yanlış yöne...

چو آن پنج سردار صاحب علم علمها گشاده بتیه عدم
Sancak sahibi o beş komutan, sancaklarını koca bir boşluğa doğru açıp;

نموده سپه را همه رهبری بصوب فرار از ره سروری
Ululuk gösterecekleri yolda/yerde, tüm bir orduya kaçmak için yol
gösterdiler..."

رمیدن ز شیران غران چو گور بجا مانده اسباب و مال و ستور
Kükreyen aslan görmüş yaban eşeği gibi kaçtılar, geriye eşyaları,
malları ve hayvanları kaldı

هزیمت بدشمن فتاد از فرار غنیمت گرفتند مردان کار
Düşman kaçmakla hezimete uğradı, yiğit savaşılar ganimet aldı

گریزان قزلباش و بس مضطرب جلوگیر خصمان و تیغ از عقب
Kızılbaş kaçıştı, çok da mustarıptı; arkalarında ise kılıç ve düşmanın
önünü kesenler vardı

زمومن نجادان گردان کرد شده دست و پای قزلباش خرد
Mümin tıynetli Kürt birlikleri sayesinde Kızılbaşın eli ayağı kırıldı

ز باد نفیر و ز صدمات کوس سران فکنده چو تاج خروس
Nekkarenin havası kösün dövülmesiyle başları horoz ibiği gibi düştü

31 Bu beyit yazma eserde yer almasına rağmen kitapta tercüme edilmemiş. Bir önceki beyt ise tez çalışmasında tercüme edilmişken kitaba konmamıştır. Karşılaştırmak için bkz. Kırılanc, s. 258, a.g.t.s. 232 Farsça kısmı, a.g.t. s. 256 Türkçe kısmı,

بسی فرق بی تاج شد سرخ گون روان چون حیابی بدریای خون

Nice baş, kızıla boyanıp taşsız kaldı, kan denizine doğru akan su
kabarcıkları gibi

شد از دشت از تاجشان لاله زار فتاده سران بر زمین خوارو زار

Taşlarından ovada lale bahçesi oluştu, başlar aşağılık bir şekilde yere
düştü³²

Bitlisi *Selim-Şahnâmesi*'nde Kürdistan şehirlerinde çıkan isyanlardan da mufassal biçimde söz etmektedir. Eserin dilinden ve yukarıdaki beyitlerden de anlaşılan odur ki Bitlisi bizatihi siyasi ve sosyal olayların merkezindedir. Bu bakımdan da gerek Bitlisi'nin hayatı ve kişiliği hakkında daha sağlıklı malumat vermesi gerekse de Kürtlerin merkezde olduğu bölgede vuku bulmuş tarihi olayların anatomisi açısından oldukça önemli bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Ve yukarıda verilen dipnotlardan da görüldüğü gibi Kürtler açısından böylesine önemli bir eserin bir kez daha orijinal diliyle karşılaştırılmak suretiyle gözden geçirilmesi elzemdir.

EBU' L FAZL MUHAMMED/MEHMED BITLİSİ'NİN SELİMNÂMESİNDE KÜRTLER

Ebu'l Fazl Muhammed Bitlisi (ö. 1574), İdris-i Bitlisi'nin oğludur. Genç yaşta ilim öğrenerek Manisa'da müderris, sonra Trablus kadısı daha sonra Anadolu defterdarı ve en sonunda da payitahta baş defterdar olmuştur. Fazl/Fazlî mahlası ile birçok kaside de söylemiştir. Ebu'l Fazl Muhammed Efendi *Selimnâme* adlı eserini Kanuni döneminde babasının kitabından esinlenerek kimi görüşlere göre de onun devamı niteliğinde kaleme almıştır. Bazı rivayetlerde babasına ait eksik müsveddeleri tamamladığı yazılıdır. Örneğin Özcan'ın bu eser hakkındaki görüşleri şöyledir:

Babasının kaleme aldığı müsvedde halindeki Yavuz Sultan Selim devri tarihçesini Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle derleyip toparlamasından ve bazı ilavelerde bulunmasından meydana gelen Farsça bir eserdir. Yer yer babasının *Selimnâme*'si ile karıştırılması

32 Kırılanc, s. 258-261, Kırılanc a.g.t. s. 229 -232 Farsça kısmı.

bu yüzdendir. Mensur ve manzum kısımlardan oluşan *Selim-Şahnâme*'nin manzum bölümü nesir bölümünün tekrarı gibidir. 1567'de tamamlanan eser II. Selim'e takdim edilmiştir. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde (Lala İsmail, nr. 348 / 2, 47b-161 varakları arasında) diğer bir nüshası ise Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde (Emanet Hazinesi, nr. 1423 / 2) bulunmaktadır.³³

Kırlangıç'ın eser hakkındaki kanaati ise şöyledir:

Ebu'l Fazl Muhammed Efendi'nin böyle bir eseri yoktur. Eser, babası İdris-i Bitlisi'nin eseri olup tekrar tertip edilmiş halidir. Manzum ve mensur olan eserin manzum kısmı mensurun tekrarı niteliğindedir bu da babasının eseri olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Ayrıca bazı çalışmalarda Ebu'l Fazl'a ait olduğu söylenen *Selimnâme*'nin yazma nüshalarının kütüphanelerdeki kayıt numaraları İdris-i Bitlisi'nin *Selim-Şahnâme*'sine ait kayıt numaralarıdır. Kütüphanelerdeki bu kayıt numaralarının hem İdris'in *Selim-Şahnâmesi* için hem de Ebul Fazl'ın var olduğu düşünülen eseri için verilmesi ortada tek eserin olduğunu göstermektedir.³⁴

Ebu'l Fazl'a ait olduğu söylenen eserde Selim'in tahta geçmesinden ölümüne kadar geçen zaman anlatılmaktadır. II. Selim'e ithaf edilen eser Şehzade Murad'ın (III. Murad 1546-1595) adının zikredilmesiyle son bulmaktadır. Abdullah Abacı ise Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesi No: 1540'ta kayıtlı bulunan *Selimnâme*'yi "Müellifi meçhul *Selimnâme*" olarak incelemiş ancak incelemenin sonunda yazmanın "Ebu'l Fazl Bidlisi tarafından babası İdris-i Bitlisi'ye ait olan *Selim-Şahnâmenin* bir devamı olduğu" sonucuna varmıştır.³⁵ Bu da yukarıda Kırlangıç'ın tespitini doğrulayan bir sonuçtur. Ebu'l Fazl'ın Selim'in bidayeti cülusundan vefatına kadar geçen vakaları iki mukaddime ve sene be sene sanihat ismiyle sekiz kısımda beyan ettiği *Selimnâmesi*'nde

33 Abdülkadir Özcan, "Ebu'l Fazl Mehmed Efendi," *DİA*, C. X s. 357, İstanbul, 1995.

34 Bkz. Kırlangıç, s. 25.

35 Bkz. Abacı, s. 173-177. Abacı bu nüshayı, Edayi Şirazi, Kadızade ve İdrisi Bitlisi'nin *Selimnâmeleri* ile karşılaştırarak incelemiştir.

özellikle Sultan Selim'in Kemah Kalesi ile Kürdistan'ı fethi, bilhassa Amed-i Mahruse [Diyarbakır], Çemişgezek, Palu, Ergani, Sason Savaşları, Urmiye, Bikadost/Biradûst, Hasankeyf, Çapakçur [Bingöl] Mardin ve etraf yörelerinin kuşatılması, Dulkadiroğullarından Alaüddevleye (1480-1515) ait kalelerin alınması gibi olaylarla bölge coğrafyasını ilgilendiren tarihi olaylar, tıpkı babasının eserinde olduğu gibi ayrıntılı şekilde anlatılır. Ancak Abacı'nın yaptığı tez çalışmasında iki Selimnâme arasında bazı farklılıkların olduğu da görülmüştür. İki Selimnâmenin mukayeseli incelemesini yapan Abacı'nın çalışmasında yazmanın sadece nesirden ibaret olduğu, içinde çok az şiir bulunduğu aynı şekilde bölgeye dair bilgilerin birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğu görülmüştür. Örneğin eserde; Çaldıran Savaşından sonra Tebriz'den Amasya'ya dönen Yavuz'un ordusundan kaçan Kürdistan halkı şu sözlerle betimlenmektedir: “Kürdistan halkı da gaziyan ve mücahidlerden kaçıyorlardı. Böcek yuvalarında kenar ve köşelerde gizleniyorlardı. İslam ordusunun korkusundan malları ve canları ile kaçtılar. Fakat zayıflardan bazıları öldüler.”³⁶ Oysa İdris-i Bitlisi'nin *Selim-Şahnâme*'sinde böyle bir ifade yer almamaktadır. Aynı şekilde eserde yer alan bir başka önemli bölüm de “Diyarbakır Memleketinin Fethi ve Çemişgezek Savaşı” ile ilgili bölümde yer almaktadır ve burada şöyle denmektedir: “Sultan Selim'in buraları (Diyarbakır ve civarını) feth etmesi, çoğunlukla bu fırkanın isteğine göre idi, yani Kürtlerin...”³⁷

İki Selimnâmenin birbirine benzerliği kadar birbirini tamamlamasını da gösteren önemli paragraflardan biri şöyledir:

Ebu'l Fazl'ın Selimnâmesinde;

Çermuk Kalesi Garaçinoğlu Dilaver Ahmet Bey, bazı Merdisi Kürtlerinin savaşı ile feth oldu. Ruha Kalesi Sultan Selim tarafından Piri Bey'e verilmişti. Beylerbeyi ona yardım ve refakat etmek için bazı askerler tayin etmişti. (Kitabın haşiyesinde ise şöyle yazıyor: Meyus oldular kaleyi Piri Bey'e teslim ettiler ve Kızılbaş...) Çünkü Gettan kale Arap fethinden sonra orada vali idi ve her yönden Kızılbaşların yardımını bekliyordu...³⁸

³⁶ Bkz. Abacı, s. 73.

³⁷ Bkz. Abacı, s. 85.

³⁸ Bkz. Abacı, s. 103.

Aynı paragraf babası İdris-i Bitlisi'nin *Selim-Şahnâmesi*'nde ise şöyle ifade ediliyor;

Çermuk Kalesi de kahraman emir Karayçınoğlu Ahmet Bey'in ve bazı Merdisli Kürt beylerinin ihtimamıyla savaş ve vuruşma yoluyla ele geçirildi. Aynı şekilde halk arasında Urfa diye bilinen ve âlem sultanlarının padişahı tarafından yönetimi Pirî Bey'e verilen Ruha Şehri ve kalesinin fethi için de beylerbeyi, adı geçenin yardım ve desteğiyle bir grup asker tayin etti. Kale muhafızları, Arap diyar ve memleketlerinin fethinden ve Mısır Sultanı Kansu Gavri'nin hezimete uğramasından sonra sapkın şahtan her bakımdan yardım ümidini kestiler ve kaleyi Pir'i Bey'e teslim ettiler...³⁹

Yukarıdaki iki paragraftan da görüldüğü üzere her iki eserde olaylar her ne kadar benzerlik gösterebilir de kimi özel yer ve şahıs isimleri farklılık gösterebiliyor. Bu da iki eserin daha titiz karşılaştırılmasını zorunlu kılmaktadır.

ŞÜKRÎ-İ BİTLİSÎ'NİN SELİMNÂMESİNDE KÜRTLER

Şükrî-i Bitlisi (ö.1531-?) 15. yüzyılın ikinci yarısında Bitlis'te dünyaya geldi. İlk eğitimini gençliğinde bir süre dolaştığı Gilan ve Herat'ta aldı. Bunu kendisi de şu dizelerle anlatır: "Gezmişem men Herat u Gilanı Ta bulup men her nev'e irfanı."⁴⁰

Önceleri Bitlis Hâkimi (Beyi) Şeref Han'ın hizmetinde bulundu ve bir süre Bitlis'te emirlik de yaptı. Yavuz Sultan Selim tahta çıkınca İstanbul'a giderek padişahın huzuruna kabul edildi ve ona bir kaside sundu. Aldığı caize dışında Diyarbekir yöresinde zeamet tasarrufuyla taltif edildi. İyi bir şair olan Şükrî-i Bitlisi Yavuz Sultan Selim dönemini konu alan *Selimnâme*'siyle ün yapmıştır. Bu eser *Selimnâme*, *Fütûhât-ı Selimiye*, *Fütûhât-ı Selim Hân* adlarıyla da anılan, Çağatay Türkçesi ile mesnevi tarzında yazılmış 5829 beyitlik eserdir.⁴¹ Şükrî Bitlisi Kürttür ve bunu da ese-

39 Bkz. Kırılancı, s. 283

40 Mustafa Argunşah, *Şükrî-i Bidlisi, Selim-nâme*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997, s. 312.

41 Abdülkadir Özcan, "Şükrî-i Bidlisi," *DİA*, c. 39 İstanbul 1995, s. 254-256.

rinde açıkça dile getirmiştir: “Arabi söylerem veli Kürdem Aybsız Tanrıdur, budur hûrdem.”⁴² Yine bir başka beyitte buna değinmiştir:

“Türk ile Türk u Kürd ilen Kürdem Evde koyun yabanda kurdam”⁴³

Şükri, Arapça, Farsça, Türkçe, Kürtçe, Ermenice ve Hindçe gibi altı lisanda şiir yazacak kadar bilgili ve kültürlü olduğunu dillendirmiştir. Onun için altı dilli divan sahibi de derler.⁴⁴ Bu durumu Selimnâme’sinde şöyle açıklar:

Şa’irem usta ortalıkda sözüm Altı dilde gazel direm men özüm
Türki dir men revan Neva-yî gibi Fariside heman Binayi⁴⁵ gibi
Ermeni dilini kemalince Bilürem Hindî dahî halince.⁴⁶

Şükri Bitlisi, *Selimnâme*’sini, Şehsüvar oğlu Ali Bey’in (1522-?-) isteği üzerine Ahmedî’nin *İskender-name*’si şeklinde yazmıştır. Fakat daha sonra Halil oğlu Koçi Bey, eserde birçok yanlışlar olduğunu söylemiş ve bunun üzerine Şükri, eserini Koçi Bey’in verdiği bilgiler üzerine, tekrar yazmıştır. Eser geniş bir girişten sonra, Selim’in Trabzon da valiliği ile başlar ve Kanuni’nin tahta çıkması ile son bulur. Diyarbekir’in ilhakında önemli hizmeti geçen Şükri, Aynı zamanda Yavuz Sultan Selim’in İran ve Mısır seferlerinde maiyetinde bulunmuştur.⁴⁷

Kürdistanlı olması hasebiyle eserinde Kürdistan coğrafyasını en ince detaylarına kadar verir. Bu anlamda Şükri’nin Selimnâmesi bir tür Kürdistan atlasıdır da diyebiliriz. Bu durumu Argunşah şu sözlerle ifade etmektedir:

42 Argunşah, s. 312. Şair burada Arapça bildiğini ancak aslen Kürt olduğunu dillendiriyor. Beytin ikinci mısrasında; “aybsız olan Allah’tır, benim bir ayıbım varsa o da Kürt olmamdır,” diyen Şükri’nin, Kürt olmaktan ötürü ayıplan[ıl]maması gerektiğini o dönemde vurgulamış olması ise ilginçtir!

43 Argunşah, s. 313.

44 Bursalı Mehmed Tahir’e göre yedi dile vakıf bir zattır. Bkz. Mehmed Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 3, İstanbul, 1975, s. 140.

45 Kemaleddin Şir Ali Benayi Hâli Herevî (ö.1512) Timur ve Akkoyunlular döneminin kasideleri ile ünlü şairlerindendir. Bkz. Sefâ, Zebiyullah, *Tarih-i Edebiyat Der İran*, c. 4 s. 393, Tahrân, 1367/1988.

46 Argunşah, s. 312.

47 Özcan, s. 255. Aynı şekilde bkz. Uğur, s. 376.

Eserde şahıs ve yer isimlerinin hepsinin verilmesi, eserin kıymetini daha da artırmıştır. Kitap, Doğu bölgemiz için bir atlas durumundadır. Selim'in sürekli seferleri dolayısıyla konup göçtüğü bütün yer isimleri en küçük teferruatına kadar doğru olarak verilmiştir. Ayrıca köyler arasındaki uzaklıkların kaç konak olduğu, bu mesafelerin ne kadar zamanda alındığı gibi birçok ince nokta daha eserde yer almıştır. Çünkü Şükri doğu ilimizden Bitlistendir ve bu sebeple bölge coğrafyasını çok iyi tanımaktadır. Diğer Selimnâmelerde bulunmayan bu coğrafi bilgi sonraki tarihçiler tarafından malzeme olarak kullanılacaktır.⁴⁸

Oysa İdris-i Bitlisi, Şükri kadar yer ve mekân ayrıntılarına girmez.⁴⁹ Şükri, Kanuni'yi bir mersiye ile İran seferine ikna edecek kadar mahir bir şairdir. Ancak *Selimnâme*'si dil ve edebi yönden biraz zayıftır.⁵⁰ Şükri'nin *Selimnâmesi*'nde de tıpkı İdris-i Bitlisi'nin *Selim-Şahnâme*'si ve diğer Selimnâmelerde olduğu gibi Çaldıran Savaşı ve sonrasında Kürdistan bölgesinde yaşanmış olaylar detayları ile anlatılmaktadır. Örneğin; Şah İsmail'in dilinden Çaldıran Savaşı öncesinde Kızılbaşların yaptığı hazırlıklar ve bölgelerden toplanacak ordular şu dizelerle anlatılmıştır:

Şimdi Azerbaycan ile Irak Yüzbin adam bar müridi bi-nifak
Gösterem Bağdat'tan tazi-süvar Bende dahı var sipah-ı sed-hezar
Amid û Mardin û Kürdistan eri Cem olur bir Hinde gel desem
beri...⁵¹

Aynı şekilde Çaldıran Savaşından sonra başı vurulan Kürt beylerinden de söz etmektedir. Savaştan sonra Sultan Selim'in yanına gelen Hacı Rüstem Bey'in sultanın emriyle 150 adamı⁵² ile birlikte öldürülmesi ve kesilen başının oğlu Pir Hüseyin Bey'e gönderilmesi olayının ayrıntılarını şu dizelerle verir:

48 Argunşah, s. 15.

49 Uğur, s. 376.

50 Uğur, s. 376.

51 Argunşah, s. 155.

52 Bu rakam *Şerefnâme*'de kırktır. Bkz. *Şeref Han-ı Bidlisi, Şerefnâme, Tarih Müfassal-ı Kürdistan*, Haz. V. Vladimirovich, V. Zernov, Tahran, 1377/1998, s. 217.

Bir gün anda tãc-dâr itti karâr Geldi Ekrâdun Beginden bir süvar
Hâcî Rüstem nâm bir efsürde pir Şark şâhının(Şah İsmail)
sülûkünden habîr
Erdebil oğluna (Şah İsmail) tâ gayet enîs Sürha-ser içinde
Ekrâda reis
Hâcî Rüstem birle yüzeli kişi Anda katl oldu budur gerdun işi.⁵³

Başî vurulan bir diğêr Kürt Bey'i de Halid Bey'dir. Şükri, Halid Bey
olayını da şöyle dile getirmiştir:
Kürd Halid geldi ol menzilde fâş Geldi ol asî veli kestürdi baş
Hâlidî yüz elli kafir kişile Boynun urdı ya'ni kavrn û h'iş ile"⁵⁴

Şükri, "Memâlik Bahş-kerden-i Selim Han Be-Leşkeryan ve Ümerâ-yı
Kürdistan"⁵⁵ adını verdiği bölümde ise; sultanın emri ile başî vurulan Çemiz-
gezek Emiri Rüstem Bey'in oğlu Pir Hüseyin Bey'in Osmanlıya iltica edişini,
bu ilticadan sonra sultanın Çemizgezek Sancağı'nın idaresini Pir Hüseyin
Bey'e verdiğini, Bitlis Emiri Şeref Bey'in –ki ondan ve Kızılbaşla savaşından
övgüyle söz etmektedir– diğêr Kürdistan emirleri ile birlikte Sultan Selim'in
huzuruna gelerek tabî olduklarını da anlatır. Ayrıca İdris-i Bitlisî ve berabe-
rindeki sekiz Kürt hanı –ki her han bir bölgenin emiri idi– ile Amasya'da
otağı hümayuna gelerek Osmanlı idaresine geçtiklerini, bu geçişe dair berat
aldıklarını, aynı şekilde yeniçerilerden oluşan yardım birliklerinin Kürdis-
tan'a gönderilişi ise Şükri'nin *Selimnâme*'sinde şu dizelerle nakledilir:

Uş bu âli-şehr (Amasya) içinde Şehriyâr Otururken şâd-mân u
kâm-kâr
Hâcî Rüstem k'anı maktûl itti şâh Ol Kızılbaş tâbî'i kim gerd-i râh
Sürha-ser içinde oldukda meger Oğlu anun Pir Hüseyin-i behre-ver
Sürha-ser zulmın görüp itmiş firâr Yürümiş Rûma revân
tutmuş karâr
İltica itmiş hemân Osmân'luya Küfrden dönmiş revân imân'luya

53 Argunşah, s. 181-182.

54 Argunşah, s. 182.

55 "Selim Han'ın Kürdistan Beyleri ve Askerlerine Bölge/Toprak İhsan Etmesi."

Ol sebebden server-i âlem penâh Hâcî Rüstem yurdını bi-ıştibâh
Pir Hüseyin Beg bendesine lâ-muhâl Virdi ihsân itdi ol ferhunde-fâl
Öpdi el yürüdi Kürdistânına Onda ğark oldi şehûn ihsânına
Bunda tâbî oldı Kürdistân tamâm Ya'ni Kürdistân hem oldı
Rûma râm

Atfet gösterdi ol âlem-penâh Her birini yurduna nasb itdi şâh
Cümle tecdid-i berât ile revân Vardılar mansıblarına şâd-mân
Birisi anun Şeref Begdür be-nâm Kim Kızılbaşun a'dâsıdur mudâm
Âl-i Osman gayretin çekmiş mukim Din-i İslamun yolında
müstakim

Hâkimi Bidlisün ol ser-hadde fâş Sürha-serle dem-be-dem
eyler savaş

Uř bu esnâlarda bir gün tâc-dâr Otururđı şâd-kâm u bahtiyar
Bir kitâbet geldi hód Bidlisden Ya'ni irfan menba'ı İdrisden
Kim Diyâr-ı Bekrden sekiz hisâr Tabi' oldu şâha uř bi-intizâr
Ol sekiz pâre hisârün âdemi Sürha-serden hep hazîn u mâtemi
Geldiler der-gâha çok ihlâs-ıla Pür-sadâkat i'tikâd-ı hâs-ıla
Hep kilidin ol hisârün yek-be-yek Şâha teslim itdiler bî-reyb u şek
Didiler iy pâdişâh-ı dūr-bin Şâh-ı ğâzi husrev-i rûy-ı zemin
Uř sekiz pâre hisâr-ı nâm-dar Şâha tabi'dür ni hâcet intizâr
Zabuna fermân idün iy zü-lünun Bendelerden gitdi
şâhundur künün

Uř bu demde her hisâra nâm-ıla Bir kulın gönderdi istihkâm-ıla
Yürüdi zapt itdi her kul bir yiri Her birine girdi hód yengiçeri...⁵⁶

Çaldıran Savaşından sonra Kemah Kalesi'nin fethinde Kürtlerin rolüne, Kürt beylerinin kalenin fethi için Osmanlıya yardımında bulunduğuna da değinen Şükrî'nin verdiği bilgiler şöyledir:

Çıkıdı Erzincân Kemâh ehli tamâm İspir u Tercân dirildi izdihâm
Kendü de Bâiburddan aldı çok sipâh Leşkerin cem' itdi oldı
râ-be-râh

56 Argunşah, s. 198-199.

Dirdi etraf u cevānibden çeri Geldi Kürdün dahı birkaç begleri
Beglere zamm itdi Kürdistān erin Verdi sağ u sola Kürdün
beglerin..."⁵⁷

İlginçtir, bütün Osmanlı kaynaklarının Balkan asıllı dediği Hadım Sinan Paşa'yı (ö.1517) Şükrî eserinin iki ayrı yerinde Kürd olarak nitelemektedir. Kürd Sinan Paşa'nın derhal Elbistan üzerine yürüyerek önüne kattığını süpürerek ilerlediğini şöyle ifade ediyor:

"Yüridi andan Sinān Pāşā-yı Kürd Tūnd Elbistāna girdi reh-süpürd."⁵⁸ Yine bir başka yerde Sinan Paşa'yı şu sözlerle Kürt olarak tanımlıyor: "Birisi anun Sinān Pāşā-yı Kürd Biri Yunus Pāşa ol menzil süpürd."⁵⁹

Diyarbakir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın (ö.1521) Kızılbaşların def'i için sultanın emri ile Amid'e gönderilişini Kürdistan ahalisinin ise paşayı kabullenerek beraber düşmana karşı çarpıştıklarını ve nihayet bu manada Şah İsmail'in yalnız kaldığını da şu dizelerle anlatıyor:

İstimalet virdi Kürdistana merd Koymadı lutf-ıla hâtırlarda gerd
Cem'i Kürdistan mut'i oldı ana Sürha-ser kaldı bu ma'nadan
tāna..."⁶⁰

Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbakir'e gelişinden sonra Kürdistan beylerine verdiği in'amatı ve onun bir Kürd eri olduğunu ise şu dizelerle beyan ediyor:

Her taraf saldı ulâklar ol ferid Dirdi Kürdistanı cümle ehl-i did
Kāmin aldı cümle Kürdistan u Kürd Böyle ihsan itti ol āzade Kürd
İstimalet virdi ol a'yana merd Girü döndü cem'i paşa kaldı ferd
Hoş-dil oldı cümle Kürdistan eri Padişaha çāker oldı begleri. ⁶¹

57 Argunşah, s. 219.

58 Argunşah, s. 208.

59 Argunşah, s. 254. Sinan Paşa için Kürt denmesi, güçlü, kuvvetli veya pehlivan anlamına gelen "Gürd" kelimesi ile karıştırılmış olabilir. Kelimenin istinsah hatası olması da kuvvetle muhtemeldir.

60 Argunşah, s. 225.

61 Argunşah, s. 226-227.

Şükrî'nin *Selimnâme*'sinde, Çaldıran Savaşına geliş ve gidiş güzergâhları da ayrıntılarıyla anlatılır. Bu seferler sırasında Yavuz'un kurmayları ve vezirleri ile yaşadığı sıkıntılar hatta kimi itirazların –ki bunlardan birisi de Yavuz'un Kürtlerin yardımına gelme emrine yapılan itirazdır– ölüm-cül infazlarla bastırılması detaylarıyla verilir. Kürtlerin bir bütün olarak izledikleri siyasete dair bilgiler İdris-i Bitlisi'nin *Selim-Şahnâme*'sinde ki bilgiler kadar doyurucu olmasa da Kürt coğrafyası ve imajına dönük bilgiler açısından önemlidir.

MÜELLİFİ MEÇHUL BİR SELİMNÂME'DE KÜRTLER

Yukarıda Franz Babinger'in *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri adlı eserinde* müellifi meçhul pek çok Selimnâmenin varlığından söz ettiğini ve bunların da Mısır, İstanbul ve Avrupa'nın çeşitli kütüphanelerinde mevcut olduğunu aktardığını belirtmiştik.⁶² Bu Selimnâmelerden biri de İstanbul Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi T.84-517 numara kayıtlı bir *Selimnâme*'dir. 1646'da Kahire'de istinsah olunmuş bu yazma eser muhteva yönünden İshak Çelebi'nin *Selimnâme*'si ile benzerlik arz etmekte olup en erken yazılmış Selimnâmelerden biridir. Tarafımızca tenkitli metin ve incelemesi yapılmış *Selimnâme* Farsça manzum bir eserdir.⁶³ Eser, Firdevsi'nin *Şahnâmesi*'ni takliden kaleme almış olup edebi açıdan da oldukça güçlüdür. Eserin yazılış sebebine dair giriş kısmında belirtilen; “der ber û bahr-ı âlem seyiran mi-nemud ta be emri hayy-ı kayyum der bum-ı rum resid”⁶⁴ şeklindeki ifadede Osmanlıya dışarıdan gelmiş bir isim tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bu *Selimnâme* de tıpkı emsalleri gibi Selim'in kardeşleriyle taht mücadelesini ayrıca Çaldıran Savaşını konu edinmektedir. Abnik ve Kemah kalelerinin fethi gibi olaylar ayrıntıları ile anlatılmıştır. Osmanlı ordusunun Çaldıran'a gelirken kullandığı kuzey serhat hattı ayrıntıları ile verilmektedir. Bu da eseri Kürt coğrafyası açısından önemli kılmaktadır. Aşağıdaki beyitlerde bunun örnekleri görülebilir:

62 Bkz. Babinger, s. 61, dipnot.

63 Bkz. Başçı, *Tashihi Intikadi ve Şerh Selimnâme-i Farisi*.

64 “Karada ve denizde seyreyleirken nihayet yüce Allah'ın emri ile Rum ülkesine vardım.”

چو برخاست لشکر از آن مرز و بوم روان شد به همواری ارض روم
Ordu o diyardan hareket edip Erzurum'a doğru yöneldi.

از آن دشت پرآب چون برگزشت بیابان پاسین روان در نوشت
O sulak vadiden geçtikten sonra Pasin Ovası'na revan oldu.

سحرگه چو برداشت آواز دیک بزد قلعه بر خیمه آبنیک
Seher vakti horozlar ötmeye başlayınca, Abnik Kalesi'nin önünde çadırlar kuruldu.⁶⁵

ز دست الشکر رد لشکر رسید به نزدیکی قلعه بایزید
Ordu Eleşkirt yönünden Beyazid Kalesi yakınlarına vardı..⁶⁶

Ayrıca eserde Safevi ordusu saflarında öldürülen kimi bey ve hanlar da ismen anılmaktadır. Örneğin aşağıdaki beyitte aslen Erdelan Kürtlerinden olan Muhammed Han'ın Sinan Paşa'nın eliyle öldürülmesi betimlenmiştir:

سر خان محمد ز تیغ و سنان بیفتاد به خاک با صد جوان
Muhammed Han ile beraberindeki yüzlerce civanın başı, kılıç ve mızrak⁶⁷ darbeleriyle toprağa düştü⁶⁸

Müelifi meçhul *Selimnâme*'de de görüldüğü gibi müellifi meçhul olsun veya olmasın Yavuz Sultan Selim'in Doğu-İran Seferini, Çaldıran Savaşını konu edinmiş her *Selimnâme*de Kürtleri, Kürt tarih ve coğrafyasını görmek mümkündür.

SONUÇ

Örneklerden de görüldüğü gibi *Selimnâmeler* Kürt tarih ve coğrafyasını ilgilendiren meselelerle dolu eserlerdir. Bu nedenle mezkûr eserlerin Kürt tarihi araştırmacıları için tıpkı *Şerefname* gibi birincil kaynaklar olduğu görülmüştür. Bugüne kadar tespit edilmiş *Selimnâmeler* arasında

65 Başçı, s. 104.

66 Başçı, s. 104.

67 Şair burada mızrak anlamına gelen "sinan" kelimesi ile Sinan Paşa'ya göndermeye yapmıştır.

68 Başçı, s. 106.

Kürt tarihi açısından en önemli Selimnâme kuşkusuz İdris-i Bitlisi'nin *Selim-Şahnâme*'sidir. Lakin yukarıda bilhassa dipnotlar kısmında da ele aldığımız üzere bu eserin tercümesinde eksik ve hatalı tercihler mevcuttur. Bu eksik ve yanlışların giderilmesi eserin orijinal dili ile karşılaştırılmasıyla mümkündür. Bu anlamda da bir kez daha, özellikle bölge ve coğrafyayı bilen araştırmacılarca tercüme edilmesi faydalı olacaktır. Bununla beraber diğer Selimnâmelerde –belki de ilerde gün yüzüne çıkacak başka Selimnâmelerde– İdris-i Bitlisi'nin Selimnâmesini tamamlayıcı bilgiler de bulmak mümkündür. Selimnâmeler, Kürtlerin sadece Osmanlı-Safevi devletleri arasındaki rekabette oynadıkları roller açısından değil Yavuz'un Mısır seferi de dahil olmak söz konusu çağda bölgede cereyan etmiş pek çok hadisenin Kürt tarihi açısından aydınlatılmasında da kullanılabilecek kaynaklardır. Bu kaynakların İran menşeli tarih kitapları ile karşılaştırılması suretiyle yeni bilgilerin elde edilmesi elbette mümkündür. Zira yukarıdaki örnek ve alıntılardan da anlaşılacağı üzere Selimnâmeler Osmanlı idaresine giren ve girmeyen Kürt beyliklerinin tarihi açısından son derece önemli eserlerdir. Söz konusu beyliklerin mezkûr dönemde takındığı tavır, siyasi tercih ve kararlar bu eserlerde detaylı şekilde anlatılmıştır. Nitekim; Osmanlı-Safevi rakebetinin jeo-politik manevra alanı olan Kürt coğrafyası, iki bölge gücü arasında kalarak bazen Safeviler bazen de Osmanlılar arasında el değiştirmiştir. Bu durum; tıpkı Şeref Han'ın Erdalan Hâkimi Teymur Han'ı (1578-1590) "gâh Rumi'dir gâh Kızılbaş"⁶⁹ diye nitelendirdiği duruma benzemektedir ki bu bölgenin geçmişteki durumunun da bir özetidir aslında.

Şah İsmail ve Safevilerin iktidarlarını güçlendirmesiyle birlikte Kürdistan bölgesindeki kimi beyler kendisine baş kaldırmış, teslim olmamıştır. Çemişgezekli Rüstem Bey, Hakkari Hâkimi Ezdin Şêr Bey, İmadiye Hâkimi Emir Hasan, Hasankeyf Hâkimi Melik Halil, Cezire Hâkimi Şah Ali Bey gibi kimi Kürt Beyleri Çaldıran Savaşına kadar bir dönem Şah İsmail'e ve Safevilere itaat etmişlerdir. Akkoyunluların bölge siyasetini takip eden Şah İsmail, bölgenin Osmanlıyla komşu oluşu hasebiyle ne denli hassas olduğunun farkındadır. Bu sebeple kendisine karşı çıkan Kürt beylerinden bastırabildiğini bastırmış geri kalanının pek çoğunu ise kendi tarafına çekmeyi başarmıştır.

69 Bkz. Reşid Yasemi, *Kord û Peyvestegi-i Tarihi ve Nejadi-yi, İbn-i Sina*, Tahran. (tarihsiz), s. 205.

Hoy'da kendisini kutlamaya gelen on bir Kürt beyinden bazılarını zindana attararak bölgeyi kendi Kızılbaş taraftarları arasında taksim ettirmiştir. İlk olarak Bağdat'tan Maraş'a kadar olan bölgede hâkimiyetini güçlendirerek beylik veya yerel otoritelere son vermeyi amaçlayan Şah İsmail, Çaldıran'da beklemeyi bir yenilgi ile karşılaşınca bu hedefinden vazgeçmiş ve bugünkü İran topraklarının iç kısımlarına doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Çaldıran Savaşından sonra bilhassa İdris-i Bitlisi'nin yürüttüğü faaliyetler neticesinde sadece yirmi beş Kürt beyi Osmanlı ile ittifak kurmuştur.

Osmanlı ile kurulan bu ittifaktan sonra dahi Safevilerle birlikte hareket eden Kürtler ve Kürt aşiretleri hep olmuştur. Özellikle İran'ın Kürt bölgeleri ile iç kısımlarında dağınık yaşayan Kürt aşiretleri Safevilerle ilişkilerini devam ettirmiş hatta Safevilerin doğu sınırlarını koruma görevini dahi üstlenmişlerdir.⁷⁰ Örneğin; Ezidi asıllı Kürt Donabili Hanedanı daima Safevilerin safında yer almıştır.⁷¹ Ayrıca Erdalan Kürt beylerinden de –her ne kadar bazıları maslahat gereği bazı dönemler Osmanlıyla ittifak etmişlerse de– Şah İsmail ve Safevi haleflerinin safında yer almış olanlar daima vardır.⁷² Dolayısıyla konuyu ve Kürtleri bir bütün olarak ele aldığımızda şu sonucu çıkarabiliriz; Kürtler Çaldıran Savaşı öncesi ve sonrasında iki imparatorluk arasında değişen güç dengelerine rağmen iki tarafın saflarında da hep yer almışlardır. Dolayısıyla Murat Ciwan'ın; “Kürtler kendi topraklarını kurtarmak için Sultan Selim'e ‘yardımımıza gel’ diye çağrı yapmışlar ve bunun için Safevilere karşı Çaldıran Savaşına katılmışlar; ardından da her Kürt beyi kendi bölgesine giderek halkını, aşiretini Safevi, paşa, komutan, bey ve halifelerine karşı ayaklandırmış, onları kovarak tekrar kendi egemenliklerini kurmuşlardır”⁷³ tespiti doğru olmakla birlikte eksiktir. Bu eksikliğin İran tarafında kalan Kürtlerin tarihine yoğunlaşarak giderilebileceği aşîkârdır.

70 Şah Abbas dönemi Safevi merkez otoritesi tarafından 15.000 Kürt ailenin İran'ın doğusuna göç ettirilmesi ve dönemin Kürt aşiretleri hakkında geniş bilgi için bkz. İskender Beg-i Türkmen, *Âlemâra-yı Abbâsî*, Tsh: Süheyl-i Hansarî, Çaphane-yi İslamiye-i Tahran, 1938, s. 762. Eserde Şah Abbas dönemindeki on üç farklı Kürt beyliğinden de bahsedilir.

71 Bkz. M. Emin Riyahî, *Tarih-i Hoy ve Seyr-i Tehevvûlat-ı İctima-i ve Ferhengi Şehr-hayı İran der Tey'i Kürun*, Tahran, 1999, s. 119-120.

72 Bkz. Mirza Şükrullah Senendecî (Fahr-ül Kitap), *Tuhfe-i Nasrî, Der Tarih ve Coğrafya-yi Kurdistan*, Tashih: Dr. Haşmetullah Tabibî, Tahran, 1987, s. 90-127.

73 Ciwan, s. 185.

KAYNAKÇA

- ABACI, Abdullah, "Farsça Selim-nameler," Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Kürsüsü, (Yayınlanmamış doktora tezi) Ankara, 1974.
- ATEŞ, Süleyman (Haz.) *Kuran-ı Kerim ve Yüce Meâlî*, (Tarihsiz), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.
- BABINGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev: Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- BAŞÇI, Nezahat, "Tashih-i İntikadi ve Şerh Selimnâme-i Farisi," (Yayınlanmamış doktora tezi) Tahrân Üniversitesi Beşeri İlimler ve Edebiyat Fakültesi, Tahrân, 2012.
- BİDLİSÎ, Şeref Han-ı, *Şerefnâme, Tarih Müfasssal-ı Kürdistan*, Haz. V. Vladimirovich, V. Zernov, İntişarat-ı Esatir, Tahrân.
- BİLGİN, Abdusselam, *Adâ-i-yi Şirâzi ve Selim-nâmesi, -İnceleme-Metin-Çeviri-* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- BURSALI, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III, Haz. İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, 1975.
- CIWAN Murad, *Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar Safeviler ve Kürtler, İlk Kürt-Osmanlı İttifakı (1514)* Avesta Yayınları, İstanbul, 2015.
- HAMMER, Joseph V., *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 2003.
- İSKENDER BEĞ-İ TÜRKMEN, *Âlemâra-yı Abbâsî*, Tsh: Süheyl-i Hansarî, Çaphane-yi İslamiye-i Tahrân, 1938.
- KIRLANGIÇ, Hicabi, *İdris-i Bidlisi Selim Şah-nâme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- KIRLANGIÇ, Hicabi, "İdris-i Bidlisi Selim Şah-nâme, -İnceleme-Metin-Çeviri-," Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı (Yayınlanmış doktora tezi), Ankara, 1995.
- MİRZANİYA, Mansur, *Ferhengnâme-i Kinaye*, Emir Kebir, Tahrân, 2003.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "İdris-i Bidlisi," *DİA*, c. 21, İstanbul, 1995.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Ebü'l Fazl Mehmed Efendi," *DİA*, c. 10, İstanbul, 1995.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Şükr-i Bidlisi," *DİA*, c. 39, İstanbul, 1995.
- RIYAHÎ, M. Emin, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, Çev: Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- RIYAHÎ, M. Emin, *Tarih-i Hoy ve Seyr-i Tehevvülat-ı İctima-i ve Ferhengi Şehr-hayi İran der Tey'i Kürun*, İntişarat-ı Terh-i Nû, Tahrân, 1999.
- SA'DÎ Şirazi, *Bûstan*, Tashih ve Tovzih: Gulam Hüseyin-i Yusufi, Harezmi, Tahrân, 1980.
- SEFA, Zebiyullah, *Tarih Edebiyat Der İran*, İntişarat-ı Firdevs, Tahrân, 1988.
- SENEDECI, Mirza Şükrullah (Fahr-ül Kitap), *Tuhfe-i Nasrî, Der Tarih ve Coğrafya-yi Kurdistan*, Tashih: Dr. Haşmetullah Tabibi, İntişarat-ı Emir Kebir, Tahrân, 1987.
- SÜLEYMANZADE, Ali Rıza, *Selimnâme-yi Edai-yi Şirazi (Şahnâme-i Selimhan-i)*, Mecelle-i Kitab-ı Edebiyat, S. 53 Tahrân, 2011.
- TEKİNDAG, M.C. Şehabeddin, "Selim-nameler," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S: 1, İstanbul, 1970.
- UĞUR, Ahmet, "Selim-nameler," *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 22 S:1, Ankara, 1978.
- YASEMÎ, Reşid, *Kord ü Peyvestegi-i Tarihi ve Nejadi-yi*, İbn-i Sina, Çaphaney-i İran, Tahrân, (Tarihsiz).

OSMANLI-KÜRT İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA KÜRT MEDRESE VE TEKKELERİNDE İLMİ FAALİYETLER

GİRİŞ

Osmanlı-Kürt ilişkilerinin ilk defa resmi olarak başladığı dönem olması açısından 16. yüzyıl önemli bir duraktır. Bu çerçevede Kürt medreseleri ve tekkelerinin yapısı ise ayrıca önem arz etmektedir. Osmanlıdan önce Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri ile Safevi Devleti'nin hâkim olduğu süre boyunca Kürt beylikleri, uzun süren bir istikrar dönemi geçirmediklerinden güçlü ve kalıcı bir idari sisteme sahip olamamışlar ve buna bağlı olarak güçlü ve etkin ilmi faaliyetler de sergileyememişlerdir. Ancak, Kürt coğrafyasının Osmanlı topraklarına katılmasıyla birlikte, Kürt beylikleri için yeni bir idari ve siyasi dönem başlamış ve bunun etkileri ilim sahasında da kendini göstermiştir.

Safevilere karşı kurulan Osmanlı-Kürt ittifakının en önemli sonucu, siyasi açıdan yeni birimlerin ortaya çıkmasıdır. Buna göre, daha önce bölgede hüküm süren devletlerin ve büyük güçlerin çekişmesinin doğurduğu istikrarsızlık, ortaya çıkan yeni dönemde devam etmemiştir. Çünkü Kürt beylikleri, yarı bağımsız bir idari sisteme kavuşmuş ve bu durum üç asırdan fazla sürmüştür. Söz konusu siyasi ittifakın ve yeni idari yönetim biçiminin en çok etkili olduğu alan, medrese ve tekkeler ile buralardaki ilmi faaliyetler olmuştur.

Bu çalışma, Osmanlı-Kürt ittifakının bir sonucu olarak yeni bir idari sisteme kavuşan Kürt beylikleri döneminde ilmi çalışmaların niteliğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede, şunu iddia etmekteyiz: Kürtler, Osmanlı Devleti ile gerçekleştirdikleri ittifak sonucu yarı-otonom bir idari sisteme kavuşmuş böylece merkezi hükümetten uzakta, kendilerine özgü

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Felsefe Bölümü.

ilmi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde Kürt medreseleri ve bu medreselerle ilişkisi hiç kesilmemiş tekkelerde nitelikli ve özgün çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca Kürt edebiyatı sahasında önemli ve alanında ilk olan Kürtçe eserler yazılmıştır. Daha önceki dönemlerle kıyaslandığında kayda değer bir gelişme ve ilerleme gösteren Kürt uleması ve sufileri, bağlı oldukları emirliklerin de desteğiyle Kürt düşüncesi ve edebiyatının en önemli eserlerini ortaya koymuşlardır. Bu kayda değer ilerlemenin en önemli sebebi ise, Osmanlı-Kürt ittifakının sonucunda ortaya çıkan Kürt beyliklerinin oluşturduğu istikrarlı siyasi, entelektüel ve ilmi zemindir. Başka bir ifadeyle Kürtler için beylikler dönemi; ümera, ulema ve evliya şeklindeki üçlü aktörlerin etkili olduğu bir zaman dilimini ifade etmektedir.

Söz konusu yeni durumun izahı için öncelikli olarak Osmanlı-Kürt ilişkilerinin bu yüzyılda dönüştüğü yeni siyasal yapıyı, sonra sırasıyla Kürt medreselerinin ve tekkelerinin yapısı ile Kürt edebiyatının bu dönemdeki durumu analiz edilecektir.

KÜRTLERİN OSMANLI TOPRAKLARINA KATILMASI VE SONRASI

Osmanlı Devleti'nin sınırlarını Kürt coğrafyasına genişletmesinden önceki süreçte bölge, iki Türk boyu olan Akkoyunlu ve Karakoyunlular arasındaki çatışmalara ve sonrasında da Şah İsmail yönetimindeki Safevi hâkimiyetine sahne olmuştur. Özellikle Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan¹ ve Şah İsmail'in Kürt bölgelerindeki yönetim tarzı Kürt beylerini yok etmek ve yerlerine kendi adamlarını veya bey statüsünden daha düşük kişileri getirmek şeklindeydi.²

Şah İsmail'in Kürt beyleriyle ilişkilerinde takip ettiği yıldırma ve şiddet politikaları³ ve Kürt coğrafyasına kendi yakınlarını ataması⁴ bölgede

1 Uzun Hasan döneminde de Kürtlerin Osmanlıyla ittifak etmek istemeleri makul görünmektedir, ancak muhtemelen bu istek, Osmanlıların o sıradaki yayılma politikasının yönü ile ilgili ajandasına karşılık gelmemiştir. Bkz. Ebru Sönmez, *İdris-i Bidlisi Ottoman Kurdistan and Islamic Legitimacy*, İstanbul, 2012, s. 86.

2 Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İstanbul, 2013, s. 205-7.

3 Şah İsmail tahta çıkınca Bitlis Emiri Şeref Bey'in öncülüğünde aralarında Hasankeyf Emiri Melik Halil, Cizre Emiri Şah Ali Bey, Hizan Emiri Mir Davut, Sason Emiri Ali Bey'in de olduğu on bir civarında Kürt beyi şaha bağlılıklarını sunmak için Hoy Kenti'ne gitmiş ancak şah, ikisi hariç diğerlerini hapsedmişti. Bkz. Şereftan Bitlisi, *Şerefnâme*, Çev. Abdullah Yeğin, İstanbul, 2015, C. 1, s. 441-2.

4 Şah İsmail, bacanağı Muhammed Ustaclu'yu Diyarbakır Eyaletine atamış ve diğer bölgelere de,

ciddi rahatsızlıklara yol açınca, Kürt beyleri de yeni arayışlara ve ittifaklara yönelmişlerdir. Şah İsmail'in Osmanlı varlığına karşı nihai hedefinin İstanbul'u almak olduğu hesaba katıldığında, bunun yolunun Kürt coğrafyasında güçlü bir hâkimiyet kurmaktan geçtiği anlaşılabılır. Öte yandan Osmanlı Devleti ve Sultan Selim için de Kürt coğrafyasının ehemmiyeti açıktır. Çünkü ancak güçlü ve muhkem bir Kürt varlığı, Safevi iktidarını Osmanlı Devleti'nden uzak tutabilir ve sınırlarını daha fazla genişletme konusunda elini güçlendirirdi.⁵ Nitekim Kürtlerin bu yeni pozisyonları 17. yüzyılda Evliya Çelebi (ö. 1682) tarafından şöyle dile getirilmiştir:

Irak-ı Arab ile Osmanoğulları arasında bu yüksek dağlar içinde
6.000 adet Kürt aşiret ve kabileleri sağlam bir engel olmasa Acem
kavminin Osmanlı diyarını istila etmeleri çok kolay olurdu.⁶

Benzer ifadelere aynı yüzyılın Kürt âlim ve şairi Ahmed-i Hani (Ehmedê Xani)'nin ifadelerinde de rastlamak mümkündür:

Goya ku li ser heddan kilid in/Her taife seddek in sedid in⁷
Onlar ki sınır boylarında kilit gibidir/Her taifesi muhkem bir
set gibidir

Ortaya çıkan yeni durum Kürt beyleri için değerlendirildiğinde ise; iki güçlü devlet arasında muhkem bir set olmak avantajlı bir durum olarak değerlendirilmiştir. Böylelikle Kürt beyleri hem daha güçlü olacak hem de bağımsız idari sistemler kurabilecekti. Kürtler için, iki büyük devlet arasında seçim yapmaları düşünüldüğünde, Safevilerle yaşadıkları acı tecrübelerin onları doğal olarak Osmanlı tarafına ittiğini söyleyebiliriz. Ayrıca

Kürt beyleri yerine Türkmen ve Kızılbaş aşiret reislerini seçmiştir. Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 211.

5 İdris-i Bilisi, Sultan Selim'e gönderdiği bir istimalatnamede Bilad-ı Ekrad'ın Osmanlıya katılmasının İstanbul'un fethi kadar önemli olduğunu, zira bu vesileyle kendisine Irak, Suriye ve Azerbaycan yollarının da açılacağını söylemiştir. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul, 1991, C. 3, s. 208.

6 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, 4. Kitap, s. 110.

7 Ehmedê Xani, *Mem û Zîn*, İstanbul, 2008, s. 39.

Kürtlerin Safevilerle dinsel-mezhepsel farklılıkları da büyük bir faktördü. Nitekim Osmanlı-Kürt birlikteliğinin mimarı olan İdris-i Bitlisi bu hususu Sultan Selim'in hayatını anlattığı *Heşt Bihişt* adlı eserinin *Selim Şahnâme* kısmında dile getirmiştir. Bitlisi'ye göre Kürtlerin Osmanlıya yakınlaşması ve onları tercih etmeleri tabii bir durumdu. Onun ifadesiyle "mümin Kürt taaifesi; mülk, millet ve ehlişünnet mezhebi bakımından Kızılbaş mülhitlerinin düşmanıydılar."⁸ Elbette Kürtlerin bu seçimlerinde dini ve mezhebi faktörlerin etkisi yadsınamaz, ancak bunun dışında Safevi ve Osmanlı devletlerinin Kürtlere sunduğu yönetim biçimi de önemliydi. Bu çerçevede Kürtlerin kendilerine doğrudan/merkezi bir yönetimi dayatan Şah İsmail yerine bir tür otonomi/ademimerkeziyet vaat eden Osmanlı tarafını tercih etmeleri de en az yukarıdaki sebep kadar güçlüdür.⁹

Tarihi kaynaklarda geçtiği üzere Osmanlı ve Kürt taraflarının birlikteliğinin iki taraf açısından rasyonel sebepleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu birlikteliğin diplomatik boyutunun büyük oranda İdris-i Bitlisi üzerinden gerçekleştiği de anlaşılmaktadır.¹⁰ Sultan Selim, başarılarından dolayı İdris-i Bitlisi'ye Diyarbakır bölgesini temlik etmiş ve ona boş bırakılan yerleri doldurması için kendi tuğrasının olduğu fermanlar vermiştir. Bu fermanlarla İdris-i Bitlisi, Kürt beylerini Safevilerden aldıkları topraklarına vali olarak atamış üstelik bu hakkı verasete bağlayarak kalıcı hale getirmiştir.¹¹

8 İdris-i Bitlisi, *Selim Şah-nâme*, Çev. Hicabi Kırılgaç, Ankara, 2001, s. 237.

9 Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten, *Evlîya Çelebi Diyarbakır'da*, Çev. Tansel Güney, İstanbul 2009, s. 40.

10 Şerefhan Bitlisi'nin *Şerefnâme* adlı eserine göre, Safevilerden kurtulmak isteyen başta Bitlis Beyi Şeref Han olmak üzere Kürt beyleri, İdris-i Bitlisi'yi aracı kılarak Sultan Selim'e bağlılıklarını bildirmişleridir. Şerefhan Bitlisi, *Şerefnâme*, s. 445-6.

11 Sultan Selim'den güvence alan İdris-i Bitlisi, önce Urmiye, Soran ve İmadiye beylerini daha sonra da Cizre, Hasankeyf, Siirt, Bitlis ve Hizan beylerini Kızılbaşlara karşı ayaklandırmış ve topraklarını Safevilerden zorla geri almışlardır. Son olarak Kara Han'ın elinde olan Diyarbakır'da Osmanlı ordusu ve Kürt güçleri birlikte kurtarmış, Koçhisar'a çekilen Safevi ordusuna son darbeyi de orada vurmaları sonucu Diyarbakır Eyaleti'nin tamamı olmak üzere Kürt coğrafyasının büyük bir bölümü Osmanlı toprağı olmuştur. Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara 2003, C.2, s. 535-6.; Ali Emiri, *Osmanlı'nın Doğu Vilayetleri*, İstanbul, 2015, s. 86-94.; Böylece kurulan Osmanlı-Kürt ittifakının ilk meyvesi olarak; 1514'te Diyarbakır'a varan Osmanlı ordusunu şehir halkı sevinçle karşılamıştır. Diğer Kürt bölgelerinde de Kürt beyleri, Kızılbaşları yenerek topraklarını onların elinden almışlardır. Osmanlı ve Safevi orduları 1514'te Çaldıran'da karşı karşıya gelmiş ve Safevi ordusu ağır kayıplar vererek geri çekilmiş, Osmanlı orduları Tebriz'i ele geçirmiştir. Bu savaşta Safevilerin Diyarbakır Valisi Muhammed Ustaclu da öldürülmüştür. Ağır küş şartlarından dolayı Tebriz'den geri dönmek zorunda kalan Sultan Selim Amasya'ya çekilmiş, bu sırada tekrar toparlanan Safevi ordusu Diyarbakır'ı geri almış ve Muhammed Ustaclu'nun

Osmanlı-Kürt ittifakı projesinin en önemli meyvesi kuşkusuz Kürt coğrafyasındaki yeni idare sistemi olmuştur. Bu yeni sisteme göre Kürtler yarı bağımsız hale gelmiştir. Kürt coğrafyası, teorik olarak eyaletlere ve eyaletlere bağlı sancaklara bölünmüştür. Bu sancaklar “klasik Osmanlı sancakları,” “Ekrâd sancakları” ve “Kürt hükümetleri” olmak üzere üçe ayrıldı. Klasik Osmanlı sancakları merkezden atanan sancakbeyleri tarafından yönetiliyordu. Ekrâd sancakları ise, veraset sistemiyle işleyen yörenin eski beylerince yönetiliyordu. Beylerbeyi sancakbeyini atayabiliyordu ama bu keyfi değil, o sancağı yöneten aileden olması zorunlu olan bir atama biçimiydi. Ekrâd sancaklarının yıllık gelirlerinin bir bölümünü devlet hazinesine vermeleri zorunluydu ve bu tür sancakların tımar ve zeametleri vardı. Kürt hükümetlerine gelince; bunlar tamamen özerk yapılarıydı. Tımar ve zeametleri olmadığı gibi devlet hazinesine ve orduya düzenli destekleri de yoktu. Buradaki yönetim işleyişi Ekrâd sancaklarında olduğu gibi veraset yoluyla oluyordu.¹² Ancak teoride bu şekilde tanzim edilen sistem, değişen siyasi koşullar sebebiyle değişiklik arz edebiliyordu. Daha önce sıradan sancak olan yerler, sonradan Ekrâd sancağı olma fırsatı yakalayabiliyordu.¹³ Öyle anlaşıyor ki, Bruinessen’in de işaret ettiği gibi Osmanlı Devleti’nin

kardeşlerinden Kara Han’ı Diyarbakır’a, Ulaş Bey’i Cezire’ye, İvaz Bey’i ise Bitlis valiliğine getirmişti. *Şerefnâme*’ye göre, bu durum karşısında siyasi ve diplomatik çalışmalarına hız veren İdris-i Bitlisi, yeni bir İran seferi için hazırlanan Sultan Selim’e Kürt beylerinin eskiden sahip oldukları toprakların kendilerine temlik edilmesine ve komutasında savaşmak üzere bir beylerbeyi atanmasına dair taleplerini bildirmişti. Kürt beylerinin isteğini kabul eden Sultan Selim, Bıyıklı Mehmet Paşa’yı Diyarbakır Eyaleti Beylerbeyi olarak atamıştı. *Şerefnâme* Bitlisi, *Şerefnâme*, s. 446-7.

12 Osmanlı ordularının Safevileri yenilgiye uğratmalarından sonra tesis edilen bu yeni sistemde ilk eyaletler olarak Diyarbakır, Musul, Rakka ve sonra Çıldır eyaletleri olmak üzere dört eyaletten bahsedilmektedir. Harput, Ergani, Siverek, Hasankeyf, Çemişgezek, Siirt, Meyafarkin (Silvan), Akçakale, Habur ve Sincar sıradan Osmanlı sancakları, Sağman, Pertek, Kulp, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik Ekrad sancakları ve 16. yüzyıl defterlerinde olmayan ama sonraki yüzyıldaki defterlere göre Cizre, Eğil, Genç, Palu, Hazro ise Kürt hükümetleri statüsüne sahipti. Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 239-42. Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 539-41. Bu konuda tarihi belgelerde tam bir liste çıkarmak güçtür. Çünkü bölgenin değişen şartları idari sistemin taksiminde de değişikliklere yol açmıştır. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 3, s. 197-8.

13 Bu, çoğunlukla Safevilerin Kürt beyleriyle ittifak kurmaları ihtimalinin önüne geçmek için yapılıyor. Sözgelimi tahrir defterlerine göre 16. yüzyılın başlarında Diyarbakır Eyaleti’nde Ekrad sancaklarının sayısı sekiz iken, yüzyılın sonuna doğru 46’ya yükselmiştir. Ancak 16. yüzyılda büyük Kürt emirliklerinin çoğu Diyarbakır Eyaleti’ne bağlıydı ve doğrudan değil dolaylı olarak yönetiliyorlardı ki bu emirlikler; Cizre, Bitlis, Hasankeyf, Soran, Hakkâri, Çemişgezek ve İmadiye emirlikleriydi. Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 535-6.

Kürt beyliklerinden beklentisi Safevilere karşı bir set olmaları ve vergi bağ-
lılığından çok siyasi bağılıktı.¹⁴

Böylece Osmanlı hâkimiyetinde görece uzun sürecek bir istikrar
dönemine başlayan Kürtlerin büyük çoğunluğu doğrudan kendi yönetim-
leri altında yaşamışlardır. Bu dönemi yarı-bağımsız “emirlikler dönemi”
olarak isimlendirmek mümkündür. Nitekim *Şerefnâme* de bu beylikleri
“saltanat ve bağımsızlık iddiasında bulunmamakla beraber bazı zaman-
larda kendi adlarına hutbe okutup para bastırmış olan büyük Kürdistan
hükümdarları”¹⁵ olarak isimlendirmiştir. Bu dönemde Kürt emirleri med-
reseler ve tekkeler inşa etmişler ve sahip oldukları servetleriyle bilginleri
teşvik etmişlerdir. Yine bu dönem, Kürt edebiyatının altın devri olarak
kabul edilebilir. Çalışmamızın bu aşamasında emirlikler dönemindeki Kürt
medreselerine ve tekkelerine daha yakından bakmak istiyoruz.

KÜRT EMİRLİKLERİ DÖNEMİNDE MEDRESELERİN VE TARİKATLARIN DURUMU

Osmanlı ilim geleneği, medreseler üzerinden okunduğunda, en par-
lak dönemin Sahn-ı Seman medreselerinin kurulduğu ve Süleymaniye med-
reseleri ile geliştiği 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın ortalarına kadar olan
dönem olduğu söylenebilir. 1331 yılında İznik'te Davud el-Kayserî yönetimin-
de açılan ilk medreseden Sahn-ı Seman medreselerine kadar olan dönemde
akli ilimlerde kayda değer bir gelişmenin olmadığını Sahn-ı Seman medre-
selerinin kurucusu Fatih Sultan Mehmed de görmüş olmalı ki, medreselerin
vakfiyesine akli ilimlerin, felsefe ve kelamın okutulmasını kaydettirmiştir.¹⁶
Ayrıca Sahn-ı Seman medreselerinin kurulmasıyla medreselerin yapısında
yeni bir tanzim ve tasnife de gidilmiştir. Bu çerçevede medreseler; belagat,
kelam ve fıkhnın okutulduğu 1. Haşiye-i Tecrid (yirmili)¹⁷ ve 2. Miftah (otuz-
lu) medreseleri, yukarıdaki derslere ilaveten hadis derslerinin okutulduğu
3. Telvih (kırklı) medreseleri, fıkhn, kelam ve hadis alanında uzmanlaşan

14 Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, s. 44-5.

15 Şerefnan Bitlisi, *Şerefnâme*, s. 131.

16 Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hak fî İhtiyarî'l-Ahak*, Kostantiniyye, 1306, s. 10.

17 Medreselerin yirmili, otuzlu, kırklı, ellili ve altmışlı şeklinde isimlendirilmesi, müderrislerin aldığı
günlük akçe değerini gösterir.

4.a. Haric medreseleri (ellili) ve fıkıh, usul-i fıkıh, hadis ve tefsir alanlarında uzmanlaşan 4.b. Dahil medreseleri (ellili), yukarıdaki derslere ilaveten akait derslerinin de olduğu 5. Sahn-ı Seman (ellili) medreseleri, yukarıdaki dersler ile birlikte akait yerine kelamın okutulduğu 6. Altmışlı medreseler şeklinde tasnif edilmiştir.¹⁸ Sahn-ı Seman medreselerinin bu sistemi Kanuni'nin yaptırdığı Süleymaniye medreseleriyle daha da genişletilmiştir.

Görüldüğü gibi gerek Sahn-ı Seman medreselerinde gerekse Süleymaniye medreselerinde akli ilimler ve felsefe okutulmuştur ama Süleymaniye medreselerinden sonra medreseler duraklama ve gerileme dönemine girmiş akli ilimlere eskisi kadar rağbet edilmemiştir.¹⁹ Nitekim 17. yüzyıl bilginlerinden Kâtip Çelebi de (ö. 1657) bu duruma işaret ederek şu önemli hususları kaydetmiştir:

Devlet-i Osmaniye evailinden merhum cennetmekân Sultan Süleyman Han zamanına gelince hikmet ve şeriat ilimlerini cem' eyleyen muhakkikler istişhârda idi. Ebu'l-Feth Sultan Muhammed Han Medâris-i Semâniye bina edüp "kanun üzre şughl oluna" deyu, vakfiyesinde kayd ve "Haşiye-i Tecrid" ve "Şerh-i Mevâkıf" derslerini tayin eylemişti. Sonra gelenler "bu dersler felsefiyattır" deyu kaldırıp "Hidaye" ve "Ekmel" dersleri okumağı makul gördü. Yalnız âna iktisar na makul olmağı ne felsefiyat ve ne "Hidaye" ve "Ekmel" kaldı. Bununla Rum'da suk-i ilme kesad gelüp ehl-i inkırâza karib olmağı bazı kenârda Ekrâd diyarında yer yer kanun üzre şughl eden taliplerin müptedileri azim tafra satar oldular. Onları görüp asrımızda bazı kevabil-i hikmet talibi olup fakir dahi esna-i müzakere ve müdaresede istidad eshabı talebeyi, Sokrat Eflatun'u terğib ettiğı gibi, hakâik-i eşya ilmi tahsiline terğib edüp, bu risalede dahi vasiyet ve cümlesine nasihat için birkaç mevâdı zıkr ve irad eyledim, ta ki mutlak ilim namına olanı, mehma emkene tahsile sa'y edeler, elbette bir mahalde lazım olur.²⁰

18 Cahit Baltacı, *XV. Ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 2005, c.1, s. 73 ve 87-8; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev.: Ruşen Sezer, İstanbul, 2015, s. 176-7.

19 Ülker Öktem, "Osmanlı Medreselerinde Felsefe," *OTAM Dergisi*, S.15, Ankara, 2014, s. 280.

20 Kâtip Çelebi, *Mizanu'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahak*, s. 10-11.

Kâtip Çelebi'nin bu anlattıklarından yaşadığı dönemde İstanbul gibi imparatorluğun başkenti ve en önemli kültür merkezinde ulemanın felsefi ve akli ilimlere karşı ilgisiz olduğu ama devletin doğu sınırında yani Kürt emirliklerinin hüküm sürdüğü Bilad-ı Ekrâd'da ise, akli ilimlerin yer yer hâlâ revaçta olduğu sonucu çıkmaktadır. Kâtip Çelebi'nin yaşadığı yüzyıl, Kürt emirliklerinin Osmanlı hâkimiyetinde yarı-bağımsız yönetimlerini tesis ettiği dönemden sonra bir asırdan fazla bir sürenin geçtiği bir evreye tekabül etmektedir. Yeni yönetim sistemindeki rollerini iyi değerlendirdikleri anlaşılan Kürt beylerinin bu dönemde üst düzeyde sonuç aldıkları ortaya çıkmaktadır. Şimdi Kürt beylikleri döneminde medrese ve tekkele-
rin durumuna daha yakından bakmak suretiyle, söz konusu yeni sistemin sonuçlarını analiz etmek istiyoruz. Bu çerçevede öncelikle Beylerbeyi merkezi olan Diyarbakır'da sonra da Bitlis ve Cizre beyliklerindeki ilmi faaliyetleri ele alacağız.

DIYARBAKIR MEDRESELERİ VE TEKKELERİNİN DURUMU

Evliya Çelebi'nin *Seyâhatnâme*'sine göre 17. yüzyılda Diyarbakır'da ikisi Osmanlı medrese sisteminde ellili medreselere tekabül eden toplamda altı medrese bulunmaktaydı. Söz konusu ellili medreseler, müderrislerinin molla/kadı olduğu Mesudiye/Mercaniye ve kelâm ilminin okutulduğu, öğrencilerinin fesahat ve belagatte uzmanlaştığı Hüsreviye (Muslihuddin Larî'nin müderrislik yaptığı medrese) medreseleridir. Diğer medreseler ise, beyan ilminin okutulduğu İpâriye Medresesi, fıkıh ilminin okutulduğu Sarılızâde, tasavvuf ve tevhit ilminin görüldüğü Şeyh Rûmî Medresesi, tefsir ilminin okutulduğu bir diğer medrese ise Nebi Camii Medresesidir. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre, Diyarbakır bölgesinde özel olarak kurulmuş darülkurra ve darülhadisler yoktur. Zira bu bölgede hafızlığa çalışan kişinin fazıl olamayacağına inanılmaktadır. Ama yine de her camide hafızlık ve hadis derslerinin verildiğini de ekler.²¹

Evliya Çelebi'nin bu anlattıklarından o dönemde Diyarbakır medreselerinde ilimler arasında bir tasnife gidildiği, her medresenin uzmanlaş-

21 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4. Kitap, s. 42-3; Cahit Baltacı, *XV. Ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, s. 484-5.; Martin var Bruinessen ve Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbakır'da*, s. 90.

tığı bir ilim dalının olduğu ve ayrıca akli ilimlerin okutulduğu sonucunu çıkarabiliriz. Ancak bu medreseler arasında bizce en ilgi çekici olanı içinde tasavvuf ve tevhit ilminin okutulduğu söylenen Şeyh Rûmî Medresesidir. “Rumiye Şeyhi” olarak isimlendirilen Aziz Mahmut Urmevi, 16. yüzyılda Diyarbakır’da “Hacegan-ı Nakşibendî” olarak bilinen Şeyh Rumî Tekkesinin şeyhiydi. Tarikatın kökenleri Orta Asya sufilğine uzanan Urmiye koluna dayanıyordu ve en önemli özellikleri Evliya Çelebi’nin ifadesiyle “Pisagoryen tevhitçi (Tevhid-i Pisagorasî)” olmalarıydı. Buradaki Pisagorculuk ifadesi, muhtemelen tarikatın Pisagor’un monist felsefesine işaret etmektedir. Ayrıca Pisagor ifadesi Şeyh Rumî Tekkesinin musikiye ilgisini de ifade etmiş olmalıdır. Nitekim tarikatın, zikirlerinde musikiyi sıkça kullandığı ifade edilmiştir. Hatta şeyhin oğullarından olan ve Evliya Çelebi Diyarbakır’da iken babasının yerine geçen İsmail Çelebi ve diğer oğlu Ahmed Çelebi de bestekâr ve musikişinas kimlikleri ile tanınıyorlardı.²² Aynı ifadeyle tarikatın İbn Arabî’nin vahdeti vücut felsefesine ilgisini de ifade etmiş olmalıdır. İbn Arabî metafiziğinin önemli bir konusu olan ruhun simyasının şeyhin dünyasında önemli bir yer tuttuğunu, hakkında yapılan şikâyetleri tahkik ettiren dönemin Sultanı IV. Murad’ın şeyhin saf altın yapma imalathanesinde simya ilmine olan vukufiyetini bizzat gözleleriyle müşahade etmesinden de anlıyoruz. Nitekim IV. Murad bu olaydan sonra şeyhin gizli güçleri olduğu kanısına varmış ve onu halvethanesinde boğdurtmuştur.²³

Evliya Çelebi’nin Diyarbakır seyahatindeyken bahsettiği Nakşî tarikatı dışındaki bir diğer tarikat ise Gülşeni tarikatıydı. *Seyâhatnâme*’de isimlerini verdiği üç tekkeden birini yukarıda gördük, diğer ikisi Balıklı ve İpâriye tekkeleridir. Bu tekkeler Gülşeni tekkeler olmalıdır, çünkü başka kaynaklarda o dönemde Diyarbakır’da dört Gülşeni tarikatının varlığından bahsedilmiştir.²⁴ Söz konusu tarikat, Halveti tarikatının Rûşeniye şubesine bağlıydı ve 16. yüzyılda kendisi de Diyarbakırlı olan İbrahim Gülşenî tarikatın şeyhiydi. İbrahim Gülşenî, hakkında çıkan söylentilerden dolayı Kahire’ye taşınmış, ancak dönemin merkezi idaresi ve ulemaları tarafın-

22 Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev. Nevzat Kırâç vd., İstanbul, 2013, s. 57.

23 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4. Kitap, s. 73-5.

24 Mustafa Kara, “Gülşeniyye,” *DİA*, 1996, C. 14, s. 257.

dan sorgulanmış hatta dönemin Mısır kadısı tarafından sapık, zındık ve mühlhit olduğuna dair fetva çıkarılmıştır. Bu tarikatın da önceki tarikat gibi İbn Arabî'nin görüşlerine bağlı olduğu anlaşıyor. Öyle ki, İbrahim Gülşeni'nin halifelerinden Muhyiddin Karamanî, İbn Arabî'nin görüşlerine bağlı olduğu ve bu çerçevede Vacibu'l-vücûd ve mümkünu'l-vücûd arasında bir ayniyet gördüğü gerekçesiyle dönemin şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin fetvasıyla idam edilmiştir. Ebussuud'un fetvalarında müsama-ha ile karşılaşmayan musiki eşliğinde rakslı zikir de, bu tarikatın önemli bir uygulamasıydı. Gülşeniye tarikatında vurmali sazlar eşliğinde zikir yapılmakta ve raks edilmekteydi.²⁵ Tarikatın musikiye olan ilgisinin, Diyarbakır ve Gülşeni mahlaslı birçok sanatkarın yetişmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır.²⁶

Bu verilerden hareket edildiğinde, emirlikler döneminin beylerbeyi merkezinde akli ve felsefi ilimlerin okutulduğu, ilimlerde bir hiyerarşi ve sınıflandırmaya gidildiği ve medreselerin de buna göre yapılandırıldığı, tasavvufun farklı ve heterodoks uygulamalarının yaygın olduğu söylenebilir. Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı diğer bölgelerde de durumun farklı olmadığını söylemek mümkündür. Bu örneklerden Bitlis ve Cizre beyliklerine de bakmak faydalı olacaktır.

BITLİS MEDRESELERİ VE TEKKELERİNİN DURUMU

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre o dönemde Bitlis, Van Eyaleti'ne bağlı bağımsız bir hükümdardır. Yani hükümetin gelirleri kendine hastır. Yine *Seyâhatnâme*'ye göre Bitlis Rojiki Aşiretinden oluşan 40.000 nüfusa sahipti, söz konusu aşiret, diğer Kürt aşiretlerinden farkı olarak gözü kara olmayıp, elleri sakalları kınalı, gözleri sürmeli ve ilim-marifet ehli hoşsohbet kimselerdir.²⁷ Evliya'dan devam edecek olursak, o dönemde Bitlis'te binlerce öğrenci olup, "nice bin ilmi, garip ve acayip fenni öğrenmekteydiler."²⁸

25 Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İstanbul, 2012, s. 302.; Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972, s. 194.; Mustafa Kara, "Gülşeniyye," s. 258.

26 Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 698.

27 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4. Kitap, s. 128-9.

28 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4. Kitap, s. 132.

Bitlis medreseleri hakkındaki bilgilere *Seyahatname* dışında Bitlis'teki birçok medreseyi yaptıran Şerefhan Bitlisi'nin *Şerefname*'sinde de rastlamak mümkündür. Kendisinin inşa ettirdiği Şerifiye Külliyesi; bir camiden, bir zaviyeden ve zaviyenin etrafındaki Hatibiyye, Hacıbegiyye, Şükriyye, İdrisiyye ve İhlasiyye medreselerinden oluşmaktadır. Şerefhan, Şerifiyye Külliyesi'nde tefsir, hadis ve Şafii fıkhında emsalsiz bir âlim olarak zikrettiği Mevlana Hızır Bibi'den, İhlasiyye Medresesinde tefsir, astronomi, mantık ve kelam sahaslarında ders veren yetkin bir âlim olarak nitelediği Şemseddin Mevlânâ Muhammed Şeranişî'den, Hacıbegiyye Medresesinde fıkıh sahasında uzman olan Mevlânâ Sufi Muhammed Zirkî'den, İdrisiyye Medresesinde Asitane'den berat almış "Reşık (Kara Molla) lakaplı Mevlana Abdullah'tan bahseder.²⁹ Kendisinden önceki dönemde yani 16. yüzyılda etkili olan İdris-i Bitlisi'nin babası ve aynı zamanda Nurbahşiye Tarikatının halifesi Mevlana Hüsameddin Bitlisi'den (ö. 1504), *Heşt Bıhışt* müellifi İdris-i Bitlisi'den onun oğlu Ebu'l-Fazl Efendi'den, Bitlisli Şükrü'den de (Şair Şükrü) ayrıca bahseder.³⁰

Seyahatname'ye göre Bitlis'te yirmi derviş tekkesi bulunur ve bunların çoğunluğu Nakşibendi dergâhlarıdır. Ancak Gülşeni ve Bektaşî tekkeleri de vardır.³¹ Evliya'nın saydığı bu dergâhlardan en az biri Nakşiliğin Urmiye koluna ait olmalıdır. Çünkü bu kolun Kürt coğrafyasında üç tekkesinden bahsedilmiştir ve bunlardan biri Diyarbakır'da diğer ikisi ise, Malatya ve Bitlis şehirlerindeydi.³² Eğer böyleyse, daha önce Diyarbakır'da gördüğümüz tarikatın "tevhid-i Pisagorasi" çizgisini Bitlis'te de aramak gerekir. Bu, Evliya'nın ifadelerindeki bağlantıları seçmek ve onları bir araya getirmekle mümkün görünmektedir.

Evliya Çelebi'ye göre, Bitlis şehrinin âlimleri pek çok "garip" bilgilere sahiptir. Hekim ve cerrahları çoktur. Hepsî Şafii, ehl-i tarik, mümin, muvahhit, nüktedan ve şair ruhlu kimselerdir. Çocuklar Hafız'ın *Divan*'ını, *Bostan* ve *Gülistan*'ı, Fuzulî ve Sa'ibî'nin *Divan*'larını ezbere bilmektedirler. Ancak Kur'an hafızlığında ileri değillerdir.³³

29 Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, s. 384.; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, s. 132.

30 Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, s. 381.

31 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, s. 133.

32 Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 65.

33 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, s. 175.

Evliya Çelebi'nin bahsettiği “garip bilgiler” simya ilimleriyle alakalı olmalıdır. Evliya Çelebi, Bitlis Emiri Abdal Han'ı anlatırken onun özellikle kimya ve simya ilimlerindeki maharetlerini ön plana çıkarmıştır. Han'ın antik Yunan düşünür ve hekimlerinden Galenos, Hipokrates ve Sokrates gibi Yunan bilgelerine muadil bir âlim olduğunu, iyi bir cerrah, mimar, ressam, hattat, şair, belagat ustası, musikişinas, bestekâr ve mutasavvîf olduğunu söyleyerek hezarfenliğini ortaya koymaya çalışır. Han'ın ilim ve sanat erbabı kişiliğinden dolayı bütün diyarlardan bilginlerin Bitlis'e akın ettiğini söyler.³⁴ Evliya, hamisi Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa ile beraber Han'ın sarayında misafir olduklarında Han, onlara bir gösteri tertip eder. Bu gösteri, ayrıntılı bir biçimde *Seyâhatnâme*'de anlatılmaktadır. Buna göre Bitlis'in “muhabbet meydanı”na toplanan halkın da seyrettiği, meydana nazır Paşa Kasrı'nda Han ve misafirlerinin huzurundaki gösteri şu şekilde cereyan etmiştir:

Gösterici, Molla Muhammed adlı bir Kürt, şehrin meydanına gelmiş ve Kürtçe okuduğu şu cümlelerle protokolü selamlamıştır: “Hayya ala's-sala, Han ocağı daim ola, Melek Ahmed Han kaim ola, Pisagoras-i tevhidi ve Ebu Ali Sina ve can-beraber biraderi Ebu'l-Haris ervahları şad ola.” Selamlamadan sonra Molla Muhammed, içinde rakı, şarap, sirke ve değişik hayvanların kelleleri, derileri ve ayakları ile muhtelif otlar ve meyve çekirdekleri, yağlar, macunlar, ipler ve çaputlar olan bir çuvalın içinden çıkardığı eşyalarla harikulade olaylar gösterir ve meydanı dolduran insanları dehşete düşürür. Onlara kendisini zekersiz ve hayâsız (cinsel organı olmaksızın) göstermiş, uçarak kalabalığın üzerine yağmur suyu gibi bevl etmiştir. Evliya'nın ifadesine göre durumu bilen Kürtler bu idrardan “ab-ı hayattır, zülâldir” diyerek içmişlerdir. Molla, efsunlu bir suyu dökerek meydanı bir göle çevirmiş ve kalabalığa suda batma tehlikesini yaşatmıştır. Çuvaldan çıkardığı bir yılanı ejderhaya dönüştürerek halkı korkutmuştur. Bunun üzerine her seferinde duruma tepki gösteren Melek Ahmed Paşa'yı, Abdal Han “bu marifet ilmidir, sabrediniz” diyerek yatıştırmıştır. Gösteri sonunda Molla'nın çuvalından çıkan içkilere daha sert tepki veren Melek Ahmet Paşa'ya Han Abdal şöyle demiştir:

34 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4. Kitap, s. 146-52.

Sultanım, vallah, billah ve tallah, üç yıldır bizdedir. Ömründe şarap, tütün ve kahve içtiği yoktur. Ve gece namazında ve gündüz oruçludur ki Davud orucu ile geçinir. Ömründe et yememiştir, kaza namazı yoktur. Mağrib'te Simya ilmini öğrenmiştir. Bir parça marifet gösterdi, bu bir hayaldir, halka zarar gelmez.³⁵

Daha sonraki yıllarda Abdal Han, Melek Ahmed Paşa ile arasının bozulmasından dolayı firar etmiş ve kütüphanesine el konulmuştur. Bu kitaplardan bahseden Evliya Çelebi, Han'ın kitaplarının uzun bir listesini verir.³⁶ Bu listede tefsir, hadis, edebi eserler, tarih, tasavvuf, coğrafya ve astronomiye dair eserler bulunmaktadır. Bu eserler arasında İbn Arabî'nin *Fütûhât* ve *Füsûs* metinleri ile bunların şerhleri de bulunmaktadır ki, Han'ın bu konulara olan özel ilgisini göstermesi bakımından önemlidir.

16. yüzyıl ve sonrası Kürt emirliklerince kurulan daha birçok medresenin varlığı bilinmektedir. Bunların arasında Cizre'de kurulan medreseler de konumuz açısından çok önem arz etmektedir. Şimdi de Cizre medrese ve tekkelerine kısaca bakmayı yararlı buluyoruz.

CİZRE MEDRESELERİ VE TEKKELERİNİN DURUMU

Emirlikler döneminde kurulan Cizre medreselerinin en önemlilerinden biri Kırmızı Medresedir. 16. yüzyılın başlarında Cizre Emiri II. Şeref Han'ın Akkoyunluları Cizre'den çıkardıktan sonra inşa ettirdiği medresenin en önemli siması, kuşkusuz 16. yüzyılın ikinci yarısında doğan ve 17. yüzyılın ortalarına doğru vefat edince bu medresenin yanına defnedilen Molla Ahmed el-Cezerî'dir (Melayê Cizîrî). Bunun dışında Emir Şah Ali Bey tarafından yaptırılan Süleymaniye Medresesi ile Abdaliye ve Mecidiye medreseleri de Cizre'nin önemli medreseleri arasındadır.³⁷

Evliya Çelebi'nin Cizre seyahati sırasında verdiği bilgilere göre, Cizre'deki cami ve mahalle mescitlerinin her biri, aynı zamanda birer med-

35 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4. Kitap, s. 159-65.

36 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4. Kitap, s. 335-40.

37 Ubeydullah Pilatın, "Osmanlı Medrese Sistemi ve Cizre Medreseleri," *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre*, Ed. M. Nesim Doru, İstanbul 2012, s. 406-7.

reseydi. Yine ona göre bu medreselerde bütün ilimler de okutulmaktaydı. Ama özel darülcürre ve darülcadısler yoktu.³⁸

Cizre'deki Nakşı dergâhları arasında özellikle birinin Evliya Çelebi'nin dikkatini çekmesi, ilgimizi bu dergâha çevirmeyi hak etmektedir. *Seyâhatnâme*'ye göre söz konusu dergâh bir Hâcegan dergâhı olup, sakinleri Hind, Özbek, Çağatay ve Kumuk kavmi olarak zikredilmektedir.³⁹ Bu dergâh daha önce Diyarbakır'da gördüğümüz Nakşiliğin Urmiye kolundan farklıydı. Cizre'deki bu dergâh hakkında çok fazla malumat olmasa da, bu dergâhın Cizre'de olması Cizre'nin farklı dergâhları içinde barındırması ve böylece bir cazibe merkezi olmasını açıklaması açısından önemlidir.

Diğer Kürt beyliklerinde olduğu gibi Cizre Beyliği'nde de medreseler ve tekkeler iç içeydi. Medresenin mollası aynı zamanda bir sufi dergâhının şeyhi de olabiliyordu. Ayrıca bu sufi müderrisler emirliğin başındaki bey ile beyin sarayında ilmi ve entelektüel etkileşim içinde olabiliyordu. Bunun en önemli örneği Melayê Cizîrî'dir. Melayê Cizîrî'nin yazdığı *Divan*, bu anlamıyla hem medrese geleneğini, hem emirlikler döneminde Kürt bölgelerinde etkili olmuş heterodoks tasavvufi anlayışları hem de saray kültürünü yansıtmaları açısından önemlidir. Mela'nın divanının bu yönlerinden birini, heterodoks tasavvufi anlayışını, ele aldığımız konu bütünlüğüne bir örnek olması yönüyle burada kısaca irdelemek istiyoruz.

Melayê Cizîrî'nin *Divan*'ı musiki unsurlarını çok fazla işlemesi ile dikkatleri çekmektedir. Onun divanında ney, saz, ud, çengi, sema, raks gibi temalar bulunmaktadır. Hatta o divanına Hafız-ı Şîrazî'den mülhem şu beyitle başlar:

Newaya mutrib û çengê fîxan avête xerçengê
Were saqî heta kengê neşoyîn dil ji ve jengê
Yengeç burcuna ulaştı çalgıcı ile çengin nağmeleri
Gel ey saki, ne zamana silmeyelim gönü bu paslardan⁴⁰

38 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4. Kitap, s. 729.

39 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4. Kitap, s. 729.

40 Mela Ahmedê Cizîrî, *Dîwan*, Çev. Osman Tunç, İst. 2009, s. 206.

Melayê Cizirî'nin divanında öne çıkan en önemli düşünce ve tema vahdeti vücut düşüncesidir. Bu çerçevede özellikle andığı isimlerden biri, İslam düşüncesinde heterodoks düşünceleriyle tanınan ve bu sebeple öldürülen Hallac-ı Mansûr'dur.⁴¹ Bilindiği gibi Hallac-ı Mansûr, hakikat-i muhammedîye, dinlerin birliği ve ünlü "ene'l-hak" sözüyle, İslam düşüncesinde başta ittihâd ve hulûl olmak üzere birçok tartışmaya sebep olmuştur. Melayê Cizirî onun "enel-hak" sözünü şiirinde kullanmış ve onu bir aşk üstadı olarak görmüştür. Mela'nın bu beyitlerinden Hallac'a ait sözü bir ittihâd ve hulûl olarak görmediği aksine bunun varlığın birliği için ifade edilmiş bir söz olarak ele alınması gerektiğini düşündüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan *Divan*, genel olarak bakıldığında açık biçimde İbn Arabî'nin düşünceleri etrafında oluşturulmuş gibidir. *Divan*'ın bir özelliği olarak felsefi ve tasavvufi kavramları öne çıkarması dikkatlerden kaçmamaktadır. *Divan*'da öne çıkan İbn Arabî düşüncesi, kendisini ontoloji ve aşk konularında ortaya çıkarır.⁴² *Divan*'ın bir diğer özelliği ise, Mela'nın İbn Sina ilgisidir. Mela, Meşşâi olmasa da İbn Sina'nın ismini ve eserlerini birkaç defa anmak suretiyle tıp ve simya ilimlerindeki otoritesine göndermelerde bulunur. Bu ifadelerden bir kısmı şunlardır:

Ez dibêm 'İsa ye ew ya Bû 'Eli Sina ye ew
Lew bi remz û 'işweyan pur mu'cizat û şêwe ye
Ben derim İsa'dır o, veya Ebu Ali Sina'dır
Remiz ve işvelerle pek çok mucize göstermesi ondandır⁴³

Yar qest e can yexma kirit da mucizê peyda kirit
Remzek ji reng 'İsa kirit ya sihrê Bû Sina kirit
Mucize göstermektir maksadı, gönlü yağma eden sevgilinin
İsa gibi ölüleri diriltmek, toprağı altına çevirmek ister
Ebu Sina gibi⁴⁴

41 Mela Ahmedê Cizirî, *Diwan*, s. 364-5 ve 384-5.

42 Melayê Cizirî'nin İbn Arabî ile ilişkisi için bkz. M. Nesim Doru, *Melayê Cizirî Felsefi ve Tasavvufi Görüşleri*, İstanbul, 2012, s. 133-62.

43 Melayê Cizirî, *Diwan*, s. 106-7.

44 Melayê Cizirî, *Diwan*, s. 172-3.

Görüldüğü gibi, bu dönemde Mela'nın şahsında Kürt molla ve sufi-lerin ilgilerinin çok çeşitli olduğunu söyleyebiliriz. Diyarbakır, Bitlis ve Cizre örneklerinden anlaşıldığı kadarıyla Kürt emirlikleri döneminde medrese ve tekkeler birbirini besleyen iki ayrı kurum olarak desteklenmiş, Kürt beyleri, molla ve sufileri koordineli biçimde çalışmıştır. Kürt molla ve sufilerinde hâkim düşünce biçimi, büyük oranda İbn Arabîci vahdeti vücut düşüncesi ve etkili tasavvufi uygulamalar ise, musiki eşliğinde dans ve rakslı zikirler olarak öne çıkmaktadır. Bahsettiğimiz bu güçlü medrese ve sufi dergâhların dışında Kürt coğrafyasının daha birçok yerinde benzer kurumlar olagelmıştır. İmadiye,⁴⁵ Hasankeyf, Van ve daha birçok yerde Kürt emirleri tarafından desteklenen medrese ve tekkelere rastlamak mümkündür. Biz bu yapıların arasında ancak en güçlü olanlarını genel hatlarıyla ele alabildik.

Kürt emirlikleri döneminde medrese ve tekkelerin en önemli etkisi düşünce ve mistik ilimler yanında edebiyat alanında olmuştur. İlk defa emirlikler döneminde Kürt edebiyat çevreleri oluşmuş ve Kürtçenin klasikleri yazılmıştır. Şimdi de bu literatüre daha yakından bakalım

KÜRT EMİRLİKLERİ DÖNEMİNDE KÜRT EDEBİYATININ GELİŞMESİ

16. yüzyılda kurulan Osmanlı-Kürt ittifakından önce sistemli bir Kürt edebiyatından bahsetmek mümkün görünmemektedir. Hatta Çaldıran'dan sonra kurulan yeni sistemin edebiyat ve diğer alanlarda sonuç vermesi için 16. yüzyılın sonlarını beklemek gerekir. Bundan önceki dönemde Kürt mütefekkirlerinin çoğunlukla Farsça ve Arapça yazdıkları bir vakıdır. Martin van Bruinessen bunun sebebini yazarların İstanbul, İran ve Hind kıtalarındaki seçkin okur kitlesine ulaşma arzusuna bağlar. Bruinessen, 17. yüzyılla birlikte İstanbul'da resmi ve eğitim dili olan Farsçanın yerini Türkçeye bırakması ve Türkçe yazan müelliflerin artması sonucu Kürt müelliflerinin de bundan etkilendiğini ve Kürtçe yazmaya başladıklarını söyler.⁴⁶

45 Kürt emirlikleri arasında en güçlü ve en özerk olduğu söylenen İmadiye Emirliği'nin Evliya Çelebi'ye göre medreseleri meşhurdur. İmadiye'yi gezen Evliya Çelebi, müfessir ve muhaddis yetiştiren Kadı Medresesinden, vakfiyesinde 10.000 kitap bulunan Emir-i Hac Medresesinden ve nihayet en çok övdüğü bütün bilimlerin okutulduğu, Aristoteles ve İbn Sina gibi bilginlerin ders verdiği ve seyahati boyunca böyle ihtişamlı bir medrese görmediğini ifade ettiği 300-400 talebesi olan Sultan Hüseyin-i Adil Medresesinden bahseder. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4. Kitap, s. 701-6.

46 Martin van Bruinessen, "Ehmedî Xani's Mem û Zin and its Role in the Emergence of Kurds National Awareness," *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*, Ed. Abbas Vali, 2003, s. 40-2.

Kuşkusuz Bruinessen'in bahsettiği sebebi yadsımadan söylemek gerekir ki, Kürt emirliklerinin 16. yüzyılın başlarından itibaren içine girdikleri barış ve istikrar dönemi, Kürt edebi ürünlerin ortaya çıkmasının en büyük sebebidir. Nitekim düşünce tarihinde ortaya çıkan çeviri faaliyetleri, yeniden doğuş (Rönesans) süreçleri, büyük düşünce okullarının kurulması hep barış ve istikrar dönemlerinin ürünüdür. Şimdi 16. yüzyılın sonlarından itibaren Kürt edebiyatının klasikleri yazılmışsa, düşünce ve edebiyat muhitleri ve ekolleşme olmuşsa bunun sebebini Kürt emirliklerinin Kürt düşünce dünyasında yarattığı büyük değişimlere bağlamak gerektiğini düşünüyorum. Kürt beyleri, salt siyasi iktidarlar peşinde koşan politik ve askeri aktörler değil, Bitlis Beyi Abdal Han, Şerefhan Bitlisi, Hakkâri Emiri Mir İmaduddin ve Mir Yakubê Zirkî örneklerinde olduğu gibi aynı zamanda düşünce ilimlerine ilgi duyan, edebi zevkleri önceleyen, medrese ve tekkeleri canlandıran ve en önemlisi de eser yazan mütefekkirlerdir. Siyasi aktörlerin aynı zamanda bilginin dolaşımını sağlayan aktörler olmasının Kürt düşünür ve şairlerini cesaretlendirdiği bir gerçektir. Nitekim bahsettiğimiz dönemde yani henüz 16. yüzyılda Kürt şairlerinin edebi muhitler olarak ortaya çıktığını görebiliriz.

16. yüzyılda öne çıkan en önemli şair Mir Yakub Zirkî'dir (ö.1579). *Şerefnâme*'ye göre Mir Yakub bir divan sahibidir ve divanı Kürtçedir. Ama ne yazık ki, bu divan bugün elimizde yoktur.⁴⁷ Aynı dönemin başka bir şairi de Erbil'e bağlı Herîr Köyü'nden olan Eliyê Herîrî'dir. Bu dönemden şiirleri elimize ulaşan ilk şair olması açısından Eliyê Herîrî önemli bir isimdir.⁴⁸ Melayê Cizîrî ve Ehmedê Xanî'ye ilham kaynağı olması açısından da önemli bir şairdir.

16. yüzyılın sonlarında başlayan 17. yüzyılda zirvesine ulaşan Kürt edebi muhitlerin en önemlisinin Cizre'de Melayê Cizîrî'nin yaşadığı Kırmızı Medresede olduğu anlaşıyor. Melayê Cizîrî'nin düşünce yönünü kısmen yukarıda ortaya koymaya çalıştık. Mela'nın en az bu yönü kadar önemli diğer bir yönü de edip ve şair kimliğidir. Melayê Cizîrî'nin *Divan*'ı Kürt dilinin adeta bir şaheseridir. Bu çerçevede Kürt şiirinin en etkili divanı

47 Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdi ya Klasik*, İstanbul 2013, s. 181.; Hamdi Abdulmecid es-Selefi ve Tahsin İbrahim Doski, *Mu'cemu'ş-Şuerai'l-Kurd*, Duhok 2008, s. 57-8.

48 Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdi ya Klasik*, s. 59-60.

olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim *Divan*, kendi zamanında bir muhit oluşturmakla kalmamıştır ve etkileri bugün bile devam eden bir güce sahiptir. Mela'nın *Divan*'ı ilk olarak çağdaşı Feqiyê Teyran üzerinde etkili olmuştur. Mela ve Feqî aralarında muşa'arelerde bulunmuş ve bu şiirlerinde tasavvufi kavramlar etrafında diyaloglar gerçekleşmiştir. Feqiyê Teyran aynı zamanda Kürt dilinde manzum destanlar yazan bir şairdir. Feriduddin Attar'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eserinden çok etkilendiği anlaşılan Feqî'nin *Şeyh-i San'an* ve *Zembilfroş* isimli manzum destanları en önemli edebi yapıtları arasındadır. Mela'nın öncülüğündeki edebi muhitin içinde Hakkâri Beyi Mir İmaduddin de bulunmaktadır. Mir ve Mela arasında da muşa'areler olmuştur. Bu muşa'areler Mela'nın *Divan*'ı içinde günümüze kadar gelmiştir. Mela'nın en yakın takipçilerinden biri de Remezanê Cizîrî'dir ki, Mela'nın şiirlerine yazdığı tesdisleri ile meşhurdur. Mela'nın takipçileri içinden en popüler olanı ise Ehmedê Xanî olup ünlü *Mem û Zîn* mesnevisini yazmıştır. Ayrıca Kürt çocuklarına Arapça öğreten bir Kürtçe-Arapça sözlük *Nûbara Piçûkan* ile yine çocuklar için yazdığı *Aqideya İmanê* adlı bir eseri vardır. Bir *Divan* da yazmıştır. Bu isimlerin hepsi Melayê Cizîrî'nin etkisinde olup esasında klasik Kürt şiirinde Mela'nın etkisinde kalmayan şair hemen hemen yok gibidir. "Melayê Cizîrî Ekolü" olarak adlandırılabilirceğimiz bu edebi muhitin içinde yetişen Kürt edebi şahsiyetleri günümüze kadar uzatmak mümkündür.

Melayê Cizîrî'nin Hallac-ı Mansûr ve İbn Arabî'den tevarüs ettiği geleneği Baba Tahîrê Uryan ve Eliyê Herîrî gibi Kürt sufi şairlerin şiiriyle zenginleştirdiğini söyleyebiliriz. Mela, kendisine ulaşan bu düşünce geleneğini sema, raks, musiki ve simya unsurları ile zenginleştirmiş ve böylece fikirden çok hayale, tarih ve reelden çok metafizik ve aşkın olana tekabül eden bir düşüncenin en önemli temsilcisi olmuştur. Mela'nın *Divan*'ı bu söylediğimiz unsurlarla doludur. 17. yüzyıl şairi Ehmedê Xanî'ye kadar Kürt edebi muhitlerinde bu söylediğimiz eğilim hâkim iken, bir yönüyle hayale diğer yönüyle fikre, tarihe ve reel olana yüzünü dönen Ehmedê Xanî ile yeni bir döneme girilmiştir ki, bu dönemin analizi ayrı bir çalışmanın konusudur.

Kürt emirlikleri döneminde sadece Cizre'de değil Kürt coğrafyasının birçok yerinde edebi şahsiyetler yetişmiştir. 16. yüzyıldan emirliklerin

ortadan kalktığı 19. yüzyılın ortalarına kadar Kürt emirliklerinin hüküm sürdüğü bölgelerde medrese ve tekkelerin birçok ilmi ve edebi eserlerin ortaya çıkmasına zemin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Halveti Tarikatının Sühreverdiye koluna bağlı bir sufi olan Şêx Şemseddinê Exlatî (ö.1674), Kürtçe bir sarf kitabı olan *Serfa Kurmancî/Tasrîf* müellifi Eliyê Teremaxî, ilk Kürtçe *Mevlid* olan *Mevwlûda Kurmancî* yazarı Melayê Bateyî, Kürtçe manzum *Leyla ve Mecnûn*'un müellifi Selimê Silêman, bir başka *Leyla ve Mecnun* ile *Yusuf ve Züleyha* müellifi Harisê Bitlisî, müstakil *Diwan*'ları olan Weda'î, Pertew Begê Hekkarî ve Şêx Nureddinê Birifkanî, sözlüklerden akait ilmine kadar birçok çalışmaya imza atan Mele Xelilê Sêrtî ve Mele Mahmudê Bazidî bunlardan sadece birkaçıdır.⁴⁹ Günümüz modern Kürt edebiyatı da büyük oranda emirlikler döneminde ortaya çıkan Kürt klasik edebiyatına dayanmaktadır.

SONUÇ

İlmi inkişafın meydana gelmesinde en önemli sebep, kuşkusuz dönemin koşullarıdır. Düşüncenin sınırlarını ortadan kaldıran şey de fiziki sınırların ortadan kalkmasıdır. Dünya ve düşünce tarihi bunun örnekleriyle doludur. Yunan düşüncesini ortaya çıkaran en önemli sebeplerin başında Yunanlı bilginlerin fiziki sınırları aşıp farklı kültür ve medeniyetlerin miraslarıyla karşılaşmalarıdır. Aynı şekilde İslam aydınlanmasının da en önemli sebebi, Doğu Batı sınırlarını ortadan kaldıran ve İslam yurdunu bir barış yurduna dönüştüren "Pax-Islamica"dır. Fiziki sınırların ortadan kalkması sosyal ve ekonomik hayatı canlandırır böylece ilmi faaliyetler de çoğalır. Siyasi istikrar sosyal istikrarı o da ilmi istikrarı doğurur. Bu çalışmada ele alındığı gibi Osmanlı Devleti ile yapılan ittifak sonucu Kürt beyleri siyasi istikrara kavuşmuş bu durum ilmi faaliyetleri canlandırmıştır.

Kürt coğrafyasının siyasi istikrarı üç önemli tarihi aktör ortaya çıkarmıştır. Birincisi saray çevresindeki ümera sınıfıdır. Kürt beylerinden oluşan ümera sınıfı, birçok örnekte olduğu gibi hem kendileri bizzat ilmi faaliyetlerde bulunmuş hem de ilim adamlarını teşvik etmişlerdir. 16. yüz-

49 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Kürt emirlikleri döneminde ortaya çıkan edebi çalışmalar için bkz. Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdi ya Klasik*, s.174-308.

yıldan 19.yüzyılın ortalarına kadar muhtariyet biçiminde bağımsızlıklarını ellerinde tutmuş olan ümera sınıfı, öngörülerıyla ve firsatleriyle medreseler ve tekkeler inşa etmiş ve böylece Kürt coğrafyasındaki ilmi inkişafın en önemli kurucu aktörleri olmuştur.

İkincisi, ulema sınıfı olup genellikle medreseler etrafında varlıklarını göstermişlerdir. Kürt uleması İslam düşüncesinin farklı yönelimlerine kayıtsız kalmamış ve dini, ilmi ve irfani çalışmaları deruhte etmişlerdir. İslam toplumunun ihtiyaç duyduğu hukuk, ahlak ve bilim çalışmalarına ağırlık vermiş ve Osmanlı ilim sisteminde bazen tam uyumlulukla bazen de farklı yapılarıyla var olmuşlardır. Kürt ulemasının en önemli özelliği tekke ve dergâhlardan uzak kalmamaları ve böylece ilim ve irfanı beraber götürmeleri olmuştur.

Üçüncüsü ise evliya sınıfıdır. Kürt sufileri, İslam düşüncesinin Hallac, İbn Arabî ve Sühreverdi üzerinden şekillenen irfan geleneğine ilgi duymuşlar ve böylece bazen daha çok fıkıh toplumu olmakla temayüz eden yapılarla çatışmışlardır. Kürt irfani düşüncesi beylikler döneminde ümera ve ulemadan aldığı güçle uzun asırlar boyunca varlıklarını sürdürmüştür.

Son olarak, Kürt coğrafyasının üç yüz yıldan fazla süren istikrar döneminin ve bu dönemde inkişaf eden ilmi faaliyetlerin en önemli sebebi Osmanlı-Kürt ittifakı ya da başka bir ifadeyle Pax-Ottomana gerçeğidir.

KAYNAKÇA

- ADAK, Abdurrahman, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2013.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.
- BALTACI, Cahit, XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul, 2005.
- BEYSANOĞLU, Şevket, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara, 2003.
- BİTLİSİ, İdris-i, *Selim Şah-nâme*, Çev. Hicabi Kırılancık, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- BİTLİSİ, Şereftan, *Şerefnâme*, Çev. Abdullah Yeğin, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2015.
- BRUINSEN, Martin van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- , "Ehmedî Xani's Mem û Zîn and its Role in the Emergence of Kurds National Awareness," *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*, Ed. Abbas Vali, Mazda Yayınları, 2003.
- , BOESCHOTEN Hendrik, *Evlîyâ Çelebî Diyarbekir'de*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- , *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev. Nevzat Kırac vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- CİZİRİ, Mela Ahmedê, *Diwan*, Çev. Osman Tunç, Nubihar Yayınları, İstanbul, 2009.
- ÇELEBİ, Evliyâ, *Seyâhatnâme*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÇELEBİ, Kâtip, *Mizanu'l-Hak fî İhtiyari'l-Ahak*, Matbaa-i Ebu'z-Ziya, Konstantiniyye, 1306.
- DORU, M. Nesim, *Melayê Ciziri Felsefî ve Tasavvufî Görüşleri*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2012.
- DÜZDAÇ, Mehmet Ertugrul, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderrun Kitabevi, 1972.
- EMİRİ, Ali, *Osmanlı'nın Doğu Vilayetleri*, Babiâli Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- ES-SELEFİ, Hamdi Abdulmecid ve Tahsin İbrahim DOSKİ, *Mu'cemu's-Şu'rai'l-Kurd*, Spirez Yayınları, Duhok, 2008.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.
- KARA, Mustafa, "Gülşenîyye," *DİA*, c.14, İstanbul, 1996.
- XANİ, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Lis Yayınları, İstanbul 2008.
- ÖKTEM, Ülker, "Osmanlı Medreselerinde Felsefe," *OTAM Dergisi*, S. 15, Ankara 2014.
- ÖNGÖREN, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İz Yayınları, İstanbul 2012.
- PİLÂTİN, Ubeydullah, "Osmanlı Medrese Sistemi ve Cizre Medreseleri," *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre*, Ed. M. Nesim Doru, İstanbul, 2012.
- SÖNMEZ, Ebru, *İdris-i Bidlisi Ottoman Kurdistan and Islamic Legitimacy*, Libra Yayınları, İstanbul, 2012.

KAÇAR-OSMANLI SAVAŞLARINDA GURAN KÜRTLERİ ÜZERİNE MANZUM BİR BELGE: MÎRZAYÊ KERENDÎ'NİN CENG-NAME'Sİ

GİRİŞ

Iran'da 1794'te kurulan ve 1925'e kadar varlığını devam ettiren Kaçar Krallığı'nın özellikleri arasında, Safevi Devleti ile başlayan, Afşar ve Zend dönemlerinde de devam eden "Şii mezhebi"nin ülkenin resmi mezhebi olarak benimsenmesi ve komşusu Osmanlı Devleti ile çatışmaları sayılabilir. 16. yüzyıl İran'ında Şah İsmail'in (ö. 1524) Safevi Devleti'ni kurup tahta geçmesiyle birlikte, İslam dünyasında merkezi güce dayanan yeni bir devlet ortaya çıkmış oldu. Bu yeni devletin ortaya çıkmasına bağlı olarak İslam dünyasında güç dengeleri de değişmiş oldu. İslam dünyasının bu iki devleti arasında yaşanan savaşların ilki, Şah İsmail ile Yavuz Sultan Selim (ö. 1520) arasında, 1514'te gerçekleşen Çaldıran Savaşı olmuştur. Çaldıran Savaşı aynı zamanda Kürt tarihi bakımından da bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Zira Çaldıran Savaşı'yla birlikte Kürtlerin yaşadığı coğrafya, adı geçen iki ülke arasında bölünmüş ve bir bakıma İran-Osmanlı çatışmalarının merkezi haline gelmiştir.

Çaldıran'da başlayan çatışma ve savaşlar, Safevilerden sonra İran'da hüküm süren Afşar (1736-1796), Zend (1750-1794) ve Kaçar (1789-1925) kralları döneminde de devam etmiştir. Bu tarihi süreç boyunca, iki devlet arasında gerçekleşen savaşlar sırasında Kürdistan'ın farklı bölgeleri birçok defa iki ülke arasında el değiştirmiş ve kanlı çatışmalara sahne olmuştur. Bu çatışmalar sırasında Kürdistan'ın farklı bölgelerinde yaşayan aşiretler, bazen İran, bazen de Osmanlı saflarında yer almışlardır. Kürtlerin bu farklı duruş ve tavırlarında siyaset, ekonomi ve inanç gibi birçok faktör etkili olmuştur.

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü.

İran'ın Kirmanşah Eyaleti'nin batısında bulunan Guran bölgesinde yaşayan Kürtler de yaşadıkları coğrafya nedeniyle söz konusu çatışmalara dahil olmuşlardır. Her ne kadar resmi tarihyazımında Guran Kürtlerinden ve onların İran-Osmanlı Savaşlarındaki rolünden pek bahsedilmese de bu savaşlar ve Guran Kürtlerinin oynadıkları önemli rol, Gurani edebiyatında manzum eserler olarak kayda geçmiştir. Bu edebi eserlerden biri de makalemizde tanıtmaya çalışacağımız İran-Osmanlı arasında geçen son çatışmaları anlatan Mîrzayê Kerendî'nin *Ceng-name*'sidir.

KAÇAR KRALLIĞI'NIN (1794-1925) İLK DÖNEMİ VE KÜRTLER

Yukarıda da bahsedildiği gibi Şah İsmail, Safevi Devleti'ni kurduğunda Şii mezhebinin devletin resmi dini olarak ilan etti ve bununla birlikte İran'da bir Şiileştirme süreci başlamış oldu. Bu Şiileştirme sürecini gerçekleştirmek ve çok sayıda aşireti Sünni ve popüler sufi-Şii inançlarından arındırmak için, Şah İsmail ve yakın ardılları büyük çabalar sarfetmek zorunda kaldılar.¹ 16. yüzyıl başlarında İran toplumunda, bu sürecin gerçekleşmesini kolaylaştıracak bazı faktörlerden bahsedilebilir. Bu faktörlerin başında Moğolların ve sonradan Müslüman olan İlhanlıların egemenliği sırasında Sünniliğin güç kaybetmesi, bazı İlhanlı hükümdarlarının Şiiliği kabul etmesi ve 14-15. yüzyıllardan itibaren Hz. Ali yanlısı sufi tarikatların yayılması gösterilebilir.² Bu Şiileştirme politikasına direnen ve eski mezheplerini koruyan İran coğrafyasındaki farklı etnisitelere rağmen, Şah İsmail'in başlattığı sürecin başarılı olduğu söylenebilir. Safevi Devleti'nin Afganların istilasına uğraması, Afganları yenen ve tahta geçen Nadir Şah'ın (ö. 1747) Şii Afşar Aşiretinden olması, bir bakıma Şii mezhebinin İran'ın "resmi din"i olmasını garantiye almış oldu. Zira daha Şah İsmail zamanında Afşar beyleri Şah İsmail'e itaat edip, Kızılbaş tacını giymişlerdi.³

Şii mezhebi, Şii olan Zend Hanedanı döneminde ve onlardan sonra İran'da hüküm süren Kaçar kralları zamanında da İran'ın resmi dini olarak benimsenmiş ve günümüze kadar devam etmiştir. Bu mesele İran ve

1 Rula Abisaab, *Converting Persia, Religion and Power in the Safavid Empire*, Londra-New York, 2004, s. 8.

2 Ann K.S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, (Dijital baskı) 2006, s. 264.

3 Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halifeleri ve Anadolu Türkleri)*, Ankara, 1976, s. 24.

Osmanlı sınırları içinde yaşayan ve İslam (Sünni-Şii), Yarsan (Ehli Hak) ve Yezidi dinleri gibi farklı inaçlara bağı olan Kürtlerin, iki ülke arasında yaşanan çatışmalar sırasında tavır almalarında etkili faktörlerden biri olmuştur. Bahsi geçen mezhep faktörünün, Kürtlerin Kaçar-Osmanlı savaşları sırasında da tavır almalarında etkili bir faktör olduğı tarihi kaynaklar vasıtasıyla görölmektedir.

Kaçarlar, kısmen yerleşik kısmen de göçebe olarak İran'ın kuzey-batısında, Esterabad, Mazenderan ve Tahran eyaletleri arasında; dağınk olarak da Türkistan, Azerbaycan ve Anadolu'da yaşayan, Safevi Devleti'ni kuran Türk kabilelerden biri olarak tanınırlar. I. Şah İsmail'den sonra tahta geçen I. Şah Tahmasb (ö. 1576) döneminde Kaçarlar, Safevi Devleti'ndeki aşiret sisteminde birinci derecedeki boylar arasında yer aldılar.⁴

Daha sonra, 1779'da Zend Şahı Kerim Han'ın ölüümüyle birlikte İran'da yaşanan taht kavgaları sırasında, Kaçar Beyi Ağa Muhammed Han (ö. 1797) rakiplerini uzun savaşlar sonrası saf dışı bırakmayı başarmış ve 1794-1925 yılları arasında İran'a hakim olan Kaçar Hanedanı'nı kurmuştur. Ağa Muhammed Han'ın İran şahı olarak hükümranlığı kısa sürmüş (1794-1797) ve kendisi ölüme mahkûm ettiğı iki hizmetçisince Şuşe'de öldürölmüştür.

Ağa Muhammed Han, Şii olmasına rağmen, İran'ın batısındaki Mukri Kürtleri, Hoy'daki Dunbuli Kürtleri ve en önemlisi Erdelan valileri ile iyi ilişkiler kurmuş ve bu iyi ilişkileri sürdürmüştü.⁵ Ölümünden sonra ülkede yaşanan kargaşalara rağmen, Ağa Muhammed Han'ın yeğeni ve veliahtı olan Feth Ali Şah (1772-1834) duruma hâkim olmayı başarmış ve 1797'de taç giyip tahta çıkmıştır.

İRAN'DA FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ (1797-1834)

Rusya ile yaşanan sorun ve çatışmaların yanı sıra, Feth Ali Şah'ın çok uzun süren saltanatı döneminde İran'ın en büyük sorunlarından biri kuşkusuz, kesin olarak belirlenmemiş olan İran-Osmanlı *sınır sorunu*

4 Sümer, s. 96.

5 Gavin R.G. Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of Qajar Dynasty," *The Cambridge History of Iran* içinde, c. VII, *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, ed. P. Avery, G. Hambly, Ch. Melville, 2007, s. 138.

olmuştur. Genellikle İran-Osmanlı devletleri arasında yaşanan çatışmaların nedenleri şöyle gösterilir:

1. Osmanlı padişahlarının topraklarını genişletme isteği,
2. Özellikle Safevi Devleti'nin kuruluşu ve Şii mezhebinin İran'da resmi din olarak kabul edilmesinden sonra dini bağnazlıktan kaynaklanan sorunlar,
3. İki ülkenin din alimlerinin bu sorunları körüklemeleri,
4. Şii İranlıların kutsal saydığı Kerbela, Nəcəf ve Kazimeyn şehirlerinde bulunan imamların mezarlarını ziyaret etme isteği ve bu yolculuklar sırasında Şii züvvarın (ziyaretçilerin) yaşadıkları sorunlar,
5. Nadir Şah'ın Afşar döneminden sonra iki ülke sınırlarının tam olarak belirlenmemesi ve sınır boyunca yaşayan aşiretlerin çıkardıkları sorunlar,
6. Bağdat ve Süleymaniye valilerinin ikiye bölünmüşlüğü ve siyasi oyunları, iki ülke arasındaki sorunlar.

Kaçar döneminde, Zagros Dağları bölgesinde yaşayan Kürtlerin serbestçe İran-Osmanlı toprakları arasında gidiş-gelişleri her zaman bu sorunların önemli nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir. Ayrıca, Feth Ali Şah'ın en büyük oğlu ve Kirmanşah, Loristan ve Huzistan beylerbeyi olan Devletşah lakaplı Muhammed Ali Mirza'nın (ö. 1821) bazen Osmanlı topraklarına saldırması, sorunların nedenleri arasında gösterilir.⁶ Feth Ali Şah döneminde, Osmanlılarla İran arasında da birçok çatışma yaşanmıştır. Bu çatışmaların nedeni olarak genellikle yukarıda da bahsettiğimiz sebepler zikredilmiş ve iki ülke topraklarında yaşayan Kürtler, bu sorunların merkezinde gösterilmişlerdir.

İran arşivlerinde bulunan bir belge savaşın sebeplerinden bahsederken, Kürtler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Feth Ali Şah'ın veliatı Abbas Mirza'nın (ö. 1833) sadrazamı Kaim Makam, 1822'de İngiliz Maslahat-

6 Gavin, R.G. Hambly, "Iran During The Reign of Fath Ali Shah and Muhammad Shah," *The Cambridge History of Iran* içinde, c. VII, *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, ed. P. Avery, G. Hambly, Ch. Melville, , 2007, s. 145.

güzarı G. Willcock'a yazdığı mektupta İran-Osmanlı barışından söz ederken iki devlet arasında yaşanan çatışmaların sebeplerini beş başlık altında sıralar. Bu çatışmaların başlıca iki nedenini İranlı tacir ve hacılara yapılan kötü muamele ve sığınmacılar olarak gösterirken, diğer üç neden olarak Kürtleri göstermiştir. Mektupta yazılana göre, iki memleket arasındaki fitne ve fesadın sebebi; iki taraf Kürtlerinin çıkardıkları isyanlar ve serhat bölgesindeki paşaların onları desteklemesi, bazı Kürtlerin Osmanlılarla birlikte Bağdat'a saldırıp yağma girişimlerinde bulunması, son olarak da Senendec ve Şehrizar aşiretlerinin iki memleketin de yaylak ve kışlaklarına ihtiyaç duymaları ve bu olayın genellikle Bağdat veziri ve Kirmanşah valisi arasında sorunlara yol açmasıdır.⁷ Kaçarlar döneminde, İran-Osmanlı ilişkileri tarihinin son çatışmaları olan bu savaşlar, Erzurum Anlaşması ile son bulmuş ve iki ülke arasında 28 Temmuz 1823 tarihinde, 1746'da yapılan anlaşmanın (dolayısıyla 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşması)⁸ esaslarına dayanan bir barış anlaşması imzalanmıştır.⁹

1821 İRAN-OSMANLI SAVAŞI, MUHAMMED ALİ MİRZA VE GURAN KÜRTLERİ

1821'de İran ve Osmanlı devletleri arasında bahsi geçen sebeplerden dolayı bir dizi savaş yaşanmıştır. İran'ın güney batısında, yani Kürtlerin çoğunlukta yaşadığı bölgede gerçekleşen savaşları Feth Ali Şah'ın büyük oğlu olan Muhammed Ali Mirza Devletşah (1789-1821) yönetmiştir. 1789'da, İran'ın kuzeyinde, Gürcü bir cariyeden doğan Devletşah lakaplı Muhammed Ali Mirza, Feth Ali Şah'ın en büyük oğlu idi. Sırasıyla, 1797-1799 Fars bölgesi, 1799-1804 Gilan ve Kazvin, 1804-1807 Huzistan ve Loristan, 1809'da Kirmanşah, Zohab, Sungur'dan Hamedan'a kadar, Loristan, Bah-tiyari ve Huzistan sınır bölgelerinin valiliğine atanmış¹⁰ ve bu görevi hayatının sonuna kadar sürdürmüştür.

Nasihüttevarih, *Ravzatüssefa* ve *Tarih-i Zulkarneyn* gibi Kaçar dönemi tarihi eserleri, Devletşah'ın İran'ın batı ve güneybatı bölgeleri valisi ola-

7 Gholam Hossein Mirza Saleh (Haz.), *Esnad-e Resmî dar Ravabet-e Siyasi-e İran ba İngilis ve Rus ve Osmani*, 1365/1986, s. 248-251.

8 Bu anlaşma ile Bağdat, Basra ve Şehrizar Osmanlı Devleti'ne, Ahıska ve Revan ise Safevi Devleti'ne bırakılmıştır.

9 Efdal As, "XVI. YY.dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, Güz 2010, s. 227-228.

10 Mehdi Bamdad, *Sharh-e hal-e Rijal-e İran dar qarn-e 12-13-14*, ç. 3, Tahran, 1357/1978, c. 3, s. 430-431.

rak atanmasının sebepleri olarak şehzadenin cesur, yürekli, bilge ve güçlü kişiliğini zikredip, o dönemin şartlarında Devletşah'tan başkasının bu görev için söz konusu olamayacağını altını çizmişlerdir.¹¹ Böylece Kirmanşah Hükümeti, Senendec ve Mukri Mahabad'ın aksine, Kaçar devrinin ilk döneminden itibaren, Kürt olmayan Devletşah'a ve ondan sonra da onun soyundan olan valilere emanet edilmiştir.¹²

Devletşah, Feth Ali Şah'ın en işbilir evlatları arasında gösterilir.¹³ Lakin babasının en büyük evladı olmasına rağmen, veliaht seçilememiştir. Bunun nedeni olarak genellikle Devletşah'ın annesinin Kaçar aşiretinden olmaması, Ağa Muhammed Han ve Feth Ali Şah'a karşı pervasızlığı ve Veliaht Abbas Mirza'nın üstün karakteri gösterilir.¹⁴ Buna rağmen Devletşah'ın padişah olan babası nezdinde özel bir yeri olduğu da kaynaklardan anlaşılmaktadır. Örneğin Veliaht Abbas Mirza dışında, kılıç kuşanmış halde padişahın huzuruna çıkma izni olan tek kişi Devletşah idi.¹⁵ Aynı zamanda çok katı ve dini (Şii) geleneklere bağlı bir şehzade olan Devletşah'ın batılılara da hep kuşkuyla baktığı ve bundan dolayı o dönemde İran'da bulunan Avrupalılarca pek sevilmediği söylenir.¹⁶

Tarihi kaynaklara göre Devletşah, Kirmanşah bölgesinde Şeyhvend ve Zengene Kürt aşiretleri ile yakın işbirliği içinde olmuş, Kirmanşah'ın kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Devletşah'ın bu konudaki rolü önemle vurgulanmış, kendisi Kirmanşah şehrini yeniden kuran kişi olarak gösterilmiştir.¹⁷ Bunun yanı sıra, Devletşah İran'ın güneyindeki Kürtlerin, İran'a sempatisini kullanmayı iyi bilmiş ve adı geçen bölgedeki azınlıklara karşı

11 Erdeshir Keshaverz, *Zendeği ve Zeman-e Muhammad Ali Mirza-ye Dolatshah*, Kirmanşah, 1395/2016, s. 82.

12 Muhammad Kalhor, "Berresi -ye Mavane'e Roshd-e Shahrneshini dar Kermanshah (ba tekye ber 'esr-e Qajar)," *Meskuye*, sal-e 2, shomare 7, 1386/2007, s. 150.

13 Abdollah Mostofi, *Sharhe Zendegani Man, Tarikh-e Ejtemai ve Edari-ye dor-e Qacar*, bölüm 3., Tahrân, 1371/1992, 1.c., s. 28.

14 Jalil Naebiyân, Sajjad Berzeger, Ebrahim Khaksar, "Peyamedha-ye Ejtemai ve Siyasi-ye Reqabet-e Muhammed Ali Mirza Doletshah ve Abbas Mirza," *Motale'at-e Tarikh-e Farhangi*, Pejuhesh Name Enjomen Irani Tarikh, sal 4, shomare 13, payiz 1391/2002, s. 109-112.

15 Keshavarz, s. 62.

16 Muhammad Hossein Jelili Kermanshahi, "Dolatshah va Khandan-e Doletshahi," *Yaghma*, shomare 364, s. 724.

17 Keshavarz, s. 96-97.

kısmen şeffaf bir siyaset izlemiştir.¹⁸ Şehzadenin bu şeffaf siyaseti ve dini azınlıklara karşı hoşgörüsü, ona dini azınlık sayılan ve Yarsan (Ehli Hak) inancına bağlı Guran Kürtleri nezdinde özel bir yer kazandırmıştır. Bu nedenle Devletşah'ın Osmanlılara karşı yönettiği savaşta Guran Kürtleri de adı geçen şehzadenin yanında yer almış ve Osmanlılara karşı savaşmışlardır.

Kirmanşah'ın batısında bulunan Guran bölgesi, *Şerefname*'de İran Kürtlerinin çıkış noktalarından biri olarak gösterilmiştir.¹⁹ Bu bölgede yaşayan Guranlar,²⁰ İran'daki Kürt aşiretlerinden biri olup²¹ sekiz alt kola ayrılırlar. Bu aşiretin büyükleri uzun yıllar boyunca Guran bölgesinin merkezi olan *Gehware*'de²² geniş bir alanda hüküm sürmüşlerdir.²³ Yukarıda da belirttiğimiz gibi Guran Kürtleri, inanç olarak, Yarsan (Ehli Hak) inancına bağlıdır. Yarsan inancı her ne kadar müstakil bir inanç sistemi olarak değerlendirilmiş olsa da,²⁴ doktrinlerinde bazı Şia unsurları barındırdığı için, Guran Kürtleri, Safevi döneminden beri Osmanlılara karşı yapılan savaşlarda İran Devleti yanında yer almış, Afşar ve Zend dönemlerinde de bunu sürdürmüşlerdir.²⁵ Kaçar Krallığı'nın farklı dönemlerinde gerçekleşen Guran Kürtlerinin başkaldırılarına rağmen,²⁶ dış güçlere karşı yapılan savaşlarda, Guran Kürtleri Şii İran Devleti'ni desteklemişlerdir.

MİRZAYÊ KERENDİ'NİN CENG-NAME'Sİ

Kuşkusuz eski zamanlardan beri İran coğrafyasında yaşayan farklı halklar için "şehname"nin çok önemli bir yeri vardır. "Şehname" denildiğinde genellikle ilk olarak Firdevsi'nin (ö. 1020) ünlü eseri akla gelir.

18 Graham Williamson, "The Turko-Persian War 1821-1823," Roxane Farmanfarmanian, *War & Peace In Qajar Persia, Implications Past and Present* içinde, Londra ve New York, 2008, s. 88.

19 Şerefhan Bidlisi, *Şerefname, Dîroka Kurdistanê*, (werger Ziya Avcı), İstanbul, 2007, s. 421.

20 Guranlar hakkında daha fazla bilgi için bkz: V. Minorsky, "The Guran," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C. XI, 1943-1946, s. 75-103.

21 Pierre Oberling, "Kurdish Tribes," *Encyclopaedia Iranica*, 2004, <http://www.iranicaonline.org/articles/kurdish-tribes>.

22 Günümüzde Gehware, Kirmanşah'dan 60 km. uzaklıkta bir kasabadır.

23 Pierre Oberling, "Gurân," *Encyclopaedia Iranica*, C. XI, Fasikül 4, 2002, s. 400-401, <http://www.iranicaonline.org/articles/Guran>.

24 Shahab Vali, *Les Yarsan, Aspects Mythologiques-Aspects Doctrinaux*, Saarbrücken, 2011, s. 16-29.

25 Muhammad Ali Soltani, *Qiyam ve Nehzet-e 'Alaviyan-e Zagros ya Tarikh-e Tahlili Ahl-e Heq*, 2. Cilt, Tahrân, 1377/ 1998, s. 143-146.

26 Soltani, s. 148-181.

Lakin Fırdevsî'nin Farsça yazdığı *Şehname*'nin yanı sıra İran coğrafyasında yaşayan diğerk halkların da kendi dillerinde, aynı ve bazen de farklı hikâyeleri içeren “şehname” türünde yazılı ve sözlü eserleri mevcuttur. Şehname yazma/söyleme geleneğinin en yaygın olduğu halklardan biri de Kürtlerdir. Kürtlerin şehname ile bağı, edebiyatlarında kullandıkları bir “edebî tür” olmaktan çok, kültürel ve kimliksel bir bağıdır. Bu bağı Fırdevsî'den öncesine dayandığı da söylenir.²⁷ Kürt şehnamları olarak adlandırılan bu eserler, sözlü/yazılı olarak özellikle Guran bölgesi şairleri tarafından oluşturulmuştur. Kürt şehnamlarını, hikâye ve konu bakımından, üçe ayırmak mümkündür. Bunlar mitolojik hikâyeler, dini hikâyeler ve tarihi hikâyelerdir.²⁸ Bu eserler Guran ve dolayısıyla Kürt edebiyatının önemli bir bölümünü teşkil eder. Buna rağmen adı geçen eserler günümüzde bile fazla tanınmamış olup, birçoğu elyazması halinde kalmıştır.

Guran Kürtleri arasındaki şehname söyleme geleneğinin en önemli özelliklerinden biri, bu geleneğin son dönemlere kadar devam etmesi, yakın dönem tarihi olaylarının sözlü/yazılı olarak şehname biçiminde yeni nesillere aktarılması ve böylece kolektif bir bellek oluşturulmasıdır.

Yeni dönem şehnamları olarak adlandırılabileceğimiz ve yakın tarih olaylarını içeren eserlerden biri de Mırzayê Kerendî'nin *Ceng-name*'sidir. Hicri 12. yüzyılın sonu ve 13. yüzyılın başlarında yazılmış olduğu tahmin edilen eser, Şehzade Muhammed Ali Mırza'nın Kâhya Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuna karşı yapılan savaşını konu edindiği için “Şehzade Muhammed Ali Mırza'nın Kâhya Paşa ile Cengnamesi Manzumesi”²⁹ adını taşımaktadır. 2010'da İrec Behramî'nin yayınladığı eserin³⁰ şairi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Şairin gerçek isminin bilinmemesine rağmen, Kırmanşah şehrinin batısında ve Kırmanşah'ı Bağdat'a bağlayan yolun üzerinde bulunan Kerend şehrinde olduğu aşikârdır. Lakin “mırza” kelimesinden, şairin aynı zamanda yazar, kâtip ve bir ilim adamı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kerend

27 Mostefa bin Mehmed Gurani, *Shahname-ye Kurdî*, İrej Behrami (Haz.), Tahran 1383/2004, s. 30.

28 Shahab Vali, “Nerîneke Giştîlî Şahnameya Firdewsi û Şahnameya Kurdî,” *Edebiyata Kurdî ya Gelêrî, Dîrok-Teorî, Rêbaz*, Literatur-Berawirdî-1 (amadekar: Remezan Pertev), İstanbul, 2015, s. 289-292.

29 Bu makale içinde söz konusu metni *Ceng-name* olarak zikredeceğiz.

30 Mırza-ye Kerendî, “Menzume-ye Cengname-ye Shahzade Mohemmed Ali Mırza ba Kahya Pasha,” *Shahname-ye Kurdî*, 2, İrej Bahrami (Haz.), Tahran, 1389/2010, s. 163-181.

şehri Yarsan Kürtlerinin önemli merkezlerinden biri olduğundan, şairin Yarsan inancına mensup olduğu da kuvvetli bir ihtimaldir. Bu ihtimal, söz konusu eserin dili ve eserde özellikle Yarsan Kürtlerinin kutsal/edebi metinlerinde görebileceğimiz kavram ve terimlerin sıkça kullanılması göz önünde bulundurulursa daha da kuvvetlenir.

Eserin yayınlanmış nüshasının sonunda da geçen “Melikülvahab’ın yardımı ile Perşembe günü ramazan ayının beşinde, 1246 hicri kameri tarihinde, âli cah (yüksek mevki) mualla mevki Mehdi Han bin Melik Niyaz Han için, (Molla Ali hattıyla), hayır ve iyilikle mütalaa etmeleri için tamamlandı” ibaresinden anlaşıldığı üzere, bu eser 17 Şubat 1831’de eserde de adı geçen ve Guran askerlerine komuta eden Melik Niyaz Han’ın oğlu Mehdi Han için kaleme alınmıştır.

Mirzayê Kerendî’nin *Ceng-name*’sinde anlatılan rivayetler tarihi olaylarla tam bir uyum arz etmese ve tarihi bir gerçeğin farklı bir yorumunu dile getirse de, eser bahsi geçen dönemde Guran Kürtlerinin Osmanlı-İran çatışmalarındaki tavırları ve hissiyatlarını yansıtmaları açısından önemlidir. Eser manzum şekilde, Kerend şehrinde yaygın olan Kürtçe’nin Guranî (Hewramî) lehçesinde,³¹ mesnevi şeklinde tasnif edilmiş ve 355 beyitten oluşmaktadır. Şair, eserini altı temel başlık altında tasnif etmiştir:

1. Allah’a hamd ve O’ndan medet ummak üzerine (15 beyit),
2. Osmanlı Veziri Mahmud Paşa’nın İran ile savaşmaları için ordunun önderleri ile konuşması (50 beyit),
3. Şehzade Muhammed Ali Mirza’nın Osmanlı Devleti’nin İran’a saldırma kararından haberdar olması (46 beyit),
4. İran-Osmanlı ordularının savaşı ve Guran Aşireti bahadırlarının savaşta ki yiğitlikleri (155 beyit),
5. Şehzade Muhammed Ali Mirza’nın ani hastalığı ve ölümü (43 beyit),
6. Feth Ali Şah’ın oğlu Muhammed Ali Mirza Devletşah’ın ölümünden haberdar olması (46 beyit).

31 Kerend şehrinde kullanılan Kürtçe diyalektler için bkz., Habib Borjian, “Kermanshah vii. Languages and Dialects” *Encyclopædia Iranica*, online edition.

Şair eserin giriş bölümü sayabileceğimiz birinci başlığı altındaki ilk yedi beytini, o dönemin tüm eserlerinde olduğu gibi, Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'in methine tahsis etmiştir. 8. beyitte şair, *Ceng-name*'nin yazılış sebebini anlatırken dilinin yetersiz olmasına rağmen, İran-Osmanlı *Ceng-name*'sini ve Kaçar şehzadesini anlatma fikrine kapıldığını ve bu işi gerçekleştirmek için de kerem sahibi olan Allah'tan yardım istediğini ve O'ndan karanlık olan zihnini aydınlatmasını talep ettiğini dile getirmektedir. Sonraki beytinde ise şehzadenin cömertliğini, savaş esnasında bir aslan gibi olduğunu ve "din" savaşı söz konusu olduğunda, onun karşısında herkesin korkudan titrediğini, ordusunu hazırladığı zaman ise "düşmanların yolunu kesip, Türklerden haraç aldığını" anlatmaktadır:

Dilimin yetersizliğine rağmen bu fikre kapıldım
Ki İran ile Osmanlının Ceng-namesini anlatayım
Ey Kerem sahibi Padişah (Allah) dilime keskinlik bahşet
Bana bu işte tevfiq nasip eyle
Zihnimin karanlık hücrelerini aydınlat
Ki Kaçar şehzadesini anlatayım
Ki kereminden Hatem de nasibini aldı
Ki savaş arsasının gönüllü aslanıdır
Din savaşı fikrine düştüğünde
Denizdeki balının rahatı bozulurdu
Savaş için orduya geçit yaptırırken
Aydan balığa kadar (gökten yere) her şey titrerdi
Ordusunu dilediği gibi hazırladığında
Komutanları serhatlara gönderdi
Düşmanların yolunu böylece keserdi
Hem de böylece Türklerden haraç alırdı

Orjinal Kürtçesi:

Keftin ne serim vê bê zivanî
Bivaçum Cengnameyê İran û Osmanî
Burişt der zivanim Padişayê Keremdar
Biderum tevfiq çenî ve ne î kar

Hucreyê tarikê zêynim ruşen ker
Bivaçum tarîfê şehzadeye Qecer
Çenî ve keremiş ve Hatem birdin
Şêrê dav wazê ‘erseyê neberdin
Her wext cengê din mawird ne xeyal
Neheng ne derya şadiş bî betal
Ci ew dem perî ceng sipah medasan
Ce mang ta mahî çenî ve melerzan
Wextî sipa yê wîş ve dîlxwah we rast
Serdaran ve semte serhedan kiyast
Rageyê dişmenan bi ew tewer mekird bend
Hem çenî ve xerac ce Tirkan mesend³²

Şairin yukarıdaki beyitlerde dile getirdiği “din savaşı” ve şehzadenin bu konudaki taassubu, kuşkusuz daha öncede belirttiğimiz ve çeşitli kaynaklarda da bahsi geçtiği gibi Muhammed Ali Mirza’nın mutaassıp bir Şii inancına sahip olduğunu vurgulamaktadır. Başka bir deyişle Muhammed Ali Mirza’nın Osmanlılara karşı yaptığı savaşı, bir “din savaşı” olarak gördüğünü söylemek mümkündür. Bu beyitlerin devamında şair, “Osmanlı Veziri Mahmud Paşa’nın İran ile savaşmak için ordu komutanlarıyla konuşması” başlığı altında yazdığı bölümde, “akılsız” ve “boş hayaller peşinde” olarak nitelendirdiği Mahmud Paşa’nın dilinden söylediği beyitlerde yine savaş nedeni olarak, “din savaşı” terimini kullanmaktadır:

Osmanlı toprağından akılsız bir vezir
Ham hayaller kuruyordu
Buyurdu, tüm beyleri getirsinler
O gün tahtının önünde toplansınlar
Dedi, şimdi sözlerime kulak verin
Din savaşı sevdası aklıma düşmüş
Şimdi münasip olan orduyu toplamaktır
O orduyu İran toprağına götürmektir

32 Ceng-name, s. 165-166

Kürtçesi:

Ne xakê Osmanî vezîrî bê fam
Çenî ve mekirdîş xeyalanê xam
Ferman da temamê mîran bawerun
Ne ye ro ne paye textîş cem kerun
Vatiş be herfim sa guş biderin
Keftin ne serim sevdâyê cengê din
Îse xastir hen sipah cem kerin
Ew sipah ve xakê Îran biwerin³³

Yukarıdaki beyitlerde adı geçen Mahmud Paşa, 17-19. yüzyıllar arasında merkez olan Süleymaniye Şehri'nde, Kürdistan'ın geniş bir bölümünde hüküm sürmüş olan Baban Aşireti³⁴ lideri ve Şehrîzor valisi olan Abdurrahman Paşa Baban'ın oğludur. Mahmud Paşa, babasının ölümünden sonra Baban Aşireti'nin başına geçmiş ve on altı yıl boyunca Babanların kontrolündeki topraklarda hüküm sürmüştür. Daha sonraları Mahmud Paşa her şeyi bırakıp bir Nakşibendi tekkesinde inzivaya çekilmiştir.³⁵ *Ceng-name* de "akılsız vezir" diye zikredilen Mahmud Paşa, İran Devleti'nin valisi Muhammed Ali Mirza Devletşah iken Osmanlı saflarına geçmiş³⁶ ve Muhammed Ali Mirza'ya karşı, *Ceng-name*'nin de konusu olan savaşı gerçekleştirmiştir.

Şiirin devamında, önde gelenlerden birinin Paşa'ya "hünkâr"dan (Osmanlı padişahı II. Mahmud) yardım istemesini tavsiye ettiği anlatılır. Şairin "kâhya" diye bahsettiği kişi, tarih kitaplarında da isminden söz edilen "Kâhya Mehmed Ağa" olmalıdır. *Nasihüttevarih*'in yazarına göre, dönemin Bağdat valisi olan Davud Paşa, Mahmud Paşa Baban'ın aklını çelip onu kendi safına çekerek İran'a karşı savaşmaya teşvik etmektedir. Bunun için de Kâhya Mehmed Ağa'yı on bin kişilik bir ordu ile yardıma gönderir.³⁷

33 *Ceng-name*, s. 166.

34 Wolfgang Behn, "Bâbân," *Encyclopaedia Iranica*, C. III, Fasc. 3, 1988, s. 307.

35 Baba Merdukh Ruhani, *Tarikh-e Meshahir-e Kurd, Omera ve Khandanha*, bekhsh-e 2 (cild 3), be kushesh-e Majid Merdukh Ruhani, Tahrân, 1382/ 2003, s. 459-461.

36 Keshavarz, s. 332.

37 Muhammad Taqi Lesanolmolk Sepehr, *Nasikhuttevarikh, Tarikh-e Qajariyye*, Be ehtemam-e Jemshid Kiyânfar, c.1, Tahrân, 1377/ 1998, s. 329.

Şiirde anlatılanlara göre Kâhya, hünkârın göndereceği askerler geldikten sonra, paşanın şahsen savaşa katılmaması gerektiğini ve onun yerine kendisinin bu görevi üstlenebileceğini söyler. Zira eğer paşa bu savaşı kaybederse, onun için utanç kaynağı olacaktır. Devamında Kâhya, “Ömer” ile “Osman”ın zatlarının yardımıyla İran ordusunu yeneceğini belirtir. Burada şair bir kez daha İslam dünyasının en önemli meselelerinden biri olan Sünni-Şii mezhep çatışmasını vurguluyor. Aslında şairin, Sünni Müslüman âleminin ikinci ve üçüncü halife olarak tanıdığı Ömer bin Hattab (ö. 644) ve Osman bin Affan’ın (ö. 656) isimlerini, dönemin edebi üslubu olan ve genellikle büyük şahsiyetlerin isimlerinin öncesi veya sonrasında kullanılan lakaplardan yoksun biçimde kullanması, onun adı geçen iki şahsiyet hakkındaki inancına göre bakışını belirtip, eserinin ana temalarından olan “mezhep” çatışmasını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, devamındaki beyitte Kâhya, bu iki şahsiyetin “zat”ından medet alarak Şii İran ordusunu yeneceğini dile getirir.

Şiirde anlatılanlara göre Mahmud Paşa, Kâhya’nın bu önerisini yerinde bulup akıllı Kâhya’yı över, payitahta bir ulak göndererek “Rum Sultanı” olarak zikrettiği II. Mahmud’tan yardım talebinde bulunur:

Vezire dedi ki sen savaşa gitme
Yenilirsen senin için ayıp olur
Hünkâra bir dilekçe yaz
Sana sayısız ordu göndersin
O ordu buraya vardığında
İran ordusunu ben ortadan kaldırırm
Ömer ve Osman’ın zatının yardımıyla
Tek İranlı bile canını kurtaramaz
Vezir bunu duydu ve düşündü
Akıllı Kâhya’ya aferin dedi
O zaman payitahta bir mektup gönderdi
Rum sultanından mürüvvet istedi

Kürtçe:

'Erz kird be vezîr tu meşû ve ceng
Baverî şikin perît mebû neng
'Erîze yî binwîs sa perî Xunkar
Perît bikyanû sipayê bê şimar
Her wext ew sipah biyava bi î ca
Sipayê Îranî min mekerum fena
Ve tewfîqê zatê Osman û Omer
Yek ten Îranî nemeşu ve ber
Vezîr id şineft fikrî kird ne dil
Merheba vanaş ve Kehyayê 'aqil
Ci ew dema nameyi kiyast ve paytext
Ve Sultanê Rum ama hen mirvet³⁸

Şair, paşanın gönderdiği ulağın payitahta ulaşıp gönderilen mektubu teslim etmesinden ve Osmanlı Padişahı II. Mahmud'tan (ö. 1839) bahsederken "taç ve taht, sayısız ordulara sahip olan" sıfatlarının yanı sıra, "hunhar hünkâr" gibi çok sert ifadeler de kullanır:

Dilekçeyi hunhar hünkârın eline verdiler
Taç ve taht ve sayısız ordunun sahibi olan

Kürtçe:

'Erîze dan ve des Hunkarê xwenxwar
Xwawenê tac û text û sipayê bêşimar³⁹

Şairin rivayetine göre Sultan II. Mahmud, paşanın mektubunu okuduğunda sinirlenip bütün varlığını bu savaşta harcayacağını ve bu yolda ölümü, utançla yaşamaya tercih ettiğini söyleyerek vezirlere savaş hazırlığı yapmaları için emir verir. Vezirler hiç düşünmeden, savaşa hazır olduklarını dile getirirler. Sultan ise onların savaş konusundaki kararlılığında,

38 Ceng-name, s. 167.

39 Ceng-name, s. 167.

“Osman” ve “Ömer”in yardımcı olacaklarını ve onları kurtaracaklarını söyleyerek savaş hazırlıklarını başlatır:

Onlara dedi ki asla kötü şey yolunuza çıkmaz
Osman ve Ömer sizi kurtarır”

Kürtçe:
Vatışan hergiz bed meyû ve rat
Osman û Omer biderût nicat⁴⁰

Savaş hazırlıklarını anlatan sonraki beyitlerde şair, Osmanlı ordusunun atlarını ve silahlarını konu edinerek iki ordunun savaşa hazırlanmasından bahsediyor. Aynı zamanda “Ömer’in zatına sığınıp atları sürerek sultanın şehrinden (İstanbul) yola koyulup Bağdat’a vardıklarını” söyleyerek, bir kez daha “mezhep savaşı”na vurgu yapar:

Sultanın şehrinden ayrıldılar
Ömer’in zatına sığındılar
Rüzgâr bacaklı atları koşturdular
Bağdat şehrine varıncaya kadar

Kürtçe:
Ne şarê sultan ber aman ve ber
Penah birdşan ve zatê Omer
Nehîb dan ve espê cehendeyê badpa
Her ta ke yavan ve şarê Bexda⁴¹

Şiirin üçüncü başlığı olan “Şehzade Muhammed Ali Mirza’nın Osmanlı Devleti’nin İran’a saldırma kararından haberdar olması” bölümünde, şair Kaçar şehzadesi ve bölgenin valisi olan Muhammed Ali Mirza Devletşah’ın Osmanlı ordusunun “kara bir bulut” gibi yaklaştığından haberdar

40 Ceng-name, s. 168.

41 Ceng-name, s.168.

olması ve onlara karşı savaşmak için Tahran'a bir haberci göndermesini anlıyor. Şaire göre şehzade, Osmanlıya karşı savaşa hazır, ama aynı zamanda bu kararını babası Feth Ali Şah'a bildirmek niyetinde ve mecburiyetindedir. Ulak Tahran'a varınca şehzadenin mektubunu Feth Ali Şah'a teslim eder.

Bu bölümdeki beyitlerde Feth Ali Şah oğlunun bu kararını öğrendiği zaman, Devletşah'ın ne yapmak istediğini anlamadığını, hünkâra karşı savaşmak istediğini, bir süredir savaşmadığı için ruhunun savaş çıkarmak için tutuştuğunu ve bu sefer bu yolda aziz canından olacağını anlatarak, İran Şahı'nın Osmanlıya karşı savaşmak istemediğini dile getiriyor. Aynı zamanda bu beyitlerde Feth Ali Şah'ın dilinden, Muhammed Ali Mirza'nın savaş yanlısı olması hakkında beyan edilenler, yukarıda da altını çizdiğimiz gibi, Kaçar şehzadesinin "pervasız kişiliği" ve İran Şahı'nın da bundan dolayı ona karşı öfkeli olduğunun kanıtı sayılabilir:

Şah dedi ki neyin peşinde olduğunu biliyorum
Kafasında Hünkâr ile savaşmak var
Şimdi bir süredir savaşmamış
Ruhu savaşmak için uçuyor
Bu sefer tatlı canından olacak
Türklerle savaş başlatacak

Kürtçe:
Şah vat mizanûm ne pêy çi kar hen
Ne kelleş fikrê davayê Xunkar hen
Îne çen wext hen davaş nekirdin
Ruhîş ne teyran perî neberdin
Îcar mer ce giyanê şêrîn biweyrû
Î davayê Tirkan sa ser bigîrû⁴²

Metinde anlatılana göre şehzadenin gönderdiği ulak geri döndükten sonra, payitahta⁴³ gördüğü ve duyduğu şeyleri aynen ona aktarır. Bunun

42 Ceng-name, s. 169.

43 Kaçar Krallığı döneminde 1796 yılında Ağa Muhammed Han'ın İran Şah'ı olarak taç giymesi ile birlikte Tahran İran'ın payitahtı oldu.

üzerine şehzade kızıp “hünkâr tayfasına” güçlerini göstermek için ordunun hazırlanmasını emreder. Şehzadenin emri üzerine “serhat sakinleri” savaş için saf bağlayıp, Kaçar şehzadesinin huzuruna varırlar. Şairin “serhat sakinleri” diye bahsettiği, kuşkusuz o bölge sınırlarında yaşayan Guran Kürtleridir:

Serhat sakinleri savaş amacı ile
Sel ile Tur ordusu gibi saf bağladılar
Yolda savaş için saldırdılar
Kaçar Şehzadesinin huzuruna vardılar

Kürtçe:
Serhednişinan qesê geza cûr
Sef kişan wêneyê sipayê Selm û Tûr
Yılqar dan ne rah ne pêy şûr û şer
Yavan ve xidmetê şehzade yê Qecer⁴⁴

Şiirin devamında, Kaçar şehzadesinin, onun emriyle toplanan aşiretleri silahlandırması, dönemin savaş aletleri ve İran ordusunun savaş için yola çıkması anlatılıyor. Osmanlı tarafında ise Kâhya, bahsi geçen gelişmelerden haberdar olup paniğe kapılır ve kendi kendine “eğer vezirden korkmasaydım, şu an İran şehzadesi ile barış yapardım” der. Bu beyitlerde şair Kâhya’dan bahsederken yine onun “Hz. Ömer’e ant olsun ki” dediğinin altını çizerek, soruna yine mezhepsel açıdan vurgu yapıyor:

Öncü kumandan vadinin başına vardı
O an Kâhya çok telaşa kapıldı
Dedi uzun süredir talep ediyorum
Kimsenin önüme çıkmasına fırsat olmadı
Ömer’in zatına ant olsun, yakinen
Bu ordunun korkusu bana ağır geldi
Eğer Vezirden korkmasaydım
Bu ordu ile barış yapardım

44 Ceng-name, s. 169.

Kürtçe:
Serdarê pêşrew yava ve ser dol
Kehya ci ew dem da xêylî girdiş hewl
Vatiş çen wext hen min davam kirdin
Kes ne meydanîm fîrset newerdin
Qesemim ve zatê Omer yeqîn hen
Samê î sipah ne min sengin hen
Er xof ce vezîr nebî ci î dem da
Aşitî mekirdim çenî ve î sipah⁴⁵

Ceng-name'nin dördüncü başlığı olan “İran-Osmanlı ordularının savaşı ve Guran aşireti bahadırlarının yiğitlikleri” bölümünde şair iki ordu arasında yapılan savaşı, hamasi şiirin klasik yapısına uygun olarak, askerlerin silahlarından atlarına kadar detaylı şekilde anlatıyor. Bunun yanında, söz konusu bölümde çok dikkat çekici hususlar da göze çarpıyor. Söz konusu beyitlerde şair, kadim düşman olarak bahsettiği Rumların, Arapların ve Acemlerin birbirlerine kasırga gibi saldırdıklarını ve o anda “Siyaveş”in kanının yeniden galeyana geldiğini anlatıyor. Aynı zamanda Kaçar şehzadesi askerlerinin saldırıya uğradıkları sırada “Haydar’ın zatı”na sığındıklarını, safları dağıldığında yüzlerini “Necf Şahı”na doğru çevirdiklerini ve ona yalvardıklarını, bunu bizzat şehzadenin kendisinin de yaptığını ve bunun bir *din gazası* olduğunun altını çiziyor:

Kadim düşmanlar birbirlerine yüz koydu
Rumlu ile Arap ve Acem birlikte”

Kürtçe:
Qedîm dişmenan rû daşan ve hem
Rûmî û ‘Ereb hem çenî ve ‘Ecem⁴⁶

.....

Kasırga gibi birbirlerine saldırdılar
O anda Siyaveş’in kanı kaydı

45 *Ceng-name*, s. 170.

46 *Ceng-name*, s. 171.

Kürtçe:

Wêney vayê sorsor rû daşan ve hem
Xwînê Siyawexş cuşa ni ew dem⁴⁷

.....

Şehzadenin birliği savaşa yüz koydular
Haydar'ın zatına sığındılar

Kürtçe

Fewcê Şehzadê rû daşan newer
Penah birdişan ve zatê Hêyder⁴⁸

.....

Düzenleri bozuldu hem de safları ko-ptu
Sıdk ile Necef Şahı'na yalvardılar

Kürtçe:

Nezmışan şivya ne hem diriya sef
Ne rûyê sidq lalan hem ve Şayê Necef⁴⁹

Ceng-name'nin en önemli beyitleri arasında ele alabileceğimiz bu beyitlerde şair, aslında söz konusu savaş ve aradaki düşmanlığın sebebi olarak, üç önemli noktaya vurgu yapıyor. Birincisi *etnik* kimliğe dayanan ve “öteki”ne vurgu yapan “Arap, Rum ve Acem” terimleridir. Bilindiği gibi “Acem,” Arap olmayan/İranlı ve “Rum” ise Anadolu halkı anlamına geliyor. Şair bu terimleri kullanarak ötekinin kimlik sınırlarını belirleyip, kadim düşmanlığı öne çıkarıyor. Aynı zamanda Kürtleri de Acemler tarafında gösteriyor. Bununla birlikte “Siyaveş”in kanından bahsederek, bu savaş/düşmanlığı, mitolojik rivayetlere kadar götürüyor.

Siyaveş kuşkusuz İran mitolojisinin en önemli figürlerinden biridir. *Avesta*'daki Zamyad Yeşt'e (Kiyan Yeşt) göre Turanlılar tarafından namertçe katledilen Key Siyaveş'in⁵⁰ hikâyesi, İran destan edebiyatının en

47 *Ceng-name*, s.171.

48 *Ceng-name*, s. 172.

49 *Ceng-name*, s.172. .

50 *Avesta, Kohenterin Sorud ha ve Metn hay-e İrani*, Be kushesh-e Jalil Dustkhah, Entesharat-e Morvarid, Tahrân, 1371/1992, c.1, s. 485.

önemli bölümlerindendir. Firdevsî'nin de *Şehname*'de detaylı olarak anlattığı hikâyeye göre Siyaveş, İran'ın mitolojik kralı Keykavus'un oğludur. Siyaveş babası ile arasının bozulması sonucu ülkesi olan İran'ı terk eder ve Turan'dan geçmek için Turan Kralı Efrasiyab'dan izin ister. Efrasiyab, Siyaveş'i çok sıcak karşılar, kendi kızını eş olarak ona verir ve böylece Siyaveş Turan'a yerleşir. Lakin bir süre sonra Efrasiyab, Siyaveş'den kuşkulandır ve onun kellesinin alınmasını emreder. Böylece Siyaveş mazlumca katledilir⁵¹ ve onun ölümü İran-Turan arasında yıllarca süren büyük ve kanlı savaşlara neden olur.

Siyaveş'in hikâyesi İran kültüründe önemli bir yere sahiptir. İran kültüründe Siyaveş mazlumluk ve masumiyetin simgesi olarak öne çıkar. Aynı zamanda Siyaveş'in "kin"ini ve öcünü almak da bahsi geçen kültürde sembolik bir önem taşır. Bu kavramları Fars edebiyatının farklı dönemlerinde ve farklı edebi tarzlarda, klasik ve tasavvuf şiirinden modern şiir ve modern romana kadar pek çok alanda görmek mümkündür.⁵²

Yukarıda bahsedilen kavramlar Guran Kürtlerinin inanç sistemlerinde daha da öne çıkıp tamamen farklı ve daha derin bir boyut da kazanıyorlar. Guran Kürtlerinin kutsal saydıkları dini edebiyat diyebileceğimiz metinlerinde⁵³ Siyaveş'in hikâyesi mitolojik bir hikâyeden çıkıp tamamen tarihi boyut kazanmaktadır. Yarsan inancına bağlı olan Guran Kürtlerinin kutsal metinlerinde Siyaveş figürü çok özel bir yere sahiptir ve Siyaveş'in hikâyesini konu eden onlarca dizi şiir mevcuttur.⁵⁴ Bu inanişâ göre Siyaveş "ezeli şehit" olarak kabul edilir ve yine Yarsan inancının temel doktrinlerinden olan "Öz"lerin reenkarnasyonu ve yeniden tecellisine göre de, Siyaveş'in özü, daha sonra Şiilerin üçüncü imamı olan Hz. Hüseyin'de (ö. 680) ve ondan sonra da aynı şekilde, mazlumca şehit edilen Yarsan dini şahsiyetlerinde tecelli etmiştir. Bu inanişâ Yarsanların dini metinlerinde en çok işlenen konulardan biridir:

51 Abolqasim Ferdosi, *Shahname, Metn-e Enteqadi*, Be kushesh-e Y.I., Bertels, Moscow, 1960, c. 6, s. 6-152.

52 Muhammad Jafar Yaheqqi, *Farhang-e Asatir ve Dastanvareh ha dar Adabiyat-e Farsi*, Farhang-e Moaser, Tahrân, 1386/ 2007, s. 496-499.

53 Guran dini edebiyatı hakkında bkz., Shahab Vali, "La littérature religieuse des Kurdes Yarsan," *Etudes Kurdes* no XI: La Littérature Kurde, Ed. Harmattan, no 11, Paris, mars 2012, s. 57-65.

54 Vali, *Les Yarsan*, s. 133- 157.

Hüseyin idim Kerbela Çölü'nde katledilen
Benim ağıldım kalubelaya⁵⁵ kadar uzanır
Siyaveş'in kanı her an kaynıyor
Baki olan Serane'de⁵⁶ Kırklar galeyana geldi⁵⁷

İran'da İslamiyetten önce, farklı bölgelerde Siyaveş için yapılan ve “Sug-e Siyaweş” ya da “Siyaweşan-Sûweşûn” denilen yas ve ağıtlar bulunur ve İslami dönemde bu ayin yavaş yavaş Muharrem ayında Şiiler tarafından düzenlenen Hz. Hüseyin'in taziyesine adapte edilmiştir.⁵⁸ Gerçi “Sûweşûn” ayini, Kaçar dönemine kadar İran'da varlığını sürdürmüştür ama bu dönemden itibaren yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutmuş ve yerini Muharrem ayında yapılan Şii ayinine bırakmıştır. Adı geçen “Sûweşûn” ayini günümüzde İran'ın Kürdistan bölgesinde, özellikle yaşlıların hafızasında, “Sû Siya” (Siya ya da Siyaveş'in yası) olarak varlığını sürdürüyor.⁵⁹ Fakat Guran Kürtlerinin inancına göre Siyaveş, bu ezeli şehit özünü taşıyan kutsal şahsiyet ile Kerbela'da mazlumca şehit edilen Hz. Hüseyin aynı kişidir. Yani aralarında hiçbir tarihi kopukluk söz konusu değildir. Böylece mitolojik bir köke sahip olan Türklere karşı “Siyaveş'in öcünü almak” kavramıyla, dini bir anlamı olan Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi olayı, Guran Kürtlerinin inancında birleştirilmiştir. Bunun sonucunda ise Sünni olan Osmanlı Türklerine karşı savaşmak, hem Siyaveş'in hem de Hz. Hüseyin'in kanını almak gibi ilginç bir tablo ortaya çıkarmıştır. Yani konumuz olan şiirde, mitoloji (Siyaveş'in kanı) ile dini inancın bileşimi (Şii-Sünni çatışması) savaşın önemli bir gerekçesi olarak kullanılmıştır. Bu mitolojik/mezhepsel çatışmaya gönderiler metnin tamamında görülmektedir.

Metinde anlatılana göre Kaçar ordusu dağılmaya yüz tutmuşken ve Kaçar şehzadesi umutsuzluğa kapılıp Allah'tan yardım isterken, Kelhur

55 Kuran-ı Kerim, Araf Suresi, 172. ayetin buyurduğuna işaret ediyor: Hani Rabbin (ezelde) Ademoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti. Onlar da, “Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)” demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, “Biz bundan habersizdik” dememeniz içindir.

56 Hewraman bölgesinde Yarsanların kutsal mekânlarından.

57 Darvish Fariq, Defter, elyazması, s. 29.

58 Ali Hosuri, *Siyawashan*, Neshr-e Cheshme, chap.2, Tahran, 1384/2005, s. 102.

59 Hosuri, s. 123.

ve Guran Kürtleri Melik Niyaz Han öncülüğünde saldırıya geçiyorlar. Bu savaş hakkında yazılan eserlerde, İran ordusunun çoğunluğunun Kürtlerden oluştuğu kaydedilmiş ise de,⁶⁰ Melik Niyaz Han ve onun emrindeki Guran Kürtlerinden pek bahsedilmemiştir. Melik Niyaz Han hakkındaki bilgiler daha çok Guran Kürtleri arasında bilinen ve anlatılagelmiş sözlü rivayetlerden ibarettir. Kerendî, Melik Niyaz Han'ı "korkusuz kaplan" olarak nitelendirip savaş sırasında onun Guran tugaylarını ileriye taşıdığını söylüyor. "Dağ gibi atların sırtındaki kin dolu Guran aslanları" da hünkârın ordusuyla savaşmak için saldırıyorlar. Bu beyitlerde yine şairin kullandığı terimler dikkat çekicidir. Bu savaş sahnesini yine eserin ruhuna uygun olarak hamasi bir dille anlatan şair, Guran tugaylarının korkusuzca "Tatar Aşireti" olarak bahsettiği Osmanlı ordusuna saldırdıklarını anlatıyor. "Türkler"e mahşer gününü yaşatan bu saldırıda, Melik Niyaz Han'ın kâh "din gazası" yaptığını, kâh askerleri yönettiğini söylüyor. Bu saldırı sonucunda da Türklerin bayraklarının alındığını, yani yenildiklerini anlatıyor:

Kaçar Şehzadesi bunu dedi ve gördü ki
Guran ve Kelhurlar başkaldırdılar
Korkusuz kaplan Melik Niyaz Han
Guran alayını aldı ve ileriye götürdü
Guran aslanları kin ve kahir ile
Dağ gibi atların sırtında
Melik Niyaz Han akrabaları ve yakınları ile
Korkusuzca savaşa koyuldular
Yandaşlarına dedi ki bunu unutmayın
Bir gün doğduk bir gün de öleceğiz
Avcı aslanlar bunu duyduklarında
Hünkârın ordusuyla savaşa tutuştular
Guran yiğitleri endişesizce
Tatar kabilesi ordusundan korkmayarak
Kan döken kılıçları ellerine aldılar

60 Saeed Nafis'i, *Tarikh-e Ejtemai va Siyasi-ye İran dar Doreh Moaser*, Tahran, 1383/ 2004, s. 666.

Türklere mahşer gününü yaşattılar
Türklerden ordu bayraklarını aldılar
Sonra onların siperlerini fethetmeye koyuldular

Kürtçe:

İd vat û bidîş Şehzadeyê Qecer
Guran û Kelhor ser kîşan ve ber
Melik Niyaz Xan bewrê bê endîş
Fewcê Guran kîşa û bird ve pêş
Şêranê Guran pîr ce qîn û qar
Ne kulê espan wêneyê kuhsiwar
Melik Niyaz Xan çenî ve qewm û xwiş
Pa niyan newer sa ve bê endîş
Vatiş ve yaran ni yad mewanîm
Ne ye roj zadîm ye roj hem miriyîm
Sa îd şîneften şêranê şîkarî
Rûdan perî cengê sipayê Xunkarî
Merdane Guran çenî ve bê medar
Bê xof ce sipayê tayîfeyê Tatar
Des dan ne qebzeyê qeyareyê xwînîz
Westin ne Tirkan rojê restaxîz
Senîn ce Tirkan bêydaxê leşker
Ci ew dema rûdan pêy fethê senger⁶¹

Şair, siperlerde bekleyen Türk askerlerinin Guranların geldiğini gördüklerini ama aslında gelenin “onların ölümü” olduğunu bilmediklerini anlatıyor. Guran yiğitleri Türklere saldırıyor, ama diğer yandan “Turan” ordusundan siperdeki Türklere yardım geliyor. İran ordusundan da bunlarla savaşmak için güçlü pehlivanlar geliyor. Bunlar şairin dediğine göre “Firdevsî’nin Şehnamesindeki eski pehlivanlar” gibi savaşanlardır:

61 Ceng-name, s. 172-173.

Türkler siperlerde onları gördüler
Bilmediler ki ölüm peşlerinden geliyor
Guran yiğitleri Türklere saldırdılar
Toz ve dumandan kimse kimseyi tanıyamadı
Diğer taraftan Turan ordusundan
Siperdekilerin imdadına geldiler
İran ordusundan da güçlü yiğitler
Savaş için Türklere yöneldiler
Eski pehlivan ve yiğitler gibi
Bilge Firdevsî'nin Şehnamesinde olduğu gibi

Kürtçe:

Tirkan ne senger sa îd bidîşan
Nizanan ke merg ama ve pêşyan
Merdanê Guran tavdan ve Tirkan
Ce gerd û qubar kes kes ninasan
Ci ew teref çenî ve ce sipayê Turan
Aman ve imdayê sengernîşinan
Ce sipayê İran merdane pir zor
Rûdan be Tirkan perî şer û şor
Çwîn palewanan û merdane qedim
Han ne Şahnameyê Firdewsiyê Hekîm⁶²

Savaş sahnelerini, silahları ve yaşanan kargaşayı detaylı şekilde anlatmaya devam eden şair, Guranların yiğitliklerine gökteki meleklerin bile hayran kaldığını ve “Düldül’ün Binicisi” olarak bahsettiği Hz. Ali’nin yardımı ile “hünkârın ordusu”nun yenildiğini anlatıyor:

Arştaki meleklerin hepsi hayran kaldılar
Guran yiğitlerinin cesaretine
Düldül süvarisi Şah lütfetti
Asker hünkârın ordusunu yendi

62 Ceng-name, s. 173.

Kürtçe:

Melekan ne 'erş gişt biyen ve heyran
Ce sineçakiyê merdane Guran
Kerem kird çenî ve Şayê Duldulsuwar
Serbaz şikis da ve sipayê Xunkar⁶³

Böylece Osmanlı ordusu yeniliyor, Kâhya Paşa ve geri kalan askerleri tutsak ediliyor. Devletşah esirler ve savaş ganimetlerini Kirmanşah'a gönderdikten sonra, ordusundaki "topçubaşı"nı rapor vermek için yanına çağırıyor. Topçubaşı Devletşah'a "Rum" ordusunun Guranlar tarafından tarumar edildiğini, Guranların hiç abartısız büyük bir "fetih" gerçekleştirdiklerini söylüyor. Bu beyitlerin devamında şair, topçubaşının ağzından ilginç başka bir beyit söylüyor. Şairin iddiasına göre Tiflis'te gerçekleşen savaş ve "fetih"i de Guranlar gerçekleştirmiş:

O an Guran süvarisi korkusuzca
Rumluların ordusunu tarumar ettiler
Abartısız Guran aşikâr bir fetih yaptı
Tiflis savaşını da Guranlar kazandı

Kürtçe:

Ce î dem siwarê Guran bêmedar
Sipayê Rumiyan kirdin tarûmar
Bê gezaf Guran fethê nimayan kird
Ne dawayê Tiflis hem feth Guran kird⁶⁴

Ceng-name'nin devamında, esir düşen Kâhya'nın Devletşah'tan af dilemesi ve ünlü Şii din adamı Şeyh Musa Necefi'nin de arabuluculuğu ile Devletşah tarafından affedilmesi anlatılıyor. Şair eserin son iki başlığı altındaki beyitleri Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın beklenmedik şekilde vuku bulan ölümü ve İran Şah'ının bu ölümden haberdar olmasına ayır-

⁶³ *Ceng-name*, s. 173-174.

⁶⁴ *Ceng-name*, s. 175.

mıştır. Tarihi kaynaklarda genellikle şehzadenin ölüm sebebi veba hastalığı olarak kaydedilmiştir. Lakin aynı kaynaklarda bahsi geçen dönemde, söz konusu bölgede bu ölümcül hastalık hakkında herhangi bir rapora ya da bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁶⁵ Nafisi'ye göre Muhammed Ali Mirza, Şehrizar dolaylarında Kâhya Mehmed Ağa ve Mahmud Paşa'nın ordusunu Kerkük'e kadar püskürttükten sonra Samira'yı aldı ve Bağdat'a saldırıp bu şehri kuşattı. Bu olay üzerine Bağdat Hâkimi Davut Paşa, Şeyh Musa Necefî'yi arabuluculuk için şehzadeye gönderdi. Lakin hicri 1237 Sefer ayının yirmi altısında (22 Kasım 1821), Bağdat Kuşatması sırasında, Muhammed Ali Mirza, ordusuyla Tâk-ı Kisrâ⁶⁶ yakınlarında bulunurken aniden vefat etti ve ölüm sebebi de belirlenemedi.⁶⁷

Mirza Kerendî “Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın aniden hastalanması ve hayata veda etmesi” başlığı altında, uzun beyitlerle şehzadenin aniden hastalanması ve Kirmanşah Eyaleti'nin Kerend Şehri'nde vefat etmesini anlatır. Şiirin son bölümünde ise “Feth Ali Şah Kaçar'ın oğlu Muhammed Ali Mirza Devletşah'ın ölümünden haberdar olması” başlığıyla, Feth Ali Şah'ın hayata veda eden oğlunun yası sırasında ne kadar üzüldüğü şiirsel bir şekilde dile getiriyor. Bu bölümlerdeki beyitlerde şair, şehzadeyi şah babasının sözleriyle överken yine İran mitolojisinin motiflerini kullanarak Muhammed Ali Mirza'nın karakterini de zamanın üslubuna göre övüp yüceltiyor.

SONUÇ

Osmanlı ve İran devletleri arasında, 1514'te Çaldıran Savaşıyla başlayan çatışmalar silsilesi, Safevi Devleti'nin çöküşünden sonra İran'da hüküm süren Afşar, Zend ve Kaçar kralları döneminde de devam etmiştir. İki devlet arasında gerçekleşen savaşlar sırasında, Kürdistan coğrafyası iki ülkenin savaş meydanı konumuna gelmiş, farklı bölgeleri birçok defa iki ülke arasında el değiştirip parçalanmıştır. Adı geçen coğrafyanın farklı bölgelerinde yaşayan Kürtler, siyaset, ekonomi, etnik kimlik ve inanç gibi birçok faktörün etkisiyle bazen İran, bazen de Osmanlı saflarında yer almışlardır.

65 Keshavarz, s. 348.

66 Kürtçe adı Taq Gera olan bu yer, Kerend Şehri yakınlarındadır.

67 Nafisi, s. 669.

Kürdistan'ın Guran bölgesinde yaşayan Kürtler de, sözkonusu çatışmalara dahil olmuşlardır. Yarsan (Ehli Hak) inancına bağlı olan Guran Kürtleri, Safevi döneminden beri Osmanlılara karşı yapılan savaşlarda, İran'ın yanında yer almış, Afşar, Zend ve Kaçar dönemlerinde de bu desteklerini sürdürmüşlerdir. Kaçar Krallığı'nın farklı dönemlerinde Guran Kürtlerinin çeşitli başkaldırılarına rağmen, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşlarda Guran Kürtlerinin Şii İran Devleti'ne bağlılıklarını görmek mümkündür. Söz konusu bağlılık ve desteği özellikle pek tanınmayan Guran Kürtlerinin manzum edebiyatında görmek mümkündür. Bu manzum edebiyatın yakın dönem örneklerinden olan Mirzayê Kerendî'nin *Ceng-name*'sinde, iki devlet arasında gerçekleşen savaşların farklı bir dille anlatıldığı görülmektedir. Bu eserde, iki ülke arasında yaşanan ve siyasi anlaşmazlıktan doğan savaşın nedenleri tamamen farklı boyutlar kazanmaktadır. Şair, savaş nedenlerini ve sahnelerini anlatırken üç temel çatışma üzerinde duruyor. Birincisi mitolojik hikâyelere dayanan ve "köken mitleri"ni referans alan çatışmalardır. Yani şair mitolojik hikâyelere kadar inip, Kaçar-Osmanlı arasında yaşanan bu savaşı İran-Turan savaşlarına benzetip, Siyaveş gibi mitolojik karakterlerin öcünün ve kanının alınması gerektiğinden söz etmektedir. İkincisi İran-Türk/Tatar savaşından bahsederek yaşanan çatışmayı etnik bir savaş olarak değerlendirmektedir. Üçüncüsünde ise Osmanlı ordusunu Hz. Ömer ve Hz. Osman yanlıları, İran ordusunu ise Hz. Ali taraftarları olarak işleyip iki ülke arasındaki mezhep farklılığını öne çıkararak, Sünni-Şii çatışmasını savaş sebebi olarak göstermektedir. Böylece Osmanlı ordusu imajını Turanlı, Tatar ve Sünni; Kaçar ordusu imajını ise İranlı ve Şii olarak ele alarak, Guran Kürtlerinin Osmanlıya karşı tavırları hakkında genel bir tanım yapmaktadır. Bu hususların yanı sıra, Kürtlerin iki ülke arasında yaşanan çatışmalar sırasında hangi devletten yana tavır almaları gerektiği konusundaki önemli bir faktör de merkezi devletin Kürt bölgelerine tayin ettiği valinin Kürtlere karşı tavrıdır. Kuşkusuz tarihi kaynakların Muhammed Ali Mirza'nın "yerel halk"a ve özellikle "dini azınlıklar"a karşı olan hoşgörüsü, hem Guran Kürtlerinin genel tavırlarında, hem de *Ceng-name*'nin rivayetlerinde etkili bir husus olmuştur.

KAYNAKÇA

- ABISAAB, Rula, *Converting Persia, Religion and Power in the Safavid Empire*, I.B. Tauris, Londra, New York, 2004.
- AS, Efdal, "XVI. YY.dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-Iran Sınır Sorunları ve Çözümü," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, Güz 2010.
- Avesta, Kohenterin Sorud ha ve Metn hay-e Irani*, Be kushesh-e Jalil Dustkhah, Entesharat-e Morvarid, Tahrân, 1371/1992.
- BAMDAD, M., *Sharh-e hal-e Rijal-e İran dar qarn-e 12-13-14*, ç. 3, Tahrân, 1357/1978.
- BEHN, W., "Bâbân," *Encyclopaedia Iranica*, C. III, Fasikül 3, 1988.
- BİDLİSİ, Şerefhan, *Şerefname*, Dîroka Kurdistanê, (Çev. Ziya Avcı), Avesta, çap. Sêyem, İstanbul, 2007.
- DARVISH, Fariq, Defter, elyazması.
- FERDOSI, Abolqasim, *Shahname, Metn-e Enteqadi*, Be kushesh-e Y.I., Bertels, Moskova, 1960.
- HAMBLY, Gavin, R.G., "Agha Muhammad Khan and the Establishment of Qajar Dynasty," *The Cambridge History of Iran* içinde, c. VII, *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, ed. P. Avery, G. Hambly, Ch. Melville, Cambridge University Press, 2007.
- , "Iran During The Reign of Fath Ali Shah and Muhammad Shah," *The Cambridge History of Iran* içinde, c. VII, *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, ed. P. Avery, G. Hambly, Ch. Melville, Cambridge University Press, 2007.
- HOSURI, Ali, *Siyawashan*, Neshr-e Cheshme, chap.2, Tahrân, 1384/2005.
- JELILI, KERMANSHAHI M.H., "Dolatshah va Khandan-e Dolehahahi," *Yaghma*, shomare 364.
- KALHOR, Muhammad, "Berresi-ye Mavane'e Roshd-e Shahrneshini dar Kermanshah (ba tekye ber 'esr-e Qajar)," *Meskuye*, sal-e 2, shomare 7, 1386/2007.
- KESHAVERZ, Erdeshir, *Zendegi ve Zemane-ye Muhammad Ali Mirza-ye Dolatshah*, Kirmanshah, 1395/2016.
- Kuran-ı Kerim
- LAMBTON, Ann, K.S., *State and Government in Medieval Islam*, Routledge Curzon, (Digital Printing), 2006.
- LESANOLMOLK, SEPEHR M.T., *Nasikhuttevarikh, Tarikh-e Qajariyye*, Be ehtemam-e Jemshid Kiyanfar, c.I, Entesharat-e Asatir, Tahrân, 1377/1998.
- MINORSKY, V., "The Guran," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C. XI, 1943-1946.
- MİRZA, SALEH G. (hazırlayan), *Esnad-e Resmî dar Ravabet-e Siyasi-e İran ba İngilis ve Rus ve Osmani*, Neshr-e Tarikh-e İran, 1365/1986.
- MİRZA-YE KERENDİ, "Menzume-ye Cengname-ye Shahzade Mohemmed Ali Mirza ba Kahya Pasha," *Shahname-ye Kurdi*, 2, İrec Bahrami (hazırlayan), Neshr-e Ana, Tahrân, 1389/2010.
- MOSTEFA BIN MEHMUD GURANİ, *Shahname-ye Kurdi*, İrej Behrami (hazırlayan), Entesharat-e Hirmend, Tahrân, 1383/2004.
- MOSTOFİ, A., *Tarikh-e Ejtemai ve Edari-ye dor-e Qacar*, Entesharat-e Zuvvar, chap 3., Tahrân, 1371/1992.
- NAEBİYAN, J., Berziger, S., "Peyamedha-ye Ejtemai ve Siyasi-ye Reqabet-e Muhemmed Ali Mirza Doletshah ve Abbas Mirza," *Motale'at-e Tarikh-e Farhangi*, Pejuhesh Name Enjomen Irani Tarikh, sal 4, shomare 13, payiz 1391/2002.

- NAFIS'I, Saeed, *Tarikh-e Ejtemai va Siyasi-ye Iran dar Doreh Moaser*, Entesharat-e Ahura, Tahrân, 1383/2004.
- OBERLING Pierre, "Gurân," *Encyclopaedia Iranica*, C. XI, Fasikül.4, 2002.
- RUHANI Baba Merdukh, *Tarikh-e Meshahir-e Kurd, Omera ve Khandanha*, bekhsh-e 2 (cild 3), be kushesh-e Majid Merdukh Ruhani, Soroush, Tahrân, 1382/2003.
- SHAMIM, Ali A., *Iran dar dor-e ye Saltanat-e Qacar*, Neshr-e Behzad, , chap-e 2., Tahrân, 1389/2010.
- SOLTANI, M.A., *Qiyam ve Nehzet-e 'Alaviyan-e Zagros ya Tarikh-e Tahlili Ahl-e Heq*, 2. Cilt, Neshr-e Soha, Tahrân, 1377/1998.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Hali-feleri ve Anadolu Türkleri)*, Güven Matbaası, Ankara, 1976.
- VALI, Shahab, "La littérature religieuse des Kurdes Yarsan," *Etudes Kurdes* no XI: La Littérature Kurde, Ed. Harmattan, no 11, Paris, Mart 2012.
- , "Nerineke Gişti li Şahnameya Firdewsi û Şahnameya Kurdî," *Edebiyata Kurdî ya Gelêrî*, Dîrok-Teorî, Rêbaz, Literatur-Berawirdî-1 (Remezan Pertev), Avesta, İstanbul, 2015.
- , *Les Yarsan, Aspects Mythologiques-Aspects Doctrinaux*, Editions Universitaires Européennes, Saarbrücken, 2011.
- WILLIAMSON, Graham, "The Turko-Persian War 1821-1823," Roxane Farmanfarmanian, *War & Peace In Qajar Persia, Implications Past and Present* içinde, Routledge, Londra ve New York, 2008.
- YAHEQQI, M.J., *Farhang-e Asatir ve Dastanvareh ha dar Adabiyat-e Farsi*, Farhang-e Moaser, Tehran, 1386/2007.

DİJİTAL KAYNAKLAR

- BORJIAN Habib, <http://www.iranicaonline.org/articles/kermanshah-07-languages> (accessed on 13 June 2016).
- OBERLING Pierre, "Kurdish Tribes," *Encyclopaedia Iranica*, 2004, <http://www.iranicaonline.org/articles/kurdish-tribes>.

MELA MEHMÛD-İ BAZİDÎ VE ADÂT Û RÛSÛMÂTNÂME-Yİ EKRÂDİYE ADLI ÇALIŞMASI

GİRİŞ

Mela Mehmûd-i Bazidî, Kürt dili, edebiyatı ve kültür varlığı açısından nadir şahsiyetlerden biri olarak kabul edilir. Âlim ve çok yönlü kişiliğiyle Kürt kültürünün birçok sahasında önemli çalışmalarda bulunan Bazidî'nin önemi, ancak ölümünden yüz elli yıldan fazla bir süre geçtikten sonra anlaşılmaya başlanmıştır.

Mela Mehmûd-i Bazidî'yi ele alan hiçbir çalışma veya araştırmacı, Rus diplomat ve kültür araştırmacısı Alexandre Jaba'dan¹ söz etmeyi de ihmal edemez. Çünkü Bazidî'nin yaptığı hemen hemen bütün çalışmalar da Jaba'nın yönlendirici veya yüreklendirici etkisi göz ardı edilemeyecek bir gerçekliktir. Buna karşılık, Jaba'nın Kürt kültürü, dili ve edebiyatı gibi pek çok sahada yaptığı çalışmaların neredeyse tamamında da bir şekilde Bazidî'nin imzası vardır. Alexandre Jaba Koleksiyonu² olarak bilinen ve 54 muhtelif nitelikteki eserden oluşan koleksiyonun büyük çoğunluğunun Bazidî'nin şahsi kütüphanesinden çıkmış olması veya bizzat Bazidî'nin istinsahından geçmiş olması bu iki şahsiyet arasındaki işbirliğinin niteliğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Bazidî'nin en çok tanınan eseri olan *Adât û Rûsûmâtnâme-yi Ekrâdiye*, Kürt toplumunun gelenek, görenek ve ananelerini anlatmanın ötesinde; o

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü.

1 Alexandre Jaba hakkında geniş bilgi için bkz.: Rohat Alakom, "Bir İzmir Levanten Auguste Jaba," *Kürt Tarihi*, S. 11, İstanbul 2014.; Casimê Celil, "Avgûst Jaba Kî Bû?," *Kurdistan Press*, S. 75, 1989; Qana-dê Kurdo, "A. D. Jaba û Rola Wî di Pêşdebirina Kurdzaniyê de," *Rêya Teze*, S. 10, 1973.

2 Söz konusu Alexandre Jaba Koleksiyonu, Kürtçe, Fransızca ve birkaçı da Türkçe ve Farsça olmak üzere 54 eserden oluşmaktadır. Bu eserlerin büyük bir kısmı Arap harfli Kürtçe elyazmalarından oluşmaktadır. Kürt dili grameri, sözlükçülüğü, edebiyat ve tarihi alanlarındaki temel eserlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan koleksiyonun dijital bir kopyası Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü tarafından Rusya'dan getirilmiş olup koleksiyonla ilgili tavsif ve tıpkıbasım çalışmaları devam etmektedir.

dönemin ruhu, algı dünyası ve düşünce sistemi üzerinden bir 19. yüzyıl Kürt münevveri olarak Bazidî'nin, içinden çıktığı topluma yönelik sosyolojik okumaları biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bazidî'nin, Kürt toplumuyla ilgili gözlem ve tecrübelerini paylaştığı eser, bu yönüyle o dönemi konu alan çalışmalar için önemli bir başvuru kaynağı olarak kabul edilir. Margaret B. Rudenko bu eserin Rusçaya yapılan tercümesine yazdığı giriş bölümünde eserin önemine, "eğer Mela Mehmûd-i Bazidî'nin bu eseri Alexandre Jaba'da bulunuyor olmasaydı, Kürtlerin o çağdaki kültür ve tanımlamalarına dair bu kadar bilgiden de haberdar olamayacaktık"³ şeklinde işaret etmiştir.

Eldeki çalışmalara bakıldığında, bugüne kadar yapılan Bazidî ve söz konusu eseriyle ilgili çalışmaların nicelik bakımından yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu tespitten hareketle, bu çalışmaları da göz önünde bulundurularak, Bazidî'nin hayatı ve eserleri üzerinde durulduktan sonra eserin dili, tekniği, üslubu ve muhtevası hakkındaki değerlendirmeler paylaşılacak ve bu bağlamda elde edilen bulgular sonuç kısmında ele alınacaktır.

MELA MEHMÛD-İ BAZİDÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Hayatı

Mela Mehmûd-i Bazidî'nin (Bayezidî) hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yer bulunmamaktadır. Doğubayazıt veya o dönemdeki ismiyle *Bazid*'te dünyaya geldiği için *Bazidî* mahlasını almıştır. Doğum yılı hakkında tam bir fikir birliğine varılamamış olsa da kaynaklar, genelde 1797 yılı üzerinde birleşmektedir. İlk eğitimi doğduğu yerde tamamlayan Bazidî, bu eğitimi sırasında Kur'an-ı Kerim dışında Mela-yi Batî'nin *Mevlîd* (Mûlid), Molla Halil-i Siirtî'nin *Nehcû'l-En'âm* ve Ahmed-i Hanî'nin *Nübîhar* gibi eserlerini okuyarak yetişir. Bazidî gençlik yıllarında İran'ın Tebriz Şehri'ne giderek buradaki çeşitli medreselerde bir süre eğitim aldıktan sonra memleketi Bazid'e dönerek buradaki Hanî Medresesinde müderrislik yapar. Kürtçenin Kürmanci lehçesinde birçok

3 Stig Vicander, "Ein Fest bei den Kurden und im Avesta," *Orientalia Suecana*, C. IX, Uppsala 1970, s. 7-10.

eser veren Bazidî; Arapça, Farsça ve Türkçeyi de bu dillerde eser üretecek derecede iyi bilmekteydi.⁴

Bazidî, Hanî Medresesindeki görevine devam ettiği sırada, 1855'te Osmanlı-Rus savaşı patlak verir ve bunun üzerine Erzurum'a göç etmek zorunda kalır. Rus işgalinin bütün yıkıcılığını hisseden Bazidî, bu işgal sırasında kardeşini kaybeder ve maddi desteğini gördüğü oğlunun işlerinin bozulmasıyla büsbütün zor durumda kalır.

Erzurum'da çaresiz halde, maddi sıkıntılarla boğuşan Bazidî, tam da bu sıkıntılardan dolayı Bayezid'e geri dönme hazırlığı içindeyken, yolu Rusya'nın Erzurum başkonsolosluğu görevine yeni getirilen Alexandre Jaba (1803-1894) ile kesişir.⁵ Petersburg Bilimler Akademisi üyesi olan Bernhard Dorn (1805-1881), yakın dostu Jaba'nın Erzurum'a gideceğini öğrendiğinde ondan bölgede yaşayan Kürtlerle ilgili bazı araştırmalar yapması için ricada bulunmuştur. Sonuç itibarıyla Jaba'nın, Kürtlerle ilgili araştırmalarında bir hocaya, yol göstericiye, Bazidî'nin de ilmi ve maddi açıdan bir hamiye ihtiyacı vardı. Böylece bu ikili yapacakları çalışmalar için bir araya gelmiş olurlar.

Jaba'nın amacı Bazidî'den Türkçeyi öğrenmek, elindeki yazma eserlerin birer kopyasını almak ve dahası halk arasındaki zengin folklor ürünlerine ulaşarak bunları derlemektir. Jaba, bu çalışmaları bir arşiv oluşturulması amacıyla Petersburg'a gönderecektir. Böylece Bazidî, Jaba'nın hocası, yol göstericisi ve en yakın yardımcısı konumuna gelir. Yaklaşık on yıllık süreci kapsayan bu işbirliğinin ardından, Kürt dili, kültürü ve edebiyatıyla ilgili birçok sözlü ve yazılı eser bir araya getirilerek, daha önceden kararlaştırıldığı gibi, Rusya'daki Petersburg Bilimler Akademisi'ne gönderilir ve bu çalışmalar Alexandre Jaba Koleksiyonu adıyla kaydedilir. Önemli bir kısmı Bazidî'nin hususi kütüphanesinden çıkan ve yine birçoğu Bazidî'nin el hatıyla istinsah edilmiş olan bu eserler aynı zamanda Rusya'daki Kürdoloji çalışmalarının da temelini teşkil eder.

4 Bazidî'nin hayat hakkında verilen bilgiler çoğunlukla şu eserlerdeki bilgilerin derlenmesiyle elde edilmiştir: Xelil Duhokî, "Mela Mehmedî Bayezidî (1799-1867)," *Kovara Gulistan*, S. 1, İstanbul 2002; Mehmet Gültekin, "Di Arşivên Rojava û Osmanî de Derheqê Mela Mehmed Bazidî de Agahiyên Nû," *Nubihar*, S. 129, İstanbul 2014; Alexandre Jaba, *Racueil de Notices et Récits Kourdes*, St. Petersbourg 1860; Ferhad Pirbal, *Mele Mehmedî Bayezidî (1799-1867) Yekemîn Çîroknûs û Pexşanûsî Kurd*, Erbil, 2000.

5 Jaba, ilk defa 1848-1853 yılları arasında Erzurum'da bulunmuş ve üç yıllık bir aradan sonra 1856-1866 yılları arasında ikinci defa Erzurum'da görevlendirilmiştir.

Bazidî, 1846'da Osmanlı Devleti'ne isyan eden Botan Emiri Bedirhân Paşa ile dönemin yöneticileri arasında arabuluculukla görevlendirildiği için aynı zamanda diplomat vasfına sahip bir kişi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bedirhân Bey'in Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirdiği ve tarihe Botan İsyanı⁶ olarak geçen kalkışmada Bazidî, "isyancıların tarafını tuttuğu" gerekçesiyle ihanet suçlamasıyla karşılaşıyor:

... Erzurum'daki Türk yöneticilerinden Hafız Paşa ve Kemal Bey, ünlü Kürt din adamı Mela Mehmûdê Bayezidî aracılığıyla Bedirhan Bey, Nurullah Bey ve Han Mehmûd'la görüşmeler yapmaya çalıştılar, çünkü Mela Mehmud önceden Bedirhan Bey'i tanıyordu. Fakat bundan beklenen sonuç alınamadı. Mela Mehmûdê Bayezidî, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın bu konuyla ilgili fermanını Cizre yakınlarındaki Osman Paşa'ya sundu ve Bedirhan Bey'in yanına gitti. Ancak henüz Mela Mehmûd, Bedirhan Bey'in yanından dönmeyen Osman Paşa Cizre'ye saldırmıştı. Bu duruma hayret eden Mela Mehmûd, Osman Paşa'nın yanına döndüyse de Osman Paşa, onu yakalatıp mevkufen İstanbul'a yolladı ve padişaha, "Bu kişi Bedirhan Bey'in müttefikidir, devlet hainidir." diye yazdı. Padişah da gerçeği araştırmaksızın onu Van'a sürgün etti. Daha sonra, Han Mehmûd önderliğindeki Kürt ayaklanmasıyla ilişkisinden kuşkulanan Mela Mehmûd, yeniden hapsedildi ama beş gün sonra serbest bırakıldı. ...⁷

Bazidî'nin, doğrudan veya dolaylı olarak emek verdiği hiçbir eserinde gerçek adını tam olarak kullanmadığı görülür. "Mela Efendi," "Hecî Mehmûd Efendi," "Feqîr Mehmûd," "Hoca Mehmûd" gibi mahlasları kullanmanın dışında, yeri geldiğinde hiç isim kullanmadığına da rastlanır.⁸ Bazidî'nin, eserlerinde tam veya gerçek adını saklamasındaki sebebin

6 Bkz. Cabir Doğan, "Bedirhan Bey İsyanı, Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi," *Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Dergisi*, Yıl: 2010/2, S. 12, s. 15-38.

7 Malmisanij, *Cizra Botanlı Bedirhaniler*, İstanbul, 2009, s. 64-65.

8 Bkz. Ferhad Pirbal, *Mele Mehmûdê Bayezidî (1799-1867) Yekemîn Çîrokên û Pexşanûsî Kurd*, Erbil, 2000, s. 3.

halkın söylentilerinden korunmak olduğu anlaşılmaktadır. Zira Bazidî'nin bir "gavur" ile teşrik-i mesai yapması halk nezdinde ciddi bir kınanma sebebi olabilir. Bazidî'nin mahlas kullanma konusundaki çekinceli tutumunu değerlendiren Rus Kürdologu Rudenko da buna benzer bir görüş ortaya koymuştur:

Kesin olarak Mela Mehmûd'un hatt-ı destinden çıktığını bildiğimiz, fakat hiçbir yerinde onun adının yazılı olmadığı birçok elyazması eser elimize geçti. Acaba neden? Mela Mehmûd Müslümanların tepki göstermelerinden çekiniyordu. Bazidî âlim ve molla bir kimse idi ve Müslüman birisinin bir gayr-i müslime yardım etmesi günah-kâr olarak görülmesi anlamına geliyordu.⁹

Bazidî'nin hayatı, sanatı ve eserleri bir bütün olarak ele alındığında, onun Kürt edebiyatına yaptığı katkı ile ilgili olarak vurgulanması gereken birçok özelliğin bulunduğu görülür. Söz konusu özelliklerden, onun Kürt nesrinin kurucusu olması vasfı en dikkat çekici olanıdır. Mensur bir tarzda ve yeni bir yaklaşımla kaleme aldığı Ahmed-i Hanî'nin *Mem û Zîn* mesnevisi Kürt edebiyatında modern nesrin ilk örneği olarak kabul edilir.

Kürt nesri onun eliyle tesis edildi. ... Nasıl ki Ahmed-i Hanî, şiiriyle ulusal bir bilinç uyandırıp bunun ilk temellerini attıysa, Bayezidî de hem nesriyle ve hem de kıymetli, ansiklopedik nitelikli yazılarıyla Kürt Edebiyatını yeni bir mecraya oturtmuştur.¹⁰

Edebiyatçı, tarihçi, dilbilimci, halkbilimci, mütercim gibi birçok sıfatla nitelendirebileceğimiz çok yönlü bir âlim olan Bazidî, yaşadığı dönemin ve sahip olduğu imkânların üstüne çıkarak özellikle arşivcilik ve derlemecilik yönüyle dikkat çekmiştir. Yaşamı boyunca Kürdoloji sahasındaki araştırmalara kaynak teşkil eden çok sayıda değerli eser kaleme alan Bazidî, 1863'te Erzurum'da vefat etmiştir.

9 Seid Dêreşî, *Şerefnameya Şerefxanê Bedlist*, Duhok, 2007, s. 48.

10 Jan Dost, *Adat û Rusûmetnameê Ekrađiye, Mela Mehmûdê Bayezidî*, İstanbul, 2012, s. 15-16.

Mela Mehmûd-i Bazidî'nin tek başına yazdığı veya Alexandre Jaba'ya yardımcı olmak suretiyle ortaya çıkmasına katkı sağladığı başlıca eserleri şunlardır:¹¹

Yeni Kürdistan Tarihi (Tewarîxê Cedîdê Kurdistan)

Bazidî tarafından yazıldığı bilinen fakat şu ana kadar ele geçmeyen kayıp bir eserdir. Eldeki verilere göre Bazidî bu eserini 1857'de yazmaya başlamıştır. Tek nüsha olarak yazılan eserin on bir bölümden oluştuğu ve 1000 sayfa hacminde olduğu belirtilmektedir. Bazidî'nin bu esere yazdığı 50 sayfalık giriş kısmı Jaba tarafından Fransızcaya tercüme edilerek Moskova'da yayınlanmıştır. Eserin, *Şerefnâme* örnek alınarak onunla aynı tarzda yazıldığı ve *Şerefnâme*'nin bıraktığı yerden başlayarak 1785-1857 arasında gerçekleşen olayları içerdiği ifade edilmektedir. Rohat Alakom'un belirttiğine göre, Jaba'nın torunları bugün İzmir'de yaşamaktadırlar ve bu eserin onlarda bulunma ihtimali vardır.¹²

Şerefnâme Tercümesi

Bazidî, Şerefhan Bidlisi'nin Kürt emirlikleri hakkında kaleme aldığı *Şerefnâme*'sini Farsça orijinal dilinden Kürtçeye tercüme eden ilk kişidir. Bazidî, *Tewarîxê Qedîmê Kurdistan* (Kadim Kürdistan Tarihi) ismiyle tercüme ettiği bu eserini 1858'de tamamlamıştır. Bazidî'nin bazı kısımları atladığı, buraları tercüme etmediği ve bazı yerleri de özet yaparak geçtiği görülmektedir. Rus Kürdolog Margaret B. Rudenko bu eserin orijinal halini *Qanadê Kurdo*'nun bir önsözüyle birlikte 1986'da Moskova'da yayınlamış ve ayrıca Seid Dêreşî de eserin transkripsiyonlu metnini¹³ yayınlamıştır.

11 Bazidî'nin eserleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Ziya Avcı, "Mela Mehmûdê Bazidî (1799-1867)," Kovara Bir, S. 10/Kış, 2009, s. 9-55.; Murat Çelik, "Adat û Rusûmatname'ê Tewayifê Ekradiye ya Mela Mehmûdê Bazidî (Metn û Lêkolîn)," Mardin Artuklu Üniv. TYDE, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mardin 2015, s. 51-65.

12 Alakom, s. 53, 55.

13 Seid Dêreşî, *Şerefnameya Şerefxanê Bedlîsî, Tercüme ya Mela Mehmûdê Bazidî*, Duhok 2007.

Kürtçe-Fransızca Sözlük (Dictionnaire Kurde Français)

Bazidî ve Jaba ikilisinin birlikte hazırladıkları Kürtçe-Fransızca bir sözlük çalışmasıdır. Eser, 1879'da Petersburg'ta basılmıştır.¹⁴

Hakkâri-Revend Kürtçesi Ağız Sözlüğü

Bazidî tarafından Kürtçenin Hakkâri ve Revend ağızları arasındaki söyleyiş farklılıklarını tespit etmek amacıyla yazılan 49 sayfalık bu eserin hazırlanmasında Jaba'nın büyük katkıları olmuştur. Bazidî bu eser için bir önsöz kaleme almıştır.

Kürtçe-Rusça-Fransızca ve Rusça-Fransızca-Kürtçe Sözlük

15.000 kelimedenden oluşan bu sözlüğün hazırlanmasında Bazidî, Jaba'ya yardımcı olmuştur. 721 sayfadan oluşan eser, 100 Kürtçe diyalog ve bunların Fransızca tercümelerini de içerir.

Kürtçe İzahlı Arapça Gramer Kitabı

Asıl adı *Serfû Be'dê Usûl Lazimeye Te'lîma Bi Zimanê Kurmancî* olan eser, 17. yüzyılın başlarında Ali Teremaği adlı bir Kürt âlimin kaleminden çıkmıştır. Teremaği bu eseri medreselerde eğitim gören ve Kürmancî konuşan talebelerin Arapçayı daha kolay öğrenebilmeleri için hazırlamıştır. Bazidî, Kürt dilinde yazılan ilk gramer kitabı olarak kabul edilen bu eseri Hakkâri'li bir molladan elde etmiş, ardından dağınık halde bulunan eseri mürettep hale getirerek kendi el hattıyla yeniden istinsah etmiş ve esere tanıtıcı bir önsöz ilave ederek eserin yok olmasını önlemiştir. Söz konusu elyazması St. Petersburg yazma eserler kütüphanesinde¹⁵ muhafaza edilmektedir.

Mensûr Mem û Zin Hikâyesi

Bazidî, Ahmed-i Hanî'nin mesnevi tarzında nazmettiği *Mem û Zin*'ini 1856'da mensur bir tarzda yeniden kaleme almıştır. Bu eser, Kürt

¹⁴ Bkz. M. August Jaba, *Dictionnaire Kurde-Français par M. August Jaba*, Petersburg 1897; Alexandre Jaba, *Dictionnaire Kurde-Français*, Istanbul 2014.

¹⁵ Alexandre Jaba, *Gramaire kurde par Ali Teremakhi* 1a, Jaba tarafından Petersburg Bilimler Akademisine sunulmuştur.

edebiyatının ilk modern hikâyesi olarak kabul edilir. Bu eseriyle Bazidi, Kürt nesrinin kurucusu olarak kabul görür. Eserin Latin harflerine yapılan transkripsiyonlu metni Lis Yayınları tarafından yayınlanmıştır.¹⁶

Mensur Hikâyeler (Cami'eyê Rîsaleyan û Hikayetan)

Bazidi'nin bu eseri üç risale ve kırk derleme hikâyeden oluşmaktadır. Bazidi'nin Muş, Bitlis, Erzurum, Kars, Van ve Erzincan gibi şehirlerde bizzat gezerek gerçekleştirdiği hikâye derlemelerini içeren bir saha çalışmasıdır. Kürt Edebiyatının ilk hikâye antolojisi olan eser, Jaba tarafından Fransızcaya tercüme edilerek 1860 yılında yayınlanmıştır.¹⁷

Diğer Eserler

Mela Mehmûd-i Bazidi'nin gerek tek başına gerek Alexandre Jaba'yla karşılıklı katkı anlamında ortaya koyduğu pek çok eser daha bulunmaktadır. Kürtçe gramer konularını içeren *Rîsaleyi Tuhfe en-Nehri Fi'z-imanê Kurdan*, yeniden düzenleyerek kendi el hattıyla yazıya geçirdiği Harisê Bedlisî'nin *Leyla û Mecnûn*'u, Feqiyê Teyran'ın *Şêxê Sen'an*'ı, Selimê Silêman'ın *Yûsif û Zuleyxa* adlı mesnevisi Mela Mehmûd-i Bazidi'nin ortaya çıkmasına katkı sağladığı eserlerden bazılarıdır.

Adât û Rûsûmâtname-yi Ekrâdiye

19. yüzyıl Kürt aydınlarından Mela Mehmûd-i Bazidi'nin Kürtleri tanıtmak amacıyla yazdığı ve birbirinden farklı birçok folklorik konudan oluşan *Adât û Rûsûmâtname-yi Ekrâdiye*, Türkçede tam olarak “Kürtlerin örf ve adetleri” anlamına gelir. Eserin adı ilgili elyazmalarında ‘*Adat û Rusûmatname-yi Ekradiye* ve ‘*Adat û Rusûmatname'ê Tewayîfê Ekradiye* olmak üzere iki farklı isim tercihi kaydedilmiştir. Bazidi'nin diğer eserlerine bakıldığında, bunların daha çok çeviri, düzenleme veya Jaba ile yapılan ortak çalışmalardan oluştuğu görülür. Bazidi'nin başka bir katkı olmadan kendi başına yazdığı orijinal nitelikli tek eseri *Adât û Rûsûmâtname-yi Ekrâdiye*'dir.

¹⁶ Mela Mehmûdê Bazidi, *Mem û Zîn*, (Arap harflerinden Latinize: Xelil Duhokî), Diyarbakır 2007.

¹⁷ Alexandre Jaba, *Recueil des notices et recits kourdes servant a la connaissance de la langue de la litterature et des tribus du Kourdistan*, Rusya Erzurum Konsolosu M. Alexandre Jaba tarafından derlenmiş ve tercüme edilmiştir, St. Petersburg 1860.

Bazidî'nin bu eserini muhteva ve işleyiş bakımından incelediğimizde, eserin sosyal ve kültürel antropoloji alanında yazılmış olduğunu görmekteyiz. Bazidî bu eserini kaleme alırken Kürtlerin yaşadığı birbirinden farklı bölgeleri gezmiş ve buralardan edindiği tecrübe ve izlenimlerini aktarmıştır. Eserde genel olarak 19. yüzyıl Kürt toplumunun yaşam biçimi ele alınmış, bireylerin geliştirdikleri kültürel ilişkiler ve bu konudaki genel eğilimler irdelenmiştir. Bu yönüyle bakıldığında Bazidî için, "Kürtler hakkında araştırma yapan ilk Kürt antropologu" nitelendirmesini yapmak yanlış olmayacaktır.

Eserin bugüne kadar üç ayrı nüshasının olduğu tespit edilmiştir. Tamamı Rusya'da bulunan bu elyazması nüshalardan ikisi Petersburg Bilimler Akademisi Alexandre Jaba Koleksiyonu içerisinde yer alırken, kaynaklarda daha çok müstensihî olan Şah Nezer ismiyle anılan diğer nüsha da Rusya Milli Kütüphanesi M. Saltıkov Şchedrin Koleksiyonu içinde yer almaktadır.¹⁸

18 Eserle ait tespit ettiğimiz üç nüsha ve bunların tavsifleri şu şekildedir:

1. Petersburg Bilimler Akademisi A. Jaba Koleksiyonu, Arşiv No: Kurd 34: Eserin adı 1a varlığında Arap harfleriyle *Adat û Rusûmatnameê Tenvayîşê Ekradiye û Ustûlê Nizamâtê Kurmancî* şeklinde kaydedilmiş ve surh mürekkeple yazılmıştır. Bazidî'nin elinden çıkmış orijinal nüsha yani müellif nüshasıdır. Nüshanın iç ölçüleri 125 x 71 cm. şeklindedir. Karton kapaklı nüsha 193 varaktan müteşekkildir. Avrupalı kâğıda istinsah edilen nüsha, h. 1274 (ml. 1858/1859) senesinde tarihlenmiştir. Varakların "b" kısımlarında eserin Arap harfli orijinal metni, "a" kısımlarında ise A. Jaba'nın Fransızca tercümesi yer almaktadır. Yine Arap harfli asıl metnin satır aralarında da Fransızca notların yer aldığı görülmektedir.

2. Petersburg Bilimler Akademisi A. Jaba Koleksiyonu, Arşiv No: Kurd 35: 3a varlığında Fransızca ile "Smyrne le 31 Mars 1868" şeklinde düşünülen nottan, nüshanın 1868 senesinde İzmir'de tamamlandığı anlaşılmaktadır. Nüshanın iç ölçüleri 10 x 133 cm. şeklindedir. Nüsha, 263 varaktan oluşmakta ve çeşitli yerlerinde de fevaidler yer almaktadır. Nüshanın 1a varlığında eserin adı *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye* şeklinde belirtilmiştir. Genel olarak sekiz orijinal satırlı ve rik'a hatlıdır. Nüshanın başında A. Jaba'ya ait bir önsöz bulunmaktadır. Bunun yanı sıra yine nüsha varaklarının "b" kısmının yansında ve "a" kısımlarının tamamında Jaba'nın Fransızca tercümesi ve metnin Latin harflerine aktarılmış hali bulunmaktadır.

3. Rusya Milli Kütüphanesi, M. Saltıkov Şchedrin Koleksiyonu, Arşiv No: Kurd 7: Bu nüsha Şah Nezer tarafından istinsah edildiği için daha çok "Şah Nezer Nüshası" olarak bilinmektedir. Hattının düzgünlüğü ve tertibinin sağlamlığı sebebiyle çalışmalarda da en çok tercih edilen nüshadır; fakat bazı çizimlerde bu nüshanın ikinci sırada verdiğimiz nüsha ile arşiv bilgileri bakımından karıştırıldığı görüldü. Bu nüsha, eserin 1963'te Rudenko tarafından yayınlanan Rusça tercümesinde de (Margarita Borisniya Rudenko, *Mela Mehmed Bayezidi*, Moskova, 1963) esas alınmış ve tipkibasım olarak da bu nüshaya yer verilmiştir. Nüshada Jaba'nın bir önsözü ve eserin Fransızca tercümesine de yer verilmiştir. Bu nüshada Bazidî'nin bu eserin adı herhangi bir yerde kayıtlı değildir. Genel olarak 14'er satırlık nesih hattıyla istinsah edilen nüsha 14 satırlı ve 130 varaklıdır. Eserin istinsahı 1868'de İzmir'de tamamlanmıştır. 25 x 18 ölçülerine sahip olan nüshada Avrupalı kâğıt kullanılmış. Eserin önsözünde Müslüman Kürt âlimlerinin gayrimüslimlere yönelik algılarına da yer verilmiş olması dikkat çekicidir.

Bazidî'nin bizzat kendi el hattıyla istinsah ettiği "Kurd 34" numaralı nüshadaki temmet kaydından, eserin 1858'de tamamlandığı anlaşılmaktadır. Eserin ne kadar sürede tamamlandığıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bazidî'nin, bu eseri Alexandre Jaba'nın teşviki ve tavsiyesi üzerine kaleme almış olması, en çok kabul gören görüştür. Zaten Bazidî ve Jaba arasındaki ilişkinin ana eksenini dikkate alındığında bu tezin doğruluğu geçerlik kazanmaktadır. Jaba, Kürtleri tanımak ve bu konuda çalışma yapmak amacıyla Bazidî'den yardım istediğine göre, Bazidî'nin bu eseri, Kürtleri ona tanıtmak amacıyla yazmış olduğunu söylemek mantık dahilindedir.

Kürtlerin örf, adet, gelenek ve görenekleri hakkında yazılan eser, bugüne kadar başta Rusça olmak üzere Türkçe, Arapça, Farsça ve Kürtçe'nin diyalektlerinden Soraniceye de tercüme edilmiştir.¹⁹

Eserin Dil, Teknik ve Üslup Özellikleri

Bazidî, eserinde Kürtçenin Kürmancî lehçesinin Hakkâri-Revend diyalektiğini kullanmıştır. Çoğunlukla Kars, Muş, Hakkâri, Bitlis ve Van dolaylarında konuşulan bu diyalekt ile eser yazmak, klasik Kürt edebiyatında eser verenler için genel bir eğilim olarak karşımıza çıkar. Dönemin müellifleri yaşadıkları bölgede günlük hayatta hangi ağız konuşuyor olursa olsunlar, bir eser kaleme alacakları zaman yazı dili olarak Hakkâri-Revend diyalektiğini tercih ederlerdi.²⁰

19. yüzyıl ikinci yarısının Kürtçe dil ve anlatım özelliklerini yansıtan eser, içerik bakımından halk bilimi ve kültür öğelerini içermesine bağlı olarak, halkın o gün kullandığı konuşma diline çok yakın ve sade bir üslupla kaleme alınmıştır.

Eserin, şekil ve konu örgüsü bakımından belli bir düzene sahip olduğu söylenemez. Bu düzensizlik en çok başlıklandırma konusunda dikkat çekmektedir. Elde bulunan üç nüshadan Alexandre Jaba Koleksiyonu

19 Eserin diğer dillere yapılan tercümeleri şunlardır: Türkçe: *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, Çev. Abdullah Babek Pişderi, İstanbul 1998, Rusça: *Puavyi Ohjay Kurdov*, Çev. M. B. Rudenko, Moskova 1963., Soranice Kürtçesi: *Dab û Neritî Kurdekan. Nûsinî Mela Mehmûdî Bayezidî, Wergêranî le Rûsiyewê*, Dr. Şükriye Resul, Bexda 1982, Farsça: *Âdâb û Rusûm-ı Kurdân*, Çev. Aziz Muhammed Pür Daşbendî, 1990 Tahran, Arapça: *El-Kitâb-ı 'Adâd ve Rusûmat-ı Ekrâdiye*, Çev. Reşid Findi, Duhok 2006.

20 Çelik, s. 81.

Kurd 34 ve Kurd 35'te eserin ismi kayıtlıyken, Şah Nezer nüshası olarak bilinen nüshada eserin ismi herhangi bir yerde kaydedilmemiştir. Nüshalarda çalışmanın hiçbir yerinde konu başlığı da bulunmamaktadır. Bu durum konuların gelişigüzel ve dağınık şekilde işlenmesine sebep olmuştur. Şöyle ki, aynı başlık altında değerlendirilebilecek bir konu tek başlık altında düzenli şekilde değil, eserin muhtelif yerlerinde değişik vesilelerle tekrar tekrar işlenmiştir. Ayrıca benzer konuların belli başlıklar altında işlenmemiş olması, belli bir konuda hazırlayıcı bilgilerin verilmemesine ve ani geçişlere de sebep olmuştur.

Eserin anlatım tekniğinde Bazidî'nin karşısındakini anlattıklarına ikna etmeye çalışan bir üslup benimsediği dikkatlerden kaçmamaktadır. Üzerinde durduğu bir konuyu bütün yönleriyle açıklamaya çalışan yazar, sık sık örnekleme ve kıyaslama tekniğine başvurmuş ve bunu da özellikle göçebe ve yerleşik kültürde yaşayan Kürtlerle ilgili anlatımlarında uygulamıştır.

Bazidî'nin, Kürtlerin gelenek, görenek ve eğilimlerini anlatırken katı, tek yönlü bir tavır içine girmekten sakındığını söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, Bazidî'nin, tek yanlı bakış açısından sıyrılarak meseleleri farklı açılardan değerlendirebildiğini ve var olanı objektif bir biçimde ortaya koyma konusunda belli bir hassasiyet gözettiğini belirtmek mümkündür. Bunun en iyi örneğini, göçebe Kürtler hakkındaki değerlendirmelerinde bulabiliriz. Eserin muhtelif yerlerinde göçebeler için genelde beğeni ve takdir ifadeleri kullanmış, şehirlilerle kıyaslamalarında göçebeleri üstün tutan ifadeleri öne çıkarmıştır. Fakat göçebeleri bazı konularda amansızca eleştirebildiğini de görürüz. Eserin muhtelif yerlerinde, Kürt olarak bahsettiği göçebe Kürtlerin hile, soygun, yol kesicilik gibi fena hasletlerinden uzun uzadıya bahseder. Bununla beraber Bazidî'nin bir Kürt olarak, her insanın benzer bir durumda gösterebileceği duyarlılığa eş olarak, Kürtlerin olumlu olduğunu düşündüğü özelliklerini anlatırken de müspet bir heyecan duygusuna kapıldığı iddia edilebilir.

Eserin Muhtevası

Bazidî, Kürtleri çok yönlü bir şekilde tanıtmak amacıyla akla gelebilecek hemen her konuda tanımlayıcı bilgiler vermiştir. Eserde; Kürtçenin

bölgesel konuşma farklılıklarından toplum içinde kutlanan bayramlara, Müslüman halk ile diğer inanç toplulukları arasındaki ilişkilerden halk arasındaki batıl inanışlara, kadının toplum içindeki konumundan eğlence ritüellerine kadar çok geniş bir konu yelpazesi yer almaktadır.

Eserde ele alınan konuları, müellifin eserde gerçekleştirdiği işleyiş sırasıyla başlıklandırmak gerekirse, şu şekilde bir muhteva tablosu ortaya çıkar:

Kürt halkı ve Kürdistan ismi, “Kürt” lafzı nereden gelmiştir? Kürt dili, Kürt ulusunun unsurları, Aşiret bağlantıları, Kürtlerin affediciliği, Beşik kertmesi, Berdel, Düğünlerin yapıldığı dönemler, Kuzu barınağı, Kavgalara hazırlık biçimleri, Acil durumlar için uyarı davulu, Kürt kadını ve mücadeleliliği, Mücadele biçim ve taktikleri, Namus meselesi, Kadınların toplumda rahat davranabilmeleri ve emektarlıkları, Göçebelik biçimleri, Korunma ve savunma, Misafirlik ve divanhane, Kürt mollaları, Yas tutma, Kürtlerde düşmanlık algısı, Kadınlar, mollalar ve onların merhamet sahibi oluşları, Kız kaçırma, Kadınlara sert davranma, Kürtlerin tolerans sahibi oluşu, Kürtlerin inançları, Hastalıklardan duyulan korku, Kürtlerin bir kavgada ölümü arzulu-yor olmaları, Kavgı sırasında duyulan korkunun utanç olarak kabul görmesi, Kürt toplumunda kadına verilen değer, Kürtlerin birtakım adetleri, Nazar, İz sürücülük, sezgi ve öngörü, Uğursuz kadın, İhtiyar kadın ve erkekler nelerle uğraşır? Kürtlerin yöneticilerine karşı duydukları sadakat ve bağlılık, Kürtler iyiliği unutmaz, Kürtlerin mertliği, Kürt atları ve savaş silahları, Atın kıymeti, Para biriktirme, Kızların okutulması, Kadınlara mahsus bazı inanışlar, Nazarın bertaraf edilmesi, Kürt ve Allah’a itaatsizlik, Yeni doğan çocukların yıkanması, Kadınlar üzerine birkaç husus, Mevlit ve onunla ilgili adetler, Kız isteme, Başlık ve düğün hediyeleri, Düğün eğlenceleri, Düğün yemekleri, Düğün davetlileri ve gerdek, Kirvelik ve çocukların sünnet ettirilmesi, Çocuk eğitimi, Medrese ve eğitim sistemi, Hoca ve mollalara duyulan saygı, Göçebelerin misafirperverlikleri, Caminin bir misafirhane olarak kabul edilmesi, Van, Muş ve Bayezid Kürtlerinin misafirlik adetleri, Kürtlerin geniş gönüllülüğü, Bazı şeylerin uğursuzluğu, Kocakarı soğukları ve hıdrellez, Helva, Müşterek yaşam örneği olarak yortu (Kızılyumurta bayramı), Türbe ziyareti ve bazı dini terimler, Rebê’nin hikâyesi ve Rebê’nin oğlu Kelho, Kürtlerin

birkaç özelliği, Hayvan ve özellikle koyun yetiştiriciliğindeki uzmanlık, Kürtlerin kendilerini koruma biçimleri ve cins köpekler, At yetiştiriciliği, Ağalık sistemi, Ağaçkurdu, Kürtlerde ant içme, Kürt kadını, Botan ve Hakkârî Kürtlerinin sert tabiatı ve öç alma, Mücadelecilik biçimleri, Silahın önemi, Zanaatkârlık, Kürtlerde iddialaşma (şart oynama), Kürtler arasında oynanan oyunlardan dama ve satranç, Lades, Kürtler Fars dilini sever, Türk dilini ise sevmeyizler, Kürt ve faiz, Tahmini pazarlık usulü (Arap usulü pazarlık), Koç ticareti, Ağalık düzeni, Askeri eğitim, Kürtlerde tarih belirleme ve zaman hesaplama yöntemleri, Koçkatımı, Kürtlerde mektuplaşma biçimi, Uğurlu ve uğursuz şeyler, Evlenme geleneği ve bu konuda mollaların etkinliği, Kürtlerde isim verme, Göbek bağı kesme, Doğum ve doğurma, Su sağlama problemi, Öç alma ve öç alma yöntemleri, Kendini savunma biçimleri, Şeyhlere duyulan güven, Hasta kişiye kendi ömründen ömür dileme ritüeli, Diğer bazı inanışlar, Kürt kadını ve yaşamı, Kadınların toplum içinde rahatça davranabilmeleri, Kürtler ve vakıf malları, Namus meselesi, Oğlancılık, Küfür, kına, kil, Toplumsal dayanışma ve tabiplere duyulan güven, Yas ve ölüm, Ekmek üzerine ant içme, Kış aylarına özgü oturup kalkma adetleri, Beraberce bir yaşam: Kürtler ve gayrimüslimler, Sultan Abdülmecid dönemi, Göçebe ve yerlilerin ilişkileri, Göçebe ve yerlilerin eşleri, Kürt ve gurbet, Göçebelerin hilebazlıkları ve yol kesicilikleri, Kürtlerde zekât ve nakdi yardım, Kürt çadırları, Sünnet etme, Kuaförlük ve cerrahlık, Aydınlatma aletleri, Baş bağlamak nedir? Dövüş giysisi yapma sanatı, Kürtlerde dövüş talimi ve silahşörlük, Sıra gecesi, Oyun, spor ve yün eğiriciliği, Gece eğlenceleri, Düğün, Kürtlerin mezhebi nedir? Cincilik ve falcılık, Taş falı bakan kadınlar, Efsuncu kadınlar, Tırmanıcılık (Dağ sporu), Mutrıplar, Ezidilik, Kürtlerde astronomi.

Eserde ele alınan konular sırası ile tasnif edildikten sonra, bunların arasından en fazla öne çıkan üç farklı konu, Bazidî'nin bakış açısı bağlamında irdelenecektir.

Kürtlerin Menşei ile İlgili Tespitler

Eserin ilk kısmında Bazidî, Kürtlerin gelenek, görenek, adet, alışkanlık ve algılayış biçimlerini anlatmaya girişmeden önce; Kürtlerin kökeni, Kürt isminin menşei, Kürtleri oluşturan toplulukların Kürt ismini alış

süreci, Kürt dilinin kökeni ve tekâmül süreci hakkında bazı bilgilendirmeler yapmıştır. Burada belirtmek gerekir ki, Bazidî'nin bu eseri bilimsel veri ve kaynaklara dayanmaktan çok, şahsi gözlem ve tecrübelerine dayanmaktadır. Özellikle Kürt kavramı çerçevesinde öne sürdüğü birtakım tarihi, etimolojik ve olgusal iddialar, o dönemde daha çok halk arasındaki “telakki” düzeyindeki rivayetlere dayanmaktadır.²¹

Mela Mehmûd-i Bazidî'nin eserindeki en önemli iddia veya tespitlerden biri, Kürt ırkının kökeninin Araplara dayandırılmasıdır. Müellif, çalışmasının selam ve dua kısmından hemen sonra ilk konu olarak Kürtlerin kökeni üzerinde durmuş, bu konuda şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

... Kürt aşiretleri eski Arap göçebelerinden gelmektedir. Eski zamanlarda Araplardan oluşan bir aşiret, çoluk çocuklarıyla beraber ayrılarak buralara gelmişlerdir, ki bunların tamamı tek kabileydi. Bunların tamamının dili de daha önce Arapça idi...²²

Bazidî bu kısmın devamında Kürdistan isminin bir süre öncesine değin kullanılmadığını belirttikten sonra Kürtlerdeki aşiret yapılanmasının ne şekilde gerçekleştiğini de örnekleriyle birlikte şu şekilde ifade etmektedir:

... daha sonra İran ve Horasan sınırlarında boş bulunan yerlere gelmişlerdir ki bu gelenlerden her birinin bir ismi vardı. Mesela Heyder birinin ismiydi. Böylece bu kişiden çoğalanlar onun ismini nispetle Heyderî ismini almışlar ve zamanla bunlar bir aşiret haline gelmişlerdir. Ve mesela bir diğerrinin ismi de Zeylo (Ya da Zilo) idi. Bunun zürriyetinden çoğalanlara da Zeyli adı verilmiştir. Geriye kalan aşiretler de bu şekildedir. Aşiretlerden kasıt şudur ki; her aşiret en nihayetinde bir babadandır ve bu insanlar, üzerinden zaman geçmesiyle beraber bir aşiret oluşturmuşlardır. ...²³

21 Bazidî'nin, hakkında fikir beyan ettiği Kürt kelimesi, Kürtlerin menşei, kökeni ve dili gibi bazı konularda bilimsel verilere dayanan karşılaştırmalı bilgiler için bkz.: Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, İstanbul 2014, s. 50-84, 278-305.”

22 Mela Mehmûd-i Bazidî, *Adât ü Rûsûmâtname-yi Ekrâdiye*, Rusya Milli Kütüphanesi M. Saltıkov Şçedrin Koleksiyonu, Arşiv No: Kurd 7, vr. 1b.

23 Bazidî, vr. 1b-2a.

Bazidî, Kürt kelimesinin etimolojisi ile ilgili olarak da ilginç tespitlerine, yine eserin ilk kısımlarında değinmiştir. Burada, aslen Arap olduklarını belirttiği Kürtlerin İran veya Fars kavmi ile oluşturdukları komşuluk ilişkisi sonucunda, onlardan etkilenerek asıl dilleri olan Arapçadan, Farsçaya yakın olan bugünkü Kürtçe dilini kullanmaya başladıklarını öne sürmektedir:

Kürt sözünün kökü Gerde'dir. Bu, söz "toplamak" anlamına gelir. İran, Fars ve Horasan'a komşu olduklarından, çeşitli ilişkiler sonucunda onların dilindeki kelimeleri zamanla toplayıp derlemişlerdir. Böylece yavaş yavaş Arapça olan o eski dillerini terk etmişlerdir...²⁴

Aslen Arap olan çeşitli aile topluluklarından geldiklerini belirttiği Kürtlerin, komşu oldukları İran ve Horasan topluluklarından sürekli kelime ödünçlemelerinden dolayı "toplama-derleme" anlamına gelen "Gerde" ifadesiyle özdeşlik kurduklarını ve zamanla bu kelimenin form değiştirmiş biçimi olan "Kürt" ismiyle anılageldiklerini savunmaktadır:

Fars ve İranlıların dillerinden kelime toplayıp derlediklerinden dolayı isimleri Kürt olarak kalmıştır. Bu aşiret ve topluluklar bu hususiyetten dolayı Kürt olarak adlandırılmış ve böylece (zamanla) tanınmış bir millet haline gelmişlerdir.²⁵

Bazidî, Kürtlerin örf ve adetleri hakkında bilgi verirken onların mezhepsel mensubiyetlerine de değinmeyi ihmal etmemiş, üstelik bu mensubiyeti Kürtlerin kavmi bir özelliği gibi açıklamıştır. Buna göre, bütün Kürtler istisnasız şekilde Şafi mezhebine mensuptur:

Her ne Kürt varsa, gerek göçebe gerek yerli, tamamı Şafi mezhebi üzerinedir. Bunların içinde Hanefî, Maliki ve Hanbeli olan tek bir kimse dahi bulunmamaktadır.²⁶

²⁴ Bazidî, vr. 2a-2b.

²⁵ Bazidî, vr. 2b.

²⁶ Bazidî, vr. 61a.

Kürtlerin İslam dinini kabul etmelerinden bu yana ağırlıklı olarak Sünni-Şafî bir millet oldukları yaygın bir kanaat olarak karşımıza çıkar. “Müslüman Kürtler genel olarak ehlisünnet mezhepleri arasında amelde Şafiliği, itikatta Eşariliği, tasavvufta da Kadirilik ve Nakşibendiliği tercih etmişlerdir.”²⁷

Şafilik mezhebinin 11. yüzyılda Kürtler arasında büyük bir hızla yayıldığı da kaynakların üzerinde ittifak ettiği tarihsel bir olgudur. “Mervanilere elli iki yıl emirlik yapan Nasrüddevle Ahmed devrinde yaşayan Şafî âlim Ebû Abdullâh el-Kâzîrûnî’nin çalışması sayesinde Şafî mezhebi Kürt topraklarında yaygın hale gelmişti.”²⁸ Bu gerçekler perspektifinde Kürtlerin çoğunlukla Şafî mezhebinden olduklarını söylemek doğru bir yaklaşım iken, Kürtlerin sadece Şafî mezhebine mensup olduklarını ve aralarında başka bir mezhebin bulunmadığını kesin ifadelerle söylemek doğru bir çıkarım gibi görünmemektedir.

KÜRT KAVRAMI BAĞLAMINDA “GÖÇEBE” VE “YERLEŞİK” HALK

Eserde en dikkat çekici hususlardan biri de, eserin isminde ve içeriğinde geçen Kürt ifadesiyle Bazidî’nin, göçebe Kürtleri kastediyor olmasıdır. Kürt kavramının böyle bir anlamda kullanıldığını bildiren çok sayıda eser ve araştırmacı bulunmaktadır. Bunlardan Minorsky, “Kürd” kelimesinin Arapçadaki çoğul şekli olan “Ekrâd” kavramının belli bir döneme kadar sadece göçebe toplulukları tanımlamak amacıyla kullanıldığını belirtir.²⁹ Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, buna benzer bir nitelendirme biçiminin Türkmenlerle ilgili olarak Osmanlı döneminde de yapıldığını görüyoruz.³⁰ Bu durumda eserin, bütün Kürtlerin değil, sadece göçebe Kürtlerin

27 İbnü’l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, Çev. M. Emin Bozarslan), İstanbul, 1990, s. 155, 206.

28 Vladimir Minorsky, “Kürtler,” *I.A.*, VI, İstanbul, s. 1110.

29 Bazil Nikitin, *Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Çev. Hüseyin Demirhan, İstanbul 1994, s. 33.

30 Osmanlı döneminde Türkmen, kısmen de Türk kavramıyla kastedilenin toplumun köylü ve göçebe kesimi olduğunu gösteren çok sayıda belge ve eser bulunmaktadır. Nitekim Fatih Kanunnamesinin bir ceza bahsinde geçen “Türk veya şehirli olsa” ifadesi Türk kelimesinin göçebe Türkmenler ve köylüler için kullanıldığını açıkça ortaya koyar. Bunun gibi birçok belge ve eserde, özellikle yarı göçebe hayat yaşayan Türkmenler devlet düzenine ayak uyduramamaları ve yerleşik hayata zarar vermeleri sebebiyle eleştirilmektedir. Bu konuda bkz. “Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal tarihi*, C. 1, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 61-82. Tufan Gündüz, “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Türk ve Türkmen İmajı,” *Osmanlı* içinde, Ed: Kemal Çiçek, Cem Oğuz, c. VII, s. 92-97.”

gelenek ve görenekleri hakkında yazıldığı sonucu ortaya çıkar. Öte yandan Bazidî, göçebe Kürtler dışında kalan toplumun diğer kesimini “Niştecih, Xwecih” yani “Yerleşikler, Şehirliler” kavramlarıyla ifade etmektedir.

Bazidî, göçebe yapıda yer edinen Kürtlerle yerleşik yapıda yer alan şehirli Kürtleri birbirinden kesin olarak ayırmakta, onları her açıdan ayrı değerlendirmelere tabi tutmaktadır. Bu amaçla göçebe ve yerleşikleri sosyal, ekonomik, örf adet, yaklaşım biçimleri, tutum ve davranışlar bakımından sık sık karşılaştırmaktadır. Söz konusu karşılaştırmalardan birinde, o dönemdeki Kürt toplumunu oluşturan iki temel tabaka arasındaki farkları şu şekilde tarif etmektedir:

Kürtler ve yerleşikler arasında akrabalık ilişkisi çok az olmakla beraber, kız alıp verme meselesi de nadir görülür. Çünkü Kürtler, yerleşiklerin gözünde, manevi değerlere herhangi bir önem atfetmeyen, cesaretten yoksun, korkak kişilerdir ve bunların kadınlarından doğan çocuklar da avare ve korkaktırlar. Bu anlayışlarından dolayı Kürtler, yerleşiklerin kızlarını eş olarak almak istemezler. Diğer yandan yerleşikler de Kürtler konusunda, Kürt kadınlarından doğan çocuklar edep ve hayadan yoksun, hırsız ve asi olurlar, biçimindeki bir anlayışa sahiptirler. Bu iki grup, yani yerleşikler ve göçebeler, genellikle birbirlerinden hoşlanmazlar ve anlaşamazlar. Mesela bir kavga çıkarsa Kürt olan yerleşik olan kişiyle, kavgadan çabuk kaçacağı gerekçesiyle, ittifak kurmaz. Hakikaten de iki üç Kürt, on yerleşikle kavga ederse mücadeleye sonuna kadar devam eder ve asla kaçmazlar; fakat yerleşikler Kürtler gibi değiller. Yerleşikler, Kürtlerle nazaran zebun, zavallı ve zayıftır.³¹

Bazidî, göçebe ve yerleşik Kürtlerin genel özelliklerini ve bu iki kısmın birbirleri hakkındaki yargılarını karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koyduktan sonra göçebe ve yerleşiklerle ilgili bu özelliklerin bölge ve şehirlere göre birbirinin tam tersi olabileceğini de şu şekilde örneklemektedir:

31 Bazidî, vr. 50a.

... Göçebe ve yerleşikler hakkında bu anlatılanlar Van, Muş, Bayezid, Kars ve İran için geçerlidir. Fakat Hakkâri, Botan, Diyarbakır ve Soran göçebe ve yerleşikleri için durum bunun tam aksi yöndedir. Bu yerlerde göçebeler (Kürtler), yerleşikler karşısında zebundurlar. İki üç yerleşik kişi on göçebe ile kavga edebilir ve onlardan çekinmez...³²

Bazidî, yerleşik Kürtlerle göçebe Kürtleri birçok bakımdan kesin bir dille birbirinden ayırmaktadır. Öyle görünüyor ki bu durum, o dönem toplumunun genel bakış açısı ve tutumudur. Bu duruma istinaden Bazidî, göçebe ve yerleşik topluluklarda yetişen kadınların bazı özelliklerine de kız alıp verme geleneği üzerinden şöyle değinmiştir:

Yerleşiklerin Kürt kızlarını nikâhladıkları az da olsa görülebilir. Fakat Kürtler asla yerleşiklerden kız almazlar. Çünkü yerleşik kızları bolluk içinde yetişmişlerdir ve çok nazik olurlar. Göçebe hayatının zor şartlarına katlanamazlar. Göçebelğin ana şartları olan hayvancılık ve yetiştiricilikten anlamazlar. Bundan dolayı Kürtlerin yerleşik kızlarıyla evlenmeleri mümkün değildir. ... Eğer bir kavga çıkarsa Kürt kadınları kocalarına yardıma koşarlar. Oysa yerleşiklerin kadınları çok korkak olurlar, (kavga anında) evden bile çıkamazlar. Doğrusu, Kürt kadınları bu konuda eşsiz ve benzersizdirler. Çünkü Kürt kadını hem kadın, hem hizmetkâr, hem gözetici ve hem de kavga olması durumunda çok iyi bir kollayıcıdır. Fakat yerleşik kadınlar, kadınlık dışında başka hiçbir işte yararlık gösteremezler. Sabah ezanı okunur okunmaz Kürt kadınları kalkar, ilk iş olarak atların ve diğer hayvanların bakımını yapar ve evin içini dışını süpürürler. Ayrıca yayık döver, süt kaynatır ve mayalar. Eğer evde yakacak odun yoksa gidip onu bir yerlerden topladıktan sonra bununla ekmek ve yemek pişirirler. Kadınlar bütün bunları yaparken kocaları hâlâ uykudadır. Zaten erkekler ev işi adına hiçbir şeyi üstlenmezler. Ev ihtiyaçları adına ne varsa hep kadınların omuzundadır. Fakat Kür-

32 Bazidî, vr. 50a-50b.

manca kadınlarının yerleşik olanları bunların tam tersidir. Evde ne iş varsa kocaları bunları yerine getirir. Sadece ekmek, yemek pişirme ve çamaşır yıkama işini kadınlar yapar. Kahvaltı zamanına kadar kadınları avareler gibi yatarlar.

Kürt kadınlarının geneli fakir ve perişan hâldedirler. Bahar, kış, güz hep yalınayak gezerler. Bu biçare kadınlar kış günleri çarık giyerler ve elbiseleri de siyah, kırmızı ve açık mavi renklidir. Fakat bütün fakirliklere rağmen hallerinden hoşnutturlar ve eşlerinin sözlerinden çıkmazlar. Kocaları onlara şiddet uygulasa dahi el kaldırmaz ve küsmek nedir bilmezler...³³

Bazidî'nin Eserinde Kürt Kadını

Bazidî'nin, Kürtlerin örf ve adetlerini anlatırken kadın ve onun toplumdaki yerine ayrı bir önem atfettiği görülür. Kadın konusu, diğer konulara nazaran en çok değinilen birkaç konudan biridir. Eserde kadın olgusu ve imajı, diğer konularda olduğu gibi, belli bir başlık altında değil, eserin genel akışı içerisinde dağınık şekilde ele alınmıştır.

Bazidî'nin Kürt kadını anlatırken, içinde yaşadığı dönemin çok ilerisinde bir algıya sahip olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Bununla beraber Bazidî'nin üstün tuttuğu Kürt kadın tipi güçlü, girişken, mücadeleci ve yiğit bir karakterdir:

... Kadınların da gözü kulağı dövüştür. Dövüşün evlerine doğru sıçradığını gördüklerinde erkeklere yardıma koşarlar. Kadınların bu kavgalarda yaralanması veya ölmeleri de görülebilecek şeylerdendir...³⁴

Bazidî, Kürt kadını Avrupalı kadın tipine benzeterek Kürt kadın ve kızlarının sosyal hayattaki ilişkilerde çok serbest davranabildiğini, kaçgöç yapmadığını belirtmekte ve bunu toplumda kadına duyulan güvenle izah etmektedir:

³³ Bazidî, vr. 51a-52a.

³⁴ Bazidî, vr. 6a-6b.

Doğrusu kadının erkeklerden sakınması, onlardan gizlenmesi adetten değildir. ... Onlar da Avrupalılar gibi serbesttirler. Bunun sebebi onların kötü davranmayacağına dair duyulan güvendir. Fakat eğer onlardan birisi bir kabahat yapacak olursa da, başka çare yok, onu öldürürler.³⁵

Kürt kızları ve kadınlarının çok çalışkan, cesur ve hüner sahibi olduklarını da şu şekilde sözleriyle ifade etmektedir:

Evlerinde hizmetçi bulunmaz. Neredeyse, evin hizmetçileri kendileridir. Evin ne işi varsa kadınlar yapar. Hatta kocalarının atını bile kendileri besler. Erkeklerse dövüş ve kavga dışında hiçbir işle alakadar olmazlar. İcap ederse çarşı pazar işlerini de yine kadınlar yapar...³⁶

Bazidî'nin kadına bakış açısı ve bu konudaki argümanları değerlendirme tarzı, yaşadığı çağı aşan, bugünün değer yargılarıyla da örtüşen, ilerici bir bakış açısıdır. Bazidî, dönemindeki Kürt toplumunun kadına yönelik bazı algılarını, dindar ve âlim kişiliğinden de hareketle eleştirel bir süzgeçten geçirmesini bilmiştir. Toplumun kadın üzerindeki haksız tasarruflarını, özellikle evlendirme ritüeli bahsinde şu şekilde eleştirir:

Kürt kız ve kadınlarının yetkileri kendi ellerinde değildir. Kızın babası veya kardeşi onu bir kimseye vermişlerse kız, buna karşı gelemmez. Kız istese de istemese de o adamla evlenecektir. Bu bir gelenektir, şariat değildir...³⁷

Yukarıda verilen bu örneğe rağmen Bazidî, Kürt toplumunda kadına çok değer verildiğine, namus meselesini istisna tutacak olursak, kadınların sosyal ilişkilerinde önemli bir serbestliğe sahip olduğuna sık sık vurgu yapar. Bazidî'nin bu tezini savunurken verdiği örneklerin kadına değer

³⁵ Bazidî, vr. 7b.

³⁶ Bazidî, vr. 7b-8a.

³⁷ Bazidî, vr. 12b.

vermekten ileri gelip gelmediği, en azından bugünün değer yargıları bağlamında tartışmalı bir durumdur.

Kadının kavgalı iki taraf arasına girip kavgayı sonlandırabilme yetisini Kürt toplumunda kadına verilen değer ile açıklayan Bazidi, bu olgunun arka planına değinmeyi pek tercih etmemiştir. Halbuki bu durum, yani kavgalı taraflardan birindeki bir kadının karşı taraftan aman dilemesi veya barış talep etmesi, tamamen o tarafın aczinin nişanesi olarak kabul edildiğinden kavgı sonlandırılır.

Kürtlerin kadınlara verdiği değerın derecesini ortaya koymak için onları toplumda çok makbul olan şeyh ve mollalarla birlikte sayan Bazidi, söz konusu değer ölçüsünü kavgalı tarafların barıştırılması örneği ile ortaya koymaktadır. Öyle ki, kavgalı iki tarafın barıştırılmasında kadınların araya girmesi, şeyh ve mollaların araya girmesi kadar etkilidir:

Birçok defalar kadın, molla veya şeyhler o düşmanların arasına girip onları barıştırırlar. Çünkü Kürtler şeyh, molla ve kadınlara çok fazla değer verirler. Bu üç grup hangi ricada bulunurlarsa bulunsunlar kimse onları geri çevirmez.³⁸

Bazidi, dönemin toplumsal bakış açısının erkek egemen veya erkek perspektifli olmasını da eleştiri konusu yapmıştır. Buna göre bir erkekle evlenmesi için söz kesilen kadının, yavuklusu düğünden önce herhangi bir sebepten ölse, bu uğursuz bir durum sayılır. Aynı kadın ikinci defa başka bir erkekle sözlense ve erkek yine ölse, bu sefer o kadın uğursuz olarak addedilir ve kimse o kadına eş olmak istemez. Oysa aynı durum erkeğin başına gelse, bu durum erkek için uğursuzluk gerekçesi olarak görülmez. Müellif, pek de adil olmayan bu bakış açısını şu çarpıcı cümleleriyle idile getirir:

Eğer bir kız kocaya verilse, fakat hâlâ koca evine gitmemişse ve tam da o sırada kocası olacak kişi ölürse, o kadına “serxwure” (Adamın başını yiyen) denir ve genelde o kadınla kimse evlenmek istemez. Maazallah o durum bir daha tekrarlırsa artık hiç kimse o kızın yanı-

38 Bazidi, vr. 11b.

na yaklaşmaz. Eğer kadın ölse ve erkek hayatta kalsa kimse bu durumu uğursuzluk sebebi saymaz; velev ki on defa dahi tekrar etsin.³⁹

Bazidî o dönem toplumunda kadınların uğursuz saydıkları bazı ilginç tutum ve davranışlardan da bahsetmektedir. Bir şeyleri “uğursuz sayma” eğiliminin o dönemde ne derece yaygın olduğunu bu konuda verilen örnekler üzerinden açıkça görmek mümkündür:

... Kadınları fazlaca namaz kılmaz. Hep çalışırlar ve ev işlerine koştururlar. Kadınlar geceleri evi silmez ve süpürmezler. Bunu uğursuzluk sebebi sayarlar. Geceleri cıraya üflemezler, yine geceleri aynaya bakmazlar. Bu şeyler de onlara göre uğursuzluk getirir. Geceleri evden bulaşık çıkarmazlar ve akşama yakın zamanlarda, özellikle çarşamba günleri kendileri banyo yapmadıkları gibi çocuklarına da yaptırmazlar. Bunda hastalık olacağı kaygısını taşırlar.⁴⁰

Eserde çok eşlilik ve kadınların miras hakkı durumuna da değinilmiştir. Bu her iki durumda da ibrenin kadının aleyhine işliyor olması o dönem için de geçerlidir. Üstelik miras konusunda kadınların batıl bir inanışına da işaret edilmektedir:

Kürtlerin çoğu tek eşlidir. Ağa kesiminden çok azı iki veya üç kez evlenir. Boşanmak Kürtlerde çok az olmakla beraber hoş da karşılanmaz. Kadınların çoğu baba evinden mal mülk, para almaz. Bunları erkek varislere devrederler. Çünkü miras almak ayıp olarak görülür. Kadınlar şuna inanırlar ki miras alan kadının malı, miras olarak gider...⁴¹

Kürt kadınları her ne kadar babadan kalan mirası almaz ve bunu ayıp sayarsa da bu durum, kadının asla kendine has malının olmayacağı anlamını taşımaz. Kadınların “şikarte” adı verilen bir mal edinme biçimine sahip olabilecekleri belirtilmektedir:

³⁹ Bazidî, vr. 17a.

⁴⁰ Bazidî, vr. 20a.

⁴¹ Bazidî, vr. 21a-21b.

... Kürt kadınlarının da özel mal mülkleri vardır. Baba evlerinden veya kocalarından almış oldukları büyük ve küçükbaş hayvanlarıyla paraları bulunabilir. Kadınların bu tür mallarına “*şikarte*” adı verilir. Kocalar, eşlerinin mallarını harcamazlar. O kadın gönlüne göre bu parayla (*şikarte*) alışveriş ve harcama yaparak malını artırabilir.⁴²

Kürt toplumunda, kadınların ölüm döşeğinde olan hasta bir yakının canına bedel olarak kendi canını feda etmeyi dilemesi şeklinde ifade edebileceğimiz bir uygulama veya inanış bulunmaktadır. “*Xwegorikırın*” adıyla anılan bu uygulamayı eserde genel ayrıntılarıyla tarif eden Bazidi, bu geleneğin batıl bir inanış olduğuna özellikle vurgu yapma ihtiyacı hissetmiştir:

... Eğer onların genç ve sevilen bir yakınları hasta düşüp kendinden geçmişse ve bu hastalığı ağırsa, yani ölüm derecesine gelip hayattından ümit kesilmişse, hasta olan o erkeğin annesi, kız kardeşi ya da genç bir kızı varsa bunlardan o kişiyi çok seven birisi topluluk içinde ölüm döşeğinde yatan o kişinin etrafında üç defa dönerek “Ben canımı bu kişi için feda ediyorum, siz de buna şahit olun ki Allah onun ne hastalığı varsa bana versin ve o sağlığına kavuşsun.” der. ... Bazen tamamen tesadüf eseri olarak Allah’ın emriyle hasta olan o kişi vadesi dolmadığından iyileşir. Öte yandan canını feda ettiğini söyleyen o kadın da vadesi dolduğundan hastalanır ve bir süre sonra ölür.⁴³

Bazidi, can feda etme geleneğinin sadece kadınlara mahsus olduğunu da şöyle ifade etmektedir:

... Fakat bu adet sadece kadınlar tarafından kocaları, kardeşleri ve oğulları için uygulanır. Kadınlar kadınlar için, erkekler kadınlar için veya erkekler erkekler için yapmaz.⁴⁴

42 Bazidi, vr. 43a.

43 Bazidi, vr. 41a-42a.

44 Bazidi, vr. 42a.

Kürt kadınlarının Arap kadınlarına özgü bazı süslenme adetlerini uyguladıklarına değinilen eserde, Kürtlerde “*daq/deq*” olarak isimlendirilen dövme yaptırma geleneğinden şu şekilde söz edilmektedir:

Kürt kadın ve kızlarının büyük bir çoğunluğu Arap kadınları gibi yüz, alın ve dudaklarına *deq* (dövme) yaptırırlar.⁴⁵

Bazidi, Kürt kadınlarının toplum içinde, erkekler karşısındaki serbestliklerini eserin çeşitli yerlerinde sık sık vurgulamıştır. Kadınların yabancı erkekler karşısındaki bu rahatlıklarının edep kuralları çerçevesinde olduğunu özellikle vurgulayan müellif, bu serbestliğin o dönem Kürt toplumunun maddi imkânsızlıklarından kaynaklandığını ise mekânsal barınma durumu üzerinden izah etmektedir:

... Kadınları serbest bir şekilde değirmen ve kervanlara giderler. Ev veya çadırlarında on-on beş kadın ve erkek (baba, erkek kardeş, kız kardeş, anne, eş, gelin, damat) tamamı yan yana aynı yerde uyurlar. Fakat bu durum çaresizlikten ileri gelmektedir. Başka yerleri olmadığından hepsinin ev veya çadırlarda beraber uyumaktan başka çareleri yoktur.⁴⁶

Kadınların karşı cinsle olan diyaloglarının edep çerçevesinde olduğunu, yukarıdaki sözlerine şu şekilde eklemektedir:

... Kadın ve gelinleri yüzlerini hiç kimseden saklamazlar, kaç-göç yapmazlar ve herkesle konuşurlar. Bununla beraber edeplidirler, gûnahtan ve kirililikten sakınırlar.⁴⁷

Bazidi, orta yaş ve üzerindeki kadınların erkek toplumunun içinde rahatça yer alarak tütün, sigara ve kanun gibi keyif verici maddeleri tüketebiliyor olmalarını, kadının toplum içerisindeki serbestliği bağlamında vermektedir:

⁴⁵ Bazidi, vr. 42b.

⁴⁶ Bazidi, vr. 42b-43a.

⁴⁷ Bazidi, vr. 43a.

Yaşını almış kadınların çoğu kanun içerler. Kanunu tütünle doldurup erkek topluluğunun içine oturlurlar.⁴⁸

BAZİDİ VE SULTAN ABDÜLMECİD

Bazidi'nin yaşadığı dönemde Osmanlı tahtında Sultan Abdülmecid bulunmaktaydı. Eserde Sultan Abdülmecid'den bir iki vesileyle olumlu şekilde bahsedilmektedir.

Daha önceki kısımlarda da değinildiği gibi Bazidi, sahip oldukları tarz, tutum ve gelenekler itibariyle göçebe Kürtlerden genel anlamda beğeniyle bahsetmektedir. Fakat yeri geldiğinde bu göçebe Kürtlerin beğenmediği yönlerini eleştirmekten de geri durmayan Bazidi, göçebelere özellikle yol kesiciliklerinden ve haydutluk yapımlarından rahatsızdır.

Göçebelerin halk içindeki olumsuz davranışları, Sultan Abdülmecid döneminde yeni düzenlemeler çerçevesinde oluşturulan Asakir-i Nizamiye⁴⁹ sayesinde son bulmuş, halk rahat bir nefes almıştır. Esasında göçebelerin yerleşik hayata geçirilmesi Osmanlı Devleti'nde düzenli bir politika olarak öteden beri uygulanagelmüş ve söz konusu politika Abdülmecid döneminde de sürdürülmüştür. "Devlet, 17. yüzyılın sonlarından itibaren hem aşiretlerden vergileri tam olarak alabilmek, onların askeri güçlerinden yeterince faydalanmak hem de Anadolu'da meydana gelen karışıklıklardan dolayı boşalan köyleri tekrar meskûn hâle getirmek, tarımsal üretimi artırmak ve onları kontrol altında tutmak amacıyla konargöçer aşiretleri iskân etmeye çalışmıştır. Bu iskân çalışmaları 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir."⁵⁰

Bazidi'nin göçebe Kürtlerin zulüm ve eşkıyalıklarını tavsif ederken bu zulümlerinin sona erdirilmesinde Sultan Abdülmecid'in bu konuda izlediği politikadan da bahsetmiş olması önemlidir. Bazidi'nin bu konudaki düşünce ve minnettarlığını ortaya koyan satırları şu şekildedir:

⁴⁸ Bazidi, vr. 20a.

⁴⁹ Asakir-i Nizâmiye hakkında geniş bilgi için bkz.: Musa Çadircı, "Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu," *Türkler Ansiklopedisi*, C.13, Ankara 2002, s.84.

⁵⁰ Faruk Söylemez, "XVIII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortalarına Kadar Maraş ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri," *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, Yıl: 2007/1, s. 70.

Sultan Abdülmecid Han'ın hilafeti döneminde (Allah O'nun yüksek adaletini ebediyen devam ettirsin) Asakir-i Nizamiye sistemi kurulduktan sonra Kürtler günden güne bertaraf olup zulümleri ortadan kaldırıldı. Zulmeden ağalardan çoğunun hükmü ortadan kalktı. Bu göçebe Kürtlerden çoğu yerleşik düzene geçirildi. Kısaca söyleyeyim ki bunlar güçten kuvvetten düşürüldüler...⁵¹

Sultan Abdülmecid ve onun söz konusu uygulamalarından bahsederken Bazidî'nin kullandığı terminoloji ve üslupta bazı kodların saklı olduğunu söyleyebiliriz. Padişah'tan bahsederken "Sultan Abdülmecid Han'ın hilafeti" şeklindeki sözleriyle sultanın üzerinde taşıdığı bütün özellik ve sıfatlara özel vurgu yapması ve bunu vurgularken de "Allah onun yüksek adaletini ebediyen devam ettirsin" şeklinde duada bulunması, müellifin sultana duyduğu sevgi ve minnetin yansıması olarak değerlendirilebilir.

Bazidî'nin Sultan Abdülmecid hakkında takdîrîkâr ifadeler kullanmasını, onun Botan İsyanı sırasında üstlendiği arabuluculuk olayı akabinde gerçekleşen gelişmelere bağlamak akla yatkın görünmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere, Botan'daki Bedirhaniler İsyanı'nda arabulucu olarak tayin edilen Bazidî, taraf tutmakla suçlanıp cezalandırılacağı sırada sultanın affedici davranması ile hapisten kurtulmuştur.

SONUÇ

Mela Mehmûd-i Bazidî'nin *Adât û Rûsûmât-nâme-yi Ekrâdiye* adlı eseri, Kürtlerin dili ve edebiyatı olduğu kadar, onların sosyal hayatını, gelenek ve göreneklerini, etnolojik ve sosyolojik yapısını anlamak bakımından da çok değerli bir eserdir. Eserin asıl değerini tayin eden şey ise daha öncesinde bu konuda herhangi bir eserin yazılmamış olmasıdır. Eser, bu yönüyle alanında ilk olma özelliğine sahiptir.

Mela Mehmûd-i Bazidî'nin Kürtlerin dili, kökeni, varlığı ve dahası "Kürt" kavramının ortaya çıkışı konusunda birtakım görüşler öne sürmüş olması önemlidir; fakat Bazidî'nin ortaya koyduğu bu tespitlerin bilimsel ölçülere dayandırıldığı söylenemez. Belirtilen bu düşüncelerin bilimsel araştırma verilerinden yoksun olması ve yalnızca o dönem için geçerli olan

51 Bazidî, vr. 49b.

kanaat düzeyindeki bazı söylemlere dayanıyor olması bile bu eserin değerinden fazla bir şey eksiltmez.

19. yüzyıl göçebe Kürt toplumu hakkında belge niteliğinde değerli bilgilerin paylaşıldığı eserde Bazidi'nin, tavsif ve tanımlamalarında ayrıntıya girmeye özen gösterdiği dikkat çeker. Yüz elli yıl öncesine ait bu tanımlamalar günümüzle karşılaştırıldığında, o günden bugüne çok az şeyin değişmiş olduğu ve Kürtlerin sahip oldukları birtakım alışkanlık ve tutumlarını genel olarak koruyabildikleri görülür.

Bazidi'nin Kürt dili ve kültürü alanındaki çalışmalarının ortaya çıkmasında veya günümüze ulaşmasında Alekxandre Jaba'nın olumlu rolünden bahsedilmişti. Jaba'nın Erzurum'da görevli bir Rus diplomatı olarak, bu çalışmaları teşvik etmesi ve kendisinin de bizzat sahada çalışmış olmasını yalnızca diplomatik bir çaba olarak değerlendirmek mümkün değildir. Onun bu çabasını, Petersburg Bilimler Akademisindeki dostu Bernhard Dorn'un şahsi ricasını yerine getirme gayreti olarak da göremeyiz.

Şüphesiz Jaba da, Minorsky, Nikitin, Garzion ve daha pek çok isim gibi bir oryantalistti. Tam da bu noktada altını önemle çizmemiz gereken şey, Edward Said'in de değindiği gibi, oryantalizmi kültürel ve siyasal bir olgu olarak ele almamız gerektiği ve oryantalizmin görüldüğü kadar saf ve masum bir bilgi disiplini olmadığı, bu yönüyle de sorgulanması gerektiğidir.⁵²

Öte yandan Jaba ve diğerlerinin yürüttükleri çalışmaların amaç, kapsam veya düzlemi ne olursa olsun, burada asıl önem kazanan şey, bu Batılı oryantalistlerin Kürt dili ve kültürü alanında, hayati değerlerdeki birçok kritik çalışmaları yapmış olmalarıdır. Bu çalışmalar bugün bu sahada çalışanlar için temel kaynakların başında gelmektedir.

Çalışma çerçevesinde çıkarılacak diğer bir sonuç da Bazidi ve konu edilen eseri hakkında yeterli sayıda akademik çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Birkaçını saymazsak, var olan az sayıdaki çalışmanın da akademik ölçülerle bağdaştığını söylemek güçtür. Esasında sözünü ettiğimiz sıkıntının sadece bu konu için değil, bütün Kürdoloji sahası için geçerli olduğunu ve bu alandaki çalışmaların henüz emekleme aşamasında olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır.

52 Bkz.: Edward Said, Oryantalizm, Sömürgeciliğin Keşif Kolu, (Çev.: Nezih Uzel), İstanbul 1998.

KAYNAKÇA

- ALAKOM, Rohat, "Bir İzmir Levantenini Auguste Jaba," *Kürt Tarihi*, S. 11, İstanbul 2014.
- AVCI, Ziya, "Mela Mehmûdê Bazîdî (1799-1867)," *Kovara Bîr*, S. 10/Kış, 2009.
- CELİL, Casimê, "Avgûst Jaba Kî Bû?" *Kurdistan Press*, S. 75, 1989.
- ÇADIRCI, Musa, "Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu," *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.13, Ankara 2002.
- ÇELİK, Murat, "Adat û Rusûmatname'ê Tewayîfê Ekradiye ya Mela Mehmûdê Bazîdî (Metn û Lêkolîn)," Mardin Artuklu Üniv. TYDE, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2015 Mardin.
- DÊREŞÎ, Seîd, *Şerefnameya Şerefxanê Bedlîsî*, Tercumeya Mela Mehmûdê Bazîdî, Spirêz, Duhok, 2007.
- DOĞAN, Cabir, "Bedirhan Bey İsyanı, Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi," *Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Dergisi*, Yıl: 2010/2, S. 12.
- DUHOKÎ, Xelil, "Mela Mehmûdê Bayezîdî (1799-1867)," *Kovara Gulistan*, S. 1, İstanbul, 2002.
- DOST, Jan, *Adat û Rusûmatname'ê Ekradiye, Mela Mehmûdê Bayezîdî*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2012.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Türk ve Türkmen İmajı," *Osmanlı*, Ed: Kemal Çiçek-Cem Oğuz, c. VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- GÜLTEKİN, Mehmet, "Di Arşivên Rojava û Osmanî de Derheqê Mela Mehmûd Bazîdî de Agahiye Nû," *Nubihar*, S. 129, İstanbul 2014.
- İBNÜ'L-EZRAK, Mervanî *Kürtleri Tarihi*, Çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınevi, İstanbul, 1990.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- JABA, Alexandre, *Racueil de Notices et Récits Kourdes*, St. Petersburg 1860.
- , *Dictionnaire Kurde-Français*, Avesta Yayınları, İstanbul 2014.
- JABA, M. August, *Dictionnaire Kurde-Français par M. August Jaba*, Yayınlayan: M. Ferdinand Just, Petersburg 1897.
- KURDO, Qanadê, "A. D. Jaba û Rola Wî di Pêşdebirina Kurdzaniyê de," *Rêya Teze*, S. 10, 1973.
- MALMİSANJ, Cizira *Botanî Bedirhanîler*, Avesta Yayınları, 2009 İstanbul.
- MELA Mehmûdê Bazîdî, *Adat û Rusûmatname'ê Ekradiye*, Petersburg Bilimler Akademisi A. Jaba Koleksiyonu, Arşiv No: Kurd 34.
- , *Adat û Rusûmatname'ê Ekradiye*, Petersburg Bilimler Akademisi A. Jaba Koleksiyonu, Arşiv No: Kurd 35.
- , *Adat û Rusûmatname'ê Ekradiye*, Rusya Milli Kütüphanesi, M. Saltkov Şchedrin Koleksiyonu, Arşiv No: Kurd 7.
- , *Mem û Zîn*, Arap harflerinden Latin harflerine aktaran: Xelîk Duhokî, Lis Yayınları, Diyarbakır 2007.
- MİNORSKY, Vladimir, "Kürtler," *İ.A.*, VI, MEB, İstanbul, s. 1110.
- MUHAMMED Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2014.
- NIKİTİN, Bazil, *Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Çev. Hüseyin Demirhan, Deng Yayınları, İstanbul, 1994.
- PIRBAL, Ferhad, *Mele Mehmûdê Bayezîdî (1799-1867) Yekemîn Çîroknûs û Pexşanûsî Kurd*, Weşanxaneyê Aras, Erbil 2000.

SAID, Edward, *Oryantalizm, Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1998.
SÖYLEMEZ, Faruk, "XVIII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortalarına Kadar Maraş ve Çevresinde Eşki-
yalık Hareketleri," *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, Yıl: 2007/1 Kayseri.
VICANDER, Stig, "Ein Fest bei den Kurden und im Avesta," *Orientalia Suecana*, C. IX, Uppsala, 1970.

- Abacı, Abdullah 227-228
 Abagay 22
 Abak, Tibet 156
 Abaka/Abakay 67-68
 Abbas I (Şah) 83-87, 90, 98, 102-105, 112-114, 118-120, 128, 131, 238
 Abbas Mirza (Feth Ali Şah'ın veliahtı) 110, 116, 119, 125, 266, 268
 Abbasi halifeleri 53, 61
 Abbaskuli Han (I. Han Ahmed Han'ın torunlarından) 91, 95
 Abdal Bey (Mir Muhammed'in oğlu) 62
 Abdal Han (Bitlis beyi/emiri) 252-253, 257
 Abdaliye Medresesi 253
 Abdallı Afganlar 91
 Abdi (Bigul Köyü) 203
 Abdulla, Nejat 10
 Abdullah (Molla Muhammed'in oğlu) 179
 Abdullah b. Canko 202
 Abdullah Bey (Patnos muhtarı) 161
 Abdullah Han 91
 Abdullah Paşa (IV. Ordu Müşiri) 181, 183
 Abdullah (Molla) 179
 Abdullah (Şeyh, Zalm Kalesi Hâkimi) 104, 112, 116
 Abdurrahman Barzani/Şeyh Taceddin (Molla Abdullah) 179
 Abdül Bey (Nemran hâkimi/miri) 12, 17, 215
 Abdülhamid II (Sultan) 155, 158-162, 164, 166, 169-170, 172, 174, 176, 181, 183, 195
 Abdülkadir Kadri Efendi 112
 Abdülkadir Nehri (Seyyid) 185-186, 188, 194, 199
 Abdülmecid (Sultan) 305, 317-318
 Abdürrahim Barzani (Molla Abdullah'ın oğlu) 179
 Abdürrezak Bedirhan 196, 198-200
 Abdüsselam I Barzani (Molla Abdullah'ın oğlu, şeyh) 179-180
 Abdüsselam II (Muhammed Barzani'nin oğlu, şeyh) 180, 196, 204; dehaleti 189-191; faa-

liyetleri 181-185; Fazıl Paşa 186-187; İran'da 199-201; mahkemesi 202-203; sulh dönemi-nde 193-195; Süleyman Nazif 197-199; teslim olması 191-192

- Abnik Kalesi 236
 Acem(ler) 44, 109, 201, 243, 280-281
 Adât ü Rûsümâtname-yi Ekrâdiye (Bazidi) 293, 300-316, 318-319
 Ademanlı Aşireti 157
 âdem-i merkeziyetçilik 135, 194
 Adilcevaz 14, 28, 32, 155, 157-158, 161-162, 166-170, 173-175
 Afgan(lar) 91, 264
 Afşar 263-264, 266, 269, 288-289; Aşireti (Şii) 264
 Ağa Muhammed Han (Kaçar beyi) 265, 268, 278
 Ağcakale 22, 61-64
 Ağrı bkz. Karakilise
 Ahakis 21
 Ahlat 14, 27, 168, 211, 224
 Ahmed (II. Bayezid'in şehzadesi) 207
 Ahmed (Körkil Beği) 27
 Ahmed (Muhammed Barzani'nin oğlu, şeyh) 179
 Ahmed (Müküs Beyi/mir) 33
 Ahmed (Şeyh) 179
 Ahmed Bey (Şeyh, Emir İsa soyundan) 66-67
 Ahmed Bey (Sultan, Süveydi emir) 63-64
 Ahmed bin Mervan 78
 Ahmed Çelebi (Eşraf) 14
 Ahmed Çelebi (Evliya Çelebi'nin oğlu) 249
 Ahmed el-Cezeri 253
 Ahmed Paşa (Melek) 252-253
 Ahmed Paşa (Süleyman Paşa'nın oğlu) 130
 Ahmed Vâsif Efendi (Vakanüvis) 116
 Ahmed-i Hani/Ehmedê Xani 230, 243, 258;
Aqideya İmanê 257; *Mem û Zîn* 258, 297, 299; *Nûbara Piçûkan* 294; Nûbihar 294
 Ahmet Bey (Karaycınoğlu) 229
 Akdamar 216
 Akkoyunlular 11, 61, 66, 230, 237, 241-242, 253;
 Bitlis kuşatması 45

Alakis 68
 Alakom, Rohat 298
 Alatüddeve (Dulkadiroğulları'ndan) 228
 Albak 21-22
 Alevi Türkmenler 12-15, 17
 Alexandre Jaba Koleksiyonu 293, 295, 301-302
 Ali (Caniklizâde) 145
 Ali (Hz.) 264, 286; taraftarları 289
 Ali (Mahmud Paşa'nın oğlu) 130
 Ali (Pasvandoğlu) 145
 Ali (Şeyh) 200
 Ali Ağa (Kethüda) 143
 Ali b. Muhammed Emin Ağa 203
 Ali Beg-i Erdelan (Sultan, Sorhab Beg'in oğlu)
 94, 208
 Ali-i Bermek/Bermekoğulları 61
 Ali Bey (Ataklı miri) 23
 Ali Bey (Bitlis meliki) 214
 Ali Bey (Cizre Emiri) 242
 Ali Bey (Dumbeli beyi/emiri) 68
 Ali Bey (Emir şah) 253
 Ali Bey (Sason emiri) 216, 242
 Ali Bey (Sason hâkimi/miri) 12, 17, 215, 242
 Ali Bey (Şah, Cizre hâkimi) 237
 Ali Bey (Şehsûvar oğlu) 230
 Ali bin Muhammed el-Lahmî 210
 Ali Han (Murad Bey'in oğlu) 64
 Ali Paşa (Bağdat valisi) 109, 118, 124
 Ali Teremaği (Âlim) 299
 Alıkulı Han (Kelbalı Han'ın torunu) 95
 Alp Arslan 53
 Altmışlı medreseler 247
 Amasya 212, 219, 228, 232, 244; Anlaşması 25
 Amed-i Mahruse bkz. Diyarbakır
 Amid 23, 57, 212, 215, 219-220, 231, 234; askeri 30
 ayrıca bkz. Diyarbakır
 Anadolu Selçukluları 53, 207
 Aqideya İmané (Ahmed-i Hanî) 257
 Arabistan 136
 Aranhöz 167
 Arap(lar) 30, 33, 46, 48, 53, 65-66, 136, 157, 209,

229, 280-281, 306-307, 316; aşiretleri 23,
 106, 189

Arapgir 57
 Arçıra 167
 Ardahan 67
 Argunşah 230
 Arın (Göldüzü Köyü) 166-167
 Aristoteles 256
 Arnavut(lar) 101, 141
 Arpaçay (Nahçıvan'a bağlı) 63
 Arwakhı kadın 45
 Asakir-i Nizamiye 317-318
 Asakir-i Şahane 161, 163, 169
 Astê Köyü 179
 Aşağı Sipan 167
 Aşayırı Seb'a Nahiyesi 197
 Atak/Lice 21-22, 54-55, 57-58, 70, 138, 140-141,
 146, 245; mirliği 146
 avarız 59
 Averyanov, P. İ. 160, 162
 Avesta 281
 ayan(lar) 68, 136-142, 144-145, 150-151, 185
 Aykutoğlu (Çapakçur valisi) 62-63
 Ayn-i Ali Efendi 20
 Azad Han 106
 Azerbaycan 24, 25, 45, 64, 66, 218, 231, 243, 265
 Aziz Bey (Abdurrahman Paşa'nın oğlu) 109
 Aziz Efendi 34
 Aziz Mahmut Urmevi 249
 Azruf 167

Baba Tahiré Uryan 258
 Baba/Bâwa Erdelan [1169-1209] 78, 94
 Baban 112, 118, 122, 124-125, 129-130, 144; aşireti
 274; emir(ler)i 122, 124; emirliği 19, 99-100,
 107-109, 119-120, 122, 124, 129; hanedanı
 105-106, 109, 111, 115; idaresi 110, 119
 Babani Abdülkadir bin Rüstern 114, 120
 Babiâli 63, 138, 143, 146, 148-149, 182-183, 186-
 189, 191-193, 195-196, 198-199, 203; baskını
 193

Ba

Babısa (Basıfa) Köyü 203
 Babinger, Franz 208, 235
 Bablul Erdelan (Hasan Erdelan'ın oğlu) 94
 Babo (Muhammed Barzani'nin oğlu) 180
 Bağdâd/Bağdat 18, 21-22, 24, 30, 32, 34-35, 55, 61, 80, 86, 88, 101, 104-113, 118-119, 121-122, 124-126, 132, 140, 142, 148, 181, 189, 191-193, 218, 231, 238, 266-267, 270, 274, 277, 288; beylerbeyliği 23; VI. Ordu Kumandanlığı 182, 189; fethi 17; Kalesi 112-113, 118; Seferi 88, 120
 Bahtiyari 267
 Bajalan, Djene 18, 56
 Bajêrgeh (Yüksekova/Esendere) 202
 Balıklı Tekkeleri 249
 Balkan Savaşları 193
 Balkanlar 18, 24, 135-136, 138-139, 141-142, 145, 150, 157
 Balkanlı(lar) 234
 Bane 89, 99
 Bargiri 21-22, 28, 67, 162 ayrıca bkz. Muradiye
 Barkley, Karen 28, 34
 Barzan Aşireti 180
 Barzan Köyü 179-180, 183, 188, 199
 Barzan Tekkesi 179-180, 197
 Basra 30, 33-34, 97, 106, 115, 131, 267; Kalesi 33
 Bay Kalesi 66
 Bayburt/Bayburd 57, 233
 Bayezid (Erzurum) 157, 165-166, 171, 173, 176, 295, 304, 310
 Bayezid (I. Süleyman'ın şehzadesi) 31
 Bayezid II 16, 44, 46, 68, 207
 Bayezid Kalesi 236
 Bayezid Kürtleri 304
 Baykan (yerleşim) 54
 Bazid/Doğubayazıt bkz. Bayezid
 Bazidî, Mela Mehmûd-i 259, 294-297; *Adât ü Rûsumâtname-yi Ekrâdiye* 293, 300-316, 318-319; *Hakkârî-Revend Kürtçesi Ağz Sözlüğü* 299; *Kadim Kürdistan Tarihi/Tewarîxê Qedimê Kurdistan* 298; *Kürtçe*

İzahlı Arapça Gramer Kitabı 299; *Kürtçe-Fransızca Sözlük/Dictionnaire Kurde Français* 299; *Kürtçe-Rusça-Fransızca ve Rusça-Fransızca-Kürtçe Sözlük* 299; *Mensur Hikâyeler/Cami'eyê Risaleyan û Hikayetan* 300; *Mensûr Mem û Zîn Hikâyesi* 299-300; *Yeni Kürdistan Tarihi/Tewarîxê Cedidê Kurdistan* 298
 Bedirhan Bey 149
 Bedirhân Paşa (Botan Emiri) 296
 Bedirhani(ler) 10, 149, 199; İsyanı 318
 Beg-e Beyg-i Erdelan (I. Me'mun/Mâmu Beg'in oğlu) 94
 Behar 77
 Behdınan Nahiyesi 148
 Behlül Dumbeli (Şeyh) 66
 Behram (Erdalan beyi/shêhzade) 89
 Behram Bey 149
 Behram Paşa (Diyarbakır beylerbeyi) 33, 140-141
 Bektaşî tekkeleri 251
 Belh Eyaleti 61
 Belican 22
 Beradust Kürt beyleri 213, 228
 Berdinç 57
 Bermekî(ler) 61
 Beroji 180
 Bêsad Beg-i Erdelan (Sorhab Beg'in oğlu) 94
 Beynül-Nahreyn (Mezopotamya)/Bağdat Seferi 88
 bi kaydı ocaklık 63
 Bige Bey (Erdalan/Şehrîzor hâkimi) 101-102, 112-113, 116-118
 Bigul Köyü 203
 Bikadost/Biradûst 228
 Bilad-ı Ekrad/Kürt Beldeleri 54, 56-57, 59, 213-214, 243, 248
 Birecik 57
 Bitlis 10, 12, 21, 28, 57, 160, 168, 172-173, 175, 200, 204, 214, 221, 224, 229, 231, 245, 248, 250, 300, 302; bey(ler)i, emir(ler)i, melik(ler)i, mir(ler)i 12, 14, 16, 25, 30, 32, 39, 40, 44-47, 101-102, 215, 232, 242, 244,

257; emirliği 46; hadisesi 197; hanedanı 128; kalesi 16, 215; kuşatması 45; medrese ve tekkeleri 250-253, 256

Bitlisli(ler) 211, 251

Bizans 100-101, 131

Boğdan 135

Bosna: aristokrat aileleri 101; kralı 43

Bostan ve Gûlistan (Hafız-ı Şirazi) 251

Boşnak(lar) 136

Botan 66, 99, 144, 148-149, 305, 310; aşireti 45; isyanı 296, 318

Brant, James 138, 142, 146

Bredost: aşireti 29; Kürtleri 12

Bruinessen, Martin van 10, 245, 256-257

Buhti beyleri 214

Buhti emirliği 12

Bulanık 173

Bükilan Köyü (Genç'te) 146

250, 256, 258, 296; emiri 242; medrese ve tekkeleri 253-254, 257

Cudkiye 167

Ça'an Gediği 22

Çağatay 229, 254

Çal (Çukurca) 184, 186-188

Çaldıran nahiyesi 68-69

Çaldıran Savaşı (1514) 13, 16-17, 56, 63, 97-98, 131, 208-210, 212, 217-219, 228, 231, 233, 235-238, 244, 256, 263, 288

Çapakçur (Bingöl) 21, 54-55, 57-58, 60-64, 69-70, 215, 220, 228, 245

Çariye 202

Çemçemal 183

Çemizgezek 53-55, 58, 60, 70, 228, 245; hâkimi 210

Çerkez(ler) 63, 136, 157

Çermik 21-22, 53-55, 57-58, 69-70, 245; Kalesi 228-229

Çernik 22

Çıldır 245

Çınarzâde 139

Çölemerik (Hakkârî) 187

Dahil 247

Dar'ül-Aman Köyü 200

Daraheni 55, 60 ayrıca bkz. Genç

Dasini 22

Davud (Hizan Miri) 12, 16

Davud (Hz.) 253

Davud Bey (Musul Mebusu) 191

Davud el-Kayserî 246

Davud/Davut Paşa (Bağdat valisi) 110-111, 121, 274, 288

Davut (Hizan emiri/mir) 242

Davut (Hizan Meliki/emir) 215

Dede Kargın sahrası 15

Dede Kargın Savaşı 17

Deli şubesi 140

Derguzin 101

Ça

Da

Cabir Paşa 196

Cafer Bey (I. Tahmasb'a bağlı) 67

Cakdoş 53

Canbolad (Kilis Beyi) 29

Canboladoğlu 28

Celal bin Mir Şahab (Süveydi beyi/emir) 61-62

Celeleddin (Şeyh, Dar'ül-Aman Köyü'nden) 200

Celalzade Mustafa Çelebi 31; selimnamesi 209

Cemaat-ı Ekrad-ı Dısmılu bkz. Süveydi Emirliği, Mirdasi Emirliği, Hoy Dumbeli, Zazalar

Cemşid Bey (Merdisi) 216

Cengiz Han 44, 77

Ceng-Name (Mîrzayê Kerendi) 264, 267, 269-279, 280-81, 283-289

Cere 57

Cevdet Paşa 140

Cewanrud 89

Cezayir 135

Cezire bkz. Cizre

Cezire-i Ömeriye 66

Cihan Şah (Karakoyunlu) 43-44

Cizre 10, 21, 57-59, 77, 99, 148, 214, 244-245, 248,

Dersaadet bkz. İstanbul
 Dersim 53-54
 Dicle 97-98
 Dilaver Ahmet Bey (Garaçinoğlu) 228
 Dimitri Kantemir 101
 Dinarte Köyü 183
 Dinever 83
Divan (Hafız-ı Şirazi) 251
Divan (Melaye Ciziri/Molla Ahmed el-Cezeri) 254, 257-258
Divan (Sa'ibî) 251
 divane 202-203
 Diwan (Weda'i) 259
 Diyadin 22, 157, 164
 Diyarbakır/Diyarbakir 13-16, 19-23, 27, 30, 33, 54-55, 57-60, 62-64, 66, 69, 77-78, 80, 138-145, 148-150, 210, 213, 215-216, 218, 228-230, 233-234, 242, 244-245, 248, 254, 310; IV. Ordu 212; medrese ve tekkeler 248-251, 256
 Diyarbakir Kal'ası 141, 145
 diyâr-ı Acem 23-24, 66
 Donabili Hanedanı 238
 Donanma-i Hümayûn 27
 VI. Ordu Komutanlığı 182, 189
 IV. Ordu Müşirliği 188
 Dubrovnik 135
 Duguid, Stephen 156
 Duhok 182, 194-195
 Dulkadiroğulları 14, 228
 Dulkıran 22
 Dumbeli Aşireti 66-68
 Dumbeli hanı 66
 Dumbeli hükümeti 66
 Dumbeli kalesi 66
 Dumbeli pazarı 66
 Durkheimci 9
 Dünya Savaşı I 204

Eb

Ebdal bin Mir Muhammed (Süveydi beyi/emir) 61
 Ebu Ali Sina 252
 Ebu'l-Haris 252

Ebul Fazl Muhammed/Mehmed Bitlisi 251; *selim-namesi* 211, 226-229
 Ebussuud Efendi (Şeyhülislam) 250
 Ebû'l-Hayr Eminüddin Fazlullah b. Rûzbihân b. Fazlillâh el-Huncî el-İsfahânî 44
 Edai-yi Şirazi 209, 227
 Eflak Voyvodaları 101, 135
 Efrasiyab 282
 Eğil 21, 53-55, 57-58, 69-70, 245; hâkimi 146-147
 Ekrad Sancak(lar)ı 20, 54, 57, 59, 245 ayrıca bkz. yurtluk-ocaklık
 Ekrâd-ı bed-nihâd 29
 Ekrâd-ı şecâ'at-nihâd 29
 Ekrem Hızır Paşa (Tebriz valisi) 32
 Elbistan 234
 Eleşkirt 155, 161, 168, 172, 236
el-Füûhatü's Selimiyye 211-212, 229-235
 Eliyê Heriri 257-258
 Eliyê Teremaxî: *Serfa Kurmancî/Tasrif* 259
 el-Kâzirünî, Ebû Abdullâh 308
 Emanullah Han I (II. Xosrû Han'ın oğlu) 95
 Emin Ali Bedirhan 194
 Emin Paşa (Hayderan Aşireti) 157-160, 167-169, 177
 Emin Paşa (Muş mütesellimi) 146-147
 Emir İsa 66
 Emir Seyid bin Şah Ali 213
 Emirhan Beybin Kûlabî Bey (Musullu Aşireti'nden) 128
 Emir-i Hac Medresesi 256
 Entax bkz. Atak
 Enver Paşa (Harbiye Nazırı) 200, 203
 Erbil 100, 179, 213, 257; Kızılbaşları 213
 Erciş 14, 27, 155, 157, 161-162, 167-169, 173-174, 220-221, 224; Kalesi 27
 Erdebil 201, 217; Tekkesi 12, 16
 Erdebil oğlu bkz. Şah İsmail
 Erdelan 19, 77, 100-101, 104, 112, 118, 120, 128, 237-238; hanedanı 99, 103, 106; mirleri kronolojisi [1169-1867] 94-95
 Eredına Köyü 191

Ergani 55, 57-58, 60, 70, 228, 245
Ermen 219; **Şah-ı Ermen** 53
Ermeni Patrikliği 159
Ermeni(ler) 147, 156, 159-160, 162-172, 174-177
Erzincan 54, 157, 166, 171, 188, 300
Erzurum/Erzen-i Rum 19, 24, 53, 55, 57, 60, 68, 118, 130, 143, 157-158, 160, 169, 172-173, 176, 236, 295-297, 300, 319; **Anlaşması** 78, 130, 267
Esad Paşa 194, 199
Esendere 202
Espayrid 22
Esterabad 265
Esved (Sahabe) 61
Eşarilik 308
Evliya Çelebi 24, 243, 249, 252-254, 256; *Seyahatnamesi* 21, 66, 77, 248, 251-252, 254
Eyüb Ağa (Milli Timur Paşazâde) 141
Eyüb Bey (İskânbaşı) 140, 142-143
Eyyubi 10
Ezdin Şer Bey (Hakkari hâkimi) 237

Fa
Fahir (Herki ağalarından) 200
Fahreddin (Emir Muhammed'in oğlu, emir) 61-62
Faki Abdurrahman 184
Faroqhi, Suraiya 137
Farrukhi Sistani (Şair) 49
Fars 65, 220, 282, 307; bölgesi 267; kralları 61
Fatih Kanunnamesi 308
Fatûhat (İbn Arabî) 253
Fazıl Bey (Musul Mebusu) 191
Fazıl Paşa 181-188, 190-192
Fekete, Lajos 39, 43-45, 47-49
Fellah Aşireti 23
Feqiyê Teyran: Şeyh-i San'an ve Zembilfiroş 258; Şêxê Sen'an 300
Ferhat Paşa (Serdar) 64
Feriduddin Attar: Mantku't-Tayr 258
Feth Ali Şah 265-268, 271, 278, 288
fetihname 43, 213-214

Fetret 89
Fetret Devri, Birinci 95
Fetret Devri, İkinci 95
Feyzi (Kara) 151
Fırat 147
Filistin 136
Firdevsi: Şahnâme 207, 235, 269-270, 282, 285-286
Fransız: konsolosları 159; raporları 156
Fusul 57
Fûsûs (İbn Arabî) 253

Galenos 252
Gehware 269
Genç 21, 54-55, 57-64, 245; ilçesi 60; kazası 146
Gence 66
Gerdiler 180
Gerger 54
Gettan Kale 228
Gevranlızâde 139
Gilan 229, 267
Girit 27
Gökalp, Ziya 9
Göyünç, Nejat 15
Gulamsah Han/Emanullah Han II (İ. Emanullah Han'ın oğlu) 95
Guran 263-264, 267, 269-271, 279-280, 282-287, 289; Aşireti 271
Gurani edebiyatı 264
Gurani/Hewrami 264, 271
Gülşeni/Gülşeniye 249-251
Gürcistan 53, 97, 114, 131, 137

Habeşistan 135
Habur 58, 245
Hacegan-ı Nakşibendi 249
Hacı Ağalar 200
Hacı Bey (Hacı Bey'in oğlu) 67-68
Hacı Bey (Şeyh Behlül'ün oğlu) 67
Hacı Duri (Şirvanlı) 203
Hacıbegiyye Medresesi 251

Ga

Ha

Hacik 184
Hafız Paşa 296
Hafız-ı Şirazi 254; *Bostan ve Gülistan* 251; *Divan* 251
Hakkâri 21, 24, 27-28, 32, 55, 65-66, 77, 99, 144,
184, 186-187, 189, 237, 245, 257-258, 302,
310; Kürtleri 305
Hakkâri-Revend Kürtçesi 299, 302
Hakkâri-Revend Kürtçesi Ağzı Sözlüğü (Bazıdi)
299
Halep 54
Halid Bey (Babanzade Abdurrahman Paşa'nın
oğlu) 109
Halid Bey (Kürt Beyi) 232
Halid Bey (Pazuki) 63
Halid Paşa (Davut Paşa'nın babası) 110-111
Halidiler 180
Halil Ağa (Ayan) 144
Halil Eyyubi (Hasankeyf Miri Melik) 12, 14, 16,
215
Halil-i Siirtî (Molla): *Nehcü'l-En'âm* 294
Hallac-ı Mansûr 255, 258
Halveti Tarikatı 249, 259
Hamedan 77, 83, 267
Hamidiye Aşiret Alayları 155, 168-170, 172, 176;
fonksiyonları 162-166; kuruluşu 156-158
Hamidiye aşiretleri 161-162, 168-169, 172, 174
Hamidiye Hafif Süvari Alayları, Hafif Süvari
Alayları, Aşiret Alayları bkz. Hamidiye Aşiret
Alayları
Hammer, Joseph V.: *Büyük Osmanlı Tarihi* 208
Hamza (Yüzbaşı) 164
Han Ahmed (Xosrû Han II/Husrov'un oğlu) 106
Han Ahmed Han I (Helûv Han'ın oğlu) 84-90,
94, 112, 114, 118, 128-129
Han Ahmed Han II (I. Xosrû Han'ın oğlu) 95
Han Ahmed Han II (Kelbali Han'ın oğlu) 94
Han Ahmed Han-ı Erdelan 95
Han Muhammed Han (I. Xosrû Han'ın oğlu) 67, 95
Hançuk 55, 57, 60-64, 69 ayrıca bkz. Çapakçur,
Genc
Hani 138, 141, 147; Medresesi 294-295

Hansiyan Efendi (Ermeni tacir) 169
Harbiye Nezareti 181-182, 184-185, 191
Hareket Ordusu 181-182
Haric 247
Harir 78, 89, 107-108
Harisê Bitlisi: *Leyla ve Mecnun* 259, 300; *Yusuf
ve Züleyha* 258
Harput 55, 57-58, 60, 70, 75, 147-148, 245
Harun Reşid 66
has 22, 54, 314
Hasan (İmadiye hâkimi, emir) 237
Hasan (Süveydi beyi, emir) 61-62
Hasan Bey (Abdurrahman Paşa'nın oğlu) 109
Hasan Bey (Bredost Beyi) 29
Hasan Bey (Mahmudi Aşireti) 67
Hasan bin Sabit 40, 48
Hasan bin Seyyid Abdurrahman (Şeyh) 138
Hasan Erdelan (II. Xızır Erdelan'ın oğlu) 94
Hasan Paşa (Şam Beylerbeyi) 33
Hasan Paşa 169
Hasan-abad 89
Hasanali Han (Abbaskuli Han'ın oğlu) 95
Hasanali Han II (Lutfali Han'ın oğlu) 95
Hasankeyf 10, 12, 58, 214, 228, 244-245; kalesi
216; emir(leri), melik(ler)i, mir(ler)i 14, 16,
210, 215, 237, 242; medrese ve tekkeleri 256
Hasanveyhi 10
Hassanpour 10
Haşiye-i Tecrid 246-247
Hatibiye Medresesi 251
Haydar 280
Hazâriye 147
Hazo (Kozluk) 57-59
Hazro 21, 23, 135, 138, 146, 245 ayrıca bkz. Tercil
Helûv/Helu Han (Sultan Ali Beg-i Erdelan'ın
oğlu) 83-85, 88, 94, 103-104, 112, 120, 128
Hemevend Aşireti 182-183
Hemkerdan 21
Herat 47, 91, 229
Herîr Köyü 257
Herkililer 180, 195, 200

Herzen Kalesi 216
Heşt Bihişt (İdris-i Bitlisi) 244, 251
 Hétut 184
 Hewraman 89, 283
 Heyderan Aşireti 155-158, 161, 165, 172, 176-177
 Heyderi 306
 Heytan 57
 Hınıs 54-55, 60, 172
 Hısn-ı Keyfa bkz. Hasankeyf
 Hızır Bibi (Mevlana) 251
 hil'at-ı fahire 31
 hilat 31, 56, 99, 104, 125; bahası 141, 146
 Hille 80
 Hind 254, 256
 Hipokrates 252
 Hizan 21, 57, 200, 204, 214, 221, 244; emir(ler)i, melik(ler)i, mir(ler)i 12, 14, 16, 215, 242
 Horaniz 167
 Horasan 45, 306-307; askerleri 218
 Hoşab bkz. Mahmudi
 Hoy 54, 65-67, 69, 114, 165, 200, 238, 242, 265; Kalesi/Şuhoy 66
 Hoy Dumbeli/Cemaat-ı Ekrad-ı Dumili/Dımili/Dumbeli/Dünbüli-i Ekrad 53-55, 59-60, 65-69, 114, 265 ayrıca bkz. Mirdasi Emirliği, Süveydi, Zazalar
 Hüdi (Şehrizor) 22
 Huzistan 266-267
 hüdema-d-ı miri 29
 hük-m-i şerif 32
 hükümet idaresi, sancağı, hükümet statüsü 19-23, 54-55, 57-60, 69-70, 98, 107, 109-110, 121, 139, 174
 Hürriyet ve İtilaf Fırkası 193
 Hüsameddin Bitlisi (Mevlana) 251
 Hüseyin (Hz.) 282; Sûuşûn 283
 Hüseyin (Sultan, İmadiye miri) 12, 32-33, 213
 Hüseyin Bey (Ali Bey'in oğlu) 68
 Hüseyin Bey (Tercil ve Atak hâkimi) 140, 146
 Hüseyin Bey (Erbil beyi) 112
 Hüseyin Bey (Zirki miri) 146

Hüseyin Efendi (Hacı) 144-145
 Hüseyin Paşa (Hayderan Aşireti lideri) 155-162, 165-177
 Hüseyin Paşa 79-80
 Hüseyin Paşa (Muş Valisi) 146
 Hüsrev Paşa 99, 104, 112
 Hüseyiye 248

Irak 18, 102, 104, 112-113, 121, 131, 135-136, 204, 215; Arap aşiretleri 106; askerleri 218, 231; hattı 105; Kürdistan bölgesi 78, 179
 İrakeyn Seferi 24, 101-102
 Irak-ı Acem 24
 Irak-ı Arab 24, 102, 243
 İsfahan 85, 91

İ'timadd'ud-Devle (İran Hâkimi) 201
 İbn Arabi 249-250, 255, 258, 260; *Fatûhat* 253; *Fûsûs* 253
 İbn Fazlullah el-Ömeri 65
 İbn Sina 256-256
 İbn-i Hallikan 61
 İbrahim (Hz.) 217
 İbrahim (Şeyhzâde) 139
 İbrahim (Tercil hâkimi, Telli) 140
 İbrahim Gülşeni (Şeyh) 249-250
 idari sistem 241, 243, 245; Erdalan 92, 94; Osmanlı 53, 55, 58, 98
 idari yapı 17, 19-21, 33, 56, 69-70, 79, 89-90, 114
 İdris-i Bidlisi 12-17, 21, 30, 44, 56, 232, 238, 243, 245, 251; *Selîm-Şahnâme* 211-229, 231, 235, 237, 244
 İdriyye Medresesi 251
 İhlasiyye Medresesi 251
 ikta-i temlik 64
 İlhanlı(lar) 77, 264
 İlkas Mirza (Mir Sorhab'ın kardeşi) 81
 İlyas Erdelan (I. Xızır Erdelan'ın oğlu) 94
 İmadiye 10, 21, 77-78, 89, 245, 256; bey(ler)i, emir(ler)i, mir(ler)i 12, 32-33, 213, 237, 244
 İmaduddin (Mir) 257-258

Ir

i't

İnal (Memluk Sultanı) 43
 İngiliz(ler) 171, 266; arşivleri 170; konsolosları 159; raporları 156
 İngiltere 193; Musul Konsolosu 199
 İpəriye Medresesi/Tekkeleri 248-249
 İran 13, 15, 28, 33, 40, 46, 61, 66, 78, 82, 86, 90-91, 97-98, 102, 112, 125-132, 144, 156, 160, 197, 199-202, 207, 218, 237, 256, 270, 276, 278, 281-282; -İslam entelektüel ortamı 47; Kürdistan bölgesi, - Kürdistanı 77, 87-89, 283; [-daki] Kürtler 85, 238, 264-266, 268-269; savaşları, seferleri 24-26, 31, 208-210, 212, 230-231, 236, 245, 263-265, 267, 271-275, 277, 279-280; politikası 18, 34; sınır(lar) 1, sınır bölgeleri 18, 65, 69, 97, 100, 102-103, 110, 112-113, 116, 157-158, 164-165, 198, 209; tampon bölge olarak 18-19
 İranlı(lar) 13, 49, 66, 97, 129-130, 144, 200, 217, 266-267, 275, 281, 289, 307
 İran-Turan 282, 289
 İran-Türk/Tatar 289
 İrec Behrami 270
 İsa (Hz.) 255
 İsbir 57
 İshak Çelebi: selimname 235
 İskender (Büyük) 44
 İskender Beg 112, 114, 119-120
 İskender Paşa (Diyarbakir Beylerbeyi, Çerkez) 63-64, 67
 İskender-name (Ahmedi) 230
 İsmail (Karadağ hâkimi) 103
 İsmail Bey (Gevranlızâde) 142, 144-145
 İsmail Bey (I. Tahmasb'a bağlı) 67
 İsmail Çelebi (Evliya Çelebi'nin oğlu) 249
 İsmail I (Şah) 11-12, 14, 16, 25, 34, 63, 97, 126, 128, 208-210, 215, 217-218, 231-232, 234, 237-238, 242, 244, 263-265
 İsmail II (Şah) 68, 82
 İspir 233
 İstanbul 17, 26, 30-32, 64, 101, 135, 137, 139, 143, 147, 157-159, 166, 170-171, 196-197, 204,

229-230, 235, 243, 247, 256, 277, 296; fethi 43, 243
 istimalet 18, 25, 34, 56, 234
 İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası (ITC) 156, 158, 166, 176, 181, 193-195, 197-198, 203
 İvaz Bey (Bitlis valisi) 245
 İzmir 301
 İzzeddin Saltuk (Emir) 53
 İzzeddin Şir Bey 12, 17, 215

Jaba, Alexandre 293-295, 298-302, 319
 Jön Türkler 193

Kaçar 103, 105, 107-108, 115, 118, 263-268, 272, 277-280, 283-284, 288; Krallığı 269, 278, 288-289; Osmanlı savaşları 265, 289

Kadı Medresesi 256

Kadıızâde 139; *selimnamesi* 210, 227

Kadim Kürdistan Tarihi/Tewarixê Qedimê Kurdistan (Bazidi) 298

Kadir Bey (Kızılbaş) 63

Kadirilik 308

Kahire 43, 235, 249

Kâhya Paşa/Kâhya Mehmed Ağa 270, 274-275, 279, 287-288

Kaim Makam (Sadrazam) 266

Kale Köyü 60

Kamil Paşa hükümeti 192, 195

Kandahar 91

Kansu Gavri 229

Kanunnâme-i Hümayun 19-20

Kanunnâme-i Sultan Süleyman 21

Kanzak 167

Kara Han (Han Muhammed Ustaclu'nun kardeşi) 210, 245

Kara Keşiş 167

Karadağ 89, 104

Karahan (Safevi vali) 14

Karakilise (Ağn) 155, 172-173, 175

Karakoyunlular 11, 43, 241-242

Kardar Aşireti 202

Ja

Ka

Kârkâr 22
Kasım Barzani (Abdüsselam'ın oğlu) 179
Kasr-ı Şirin (Zuhâb) Anlaşması 78, 88-90, 267
Kâtîp Çelebi 247-248
Kazimeyn 266
Kazvin 114, 128, 267
Kelbali Han (Süleyman Han'ın torunu) 90, 94-95
Keldani(ler) 182, 191
Kelho (Rebe'î'nin oğlu) 304
Kelhur/Kelhûr 19, 78, 283-284
Kêlul Erdelan (Baba/Bâwa Erdalan'ın oğlu) 94
Kemah 57, 233
Kemah Kalesi 228, 233, 235
Kemal Bey 296
Kemal Paşa-zade Şemseddin Ahmet 208
Kemaleddin Şir Ali Benayî Hâli Herevî 230
Kerbalî Han (Süleyman Han'ın torunu) 90, 94-95
Kerbela 266, 283
Kerend 270, 288
Kerim Han (Abbaskuli Han'ın oğlu) 95
Kerkûk 79, 86-87, 89, 107, 110-111, 182-183, 288
Keşabi Şıtak 21
Keşfî Mehmet Çelebi 208
Key Siyaveş (Keykavus'un oğlu) 281
Keykavus 282
Kıbrıs 27
Kılıç Bey (Ali Bey'in oğlu) 68
Kılıç Bey (Mansur Bey'in oğlu) 67
Kırım Hanları 101
Kırmızı Medrese 253, 257
Kızılbaş(lar) 12, 24, 28, 62-63, 67-68, 82, 102, 126-130, 132, 208-210, 213-220, 223-225, 228, 231-234, 237-238, 243-244, 264
Kızılçe 89
Kızılyumurta bayramı 304
Kış 57
Kırmanşah 83, 110, 264, 266-270, 287-288
klasik Osmanlı sancağı 54-55, 57-59, 69-70, 245
Klein, Janet 156, 158, 160, 169-171
Koçeri (Erik Bağ) 168
Koçhisar 15, 244

Koçi Bey (Halil oğlu) 230
Koçrin 167
Korkud (II. Bayezid'in şehzadesi) 207
Koturi Espayrit 21
Koy 22
Körkil 21; beyi 27
Köysancak 107-108
Kulb/Kulp 21-22, 54-55, 58, 70, 245
Kulya-i ağzı 83
Kumuk kavmi 254
Kuran 48-49, 113, 283
Kurtas 195
Kutur Deresi 67
Kûy 78, 89
Kuzican 54
Kürdistan 9-10, 23, 27, 30-31, 34, 58, 61, 77, 81, 87-89, 106-107, 109, 124-125, 130, 137, 144, 148-149, 179, 197-198, 204, 208, 212, 215-216, 218, 226, 228, 231-234, 237, 263, 274, 288-289, 298, 304, 306; bölgesi 77-79, 91-92, 179, 231, 237, 283; emirleri 64, 232; eyaleti sancakları 59; eyalet(ler)i 77, 89; idari taksimat 54-57, 60; Osmanlı hâkimiyeti 11, 13, 15-18, 21-22, 54, 56-57, 60, 69, 104-105, 113, 130, 142, 145-246, 248; vilayeti 155
Kürt aşiret(ler)i 10, 19, 53, 65-66, 148, 156-157, 162-163, 180, 189, 238, 243, 250, 268-269, 306
Kürt beyleri/beylikleri 17, 30, 33, 35, 53, 56, 58-60, 77, 99
Kürt emirlikleri 7, 10, 12-13, 18-19, 21, 24-27, 29-30, 34, 39, 53, 59, 98, 100, 245, 248, 253, 256-259, 298
Kürt hanedanları 11, 13-15, 17-18, 19-20, 22-23, 28, 100, 214
Kürt hükümetleri 245
Kürt mirleri 11, 14-17, 28-33, 90, 94-95, 101, 137-139, 141, 143-144, 146, 148-150, 212, 218
Kürtçe İzahlı Arapça Gramer Kitabı (Bazidi) 299
Kürtçe-Fransızca Sözlük/Dictionnaire Kurde Français (Bazidi) 299

**Kürtçe-Rusça-Fransızca ve Rusça-Fransızca-
Kürtçe Sözlük** (Bazıdı) 299
Kürt-Osmanlı/Osmanlı-Kürt 7-11, 15-17, 23-24, 35,
39, 138, 140, 148, 241-242, 244-245, 256, 260

La

Latin derebeyleri (1458-1460) 43
Leki lehçesi 83
Leyla ve Mecnun (Harisê Bitlisi) 259, 300
Leyla ve Mecnûn (Selimê Silêman) 259
Loristan 77, 83, 266-267; askerleri 218
Lutfali Han (Sübhanverdi Han'ın oğlu) 95

Ma

Ma'âdin-i Hümayûn 142
Ma'den kazası 148
Mahmud II 70, 274-276
Mahmud Paşa (Abdurrahman Paşa'nın oğlu,
Baban emiri) 106-107, 109-110, 129-130, 274-
275, 288
Mahmud Paşa (Timurpaşazâde) 117, 122
Mahmud Paşa (Vezir) 271, 273-274
Mahmudi(ler) 21, 24, 68; Aşireti 67
Mahmut Şevket Paşa 182
Maksud bin Sübhan Bey (Süveydi bey, emir) 61,
63-64
Makû 165
Malatya 212, 251
Mansur Bey (Muhammed Bey'in oğlu) 67
Mansur Bey (Pazuki) 63
Mardin 13-15, 138, 228, 231
Mayewsriy, V. T. 160
Mazenderan 265
Mazgird 21, 53
Me'mun/Mâmu Beg I (Mênzer Erdelan'ın oğlu)
94
Me'mun/Mâmu Beg II (Beg-e Beygi Erdelan'ın
oğlu) 79-81, 94
Me'sudi 65
Mecdeddin Yakub Firuzabâdi 65
Medis-i Mebusan 182, 191-192, 201
Mecusi 61, 217
Medine 61

medrese ve tekkeler 132, 179, 197, 216, 241-242,
246-251, 253-254, 256-257, 259-260, 294-
295, 299, 304
mefruzû'l-kalem ve maktu'ü'l-kadem 59
Mehdi Han (Melik Niyaz'ın oğlu) 271
Mehmed Ali 146
Mehmed Bey (Şeyhzâde) 140, 142
Mehmed Emin 147
Mehmed II (Fatih) 39-40, 42-44, 46, 101, 207,
246-247
Mehmed Paşa (Bağdat valisi) 113
Mehmed Paşa (Bıyıklı) 14-17, 56-57, 234
Mehmed Paşa (Ebu'l-bûd) 142
Mehmed Refi Efendi 115-117, 119, 123-125
Mehmed Reşad V (Sultan Muhammed Reşad)
203
Mehmed Reşid Paşa (Sivas valisi) 148-149
Mehmed Rıza Paşa (Serasker) 176
Mehmed Tahir (Bursalı) 230
Mehmed Tahir (Siirtli) 148
Mekke 43
Melayê Bateyî: Mevwlûda Kurmancî 259
Melayê Cizirî Ekolü 258
Melayê Cizirî/Molla Ahmed el-Cezeri 253, 255,
257-258; *divanı* 254, 257-258
Mela-yi Bati: Mevlîd (Mûlîd) 294
Melik Abbas (İzzeddin Şir Bey'in oğlu mir) 17, 215
Melik Şah (Melik Muhammed'in oğlu) 53
Melik Şah ismi 53
Melikûlvahab 271
Melkiş (Abbasi) 53
Mem û Zin (Ahmed-i Hanî) 258, 297, 299
Memluk(lar) 43, 106-109, 118-119, 121-122, 207;
hanedanı 105
Memun Bey (Bige Bey'in oğlu) 102, 112-114, 116-
117, 126-127, 132
Meneşkurd (Solhan) 55, 60-61, 63-64
**Mensur Hikâyeler/Cami'eyê Risaleyan û
Hikâyetan** 300
Mensûr Mem û Zin Hikâyesi (Bazıdı) 299-300
Menuçehr Paşa 87

Mēnzer Erdelan (Bablul Erdelan'ın oğlu) 94
Merağa 201
Merdisi(ler) 216, 228-229
Mērgesor 179-180
Merivan 80, 89; Gölü 87; Kalesi 81
Mervani(ler) 10, 308
Meryemana Köyü 166
Mes'ud Sad'ı Salman 222
Mesrob (Murahhas yardımcı) 166
Mesudiye/Mercaniye 248
Meşkovar 25
Meşrutiyet II 181-182, 193
Mevlid (Mela-yi Batî) 294
Mevvlûda Kurmanci (Melayê Bateyî) 259
Meyyafarikin 21, 58, 245
Mezopotamya 88, 216
Mısır 135-136, 208, 250; seferi (I. Selim) 210, 230, 235, 237
Miftah 246
Mihrani 21-22, 58, 138
Milan Aşireti 140
millet-i sadıka 162, 168
Milli Aşireti 140, 143
Minorsky, Vladimir 308, 319
Mirdasi Emirlîği 53, 55, 65, 69 ayrıca bkz. Zazalar, Hoy Dumbeli, Süveydi
Mirza Ağa 146
Mirzayê Kerendi 263-264; *Ceng-Name* (Mirzayê Kerendi) 264, 267, 269-279, 280-81, 283-289
Moğol(lar) 11, 264
Moğol-Türk kavramı 10
Molla Ali (Hattat) 271
Molla Cebraîl'in öldürülmesi 195
Mora 43
Moskova 298
Muğlar 217
Muhammed (Hz.) 40, 48, 50
Muhammed (Emir Salik'in oğlu melik) 53
Muhammed (Mir Sorhab'ın kardeşi) 62, 79-81
Muhammed (Molla) 179

Muhammed (Molla, Bitlis'te) 252
Muhammed (Revenduz Beyi, Kör) 148
Muhammed Ağa (Nêrwe Köyü'nden) 203
Muhammed Ali Bey (Emin Paşa'nın kardeşi) 157
Muhammed Ali Mirza (Feth Ali Şah'ın oğlu, Devletşah) 105, 107-108, 110, 115, 129, 266-269, 270-274, 277-278, 287-289
Muhammed Arif Mütercim 13
Muhammed Barzani (Abdüsselam'ın oğlu) 179
Muhammed Bey (Hançuk Livası Emiri Mir) 64, 67
Muhammed Emin Ağa b. Aziz [Babısıva (Basifa) Köyü'nden] 203
Muhammed Emin Zeki Bey 17
Muhammed Han (Erdelan Kürtlerinden) 236
Muhammed Hüdabende (Şah) 82
Muhammed Paşa (Halid Paşa'nın oğlu) 110-111
Muhammed Sıddık (Hayderan Aşireti lideri) 157, 172
Muhammed Sıddık (Muhammed Barzani'nin oğlu) 179
Muhammed Sıddık (Nehri Tekkesi'nden şeyh) 179
Muhammed Ustaclu (Han, Diyarbakır valisi) 210, 215, 242-244, 247
Muhammed Zeki Paşa 155-156
Muhammed, Emir (Emir Celal'in oğlu) 61-62, 64
Muhyeddin Paşa (Mirliva) 185
Muhyî Çelebi 209
Muhyiddin Karamanî 250
Mukâta'at nazırı 143
Mukri 19; Kürtleri 265
Mukri Mahabad 268
Murad Bey (Emin Paşa'nın kardeşi) 146
Murad Bey bin Sultan Ahmed Bey (Süveydi bey, emir) 61, 64
Murad II 46
Murad III 54, 58, 60, 82-83, 227
Murad IV 78, 88, 249
Muradiye 162, 165 ayrıca bkz. Bargiri
Musa (Atak Beyi) 22

Musa Bey Olayı (Xoytili) 171
 Musa Necefi (Şeyh) 287-288
 Muslihuddin Lari 248
 Mustafa (Murad Bey'in oğlu) 64
 Mustafa Âli (Gelibolulu) 26; *Nushatü's-Selâtin* 10
 Mustafa Barzani (Molla, Muhammed Barzani'nin oğlu) 180
 Mustafa Bey (Haydedan Aşireti lideri) 157
 Mustafa Han (Abbaskuli Han'ın oğlu) 95
 Mustafa Paşa (Harput valisi) 75
 Mustafa Paşa (Serdar) 65, 68
 Musul 57, 65, 77-78, 88, 90-91, 104, 182-184, 186, 194, 197-198, 200, 202, 214, 245; valisi, valileri 187-188; vilayeti 87, 181, 189-193, 196, 201-203
 Musul İstinaf Müdde-i Mahkemesi 195
 Musul XII. Kolordu Kumandanlığı 196
 Musullu Aşireti 128, 140
 Muş 28, 145-147, 161, 168, 215, 300, 302, 310; Kürtleri 304
 Mutki 54, 65
 Muzuri 180, 184, 198, 203
 Müftizâde.139
 Müküs 21, 33

Na

Nadir Şah 103, 264, 266
 Naficy, Said 102
 Nafisi
 Nahçıvan 63, 68; Seferi 63, 67
 Naima 116, 128
 Nakşi/Nakşibendi/Nakşibendilik 179, 249, 254, 308; dergâhları 251, 254; tekkesi 274
Nasihüttevarih 267, 274
 Nasr (Seyyid) 120
 Nasrüddevle Ahmed 308
 Nasturi 184, 196
 Nazar Bey (Ali Bey'in oğlu) 68
 Nazım Paşa (Bağdat Valisi) 189-193
 Nebi Camii Medresesi 248
 Necef 266; Şahı 280-281
 Nehcû'l-En'âm (Molla Halil-i Siirti) 294

Nehri 185; Tekkesi 179
 Nêrwe Köyti 203
 Neva-yi 230
 Nikitin, Basil 77, 319
 Nimetullah Şirvani 66
 Niyaz Bey (Pazuki beyi) 64
 Niyaz Han (Melik) 271, 284
 Nizar/Nizari, 180
 Norşin 167
Nûbara Piçûkan (Ahmed-i Hanî) 294
 Nur Muhammed Brifki (Şeyh) 194-195
 Nur sancak 167
 Nurbahşiye Tarikatı 251
 Nurullah Bey 296
 Nusaybin 58
Nûbihar (Ahmed-i Hanî) 294
 Oğuz boyu 83
 Orta Asya sufliliği 249
 Osman (Hz.) 289
 Osman Bey (Abdurrahman Paşa'nın oğlu) 109, 129
 Osman bin Affan 275, 277
 Osman Paşa (Abdurrahman Paşa'nın ağabeyi) 108
 Osman Paşa 296
 Osmanlı Ordusu 13-15, 24, 27-28, 81, 88, 97, 99, 104, 112, 209, 216, 235, 244, 270, 277, 284, 287, 289; VI. Ordu Komutanlığı 182, 189; Asakir-i Nizamiye 317-318; Donanma-i Hümayûn 27; IV. Ordu Müşirliği 188; Hamidiye Aşiret Alayları 155-156, 158, 162-166, 68-170, 172, 176; Musul XII. Kolordu Kumandanlığı 196
 Osmanlıcılık 181
 Osmanlı-İran 25-26, 100, 108, 132, 157, 160, 164-165, 271; savaşı 141
 Osmanlı-Rus Savaşı 143-144, 294
 Osmanlı-Safevi II, 24, 26, 82-83, 86, 92, 97-98, 138, 207, 211-212, 237
 Osmanlı-Yunan Harbi (1897) 157, 159-160

Oşni 54-55, 69
31 Mart Vakası 181-182
Ovacık 165
Ömer (Hz.) 279, 289
Ömer bin Hattab 275, 277
Özbek(ler) 45, 84, 254
özerklik 33, 88-89, 138-139
Özkaya, Yücel 136
Özok-Gündoğan, Nilay 149

Pa

Palu 21, 53-55, 57-59, 65, 69-70, 75, 245; kalesi 216
Pasin Ovası 236
Paşa Kasrı (Bitlis) 252
Patnos 155, 157-158, 161, 168, 173-175
Pax-Islamica 259
Pax-Ottomana 260
Pazukiler 62, 64
Pëlling/Pilingan 78
Pertek 21-22, 53-55, 58, 70, 245
Pertew Begê Hekkarî 259
Petersburg 299
Petersburg Bilimler Akademisi 295, 301, 319
Pinyanı/Pinyanı Aşireti 184
Pir Hüseyin Bey (Hacı Rüstem Bey'in oğlu) 231-232; oğulları 53
Pir Muhammed (Çemizgezek hâkimi) 210
Pirgüt 167
Piri Bey 228-229
Pisagoras-i tevhidi/tevhid-i Pisagorasi 249, 251-252
Pisagorculuk 249
Posadi 57
Pünyanı 21

Ra

Radu (Vlad Tepeş'in kardeşi) 101
Rajan Köyü 200
Rakka 57, 143, 245 ayrıca bkz. Urfa
Ravzatüssefa 267
Rebê'nin hikâyesi 304
Receb Bey (Tercil hâkimi) 138, 140, 142-146, 149-150

Remezanê Cizirî 258
Reşik, Kara Molla/Mevlana Abdullah 251
Revan 54, 267
Revandîz/Revandûz 78, 89, 183, 199, 200
Rızakulî Han (Xosrû Han'ın oğlu) 95
Rîsaleyi Tuhfe en-Nehri Fîz-ımanê Kurdan 300
Rojiki Aşireti (Bitlis) 250
Rönesans 257
Rudenko, Margaret B. 294, 297-298, 301
Ruha 57; kalesi 228-229
Rum 281
Rumiye 77, 196, 198, 287; Gölü 66; Konsolosu 196
Rus(lar) 143-144, 159, 162, 166, 172, 176, 196, 200-201, 293, 296, 298, 319; Arşivi 156; Kazak Süvarileri 156
Rusya 130, 141, 143, 146, 156, 173, 196, 198, 265, 293, 295, 300-301
Rusya Milli Kütüphanesi M. Saltıkov Şchedrin Koleksiyonu 301
Ruşegan [Rojkan] Kürdistan 215
Rûşeniye 249
Rüstem Bey (Çemişgezek emiri, hacı) 46, 231-232, 237
Sa'dî Ağa (Pinyanı Aşireti reisi) 184, 187-188, 192
Sa'îbi: *Divan* 251
Sabuncu Paşa 186
Sadettin Paşa (Ferik) 161, 169
Sadî 220
Safevi(ler) 11-12, 29, 35, 62-63, 97, 207, 209, 217, 241-242, 246, 264, 288; Donabili Hanedanı 238; Dunbulî 265; Erdelan 77-87, 89, 90-92, 101, 103-104, 118, 120, 236-237; Guran Kürtleri 269, 289; Hoy Dumbeli 53-55, 59-60, 65-69, 114, 265; İdris-i Bidlisi 12, 14-16, 30, 56, 212, 218; Kasr-ı Şirin Anlaşması 78, 267; ve Osmanlı 13, 17-19, 22, 24-26, 98, 102, 131, 140, 216, 243-245, 263, 266
Saffet Bey (Kaymakam) 190-192, 194, 199

Sa

Safi (Şah) 86-90, 128-129
 Sağman 21, 53, 58, 245
sahib-kıran 40, 44, 47
 Sahne 83
 Sahn-ı Seman medreseleri 246-247
 Said (Faki Abdurrahman oğlu) 203
 Sait Paşa (Bağdat Valisi) 109, 121
 Salih (Dar'ül-Aman Köyü'nden Şeyh) 200
 Salih Bey (Kaymakam Seyyid) 166
 Salih Paşa 142-143
 Salik bin Ali bin Kasım (Emir) 53
 Salmas 54-55, 65-66, 69, 114, 165
 Saltuklu(lar) 53
 salyaneli eyaletler 121, 135
 Samira 288
 Sancak Tevcih Defteri (1631-1632 tarihli) 21
 Sarılızâde Medreseesi 248
 Sason 57, 65, 221; emir(ler)i, hâkimi, mir(ler)i 12, 14, 17, 215, 242; Savaşları 228
 Sasonlu(lar) 216
 Seid Dêreşi 298
 Sekiz 89
 Selçuklu(lar) 53, 138
 Selim (Molla) 200
 Selim Bey (Mahmud Paşa'nın oğlu) 107
 Selim I (Yavuz) 13-17, 24, 30, 54, 56-57, 69, 84, 97-98, 101, 207-210, 212, 217, 226-228, 230-232, 235-236, 238, 243-245, 263
 Selim II 208, 227
 Selimî Silêman 259, 300; *Leyla ve Mecnûn* 259; *Yûsif û Zuleyxa* 300
 Selimname(ler) 16, 207-208, 235-237; Ali bin Muhammed el-Lahmî 210; Celalzade Mustafa Çelebi 209; Edai-yi Şirazi 209, 227; Ebul Fazl Muhammed/Mehmed Bitlisi 211, 226-229; İshak Çelebi 235; İdris-i Bidlisi 211-229, 231, 235, 237, 244; Kadızade 210, 227; Kemal Paşa-zade Şemseddin Ahmet 208; Keşfi Mehmet Çelebi 208; Muhyî Çelebi 209; Şirî 210; Sucudi 210; Şukri Bidlisi 211-212, 229-235

Selim-Şahnâme (İdris-i Bidlisi) 211-212, 217, 226-229, 231, 235, 237, 244
 Selman Bey (Muhammed Ustaclu'nun kardeşi) 215
 Senendec Aşireti 267
 Senendec/Sine 78, 87-89, 212, 268
 Serfa Kurmancı/Tasrîf (Eliye Teremaxî) 259
 Seruçek 89
 Seyfeddin (İmadiye hâkimi mir) 12, 213
 Seyyid (Uşnu Miri Zeynel Bey'in oğlu mir) 25
 Seyyid bin Şah Ali (Soran miri) 12
 Seyyid Hasan Köyü 149
 Seyyid Mübarek 120
 Seyyid Taha 198, 200-201
 Sıddık ed-Demeluci (Musullu) 194
 sınır bölgesi/bölgeleri 39, 67, 89, 97-101, 103, 110, 113, 116, 121, 125-127, 131, 156-158, 164-165, 176, 267
 Sırbistan 150
 Sırp despotu (1454-1459)
 Siird/Siirdliler 21, 58, 148, 214-215, 244
 Silvan bkz. Meyyafarikin
 Silvanlı Aşireti 146
 Simko Şikaki (aşiret lideri) 198, 200, 202
 Sinan Paşa (Hadım) 234
 Sinan Paşa (Vezir) 32
 Sincar 57-58, 245
 Sinne 99
 Sinne Kömür 167
 Sipan-ı Bala 167
 Sivas 19, 54, 145, 148
 Siverek 54-55, 57-58, 60, 70, 245
 Siyah-kuh 89
 Siyaveş'in hikâyesi 280-283, 289
 Sokrat Eflatun/Sokrates 247, 252
 Somay 22
 Soran 99, 144, 148, 213, 244-245, 310
 Sorhab (Ahmed Han'ın oğlu) 84-86 118, 128-129
 Sorhab (II Me'mun'un amcası) 80-82
 Sorhab Beg (I. Me'mun/Mâmu Beg'in oğlu) 94
 Sökmenabad 54-55, 65-69

Sucudî 210

Sultan Bey (Hüseyin Paşa'nın oğlu) 157

Sultan Hüseyin-i Adil Medresesi 256

Sungur 83, 267; Türkleri 83

Surçî (Bicil) şeyhi 179

Suriye 66, 136, 243

Süveşün 283

Sübhan bin Mir Ebdal/İsfahan Bey (Süveydi bey, emir) 61-63

Sübhan Dağı 224

Sübhan Kalesi 63

Sübhanverdi Han (I. Han Ahmed Han'ın torunu) 95

Sühreverdiye kolu 259-260

Süleyman I (Kanuni) 19, 21, 24-25, 31, 54, 58, 60, 63-64, 67, 79-80, 82, 84, 98, 101-102, 116-117, 120, 126, 131, 208, 226, 230-231, 247

Süleyman (Abdurrahman Paşa'nın oğlu) 109

Süleyman (Halid Paşa'nın amca oğlu) 111

Süleyman Bey (Harir-i Divin Miri Sorani) 32

Süleyman Bey (Şavizade Hacı) 107

Süleyman Bey bin Murad Bey (Süveydi beyi, emir) 61, 64-65

Süleyman bin Kılıç Arslan 53

Süleyman Ebu Leyla 106

Süleyman Efendi (Sefir) 129

Süleyman Han (Teymur Han'ın torunu) 87-90, 94

Süleyman Nazif Bey 194-195, 197-1200

Süleyman Paşa (Baban Emiri Maktul) 106, 130

Süleyman Paşa (Bağdat Valisi, Büyük) 106-108, 117, 122

Süleyman Sarayı Nahiyesi 68

Süleymaniye 57, 87, 110, 136, 266, 274; bölgesi 78, 182; medreseleri 246-247, 253; vilayeti 89

Süleymaniye Kütüphanesi 227

Süleymaniye Medresesi 246-247, 253

Sünni Şii/Şii-Sünni 265, 275, 283, 289

Sünni(ler) 11, 67, 79, 98, 126, 128, 132, 157, 264, 275, 283, 289

Sünni-Şafi 127, 308

sürsat bedeli 59

Süveyda Köyü 61

Süveydi Emirliği 53-55, 60-62, 65, 69; beyleri 61
aynca bkz. Çapakçur, Genc, Hançur

Şadi Paşa (Sivas ve Amasya Beylerbeyi) 14-15

Şafii 194, 251, 307-308

Şah Ali Bey (Cizre hâkimi) 237, 242, 253

Şah Sultan Hüseyin 90-91

Şah Sultan Muhammed 68

Şahab (Süveydi bey, emir) 61

Şah-Kulu Baba Tekeli İsyanı 210

Şahkulu İsyanı 208-209

Şahnâme (Firdevsi) 207, 235, 269-270, 282, 285-286

Şakir Paşa 155-156

Şam Arapları 138

Şarur 68

Şeftalu Dağı 61

Şehab (Hançuk miri) 62

Şehabeddin (Şeyh) 200

Şehr-i Bazar bkz. Süleymaniye

Şehrizar 19, 21-22, 24, 26, 33, 77-78, 89, 100-101, 103-106, 109-113, 115-122, 124, 126-132, 274, 288; aşiretleri 2183, 185, 67; Hanedanı 108; Seferi 107

Şemseddin Bey (Bitlis hanedanından) 128

Şemseddin Bey (Van valisi) 169-170

Şemseddin Han (Şeref Han'ın babası) 102

Şemseddin ibn Emir Şah Muhammed ibn Emir Şemseddin er-Rojiki (Bitlis miri, emir) 45

Şemseddin Mevlânâ Muhammed Şeranişi 251

Şeref b. Şah Muhammed Bidlisi, 44-45, 221, 257, 322; II. Murad'a mektubu 40-44, 46, 50-51

Şeref Han/Şerefhan Bitlisi (Şerefname yazarının Dedesi) 12, 16, 25, 30, 34, 39, 221, 257, 322

Şeref Han II (Cizre emiri) 253

Şeref Han/Şerefhan Bitlisi 31, 44, 45, 53, 61, 102, 113, 128, 229, 138, 244; Şerefname 60-64, 66-67, 69, 81, 132, 237, 244, 251, 298

Şerefiye Külliyesi 251

Şa

Şerefüddin (Bitlis Meliki emir) 215
 Şerif Bey (Emin Paşa'nın kardeşi) 146
 Şerif Paşa 194
 Şêrvan 180
 Şêx Nureddinê Birîfkani 259
 Şêx Şemseddinê Exlatî 259
 Şeyh Haydar (Şah İsmail'in babası) 208
 Şeyh Rumi Medresesi 248-249
 Şeyh Rumi Tekkesi/Hacegan-ı Nakşibendi 249
 Şeyhvend 268
 Şeyhzâde 139
 Şirvî 21-22
 Şitak 21-22
 Şivan 111
 Şii Kürt 83
 Şii(ler)/Şiilik 11-13, 79, 90, 97, 126-130, 132, 208-209, 217-218, 263-266, 268-269, 273-275, 282-283, 287, 289
 Şiraz 106, 114-116, 218
 Şirî 210
 Şirin Dağı 183, 188
 Şirvan 64, 148, 184, 189, 198, 221
 Şukrî Bidlisî 251; *el-Fütûhatü's-Selimiyye* 211-212, 229-235
 Şukriyye Medresesi 251

Ta

Tahir Paşa (Van valisi) 158, 170-171
 Tahmasb I (Şah İsmail'in oğlu) 25, 67-68, 80-82, 101, 265
 Tahrân 110, 115, 117, 119, 123-125, 129, 265, 278
 Tahsin Paşa (Hasan Tahsin Uzer) 198
 Talat Paşa (Dahiliye Nazırı) 197
 Tanzimat 70, 150
 Taq Gera/Tâk-ı Kısra 288
Tarih-i Zulkarneyn 267
 Tal aşireti 23
 Tatar 285, 289; Aşireti 284
 Tatar Bey b. Ali Bey 203
 Tatik Kalesi 45
 Tatvan 161
 Tayfur Bey (Eğil hâkimi) 146-148

Tebriz 11, 13, 16, 28, 32, 43, 110, 114, 201, 209, 212, 215, 218, 228, 244, 294
 Tekeli İsyanı 208-209
 Tekman 54
 Tellî Beyzâde ayrıca bkz. Tercil Hâkimi Receb Bey
 Telvih 246
 Tercan 233
 Tercil [Yerhisar, Hazro] 21, 23, 58, 138, 140-141, 245; hâkimi 42, 150; Kalesi 138
 Teymur Han (Sultan Ali Beg-i Erdelan'ın oğlu) 82-83, 88, 94, 237
 Timur 11, 44, 230
 Timur Bey (Hani Hâkimi) 140, 146-149
 Timur Paşa (Heyderan Hacı) 157-160, 177
 Timurlu 47
 Tirikanlı Aşireti 147
 Topkapı Sarayı Müzesi: arşivi 40; kütüphanesi 227; Revan kütüphanesi 227
 Trablus 135, 226; İskeleyi 27
 Trabzon 27, 157, 207, 209, 230
 Tuhub 184; Aşireti (Nasturi) 196
 Turan 282, 285
 Turanlı(lar) 281, 289
 Tutar 155, 172-173, 176
 Türkçülük 181
 Türkmen(ler) 157, 243, 308
 Türkmen/Kızılbaşlar 84
 Uçuk 67
 Ulama Han, Tekelü/Ulema Sultan 25, 45
 Ulaş Bey (Cezire) 245
 Ulu Han (Murad Bey'in oğlu) 64
 Ulus 57
 Urfa 139, 141-143, 229 ayrıca bkz. Rakka
 Urmiye 54, 65, 200-201, 212, 228, 244, 249; kolu 251, 254
 Uşnu/Uşni 25, 200, 212
 Uzun Hasan (Akkoyunlu Sultan) 44, 61-62, 242; Camii (Tebriz) 209
 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 80
 Ünal, Mehmet Ali 53

Uç

Vacibu'l-vücûd 250

Van (Hakkâri Sancağı) aşiretleri 182

Van 21-22, 24-27, 29, 32-33, 55, 57, 67, 77, 155, 158-162, 165, 168-170, 172-173, 175-177, 182, 184-188, 196, 198, 200, 202, 250, 252, 296, 300, 302, 304, 310; kalesi 114; medrese ve tekkeler 256

Van divanı harbi orfîyesi 202

Van Gölü 147, 166-168

Varsak İsyanı 209

Vehbi Paşa (Yaver) 164

Veli Bey (Mansur Bey'in oğlu) 67

Verdihan (Loristan beyi) 83

Veys (Afganlı Mir) 91

Vlad Tepeş (Kazıklı Voyvoda) 101

Weda'i: *Diwan* 259

Wigram, W. A. 182

Willcock, G. 267

Xızır Erdelan I (Kêlul Erdelan'ın oğlu) 94

Xızır Erdelan II (İlyas Erdelan'ın oğlu) 94

Xosrû Han I (Süleyman Han'ın oğlu) 94

Xosrû Han II/Husrov II (Ahmed Han'ın oğlu) 95, 106

Xosrû Han III (I. Emanullah Han'ın oğlu) 95

Xuşo b. Abdi (Muzuri Köyü'nden) 203

Xwegorikınn 315

Yahudi(ler) 182

Yahya Muzuri (Molla) 179

Yahya Paşa (Vali) 145

Yakub/Yakup (Akkoyunlu Sultan) 44, 208

Yakubê Zirkî/Mir Yakub Zirkî 257

Yarêsan (Ehli Hak) Kürtleri 83

Yarsan (Ehli Hak) 265, 269, 271, 282-283, 289

Yemen 135, 158-160, 171

Yeni Kürdistan Tarihi/Tewarixê Cedidê Kurdistan (Bazîdî) 298

Yenibaşak köyü

yerel hükûmet(ler) 161, 164, 168-169, 171, 174-176

Yeylo ya da Zilo/Zeyli 306

Yezidhan 147

Yezidi(ler), Yezidilik 69, 265

Yunan(lılar) 252, 259

Yunanistan 43

yurtluk-ocaklık 19-23, 54-55, 57-60, 69-70, 121, 137-139, 149

Yûsif û Zuleyxa (Selimê Silêman) 300

Yusuf Bey (Abdurrahman Paşa'nın oğlu) 109

Yusuf ve Zûleyha (Harisê Bitlisi) 258

Yusuf Ziya Paşa (Bağdat Valisi) 118-119

Yüksekova 202

Zaçesne (Çernik) 22

Zag 63

Zagros Dağları 77, 97, 266

Zağzah 167

Zalın Kalesi 104, 116

Zamyad Yeşt (Kiyan Yeşt) 281

Zap Nehri 180, 183

Zawite (Kayalık) Köyü 184

Zaza(lar)/Ektrad-ı Zaza/Zaza-i Ektrad/Zerazi 53-61, 65, 69-70 ayrıca bkz. Hoy Dumbeli, Mirdasi Emirliği, Süveydi Emirliği

Zêbar 199

Zêbar/Zebari Aşireti 179-180

Zêbari Köyü 180

Zediki 21

Zekeriya (Hakkâri miri) 32

Zeki Paşa (Müşir) 166, 171

Zelem Kalesi 78, 80

Zend 103, 118, 263-264, 269, 288-289

Zend Kerim Han 103, 105-106, 114-116, 265

Zengene 268

Zengenme 22

Zerazi (Zaza) Aşireti 61

Zeriki 22

Zerrinkulah Hatun 85-86

Zeynel Bey (Hakkâri Miri) 25, 28

Zeyneleddin Mahmud 40

Zibar 182, 185; redif taburu 183

Za

Zirki Aşireti 147
Zirki, Mevlânâ Sufî Muhammed 251
Zirki/Zirkan 135, 138-141, 145-149
Zohab 267
Zorgediği 164
Zülfikar Han 101

Bu kitaptaki yazılar, *Osmanlı Devleti ve Kürtler* konusunda yeni yaklaşım, metodoloji ve kavramsallaştırma arayışlarının bir sonucu olarak ortaya çıktı. İbrahim ÖZCOŞAR, *Sultan ve Mir: Osmanlı-Kürt İlişkilerine Giriş* adlı çalışmasında 16. yüzyılda Osmanlı-Kürt ilişkilerini değerlendiriyor. Mustafa DEHQAN ve Vural GENÇ, Şeref b. Şah Muhammed'ten *Fatih Sultan Mehmed'e Mektup* adlı çalışmalarında, Kürt emirliklerinin iç yapısıyla Osmanlı-Kürt ilişkilerinin erken tarihine ışık tutuyorlar. Ercan ÇAĞLAYAN, *16. Yüzyılda Süveydi ve Hoy Zaza/Dumbeli Emirlikleri* çalışması ile söz konusu emirliklerin kökeni ve 16. yüzyıldaki tarihleri hakkında değerli bilgiler veriyor. Keyhan Muşir PENAHİ, *Erdelan Kürt Beyliği'nin Osmanlı ve Safevi Devletleriyle İlişkileri* adlı çalışmasında beyliğin bu iki devletle ilişkilerindeki merhaleleri irdeliyor. Fasih DİNÇ, *Osmanlı-İran Sınır Boyunda Sadakat Sağlama Biçimi Olarak Rehine Siyaseti* adlı çalışmasında Osmanlı Devleti'nin bağlılıkları garantiye almak amacıyla uyguladığı rehine sistemi konusuna odaklanıyor. Uğur Bahadır BAYRAKTAR, *Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset* adlı çalışma ile Kürt mirlerinin Babîali ile olan ilişkilerinin imparatorluğun diğer yerel güçlerinden farklı ele alınamayacağı konusuna eğiliyor. Erdal ÇİFTÇİ, *Bir Hamidiye Aşiret Alayı Örneği: II. Abdülhamid Devrinde Heyderan Aşireti* adlı çalışmasında aşiret lideri Hüseyin Paşa'nın aşiret alayları bağlamındaki rolünü araştırıyor. Yaşar KAPLAN, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Şeyh Abdüselam Barzani (1908-1914)* adlı çalışmada Şeyh ile İttihat ve Terakki arasındaki çatışmayı irdeliyor. Nezahat BAŞÇI, *Osmanlı-Safevi İlişkileri Bağlamında Selimnâmelere Kürtler* adlı çalışmasında

Sultan I. Selim dönemi Selimnâmelerinde Kürtlerin nasıl değerlendirildiği konusunu inceliyor. M. Nesim DORU, *Osmanlı-Kürt İlişkileri Bağlamında Kürt Medrese ve Tekkelerinde İlmî Faaliyetler* adlı çalışmada Kürt beylikleri döneminde gerçekleştirilen ilmi çalışmaları değerlendiriyor. Shahab VALİ, *Kaçar-Osmanlı Savaşlarında Guran Kürtleri Üzerine Manzum Bir Belge: Mirza Kerendi'nin Ceng-name'si* adlı çalışması ile Guran Kürtlerinin söz konusu savaşlardaki rolünü inceliyor. Mustafa ÖZTÜRK, *Mela Mehmûdê Bazîdî ve Adât û Rûsûmâtname-yi Ekrâdiye* Adlı Çalışması başlıklı araştırması ile adı geçen eserin dili, tekniği, üslubu ve muhtevası hakkında tespit ve değerlendirmelerde bulunuyor.

İNSAN VE TOPLUM DİZİSİ

KitapyAYINEVİ

ISBN 978-605-105-175-8

₺ 32,50-